

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ
ИСТОРИЯ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

HISTORY OF THE
HOMELAND
RESEARCH JOURNAL

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2013, № 4 (64)

4/2013

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Ханкелді Әбжанов

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), М. Асылбеков, Б. Аяған, М. Әбусейітова,
С. Әжіғали, Н. Әлімбай, К. Бұрханов, Б. Байтанаев, М. Ескендіров,
Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-Хайдар (Үндістан),
Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю. Петров (Ресей),
О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), Чень Шиамин (Қытай), А. Чубарьян (Ресей)

Бас редактордың орынбасары:

С. Рүстемов

Жауапты редактор:

Қ. Әлімғазин

Редакторлар:

К. Нұрымбетова, З. Теленова

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы»
журналының редакциясы
Телефон: 272-68-46
E-mail: kazhistory@bk.ru
Электрондық мекен-жай:
www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Мазмұны
Содержание
Contents
Тарих және тұлға
История и личность
History and Person

МАМЫТОВА С.Н. Изучение личности и государственной деятельности Абылай хана в современной отечественной историографии: реальность и перспективы.....	5
ЧЕТИН Н.Д. Роль Тургута Озала в становлении современной Турции и установлении дружественных отношений с постсоветскими тюркскими государствами.....	14

Қазақстан және әлем қауымдастығы
Казахстан и мировое сообщество
Kazakhstan and the World Community

DR. GOLAM MOSTAFA DR. MONOWAR MAHMOOD The Customs Union between Kazakhstan, Russia and Belarus: An Analysis.....	25
ROBERTO J. CARMACK «And They Fought for Their Socialist Motherland»: The Creation of the Multiethnic Red Army, 1941-1945.....	35

Қазақстан шетел зерттеулерінде
Казахстан в зарубежных исследованиях
Kazakhstan in Foreign Studies

ZH. M.-A. ASSYLBEKOVA The Problems of the Huns History in the Western Historiography.....	46
ОШАН Ж. Қары Чор тегін эпитафиялық ескерткіші мәтіні және оған қатысты тарихи мағлұматтар.....	50

Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies

МАЖИТОВ С.Ф. Новые источники и документы по истории Казахстана.....	58
АХМЕТОВА Ұ.Т. ДАКЕШЕВА А.Б. И.А. Қастаньенің Орынбордағы ғылыми-зерттеу жұмыстары.....	65
БЕКШЕВ Ә.С. Сирек кітаптар мен қолжазбалар – мәдениеттің қайнар көзі.....	74
ОРЫНБАЕВА Г.У. Источники по истории казахов Китая в годы маоизма (1949–1976).....	81
НЕСИПБАЕВА Ж.Ж. Казахстанская и зарубежная дипломатия о международных взаимоотношениях РК (историографический обзор).....	93

Этнология және антропология
Этнология и антропология
Ethnology and Anthropology

ЖОЛДАСБАЕВ С. Фазлаллах Ибн Рузбихан Исфահанийдің «Михман Наме-Йи Бухара» еңбегінде (XV-XVI ғ. басы) қазақтар туралы.....	104
ҚАРТАБАЕВА Е.Т. Қожа Ахмет Ясауидің түркі халықтары руханиятындағы орны.....	110
АБДУЛИНА А.Т. Коренные изменения в культурно-бытовой жизни села в послевоенный период в Казахской ССР.....	116
ИСКАНДАРОВ Ш.А. Этнографические особенности погребально-поминальных обрядов арабов Узбекистана.....	125

**Отарлау ойраны
Катаклизмы колонизации
Cataclysms of Colonization**

РАХЫМҚҰЛОВ Д.А. XIX ғасырдағы Жетісу: патшалық Ресей үстемдігінің қазақтар көші-қон үдерісіне ықпалы.....	133
ИЗБАСАРОВА Г.Б. Формирование российской имперской идеи в степи в середине XIX века.....	146

**Тәуелсіздік үшін күрес
Борьба за независимость
Struggle for Independence**

ЖЕТПИСБАЙ Н.Ы.

О некоторых актуальных вопросах освободительных движений в Казахстане в XVIII-XIX вв.....	155
---	-----

**Қазақстан және кеңестік тоталитаризм
Казахстан и советский тоталитаризм
Kazakhstan and Soviet Totalitarianism**

ҚОЖАХАНОВА Қ.К. Қазақстанда соғыстан кейінгі кезеңдегі көлік қатынасының дамуы.....	170
АЛДАЖҰМАНОВ Қ.С. Қазақстандағы 30-жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін тарихынан.....	176
НОГАЕВА З.К. Проблематика расширения исследовательской работы историков в 30-е годы XIX века.....	185

**Халықтану мәселелері
Проблемы народонаселения
Population Problems**

ҚАСЫМОВА Д.Б.

ИСАЕВА А.И. Оралмандарды бейімдеу үдерісіндегі реттеуші және өтемдеуші тетіктер.....	194
KUBEYEV R.D. On Measures for “Attaching” Special-Settlers to Their Places of Residence.....	206

**Магистранттық зерттеулер
Исследования магистрантов
Studies of Master Students**

ТОЙШЫБЕКОВА Ж.Қ.

XX ғ. басындағы қазақ алфавитіне қатысты зиялылардың көзқарастары.....	212
--	-----

**Конференциялар, симпозиумдар
Конференции, симпозиумы
Conferences, Symposia**

ӘЖІҒАЛИ С.Е.

АШИМОВ Б.А. «Қазақ ескерткіштану» 2-ші симпозиумы.....	219
---	-----

**Институт мұрағатынан
Из архива Института
From the Institute’s Archives**

БӨГЕНБАЙБАТЫРЖАЙЫНДА	226
-----------------------------------	-----

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSON**

УДК 930 (091)

МАМЫТОВА С.Н.

(главный научный сотрудник «Назарбаев центра», д.и.н.)

**ИЗУЧЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
АБЫЛАЙ ХАНА В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ: РЕАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Аннотация

В статье предпринята попытка показать основные проблемы изучения личности и государственной деятельности Абылай хана в современной отечественной историографии. Представлены закономерность усиления интереса к роли личности Абылай хана в истории казахского народа, память о нем в нашем сознании, современные подходы в контексте исторического времени.

Ключевые слова: Абылай хан, личность в истории, государственный деятель, историографические реалии и перспективы

Независимость дала реальные шансы восстановить подлинную, объективную, свободную от имперского мышления, историю Казахстана. Ученым открылась возможность по достоинству оценить деяния крупных исторических личностей, к числу которых относится выдающийся государственный деятель, полководец и дипломат XVIII века - Абылай хан.

За годы независимости достижения казахстанской исторической науки в изучении роли и места Абылай хана в истории казахского народа огромные. М.К. Козыбаев, подводя итоги развития исторической науки Казахстана еще в год 10-летнего юбилея независимости, писал: «Без ложной скромности можно сказать, что за последние 10 лет имя Абылай хана вышло из тени и сейчас заслуженно находится на торе казахской истории» [1, с.19].

Однако до сих пор продолжают научные дискуссии о том, каков же реальный политический и духовный портрет Абылая, лидера казахов XVIII века. Большинство исследователей признают, что Абылай хан был противоречивой личностью: в нем были как положительные, так и негативные черты. Опираясь на слова выдающегося русского историка Ключевского, который писал: «Достойный человек – это не тот, у которого нет недостатков, а тот у которого есть достоинства», можно сказать и об Абылайхане. Достоинств у него было достаточно, чтобы признать его величие. Наиболее важным из всех его деяний является сохранение казахской государственности в один из переломных и драматических периодов, когда со всех сторон была опасность завоевания. Виртуозно овладев искусством дипломатии, Абылай хан сохранил самостоятельность, этноисторическую целостность территории казахского народа. Выстроив мирные взаимовыгодные отношения с крупными соседями Российской и Цинской империей, он установил долгожданное спокойствие в степи, обеспечил процветание экономики региона, что, в свою очередь, стимулировало рост численности народа. Время правления Абылая считается «золотым веком» в истории Казахстана. Ему удалось превратить Казахское ханство в крупную державу Евразии. Имя Абылая на протяжении нескольких

веков, уверенно можно сказать, служило символом единства казахского народа и суверенитета его государства.

Несмотря на эти неопределимые заслуги Абылай хана перед его собственным народом в период имперского колониализма, имя и деяния Абылай хана преднамеренно искажались, либо умалчивались и, даже их упоминание запрещалось, чтобы навсегда предать их забвению. Идеологизированная историческая наука исключила из числа батыров, главного организатора национально-освободительной борьбы против джунгар, Абылая. Не допускалась мысль о том, что в Казахстане, находившейся в окружении крупных держав, России и Китая, проводилась Абылай ханом независимая политика. Считалось, что такие оценки пагубно влияют на русско-казахские отношения. Национальным героем провозглашался Абулхаир, принявший подданство Российской империи, а независимый Абылай обвинялся в двуличии, хитрости, коварности, в проведении крайне противоречивой, непоследовательной политики. В период советского тоталитаризма лишь немногие находили смелость сказать правду о его прогрессивной роли. Так, авторы «Истории Казахской ССР» (1943), указавшие на великую опасность для Казахстана «со стороны царской России, которая в течение всего XVIII века неуклонно расширяла свои границы, и путем насильственного присоединения к империи малых народов, все более и более прерасщала в тюрьму народов», были подвергнуты репрессиям, их причислили к «националистам», «врагам советского народа».

Впервые научное обоснование необходимости пересмотра сложившихся в советское время стереотипов об Абылай-хане было высказано на республиканской научно-практической конференции в Кокшетау в августе 1991 года, посвященной 280-летию выдающегося государственного деятеля, полководца и дипломата Аблая. Историческое значение личности и деятельности Аблая было раскрыто в докладах Ж.М. Абдильдина, Р.Б. Сулейменова, М.К. Козыбаева, Г.С. Сапаргалиева, В.А. Моисеева, Ш.А. Валиханова, К.К. Абуева и других ученых. На основе всестороннего изучения личности Аблая хана, его деятельности, окружения и эпохи, историки показывают, как во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. в Казахстане обосновывалась идея государственной независимости.

Как отмечает Р.Б. Сулейменов: «Аблаю пришлось действовать в сложных исторических условиях враждебного окружения извне, постоянной борьбы с противниками усиления ханской власти. Отсутствие регулярной армии, постоянных источников государственных доходов и государственного аппарата лишали его рычагов власти и управления. То, что он сумел сделать в таких условиях, достойно самого высокого признания» [2, с. 27]. Р.Б. Сулейменов, рассматривая роль и место Аблая в объединении казахского народа в единое государство в XVIII веке, акцентирует внимание на том, что многогранный талант Аблая особенно ярко раскрылся в ходе борьбы казахского народа с джунгарскими и цинскими завоевателями. По мысли историка, «объединение, которое с большим трудом осуществлял Аблай и его единомышленники было непрочным», т.к. «Закономерно: как только исчезала внешняя опасность, связи, объединяющие казахские владения слабели» [2, с. 34]. В этом он видит особенность кочевой государственности.

Большой интерес вызывает доклад М.К. Козыбаева «Абылай және оның заманы» [3]. Он отмечает, что личность Абылая не может рассматриваться в установленных в советское время идеологических схемах, что он является продуктом своего времени. Историк доказывает, что Абылай хан специфическое явление, вошедшее не только в историю Евразии, но и в историю всей мировой цивилизации. Раскрывая феномен Абылая, он останавливается на ряде его выдающихся заслуг. Во-первых, он отмечает его огромную роль в борьбе с джунгарами. В то же время он поднимает вопрос о пересмотре характера казахско-джунгарских войн. Он отмечает, что мнение о том, что эта война

между двумя кочевыми народами не соответствует исторической действительности. На самом деле, за джунгарами стояла Цинская империя. И казахи, и джунгары оказались заложниками имперских притязаний Китая и России, превратились в политическую игрушку в экспансионистских планах двух агрессивных держав.

Следующим достоинством Абылая была его мудрость, которая проявилась в создании единой системы, в которой логично сочетались степная демократия и ханская диктатура. Он подчеркивает раннее формирование способности Абылая пробуждать национальное самосознание, защищать интересы народа, объединять жузы в единое государство. Среди казахских ханов, по мысли М.К. Козыбаева, только он смог подняться в один ряд с известными во всем мире государственными деятелями, как Петр 1, Екатерина 11, Галдан-Церен.

В советскую эпоху широкое распространение получила версия, согласно которой Абылай в основном признавался правителем одного Среднего жуза. Среди малоубедительных доводов, одним из аргументов использовался документ, в котором Абылай признавался российской императрицей владельцем лишь одной орды – Средней. Заметным вкладом в разрешение этого дискуссионного вопроса - о легитимности ханских полномочий Абылая над всей степью является исследование Ж.К. Касымбаева [4].

Внимательно, критически сопоставляя архивные документы фондов Казахстана и России, труды дореволюционных исследователей и казахский фольклор, он показал наиболее значительные события из поистине разнообразной деятельности Абылая. Историк предоставляет детальные сведения по малоизвестным моментам избрания его общекзахским правителем в 1771 году, а также данные, подтверждающие выполнение им функций главного хана. В качестве доказательств Ж.К. Касымбаев приводит поэтические строки Шади торе Жангирулы об избрании Абылая главным ханом видными представителями трех жузов. Достоверность этих строк подтверждает другими данными, особенно теми, которые написаны на казахском языке, которые ранее игнорировались, либо были недоступны для исследователей, не владеющих государственным языком.

Сразу же хотелось бы отметить, что в этом году вышел сборник документов и материалов, связанных с жизнью и деятельностью Абылая хана, на казахском языке [4]. Эту колоссальную работу проделали петропавловские историки. Они перевели более 70 документов, многие из которых были впервые введены в научный оборот.

Ж.К. Касымбаев убедительно показывает, что Абылай хан вел себя независимо, строптиво по отношению к России. Общие границы, давние экономические и посольские связи, расчет хана на поддержку в случае осложнений отношений с другими соседями, расширение российской экспансии привели к сближению с Цинской империей. После избрания его ханом цинское правительство не вмешивалось во внутренние дела Казахстана, не добивалось ослабления ханской власти, поэтому Абылай был склонен больше к их подданству и, как писал Ч. Валиханов, избегал «сношений» с Россией. Так, он направил посольскую миссию своего сына – султана Тугума в Петербург, для признания российской стороной его, как реального предводителя всей казахской земли, лишь через 5 лет после поднятия его на белой кошме представителями трех жузов. Ж.К. Касымбаев отмечает, что Абылай отчетливо понимал все сложность своей позиции. Чтобы объяснить, что побудило Абылая обратиться к императрице, историк дает детальный комментарий к обширному письму хана. Автор отмечает, что российская дипломатия, к сожалению, не разгадала сути ходатайства Абылая – утвердить главным ханом при полном сохранении всех функций остальных правителей по жузам. Историк воссоздает детали переговоров и аудиенции у высших кругов империи, чтобы показать

самоуверенность, боязнь правительства усилением самостоятельности Абылая, недоброжелательной позиции российских сановников в отношении расширяющихся функций казахского правителя. Ж.К. Касымбаев считает, что Петербург не был намерен признать его всеказахским ханом.

Иной точки зрения придерживается М.К. Козыбаев, который безапелляционно заявляет, что всеказахское ханское звание, данное ему в 1771 году, было признано и российским, и цинским императором.

Дискуссионным вопросом является политика в отношении соседних держав, России и Китая. Большинство историков признают, что политика двойного подданства является удивительным явлением в дипломатической истории Центральной Азии, которая обеспечивала безопасность кочевой жизни. Политика продолжения равномерной позиции в отношении двух империй была вызвана, с одной стороны, возведением в северо-западных районах со стороны Оренбурга целой серии военно-опорных баз, с другой – созданием в непосредственной близости со Средним жузом имперского наместничества – Синьцзян. В такой ситуации подобная позиция была единственно разумной, альтернативы которой не было. Реализация такого подхода потребовало от хана выдающихся качеств, стойкости, искусства лавирования, прозорливости.

Твердая позиция хана, его мудрость удерживали центробежные силы в самом ханстве от открытых проявлений вооруженной оппозиции. В то же время мы далеки от однозначного мнения о якобы полном единодушии среди даже его близкого окружения.

Но основной фактор – процесс консолидации нации, поддерживаемый им на протяжении 10-летнего единоличного правления, не преминул дать свои плоды; большая часть казахов видела в нем непререкаемый авторитет, способный развивать объединительный процесс под его знаменем по принципу - три жуза – одна страна [4, с.122]. Он прекрасно осознавал, что надо беречь единство нации как более действенный фактор, нежели расчет на благоденствие могучих соседей.

В фольклорных произведениях, а также трудах местом своего постоянного пребывания в последние годы жизни. По мысли, Ж.К. Касымбаева, опиравшегося на казахский фольклор, Аблай хан, как человек, придерживающийся канонов ислама, решил провести остаток своих дней вблизи мечети святого Ходжи Ахмета Яссауи [4, с.131]. Следующей причиной его переезда в Туркестан, как считает Ж.К. Касымбаев, явилось покорение Ташкента и обращение казахов Среднего жуза к Абылаю за поддержкой как властелину казахской земли, как сюзеру. М.К. Козыбаев, отмечая заслугу Абылай хана в возвращении казахам городов Сайрам, Шымкент, Созак, Туркестан в результате победоносной войны с Ташкентом и Ходжентом, подчеркивает, что провозглашение Туркестана столицей Казахского ханства является символом единства трех жузов, который был еще в древности.

И.В. Ерофеева, изучающая генеалогию казахских ханов на основе письменных памятников XVIII – XIX вв., в частности, поколенной летописи семьи Аблая и других ханов, предпринимает попытку дать ключ к пониманию того, как осуществлялось управление казахским социумом, имевшим имманентные формы представительной и исполнительной власти, основанной на принципах степной демократии.

Анализируя генеалогические материалы дореволюционных составителей, И.В. Ерофеева подвергает сомнению данные Ч. Валиханова о династийной и этнической принадлежности некоторых жен Аблай хана и обозначение имен его сыновей. Она считает, что необходима дополнительная сверка с информацией других источников середины XVIII – первой четверти XIX века. Приводит отрывки из трудов И.П. Шангина, который пишет: «Аблай хан имел 10 жен: 4 – калмыцкого рода, 1 – каракалпакского и 5 – киргизского, но от сих последних не имел детей мужского пола» [5, с.85]. Тогда,

как известно, Ч. Валиханов утверждал: «Хан имел 12 жен, от которых имел 40 дочерей и 30 сыновей...». По этнической принадлежности у Ч. Валиханова такой расклад: жены казашки – 2, каракалпакского происхождения - 1, из сартов – 1, 7 калмычек, 1 из дикокаменных киргиз [5, с.153]. В трудах И.В. Ерофеевой привлекательным является детальный источниковедческий анализ новых документов, с применением оригинальной системы кодовой нумерации нисходящих линий родственников, позволяющих исследователям более эффективно извлекать содержащуюся в них информацию и осуществлять систематизацию выявленных исторических фактов.

О хане Абылае и его эпохе собран значительный массив документальных источников, которые позволяют по-новому осветить ряд вопросов по истории его внутренней и внешней политики. Традиция систематизации исторических документов на новом качественном уровне продолжается в современной отечественной историографии. Одним из крупных работ подобного рода является многотомник «История Казахстана в источниках», выполненный учеными Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова в рамках государственной программы «Культурное наследие». Впервые в науке народные предания казахского народа представлены в наиболее систематизированном и научно обработанном виде. В томе IX «Народные предания об исторических событиях и выдающихся людях казахской степи» [6] содержится ряд преданий, которые характеризуют многогранную натуру правителя, способствуют познанию феномена Абылая.

В предании «Айтолконтан» «злой Аблай жестоко расправляется с непокорными джагалбайлинцами. В кровавом бою погибает его дочь – красавица Айтолкын. ... Аблай хан, глубоко пораженный смертью дочери, велел похоронить вместе с нею и награбленные сокровища, чтобы последние не напоминали ему о тяжелой утрате» [6, с.94]. Он проводил жесткую линию в отношении лиц, ослаблявших единство народа. В литературных памятниках можно почерпнуть немало интересных фактов, подтверждающих проявления некоторой жестокости Абылая против своих противников. Как твердят многие фольклорные данные, Абылай обладал магическим свойством воздействия на окружающих. Он безжалостно изгонял из своих резиденций тех, кто заискивал перед ним. Он считал, что следует доверять тем, кто смеет ему перечить. Один из самых приближенных к нему был Бухар-жырау, к мудрым советам которого он прислушивался. Значительное влияние на него имели бии Казыбек, Толе, Айтеке. Они участвовали в формировании основных направлений политики хана. Его братьями по оружию стали батыры Каракерей Кабанбай, Канжыгылы Богенбай, Шакшак Жанибек, Каракалпак Кылышбек, Шапырашты Наурызбай и др.

На основе исследования материалов китайских архивов и их сопоставления с русскими источниками написал книгу китайский историк, казах по происхождению, Набижан Мухамбетханулы. Его книга «Исторические исследования» была издана на китайском языке в 1989 г. в г. Урумчи, в 1994 г. [7] она была в переводе на казахский язык издана в Алматы. Значительная часть книги посвящена вопросам взаимоотношения Казахского ханства с Китаем в XVIII в.

Определенный вклад в изучение истории казахского народа на основе китайских источников вносит профессор Синьцзянского университета, известный ученый Су Бейхай. В своем исследовании: «Общая история казахов» Су Бейхай на основе документов китайских архивов прослеживает самобытную историю казахов. В книге имеются сведения об Абылай хане. Однако надо иметь в виду то, что автор многие события освещает с позиций китаецентризма.

Имя Абылай хана связано с Кокшетауским краем. Вблизи Боровского природного оазиса Абылай построил свою усадьбу и держал под личным контролем все

Приишимье. Он не возражал против строительства Ново-Ишимской линии крепостей на его земле, так как был заинтересован в охранных функциях русских войск против джунгарской агрессии. При сооружении крепости св.Петра выставлял неперемное условие – открыть здесь торг для казахов с Россией, территориально более выгодный для северных кочевников, нежели Оренбург или Орск, которые были рекомендованы царскими чиновниками. Благодаря этой торговле Петропавловск за столетие быстро вырос как крупный пункт меновой торговли на востоке русского государства. Таким образом, своим развитием Петропавловск во многом обязан тем настояниям Абылая. Он активно участвовал в ярмарках, сюда же направлял на продажу свой скот, имел даже личную скотопрогонную трассу («Абылай жол»)

Известный кокшетауский ученый К.К. Абуев посвятил большую часть своей жизни исследованию роли и значения Абылая в истории Казахстана, он рассматривал внешнеполитические связи Казахстана с соседними странами под углом зрения интересов и проблем самого Казахстана [8].

Одним из важных достижений казахстанской исторической науки за годы независимости является активизация историко-антропологических исследований. Впервые в истории Казахстана стало возможным на основе комплексных историко-антропологических исследований достоверно определить действительность места погребения Абылай хана в мавзолее Кожа Йасауи в Туркестане, осуществить объективную антропологическую идентификацию его костных останков, а также восстановление по ним его реальной внешности в виде антропологической пластической реконструкции, научно обоснованного скульптурного портрета. Результаты многолетних историко-антропологических исследований (1995-1998 гг.) представлены в коллективном труде во главе с ведущим казахстанским антропологом О. Исмагуловым «Абылай хан. Тарихи-антропологиялық зерттеу» [9]. На основе анализа разнообразных источников представлены сведения об Абылай хане, касающиеся продолжительности (около 70 лет), интеллектуальной и двигательной активности, сохранившейся до последних дней жизни, дипломатической и военной деятельности, включающей верховную езду, владение оружием и др., а также об его индивидуальных особенностях (небольшой рост, физическая крепость и здоровье, вплоть до преклонного возраста, несмотря на полное отсутствие зубов к тому времени, факт и дата получения серьезного ранения в бедро) [9, с.110]. Реконструированный казахстанскими антропологами внешний облик Абылай хана представляет собой его реальный документальный портрет.

В этом году широкая общественность Казахстана отмечает 300-летие великого хана. Во многих регионах Казахстана проходят научные конференции. Так в городе Жезказган прошла научно-практическая конференция «Абылай хан и героический дух казахов», а также здесь был установлен памятник Абылай хану.

В Алматы прошла научно-практическая конференция «Қазақтың ұлы колбасшылары», на которой был представлен доклад Космаганбетовой Г. И Пиримбетовой Е. «Абылай ханның реформалары мен тәуелсіздік жолындағы күресі» [10]. Они считают, что приход Абылай хана к власти было определено сложным для казахского народа временем. Они пишут: «Береке-бітім іздеген ел билеушісін уақыт талап етті» [10, с.16]. По мнению этих исследователей, Абылай связывал укрепление государства, прежде всего, за счет перехода к оседлому земледелию. И в этой связи он провел следующие реформы:

- развитие хлебопашества;
- уничтожение суда биев и введение ханского суда;
- развитие торговых отношений с соседними государствами.

Причина пропаганды Абылай ханом хлебопашества хорошо объясняет М.К.Козыбаев. Он пишет: «Орыс-казактардың қыспағына түскен қалың елдің ауыртпалығын жеңілдету,

Есіл, Ертіс линиялары маңындағы жайылымдардан біржолата айрылып қалмау амалдарын іздеді. Орыстардан егіншілікті үйренуге әрекет етті» [2, с.23].

В трудах многих историков отмечается роль Абылай хана в развитии торговли с Западом и Востоком, увеличении торговых центров (кроме Оренбурга, формируются крупные коммерческие пункты в Троицке, Петропавловске, Семипалатинске и др.).

М.К. Козыбаев показывает маршрут так называемого «Пути Аблая» («Абылай жолы»): с запада Абайского района Семипалатинской области, через Чингистауские горы, по левобережью Иртыша к территории Китая. Авторы поднимают новую проблему. Они отмечают, что в условиях, когда Китай уничтожил Джунгарское государство, мудрый Абылай начал переговоры с правителями Средней Азии, Афганистана на предмет объединения мусульманских народов. Он даже планировал направить посольство в Турцию.

Таким образом, о хане Абылае имеется достаточно богатая и разнообразная литература. Как отмечал академик Р.Б. Сулейменов, «имя Абылая - обойденная, незамеченная страница нашей истории». Это высказывание ученого было сделано несколько лет назад. С тех пор об Абылае опубликовано большое количество статей и очерков и других материалов. Тем не менее, как показывает исторический обзор литературы, высказывание Р. Сулейменова остается актуальным и в том плане, что до сих пор нет специальной монографической работы, охватывающей жизнь и государственную деятельность хана Абылая в целом. Хан Абылай настолько знаковая фигура казахской истории, что каждое новое поколение историков будет обращаться к его личности, вновь и вновь искать и находить ответы на выдвигаемые жизнью новые вызовы времени.

Литература

1 Козыбаев М.К. Независимость – столбовая дорога к прогрессу // Отан тарихы. – 2001. - №3. – С. 15 – 20.

2 Қозыбаев М.Қ. Абылай және оның заманы // Аблай-хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). – Алматы, 1993. – С. 16 – 26.

3 Сулейменов Р.Б. Роль и место в национально-освободительной борьбе и объединении казахского народа в единое государство в XVIII веке / Аблай-хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). – Алматы, 1993. – 119 с. – С. 27 – 36.

4 Касымбаев Ж. Абылай-хан. История, личность, время. Серия «Знаменитые люди Востока». - Алматы: Аруана, 2007. – 92 с.; Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). – Алматы, 1999. – 288 с.

5 Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII – XIX вв. – Алматы, 2003. – 178 с.

6 История Казахстана в русских источниках 16-20 веков // Ин-т истории и этнографии им. Ч.Ч.Валиханова, МОН РК. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007.- (Культурное наследие). – Т.6. – С. 94.

7 Мухамбетханулы Набижан Исторические исследования. – Урумчи, 1994.

8 Абуев К.К. Кокшетау: исторические очерки. – Кокшетау, 1997.-300 с.

9 Смағұлұлы О., Қожаев М., Оразаққызы А. Абылай хан. Тарихи-антропологиялық зерттеу. – Алматы, 1999. – 176 б.; Исмагулова А.О. Историко-антропологическая идентификация и воссоздание реального внешнего облика Абылай хана в суверенном Казахстане // Отан тарихы. – 2001. – №3. – С. 109 – 113.

10 Қазақтың ұлы қолбасшылары. – Алматы, 2011. – 336 с.

References

- 1 Kozybaev M.K. Nezavisimost' – stolbovaja doroga k progressu // Otan tarihy. – 2001. - №3. – S. 15 – 20.
- 2 Kozybaev M.K. Abylaj zhәne onyң zamany // Ablaj-han. Kenesary: (problemy nacional'no-osvoboditel'nogo dvizhenija). – Almaty, 1993. – S. 16 – 26.
- 3 Sulejmenov R.B. Rol' i mesto v nacional'no-osvoboditel'noj bor'be i ob#edinenii kazahskogo naroda v edinoe gosudarstvo v XVIII veke / Ablaj-han. Kenesary: (problemy nacional'no-osvoboditel'nogo dvizhenija). – Almaty, 1993. – 119 s. – S. 27 – 36.
- 4 Kasymbaev Zh. Abylaj-han. Istorija, lichnost', vremja. Serija «Znamenitye ljudi Vostoka». - Almaty: Aruana, 2007. – 92 s.; Kasymbaev Zh.K. Gosudarstvennye dejateli kazahskih hanstv (XVIII v.). – Almaty, 1999. – 288 s.
- 5 Erofeeva I.V. Rodoslovyne kazahskih hanov i kozha XVIII – XIX vv. – Almaty, 2003. – 178 s.
- 6 Istorija Kazahstana v russkih istochnikah 16-20 vekov // In-t istorii i jetnografii im. Ch.Ch. Valihanova, MON RK. - Almaty: Dajk-Press, 2007.- (Kul'turnoe nasledie). – T.6. – S. 94.
- 7 Muhambethanuly Nabizhan Istoricheskie issledovanija. – Urumchi, 1994.
- 8 Abuev K.K. Kokshetau: istoricheskie ocherki. – Kokshetau, 1997.-300 s.
- 9 Smagyl'ly O., Kozhaev M., Orazakkyzy A. Abylaj han. Tarihi-antropologijalyk zertteu. – Almaty, 1999. – 176 b.; Ismagulova A.O. Istoriko-antropologicheskaja identifikacija i vossozdanie real'nogo vneshnego oblika Abylaj hana v suverennom Kazahstane // Otan tarihy. – 2001. – №3. – S. 109 – 113.
- 10 Kazaktyң ыly kolbasshylary. – Almaty, 2011. – 336 s.

МАМЫТОВА С.Н.

(«Назарбаев орталығының» бас ғылыми қызметкері, т.ғ.д.)

ЗАМАНАУИ ТАРИХНАМАДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАН ТҮЛҒАСЫ МЕН МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ: ШЫНДЫҚ ПЕН БОЛАШАҒЫ

Түйін

Биыл Қазақстан халқы Абылай ханның 300 жылдығын атап өтпекші. Бүгінгі таңда Абылай хан туралы көптеген мақалалар, очерктер және өзге де материалдар жарияланған. Бірақ, тарихи әдебиетті зерттеу барысында көріп отырғанымыздай, XVIII ғасырдағы қазақтардың көшбасшысы Абылай ханның саяси және рухани бейнесі жайлы пікірталастар күні бүгінге дейін өз шешімін тапқан жоқ.

Мақалада пікірталастардың негізгі бағыттары мен нәтижесі жайлы баяндалған. Қазақ тарихының біртуар тұлғасы - Абылай ханды зерттеудегі оқылықтар оның тарихи ролін жоққа шығару үшін қолынан келгеннің бәрін жасап баққан кеңес идеологиясының солақай саясаты.

Кеңес үкіметі кезеңінде Абылай хан тек қана Орта жүз ханы деген пікір кең етек жайды. Сенімсіздік тудыратын аргументтерінің бірі ретінде Ресей патшайымының Абылай ханды тек қана Орта жүз ханы деп мойындаған құжат пайдаланылып келді. Қазіргі таңда тарихшылар Абылай ханның әмірі барлық қазақ даласына жүргенін көрсетті. 10 жыл бойы бір өзі билік құрған кезде қазақтардың көпшілігі Абылай бойынан үш жүз – бір ел қағидасы бойынша өз туы астында біріктіру үрдісін дамытушы, мызғымас бекем беделділігін мойындады.

Абылай ханның көрші державалар - Ресей мен Қытайға қатысты саясаты пікірталас тудырады. Көшпелі өмір салтының қауіпсіздігін қамтамасыз еткен саясат, яғни екі

елдің бодандығын қабылдау – бұл Орталық Азия дипломатиялық тарихының ерекше құбылысы екенін көптеген тарихшылар мойындайды.

Зерттеудің маңызды бағытының бірі – Абылай ханның экономикалық саясаты, оның жаңа шаруашылық формаларын қолдауы, соның ішінде сауда және бидай егу.

Абылай хан – қазақ тарихының көп қырлы, өр тұлғасы болғандықтан, уақыт сын-көтерлеріне жауап беру мақсатында тарихшылардың әр жаңа буыны оның тұлғасын зерттейді.

Түйін сөздер: Абылай хан, тарихтағы тұлғасы, мемлекеттік қызметі, тарихнамадығы ақиқаты және келешегі.

S.N. MAMYTOVA

(“Nazarbayev Center” Chief Research Fellow, Doctor of Historical Sciences)

STUDYING THE PERSONALITY AND STATE ACTIVITY OF ABYLAI KHAN IN THE MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY: REALITY AND PERSPECTIVES

Summary

This year, the general public of Kazakhstan celebrates Abylai khan’s 300th anniversary. Nowadays a large number of articles, essays and other materials about Abylai khan is published. However, historical review of the literature reveals that scientific discussions are still conducted about what real political and spiritual portrait of the leader of Kazakhs of the XVIII century Abylai.

In this article the main directions of discussions and their results are traced. Available gaps in studying of this outstanding personality in the history of the Kazakhs are in many respects connected with the Soviet ideology which made everything to belittle Abylai khan’s historical role.

During the Soviet era the wide distribution was gained the version according to which Abylai was generally admitted as the governor of one Average zhuz. Among the flimsy arguments, one of reasons used the document in which Abylay was admitted by the Russian empress as the owner of only one Average horde. Modern historians showed the legitimacy of Abylai’s khan powers over all Kazakh steppe. Throughout 10-year individual board, the most part of Kazakhs saw in Abylai the indisputable authority, capable to develop unifying process under his banner by the principle – three zhuz is one country.

Debatable question is the policy concerning the neighboring powers, Russia and China. The majority of historians recognize that the policy of double citizenship is the surprising phenomenon in diplomatic history of Central Asia which ensured safety of nomadic life.

The important direction of researches also is Abylai khan’s the economic policy, support of new forms of managing, in particular, trade and arable farming.

Abylai khan – many-sided, large figure of the Kazakh history that each new generation of historians will address to his personality to find answers to new life calls of time.

Keywords: Abylai khan, personality in history, statesman, historiographical realities and perspectives.

ЧЕТИН Н.Д.

(Полномочный Совет Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави/Анкара, к. и.н., ассоц. проф.)

**РОЛЬ ТУРГУТА ОЗАЛА В СТАНОВЛЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ
ТУРЦИИ И УСТАНОВЛЕНИИ ДРУЖЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ С
ПОСТСОВЕТСКИМИ ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ**

Аннотация

Основы современной экономической и политической стабильности Турции, пережившей с момента превозглашения республики в 1923 году два государственных военных переворота, были заложены в конце XX века Президентом Халиль Тургут Озалом. Видный турецкий политик и государственный деятель Тургут Озал сыграл огромную роль также в признании независимости постсоветских тюркских республик сразу же после их превозглашения в 1991 году, что стало неопенимой моральной поддержкой для молодых государств. Целью данной работы является показать реформы Тургут Озала, последовавшую за этим трансформацию турецкого общества, изменение и закладку современной внешнеполитической концепции Турции, раскрыть процесс признания Турцией независимости тюркских государств и неопенимую роль Тургут Озала в этом процессе.

Ключевые слова: Тургут Озал, Турция, реформы, внешняя политика, постсоветские тюркские государства, независимость.

Введение

Названный Эриком Хобсбаумом «эпохой крайностей» XX век и в истории Турции стал тяжелым временем, полным крайностей и изломов, реформ, изменений и трансформаций. Основы современной экономической и политической стабильности Турции, пережившей с момента превозглашения республики в 1923 году два государственных военных переворота, были заложены в конце XX века Президентом Халиль Тургут Озалом. Видный турецкий политик и государственный деятель Тургут Озал сыграл огромную роль также в признании независимости постсоветских тюркских республик сразу же после их превозглашения в 1991 году, что стало неопенимой моральной поддержкой для молодых государств. Целью данной работы является на основе отечественных и зарубежных источников и исследований восполнить имеющийся пробел и показать реформы Тургут Озала, последовавшую за этим трансформацию турецкого общества, изменение и закладку современной внешнеполитической концепции Турции, преемственность данных процессов на сегодняшний день, раскрыть процесс признания Турцией независимости тюркских государств и неопенимую роль Тургут Озала в этом процессе.

Биография Тургут Озала

Халиль Тургут Озал занимал пост Премьер-министра Турции в период с 13 декабря 1983 года по 31 октября 1989 года. С 9 ноября 1989 года он был избран восьмым Президентом Турецкой Республики, 17 апреля 1993 года он скончался находясь на посту Президента.

Тургут Озал родился 13 октября 1927 года в семье школьного учителя и банковского служащего в Малатье. Из-за работы отца, семья Озала часто меняла свое место

жительства, таким образом Тургут Озал имел возможность узнать всю Анатолию. После окончания средней школы в Кайсери, он поступает на электротехнический факультет Стамбульского технического университета, который окончивает в 1950 году. В 1954 году в целях повышения квалификации направляется в Техасский технологический университет (США), где изучает экономику. По возвращении назначается на должность заместителя генерального директора управления по электрификации, где возглавил проекты по электрификации Турции. Сразу же после военного переворота 27 мая 1960 года был снова призван в армию. После службы работал в управлении государственного планирования, а после выборов 1965 года стал советником Сулеймана Демиреля. В 1967 году он был назначен руководителем государственного управления планирования. С 1971 по 1973 год работал в качестве консультанта Департамента промышленности Всемирного банка, по возвращении в страну работал в качестве руководителя многих частных крупных компаний в различных секторах промышленности, начиная с Sabancı Holding.

При 43-Правительстве был назначен руководителем аппарата премьер-министра и исполняющим обязанности руководителя управления государственного планирования. После военного переворота 12 сентября 1980 года в целях продолжения начатой политики был назначен заместителем премьер-министра по экономическим вопросам. Через 22 месяца после назначения, 14 июля 1982 года он подал в отставку.

Основавший 20 мая 1983 года Партию отечества (Anavatan Partisi) Тургут Озал на парламентских выборах 6 ноября 1983 года из 400 мест в парламенте набрал 211 депутатских мандатов и его партия стала единственной правящей партией, Тургут Озал был избран Премьер-министром 45-го Правительства Турции. Выигравший и на местных выборах 1984 года Тургут Озал на первом конгрессе партии 13 апреля 1985 года был снова переизбран председателем.

Тургут Озал участвовал в президентских выборах 1989 года. После 3-тура выборов, состоявшегося 31 октября 1989 года, набрав 263 голоса в ходе голосования Тургут Озал был избран 8-ым Президентом Турецкой Республики и приступил к своим обязанностям 9 ноября 1989 года.

Озал всегда защищал верховенство гражданского общества, это отразилось даже в его одежде, когда он предпочитал гражданскую, близкую к народному стилю одежду. Во время официальных посещений государственных учреждений, в отличие от большинства президентов, одевавшихся в официальные костюмы, Озал часто мог участвовать в официальных программах без галстука, в льняных брюках и простой одежде. Лозунги на его похоронах «гражданский президент», «демократичный президент», «верующий президент» поддерживают эту позицию. Тургут Озал скончался после 12-дневного турне по центральноазиатским странам 17 апреля 1993 года. На похороны Озала собралось более сотни тысяч людей со всех уголков Турции. Согласно его завещанию, он похоронен на кладбище по проспекту Ватан в Топкапы.

Многогранность Тургут Озала и турецкое «экономическое чудо»

Многогранная личность Тургута Озала сыграла важную роль в формировании и реализации новой государственной политики Турции. Тургут Озал с одной стороны, имея тесные связи с частным сектором, обладал мышлением и менталитетом частного сектора, с другой стороны, исходя из его государственно-бюрократического опыта прекрасно был знаком с государственными механизмами экономики и управления. Дополнительно к этим двум различным граням экономики он развил свои отношения с международными финансовыми центрами и учреждениями вплоть до тесных связей с МВФ и Всемирным банком. Озал укрепил экономические и политические отношения с правительством США, которые оказывали большое влияние на его решения, так как Тургут Озал придерживался «американской модели развития» для страны и

вел координированную с США внешнюю политику. Его «восхищение» Америкой в значительной степени повлияло и на формирование его политических взглядов. Эти взгляды, в свою очередь, повлияли и на его вес в западном мире. У него были хорошие отношения и с внутривластными актерами, в дополнение к тесным деловым связям и гражданской бюрократии он не имел никаких серьезных проблем с армией и военными. Считаем необходимым отметить, что Турция является республикой со смешанным правлением, законодательная власть принадлежит однопалатному парламенту, исполнительная власть принадлежит правительству во главе с премьер-министром, то есть определяющую роль во внутреннем развитии страны играет премьер-министр, Президент страны же имеет ряд полномочий, направленных больше на внешнее представление страны. Вместе с этим, учитывая историю Турции XX века (мировые войны, борьба за независимость со странами Антанты, два военных переворота в истории сравнительно молодого государства), членство Турции в НАТО и ее стратегическое значение для Запада, армия и военные играли важную, если не определяющую до недавнего роль в стране. Несомненно, между менталитетом Озала и военных была значительная разница, однако Озал никогда не использовал метод конфронтации при развитии государственных институтов. Обращает на себя внимание и его отношения с общественностью. Несмотря на его приверженность либеральным взглядам, он все же является верующим (не религиозным) политиком. Озал в своей политике не допускал дискриминации Запада, Востока или Севера. Для достижения любой поставленной цели он ставил как можно мало условий, и искал различные пути для улучшения отношений, в первую очередь экономических, даже со странами, налаживание отношений с которыми считалось невозможным.

Одним из определяющих элементов, характеризующих внутреннюю политику Озала является его способность объединения различных политических сил и направлений. Согласно этому подходу, все политические течения защищают интересы страны и общая цель этих политических партий - объединение с целью решения экстренных вопросов развития Турции. Таким образом, можем сказать, что начиная с XIX века и до сегодняшнего дня единственным человеком, сумевшим объединить различные политические взгляды и направления, не требуя при этом внутренних изменений в политических партиях, является Тургут Озал.

В результате реализации его программы, опирающейся на рыночные механизмы, децентрализацию управления, ориентированной на развитие экспорта, низкие налоги и приватизацию, 1980-е годы стали годами бурного экономического роста после периода «больших проблем». Главными целями были реформа финансового рынка, поощрение иностранных инвестиций, либерализация внешнеторговой деятельности, свободное передвижение капиталов. Реформы привели к небывалым результатам, породив в мировой общественности термин «турецкого экономического чуда». В этот период среднегодовые темпы роста в Турции составляли свыше 5% [1]. Экономический бум выразился в увеличении объемов экспорта в 10 лет более чем в 10 раз. Доля промышленной продукции в экономическом экспорте повысилась с 41,1% до 84% в 1990 году, что явилось важным показателем преобразования общества. Еще более важным является увеличение разнообразия товаров и рынка сбыта. Еще одной примечательностью внешней торговли является то, что впервые в истории республиканской Турции близлежащий регион стал рассматриваться как приоритетный рынок. Это в свою очередь обеспечило важное место Турции во внешней политике стран Балканского полуострова, Ближнего Востока, Кавказа и стран бывшего СССР.

Наблюдается существенный прорыв и в сфере туризма, который сыграл важную роль в «открытии» страны внешнему миру: небольшой доход в размере 212 млн. долларов

США в 1980 году за 10 лет достиг более чем 3 млрд. долларов США [2]. В результате этого прорыва в развитии туризма Турция на данный момент является наиболее привлекательным курортом для отдыха населения стран Европы и СНГ, в 2012 году согласно данным министерства культуры и туризма Турецкой Республики Турцию посетило около 31.783.000 туристов [3]. Одним из наиболее важных последствий экономического развития стало «открытие» страны внешнему миру, а также увеличение самоуверенности Турции на международной арене.

Результатом «экономического чуда» явилось повышение среднего уровня жизни и улучшение благосостояния народа, что в свою очередь, вместе с внешними факторами повлияло на процессы демократизации в обществе. В этот период внутри страны происходят позитивные и социальные процессы. Турция является унитарным государством, где все население страны считается турками вне зависимости от исторического происхождения. Истоки современного «лояльного» отношения и признания некоторых национальных меньшинств были заложены в период правления Тургут Озала, когда в период предыдущего правительства не смевшие заявить о своей национальной идентичности народности в период Озала смогли это легко сделать. Тогда же наблюдаются миграционные потоки в Бурсу, Адапазары, Стамбул и Измир. В этом контексте, азербайджанцы, чеченцы, болгарские мигранты, иракские туркмены, казахи, кыргызы, узбеки, грузины и другие стали упоминаться в повестке дня внешней политики. Это развитие ускорило в 1980-х и 1990-х годах посредством миграционных процессов, особенно с территории бывшего Советского Союза, бывшей Югославии, Ирака и Болгарии [4, 229]. Вместе с этим, Тургут Озал, был первым турецким политиком, выступившим в защиту культурных прав курдского населения. При Т. Озале официально было признано наличие в Турции курдского языка. Некоторые комментаторы причину этого видели в курдском этническом происхождении Озала. Но здесь дело не только и не столько в этническом происхождении, сколько в новой культурной идее и политике. Тургут Озал был современным, и в тоже время набожным человеком, адептом суфийского братства Накшбандийа (как и нынешний премьер-министр Турции Реджеп Тайип Эрдоган). Он много сделал для установления хороших отношений с арабским миром и стал первым действующим президентом Турции, совершившим хадж (паломничество) в Мекку [5]. Наблюдаемые в последние годы в современной Турции процессы (açılımlar) признания и уделения пристального внимания государством этническим курдам, ромам, армянам, алевитам, улучшения отношений с Сирией, Ираком, Россией являются логическим продолжением социальных реформ, начатых Озалом.

Эти позитивные политические, экономические и социальные преобразования неизбежно отразились на целях и приоритетах внешней политики Турции. Согласно взглядам Озала, не существует никаких идеологических препятствий для налаживания связей с коммунистическим Советским Союзом, с капиталистическими США, религиозным Ираном или Ираком с традиционной формой экономики. Идеология Озала «постоянного мира без врагов», когда в международных отношениях уделялось большое внимание торговым отношениям, благотворно повлияла на увеличение гибкости и прагматизма во внешней политике Турции.

Внешняя политика на основе экономики и война в Персидском заливе

При Тургут Озале Турция под влиянием внутреннего развития и внешних факторов начала строить свои отношения с соседями на основе культурного, исторического и религиозного партнерства. Этот подход был нововведением в турецкой внешней политике, по сравнению же с классическим пониманием внешней политики это можно было расценить как «революционное изменение».

Одним из существенных признаков отличия Тургут Озала от других политиков

является его взгляд на внешнюю политику через «экономические очки». Несмотря на то, что он был представителем государственной бюрократии, в решении государственных проблем часто он применял методы частного сектора и использовал экономические подходы. Это и является одной из причин того, что в 1980-х годах Турция стала уделять более пристальное внимание соседним странам, чем в предшествующий период. Точно также, созданный по инициативе Тургут Озала проект Черноморского регионального экономического сотрудничества прежде политических и военных мер использует экономические инструменты. При анализе отношений Турции с Ближним Востоком и исламским миром становится явным, что внешняя политика при Озале в основном рассматривалась в авангарде экономических отношений и торговых соглашений. В соответствии с озаловской концепцией внешней политики одним из первоначальных приоритетных направлений должно быть развитие регионального экономического сотрудничества, увеличение «взаимозависимости» и сведение к минимуму риска возникновения конфликтов. В подходе Озала к России и другим странам прослеживается то, насколько большое значение он уделял экономике и культурно-исторической мощи Турции.

Таким образом, часто выражавший свое желание сделать Турцию региональной политической державой Озал считал, что наиболее важными средствами для достижения политических целей является сильная экономика и обширные торговые отношения. В этом контексте Турция для решения своих проблем и достижения политических целей развивала торговые отношения с другими странами и организовывала свою экономику в зависимости от этого.

Еще одним важным фактором, повлиявшим на политику Озала, стала проблема террора РПК (Рабочая партия курдов (запрещенная курдская партия)). Тургут Озал, считавший что прежде всего необходимо создание наднациональной идентичности, охватывающей всех граждан Турецкой Республики, знал, что эта идентичность выходит далеко за пределы страны. Поэтому государство должно было принять меры с учетом всех этнических групп, начиная с курдов. В этом контексте, предпринимая своеобразные внутренние меры, Озал в определенной мере во внешней политике Турции бросал вызов и за пределы страны.

Одним из самых важных событий его периода правления была война в Персидском заливе, в которой он играл очень активную роль. Он считал, что Саддам Хусейн, контролирующий все нефтяные ресурсы региона, представляет большую опасность для Турции. Ирак, буквально «проглотивший» одно государство, как сосед являлся сильным соперником Турции в регионе. В этот период вражда между всеми союзниками Турции и Ираком достигла своего апогея. По этой причине Тургут Озал предпринял все возможные меры для ослабления власти Саддама и оказал открытую поддержку Соединенным Штатам Америки по этому вопросу. В то время Россия, Китай и даже весь арабский мир поддержал альянс во главе с США, все официальные органы и учреждения Турции, включая в том числе и национальную безопасность и внешнеполитические органы, кроме как аппарата Президента, не выразили своей четкой позиции.

Когда США начали операцию «Буря в пустыне», Озал продемонстрировал особую решительность. Тургут Озал поддержав Запад в войне против агрессии Саддама, закрыл границы с Ираком, который до войны был крупнейшим торговым партнером Турции, перекрыл нефтепровод, связывавший эту страну со Средиземноморьем, и сосредоточил на границе до 180000 солдат и офицеров. Такую же твердость проявил президент, когда разрешил США использовать авиабазы на территории Турции [6].

Решительная позиция Озала в среде, где политические и бюрократические актеры были неспособны выработать решения, была прорывом вперед и наверняка

впервые в истории страны Президент Турции, конфликтуя с другими членами, играл определяющую роль в принятии решений по внешнеполитическим вопросам.

Таким образом, Озал выступал с новой концепцией внешней политики, которую он пытался вести и во время кризиса в Персидском заливе. Несмотря на упорство других актеров по данному вопросу, одной из причиной его относительного успеха является пустота «идеологического пространства» и неспособность его конкурентов вырабатывать конструктивные решения проблемы.

Внешняя политика Тургута Озала – это многовекторная, многогранная и уверенно развивающаяся активная внешняя политика. Другим вкладом Озала в турецкую политику стало определение своеобразных концептуальных основ внутренней и внешней политики государства. Другими словами, он рассматривал их не разрозненными и не связанными между собой областями, а как различные грани одного понимания мира.

Понятие цивилизации Тургута Озала и тюркский патриотизм

Несмотря на усилия Мустафы Кемали Ататюрка найти «средний» путь, в последующий после него период наблюдается уменьшение/отрицание османского, мусульманского и даже центральноазиатского прошлого турецкой культуры и распространение мысли о развитии цивилизации только на Западе.

Согласно Озалу, цивилизация как таковая не принадлежит какому либо обществу в отдельности. Кроме того, турки внесли значительный вклад в ее развитие. Тюркские государства, образованные в Центральной Азии, создали цивилизацию на основе синтеза китайской, индийской, иранской и исламской цивилизаций. В османский период эта цивилизация еще более обогатилась и развилась, а также распространилась на огромной территории. Таким образом, турки внесли значительный вклад в развитие мировой цивилизации. Первой особенностью данного подхода является его большая самоуверенность и логичность, вторая особенность в гармонии с прошлым и неущемлении интересов какой-либо социальной группы, третья же особенность в поставлении конкретных целей для развития общества. Его понятие цивилизации является отражением его политики мирного сосуществования, взаимодействия и взаимовлияния народов и стран [1].

Еще одним важным фактором, повлиявшим на внутреннюю и внешнюю политику Турции, был «бум» тюркского патриотизма. Наряду со внешними факторами важную роль в этом сыграли внутренние экономические и социальные изменения. С распадом СССР же идея тюркского патриотизма и сотрудничества с зарубежными тюркскими народами и народностями была принята почти всеми политическими партиями. Это отразилось на политике Турции на Кавказе, в Центральной Азии, на Балканах и на Ближнем Востоке. Тургут Озал во время работы премьер-министром, а также в период президентства уделял особое внимание решению всех проблем с приграничными странами, старался создать и расширить пояс дружбы, родства и братства вокруг Турции. Тем не менее, поддержка Сирией РПК и проблемы с Грецией по поводу Кипра и в Эгейском море стали сдерживающими развитие факторами. Конец «холодной войны» мгновенно снизил важность Турции в лице мирового сообщества, внимание Европы привлекли страны Центральной и Восточной Европы.

Признание независимости тюркских государств Турцией и роль Тургута Озала

Признание Турции первой в мире независимости центральноазиатских тюркских стран, близких ей с точки зрения исторической, культурной, этнической и религиозной традиции стало большой моральной поддержкой для молодых государств. Неоценимая роль в этом процессе принадлежит Тургуту Озалу. Он явился одним из тех редких людей, оценившим эту «пессимистическую среду» развала СССР в начале 90-х годов благоприятной для положительных сдвигов. В его глазах образовавшиеся после распада СССР тюркские государства положили конец «одинокости» Турции.

Как было отмечено выше, этому процессу предшествовало потепление политических связей и развитие экономических и торговых отношений с Москвой в второй половине 80-х годов. За 1983-1991 годы турецко-советские торговые отношения достигли небывалых за всю историю отношений уровня. Даже несмотря на то, что во время первого визита Тургут Озала в Москву 28 июля-1 августа 1986 года он не был принят Генеральным секретарем ЦК КПСС Михаилом Горбачевым, он продолжал укреплять и торговое сотрудничество, и в области подписания соглашения о покупке газа. Газовый проект, который начал разрабатываться с 1984 года, успешно завершился подачей газа в Турцию летом 1987 года, а с 1988 года советский газ стал подаваться в Стамбул [7]. Бурное развитие двусторонних экономических отношений продолжалось вплоть до развала СССР, а после развала это повлияло на установление и укрепление двусторонних отношений, что с Россией, так и с центральноазиатскими тюркскими странами.

В советский период центральноазиатские республики не могли налаживать международные связи и вести самостоятельную внешнюю политику вне ведома Москвы. Поэтому установление дипломатических отношений с Турцией было первым опытом ведения внешней политики для молодых государств.

В ходе официального визита Тургут Озала в марте 1991 года в Москву Тургут Озал еще до превозглашения независимости посетил Азербайджан и Казахстан. Вскоре произошел распад СССР и 30 августа Азербайджан, 31 августа Кыргызстан, 1 сентября Узбекистан, 27 октября Туркменистан и 16 декабря Казахстан превозгласили свою независимость, 25 декабря СССР был официально распущен.

25 сентября 1991 года Нурсултан Назарбаев прибыл в Турцию с 5-дневным визитом, Президент Турции Тургут Озал лично встречал его в аэропорту. Еще до этого в январе 1990 года Турцию посетил Первый секретарь Азербайджана Аяз Мутталибов, 2 декабря 1991 года руководитель Туркменистана Сапармурат Ниязов прибыл с 4-дневным визитом в Турцию. На данном этапе для молодых республик критически актуальной была проблема признания их независимости, наряду с этим особый интерес вызывал турецкий вариант экономического развития. Турция первой признала независимость Азербайджана 9 ноября 1991 года. 16 декабря 1991 года Турцию посетил Президент Узбекистана Ислам Каримов. В то время как проходила встреча двух Президентов, в парламенте Турции было принято решение о признании независимости созданных тюркских государств. 22 декабря 1991 года по приглашению Президента в Турцию с 4-дневным визитом прибыл Президент Кыргызстана Аскар Акаев. Уделяемое Тургут Озалом особое внимание тюркским государствам не осталось без комментариев мировых СМИ, которые расценивали это как попытку возрождения османизма или туранизма.

Центральноазиатские страны в первые годы независимости воспринимали Турцию как модель социально-экономической и политической трансформации страны, а также рассматривали Анкару как посредника в деле интеграции в мировое политическое и экономическое пространство. Так, при содействии Анкары произошло включение тюркских республик в состав таких региональных экономических и политических объединений, как ОБСЕ, ОЭС, Черноморское экономическое сотрудничество, ОИК. Турция сыграла важную роль в присоединении республик Центральной Азии к программе НАТО «Партнерство ради мира». Анкара также способствовала проникновению в эти государства международных финансовых организаций как МВФ, Всемирный банк, Азиатский банк развития. На международном экономическом форуме в Давосе стало традицией проводить встречи лидеров Турции и центральноазиатских государств. Что касается модели экономического развития, в течение последующих нескольких лет молодые республики, взяв для себя лучшие стороны этого развития (свободная рыночная экономика, открытость инвестициям и т.п.), поняли, что Турция не имеет достаточных

экономических возможностей для инвестирования в регион, а также неприемлимость данной модели для своих стран и выработали собственные концепции экономического развития.

В апреле-мае 1992 года Премьер-министр Турции Сулейман Демирель посетил с официальным визитом все тюркские страны, его сопровождала большая делегация в 220 человек. Были открыты турецкие посольства, подписаны многочисленные договоры о сотрудничестве в различных областях, созданы совместные банки, предоставлены кредиты и т.д. Результатом этого визита, ставшего отправной точкой в укреплении двусторонних отношений с Турцией, стали «Большой студенческий проект», согласно которому Турция предполагала выделить средства для обучения в Турции около 10 тысячи студентов из молодых республик. Также большую поддержку Турция оказала в деле подготовки молодых специалистов международников, военных и т.п. Так, в 1992 году в Турции прошли обучающие курсы для дипломатов, экономистов, банкиров, медиков из тюркоязычных стран. На территории этих государств начали открываться совместные университеты и лицеи при поддержке турецкой стороны. Открыты воздушные сообщения между Стамбулом и столицами.

30-31 октября 1992 года состоялся первый саммит глав тюркоязычных государств, в работекоторогопринялиучастиеПрезидентАзербайджанаАбульфазЭльчибей, Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев, Президент Кыргызстана Аскар Акаев, Президент Туркменистана Сапармурат Ниязов, Президент Турции Тургут Озал, Президент Узбекистана Ислам Каримов. Саммит был призван обсудить вопросы сотрудничества и перспективы установления и укрепления политических, экономических и культурных связей между государствами. В ходе этого символического саммита, приуроченного ко дню Республики Турции и впервые в истории объединившего первых руководителей тюркских стран, были открыты посольства тюркских республик в Турции. Как отмечал Аскар Акаев в своем выступлении на открытии кыргызского посольства в Анкаре, в ходе этого саммита произошли три исторических события для Кыргызстана: впервые в истории Президент независимого Кыргызстана присутствовал на праздновании Дня Республики братской Турции, впервые в истории за одним столом собрались главы тюркских стран и впервые в истории открыто кыргызстанское посольство за рубежом [7, 211]. Это поднятое настроение и гордость были характерны для всех участников саммита, который наряду с государственными отношениями, укрепил и дружественные связи между главами стран. По сегодняшний день было проведено 12 встреч в рамках Саммита глав тюркоязычных государств. На IX Саммите в Нахичевани в октябре 2009 года было принято решение о создании аппарата Тюркского Совета в Стамбуле. На XI Алматинской встрече глав государств 20-21 октября 2011 года было принято о коротком названии Саммитов «Саммит Тюркского совета», на последней Бишкекской встрече в августе 2012 года был учрежден флаг Тюркского Совета. Это говорит об активизации и структуризации деятельности Саммитов в последние годы, а также о том, что предпринимаются решительные шаги на пути расширения двустороннего и многостороннего сотрудничества.

4-15 апреля 1993 года состоялся последний визит Президента Тургут Озала в тюркские страны, вскоре по возвращению из которого он скончался. 4 апреля Тургут Озал вылетел в Ташкент, 7 апреля в Бишкек, 9 апреля в Казахстан, 11 апреля в Туркменистан и 13 апреля в Баку.

Тургута Озала везде ждал очень теплый прием, но необходимо отметить, что турецкой стороной было отмечено, что в Узбекистане до сих пор «царит» советский режим и чувствуется соблюдение дистанции, в Кыргызстане же наоборот очень искреннее и добродушное отношение повлекло за собой расширение сфер двусторонних связей.

В своей речи в парламенте Кыргызстана Тургут Озал подчеркнул, что развитие сотрудничества между Турцией и Центральной Азией создаст еще больше альтернативных возможностей для интеграции стран в мировое сообщество и сотрудничество региона должно охватить и Россию, Китай, Индию, Пакистан, Иран и другие страны [8]. В этом выразилась политическая дальновидность Озала, когда только при первых шагах этих стран он предвидел необходимое для них развитие, которое в принципе мы можем наблюдать сегодня. В Алматы, столице Казахстана того времени, во время визита мечети для совершения пятничной молитвы по просьбе имама он выступил перед народом, где он сказал: «Ислам - это наша общая религия. Мы должны изучать ислам. Но при изучении религии мы должны избегать крайностей. Потому что религия ислам – это средний путь» [9]. К сожалению, сегодняшняя картина показывает, что при попытке заполнить «идеологическую пустоту» центральноазиатские страны не смогли избежать тех крайностей, на которые в свое время указывал Тургут Озал.

Во время визитов в постсоветские республики Озала сопровождала большая делегация, состоявшая из государственных деятелей и бизнесменов; экономические и культурные вопросы, а также вопросы коммуникаций, нефтяных и газовых ресурсов, носили более актуальный характер, чем политические вопросы. Турецкий бизнес завоевывал рынки молодых государств, используя демпинговые цены и механизм бартерных сделок. Турецкая сторона учредила специальный турецко-среднеазиатский банк для финансирования своего экономического проникновения на рынки региона. При этом в Центральной Азии турецкие предприниматели имели культурное и лингвистическое преимущество перед западными конкурентами.

Считаем необходимым обратить внимание еще на одну важную особенность в ходе этих визитов, в Узбекистане Озал посетил исторический и религиозный центр Узбекистана - Бухару, который одновременно является центром суфийского тариката Нахшбанди, в Казахстане он посетил духовную столицу центральноазиатских тюрков город Туркестан и мечеть Ходжа Ахмеда Ясави, в Туркменистане исторический город Мерв и гробницу сельджукского султана Санжара. Это показывает духовное богатство, набожность турецкого политика и то, насколько важное значение он придает духовным ценностям. Необходимо отметить, что эти посещения благотворно повлияли и на эти объекты, вскоре после посещения турецкая сторона выделила в качестве помощи средства для их реставрации.

По возвращении на родину, через 2 дня, 17 апреля 1993 года Тургут Озал скончался от сердечного приступа. Его смерть вызвала большую скорбь во всем мире, это было невосполнимой потерей для страны и всего тюркского мира. В его похоронах из тюркских стран участвовали Нурсултан Назарбаев и Абульфаз Эльчибей.

Заключение

Тургут Озал в мировой прессе был оценен как «второй выдающийся турецкий лидер после Ататюрка». Своими экономическими реформами он улучшил благосостояние народа, вывел страну на мировую арену, обеспечил ей значительное место в международных отношениях и положил начало ее лидерству в регионе. Тургут Озал заложил основы многих экономических, политических, социальных и культурных изменений, произошедших и происходящих до сих пор в турецком обществе. Это признано и мировой общественностью. Так, Посол США в Турции Френсис Рикардоне в своем выступлении 15 января 2013 года сказал, что развитие Турции началось не с приходом правящей партии АКР, а с периода руководства страной Тургута Озала и продолжается уже 25-30 лет [10].

В многовекторной внешней политике Тургута Озала особое место занимала Центральная Азия. Именно ему принадлежат слова о том, что 21 век будет веком

тюркских народов. Наряду с признанием независимости, моральной и экономической поддержкой, укреплением культурных и духовных отношений Тургут Озал сыграл неоценимую роль в вопросе установления и развития связей центральноазиатских государств с мировым сообществом и международными организациями.

Таким образом, Тургут Озал является одним из выдающихся тюркских лидеров, внесших огромный вклад в развитие своей страны и способствовавших укреплению тесных экономических, политических и культурных связей между тюркскими народами.

Литература

Sedat Laçiner. Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (<http://slaciner.blogspot.com/2011/01/turgut-ozal-donemi-turk-ds-politikas.html#!> /2011/01/turgut-ozal-donemi-turk-ds-politikas.html)

Kruger, Anne ve Aktan, Okan, Swimming Against the Tide: Turkish Trade Reform in the 1980s, San Fransisco: ICS Press, 1992.

<http://www.turizmdebusabah.com/haberler/turkiyeye-2012-yilinda-gelen-toplam-turist-sayisi-netlesti-63391.html>

Kümbetoğlu, Belkıs, Göçmen ve Sığınmacı Gruplardan Bir Kesit: Bulgaristan Göçmenleri ve Bosnalı Sığınmacılar, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997.

Евгений Бахревский. Политика «нового османизма» Турции и постсоветское пространство. <http://www.caucasica.org/analytics/detail.php?ID=2077>

Белоногов Александр, МИД, Кремль, кувейтский кризис. М., 2001; https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6rfez_Sava%C5%9F%C4%B1

Abdulvahap Kara. Turgut Özal ve Türk Dünyası. İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2012.

Sami Kohen. Kırgızistan ile özel ilişkiler. Milliyet Gazetesi, 11.04.1993

Fehmi Kuru, Orta yol İslam, Zaman Gazetesi, 12.04.1993

<http://www.salamnews.org/ru/news/read/51960/razvitie-turcii-nachalos-ne-s-akr-a-s-perioda-rukovodstva-stranoy-turguta-ozala-ndash-vashingtonskiy-institut/>

References

1 Sedat Laçiner. Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (<http://slaciner.blogspot.com/2011/01/turgut-ozal-donemi-turk-ds-politikas.html#!> / 2011/01/turgut-ozal-donemi-turk-ds-politikas.html)

2 Kruger, Anne ve Aktan, Okan, Swimming Against the Tide: Turkish Trade Reform in the 1980s, San Fransisco: ICS Press, 1992

3 <http://www.turizmdebusabah.com/haberler/turkiyeye-2012-yilinda-gelen-toplam-turist-sayisi-netlesti-63391.html>

4 Kümbetoğlu, Belkıs, Göçmen ve Sığınmacı Gruplardan Bir Kesit: Bulgaristan Göçmenleri ve Bosnalı Sığınmacılar, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997.

5 Eugene Bahrevsky. The policy of «new Ottomanism» Turkey and the former Soviet space. <http://www.caucasica.org/analytics/detail.php?ID=2077>

6 Belonogov Alexander, the Foreign Ministry, the Kremlin, the Kuwaiti crisis. Moscow, 2001; https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6rfez_Sava%C5%9F%C4%B1

7 Abdulvahap Kara. Turgut Özal ve Türk Dünyası. İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2012.

8 Sami Kohen. Kırgızistan ile özel ilişkiler. Milliyet Gazetesi, 11.04.1993

9 Fehmi Kuru, Orta yol İslam, Zaman Gazetesi, 12.04.1993

10 <http://www.salamnews.org/ru/news/read/51960/razvitie-turcii-nachalos-ne-s-akr-a-s-perioda-rukovodstva-stranoy-turguta-ozala-ndash-vashingtonskiy-institut/>

ЧЕТИН Н.Д.

(Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Өкілетті Кеңес Басқармасы /Анкара, т.ғ.к., қауымд. проф.)

**ТҰРҒЫТ ӨЗАЛДЫҢ ҚАЗІРГІ ТҮРКИЯНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗ ТҮРКІ
МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН ДОСТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ
ҚҰРЫЛУЫНДАҒЫ РӨЛІ**

Түйін

Республика ретінде 1923 жылы құрылғаннан кейін екі әскери төңкеріс басынан кешірген бүгінгі Түркияның экономикалық және саяси тұрақтылығының негіздері ХХ ғасырдың аяғында Президенті Халиль Тұрғыт Өзал тарапынан қаланды. 1991 жылы жаңа түркі республикаларының тәуелсіздігін жариялануынан кейін танылуында көрнекті түрік саясатшы және мемлекет қайраткері Тұрғыт Өзал үлкен рөл ойнады. Жас түркі елдер үшін бұл баға жетпес қолдау болды. Тұрғыт Өзалдың елінде жасаған реформаларын, оның нәтижесінде пайда болған Түркиядағы трансформацияны көрсету, қазіргі Түркияның сыртқы саясат концепциясының сол кезде қалануын, сонымен қатар Түркия тарапынан түркі мемлекеттерінің тәуелсіздіктерін тану үдерісін көрсету осы жұмыстың мақсаты болып табылады.

Түйін сөздер: Тұрғыт Өзал, Түркия, реформа, сыртқы саясат, түркі мемлекеттер, тәуелсіздік.

N.D. CETIN

(Plenipotentiary Council of the Yasawi International Kazakh-Turkish University /Ankara, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor)

**THE ROLE OF TURGUT OZAL IN THE FORMATION
OF MODERN TURKEY AND ESTABLISHING FRIENDLY RELATIONS WITH
POST-SOVIET TURKIC STATES**

Summary

The basis of modern economic and political stability of Turkey (the country which experienced two military coups since proclamation of the republic in 1923) was laid at the late XX century by the President Halil Turgut Ozal. Besides, the prominent Turkish politician and statesman Turgut Ozal played an important role in recognizing the independence of Post-Soviet Turkic republics right after their proclamation in 1991, which was an invaluable moral support for the young states.

The objective of this paper is to show the reforms of Turgut Ozal, the subsequent transformation of Turkey's society, changing and building up the contemporary foreign policy of Turkey, to reveal the process of recognizing the Turkic states' independence by Turkey, and the invaluable role of Turgut Ozal in this process.

Keywords: Turgut Ozal, Turkey, reforms, foreign policy, Post-Soviet Turkic states, independence.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЛЕМ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ
КАЗАХСТАН И МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО
KAZAKHSTAN AND THE WORLD COMMUNITY

УДК 94(574); 94(470)”19; 94(476)

DR. GOLAM MOSTAFA

(Professor in the Department of International Relations and Regional Studies in
KIMEP University)

DR. MONOWAR MAHMOOD

(Associate Professor of Management at the Bang College of Business in KIMEP
University)

**THE CUSTOMS UNION BETWEEN KAZAKHSTAN, RUSSIA AND
BELARUS: AN ANALYSIS**

Annotation

In this short article the authors describe the causes and reasons for the rising trends of regional integration systems all over the world, particularly during the last 20 years. A short analysis of various types and levels of integration system is provided in the beginning of the article but the main focus of the article is on the role and place of Kazakhstan in the Customs Union (CU) with Russia and Belarus and in its further integration process. A brief history of the integration process in post-Soviet space and the role of Kazakhstan are provided in the beginning. The authors raised the domestic, regional and global factors and their impacts and implications on the CU in its further integration progress. Considering the fact that China is the fastest growing super power in the region, the Chinese factor is dealt with separately. Views and positions of critics and skeptics as well as supporters and well-wishers of the CU are also described in the article in order to give the readers a balanced view. Finally, the authors conclude that despite some skeptic views and criticisms, Kazakhstan will benefit from the CU and further integration process in the Eurasian space.

Keywords: customs union, Kazakhstan, Russia, Belarus, integration.

Introduction

Customs Union is an agreement between two or more countries (mostly neighboring) to remove trade barriers, and reduce or eliminate customs duty on mutual basis. It imposes a common external-tariff (CTF) on imports from non-member countries but does not allow free movement of capital and labor among member countries like in a common market [1].

Concepts and ideas of integration in the post-Soviet space are not new. Numerous attempts were made to create some forms of integration process either by involving all the former Soviet Republics or on a more limited regional basis. Most of them were either ineffective or ended in failure, until the recent Customs Union (CU) between Belarus, Kazakhstan and Russia created on January 1, 2010, came into operation in July 2011. The CU was created with lofty goals and ambitious objectives; in January 1, 2012 the three states created a single economic space with the aim of forming a full fledged Eurasian Union by 2015 [2].

The purpose of this short paper is to briefly review the integration process in the region, its successes, failures, lessons learned, the positions of the different parties, as well as future challenges and prospects for further expansion.

Genesis of the Customs Union

The concept of a «Eurasian space» has been mainly developed by President Nursultan Nazarbayev, with Kazakhstan, in his view, located at the «epicenter of the world», and Astana, the new capital, situated «in the heart of Eurasia». The country is located in between Asia and Europe and plays the role of a bridge between the two continents. [3] The very first attempt of maintaining some sort of economic ties among the former Soviet Republics was made on December 8, 1991 when the leaders of Belarus, Russia and Ukraine signed an agreement on the dissolution of the USSR and the creation of Commonwealth of Independent States (CIS) as a successor entity. The new alliance was open to Soviet Republics and subsequently all but the three Baltic States joined the CIS [4].

The CIS soon turned to be an ineffective and inefficient organization mainly because of political, security and ideological divisions, as well as lack of commitments and mutual trust among the members. Subsequent attempts were made to create various economic and trade arrangements on regional basis within the CIS. One of the earlier attempts was the creation of Free Trade Zone consisting of Armenia, Belarus, Georgia, Moldova, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, Ukraine and Uzbekistan in 1994. But it never came into force because of Russia's refusal to ratify it. In 1995 Russia and Belarus created a customs union and Kazakhstan and Kyrgyzstan joined thereafter. A year later, they signed a treaty with the goal of deepening integration in economy, science, education, culture and other spheres, whilst respecting the sovereignty of all sides. In 1999, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan signed a new treaty for a Customs Union and the Common Economic Space with the goal of further economic integration. Subsequently, the Central Asian Cooperation Organization (now defunct), GUAM (bringing together Georgia, Ukraine, Azerbaijan and Moldova), the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and the Single Economic Space project were created. At the same time, some states took active initiatives and were looking to form regional institutions with countries beyond the post-Soviet space for economic and security cooperation and the most prominent example being the creation of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (CICA) [5]. The most serious attempt for economic integration in the post-Soviet space was the creation of the Eurasian Economic Community (EurAsEC) in 2000 with the goal of establishing transcontinental linkages between infrastructure and transportation systems in the whole Eurasian continent [6]. The EurAsEC was created in with the specific goal of creating Customs Union among the five member countries (Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia and Tajikistan) with a clear mandate to create common customs borders among its member states, to elaborate on a common foreign economic policy, tariffs and price policy, and other mechanisms needed for a common market [7]. In addition to the above-mentioned integration attempts, Russia and Belarus signed a Treaty on Union State Formation in 1999 which stipulated the formation of a common economic space and monetary union and the establishment of supranational institutions like the Supreme State Council, Council of Ministers, United Parliament and so on. But it could not go far as the Union was more politically oriented than based on economic needs and realities. In 2003 a draft agreement was signed between Belarus, Russia, Kazakhstan and Ukraine for the creation of a Single Economic Space (SES) but it was vague and never came into existence mainly because of Ukraine's opposition to participate in any regional trade bloc that could be used as a basis for formation of a supranational body.

Being upset, frustrated and disillusioned about the success of regional economic integration, Belarus, Kazakhstan and Russia agreed to create a Customs Union that would include the formation of a common economic space and paves the way for further integration, resulting in the creation of an economic union. Although the CU was created in January 2010 within the framework of the EurAsEC but it was unable to start functioning until the customs and other codes were harmonized in 2011.

The Customs Union Commission (CUC), the executive body of the CU was created in 2007 with the main tasks of ensuring the proper functioning and development of the body. Since January 2010, the CUC has been authorized to make decisions on a number of issues like, changing import customs duty rates; maintaining the classification of goods for foreign economic activity; setting tariff exemptions and tariff quotas; defining the system of tariff preference and introducing non-tariff regulations [8]. The CUC performs its duties and responsibilities through a number of bodies, institutions and committees like, the Committee on the Regulation of Foreign Commerce, Scientific and Expert Council, Court of the Customs Union, Secretariat and so on. The activities of the Customs Union are also regulated by numerous legislations and protocols signed by the member states since 2000.

The leaders of Russia and Kazakhstan approved the codes in early summer 2011, but this was delayed until July of the same year because Belarus delayed the ratification process. Finally, the CU started its operation on July 01, 2011 when the three states unanimously agreed to remove all customs borders. On November 18, 2011 the Presidents of Belarus, Kazakhstan and Russia signed an agreement, setting the target of establishing the Eurasian Union by 2015, which will be modeled to the European Union but with more focus on economic union in order to avoid politico-military and cultural-ideological divisions and differences. The process has high ambitious and forward-looking goals and visions; from January 1, 2012, the three states introduced the single economic space with the target of setting up a Eurasian Union by 2015.

Positions of the Parties

All in all, the idea of a Eurasian Union has been a hard sell, as there are advantages and disadvantages, and supporters and opponents in all three countries. Although the agreement for the CU have been signed by the Presidents of all the three member countries and tax codes have been approved by the respective legislative bodies of those countries, broader public support and enthusiasm differs from country to country.

Kazakhstan

President Nursultan Nazarbayev has been, perhaps, the most persistent and dynamic promoter of the idea of Eurasian integration. Kazakhstan's proposal of Eurasian union was promulgated as an official ideology by the top leadership of the country and the focus was on peace building, solidarity and unity among peoples on the basis of morality, spirituality, and the cultural and historical interactions of peoples of different ethno-linguistic, cultural and religious backgrounds. Alongside governmental efforts, several civil structures have been created to advance the Eurasian idea. The Eurasian Club of Scientists, the Eurasian Media Forum, the Eurasian Academy of Television and Radio, and the Eurasian Association of Universities--are meant to work towards the creation of a common information space and to develop the cultural-humanitarian dimension of Eurasian integration. The Eurasian Community is based on equality, voluntary participation and pragmatism. President Nazarbayev welcomed and supported the Russian initiatives but at the same time elaborated his own visions and ideas of Eurasian integration in an article published in the Russian Newspaper *Izvestiya* on October 25, 2011. According to him, the Eurasian Union should be based on and follow five basic principles; (1) it must be built on economic pragmatism, (2) it must be based on the voluntary participation of member countries who must decide independently whether they want to be locked in within their own boundaries or join the globalized world; (3) it should be created on the principles of equality, mutual respect for sovereignty and non-interference into domestic affairs of others; (4) each member country should create its own national institutions on the principles of consensus of all participants without giving up national sovereignty. In the same article he elaborated the main characteristics of the Union: (1) the Eurasian Union must be a competitor in the global economic space, (2) it must be developed as a part of the Euro-Atlantic and Asian areas of development and economically it should be a bridge between

dynamic developments in the EU, East, South-East and South Asia, (3) the Eurasian Union should be formed as a self-sufficient financial body which will be a part of the new global financial system, (4) geo – economically and geo-politically Eurasian integration should follow a special, evolutionary and voluntary path in future, (5) such a Union can only be achieved through wide participation and with the support of society [9]. He also dispelled and rejected several misgivings and misperceptions about the CU; first, doubts and suspicions about the return or resurrection of the old USSR in some form or other, suspicions of the Union as a vehicle for Russian domination and control; second, some sections of Western press and media claimed that the Eurasian integration was directed against China. President Nazarbayev unequivocally mentioned that the creation of the Eurasian union will be, in no way, a restoration or resurrection of the former USSR. Similarly, he assured that China is a good neighbor and friend of Kazakhstan and that the integration efforts will not affect its relations with China. Instead, Beijing will have better and more open access to a larger market.

However, critics argue that Russia has huge reserve of natural resources, a more competitive economy, and well developed industry in the region and any common tariff policy will only benefit Russian Federation. Many believe that Kazakhstan's participation in the CU is prompted more for political reasons and motivations than by trade and economic benefits [10].

For Kazakhstan, the idea of economic integration with Russia and Belarus was a easy pitch as the country enjoys rapid economic growth, stability, peace and prosperity, and President Nazarbayev enjoys overwhelming popularity and public support. There is an overall positive view about the CU among the population at large.

Russia

Historically, Russian Eurasian policy was mainly debated, discussed and propagated by academics, intellectuals and nationalists with or without direct supports from political parties or the Kremlin leaderships. Russian Neo-Eurasianists, however, enthusiastically supported Vladimir Putin's coming to power in the early 2000s and his strong policy towards Georgia and other South Caucasian states, which they viewed as a 'policy of Eurasianism in action'. Putin's statement "Russia always felt itself to be Eurasian country" at the APEC Summit in 2001 was considered by the Neo-Eurasianists as an official declaration of Russia's Eurasian policy at a global forum. These groups are delighted with Putin's return to power in 2012 and believe that the Eurasian project is close to his heart, and will be a centerpiece of his foreign policy [11]. Putin's vision of the Eurasian Union is that of a grand project that envisions a unity of all former Soviet states to compete with the EU and China. In his words, "We are proposing a model of a powerful, supranational association capable of becoming one of the poles of the modern world to play an effective role as a bridge between Europe and the dynamic Asia-Pacific Region"[12] He called on all former Soviet Republics to join the Customs Union between Russia, Kazakhstan and Belarus which is considered to be the first step toward the creation of the Eurasian Union. Both Kazakhstan and Belarus welcomed Putin's proposals, endorsed them and further elaborated their own visions and ideas of such a Union.

Russia may face potential problems and difficulties in pursuing a strong policy on the Eurasian Union in future. Unlike in Kazakhstan, Russian public opinion is deeply divided on the issue of Eurasian Union and its potential costs and benefits. Despite Putin's election as President and his party's overwhelming seats in the Russian Duma (Parliament), there are growing social protests and political oppositions in Russia which may limit the President's power and ability to pursue a strong policy toward the creation of the Eurasian Union.

Belarus

Among all three member states of the CU, the situation in Belarus is more complicated; the country is in economic trouble and opposition to President Lukashenka's rule is steadily growing. Moreover, Belarus was the most reluctant member to join the CU, and it took longer for Minsk to complete the necessary paper work before the CU could start functioning.

President Alexander Lukashenka in his speech in October 2011 on “The Fate of Our Union” welcomed the Russian proposal for the Eurasian Union and expressed his country’s full support. However, he noted that for its success, the relations between Russia and the other partners be based on equality and reciprocal benefits [13]. There are perceptions, shared by the top leadership, that Belarus had to pay a high price for joining the CU. In a case study on Belarus, Irina Tochitskaya concludes that Belarusian budget can benefit from the participation in the CU by about 28%, but in terms of potential increases in FDI, only the larger states; Russia and Kazakhstan will benefit, not Belarus [14].

Prospects for Expansion

Russia is interested in expanding the CU by convincing or putting pressure, directly or indirectly, on other CIS countries. But that may not be very easy; Ukraine, Moldova, Armenia and Azerbaijan are all looking toward the West and are more interested in having closer relations and economic integration with Europe, rather than joining a post-Soviet club led by Russia.

Kyrgyzstan

Kyrgyzstan is at the most advanced stage in joining the CU as it has officially applied (as of March 2012) for the membership after initial hesitation and soul searching. It may join as a full member by the end of 2013. Joining the CU will affect the import oriented economy of Kyrgyzstan, the first member of the WTO among the CIS countries, in many different ways: (a) by joining the CU, it will have to use the average tariff rate of 10.6%, more than double its current rate of 5.1% which may affect its trade; (b) In Kyrgyzstan the current Value Added Tax (VAT) is only 12% but by joining the CU it will rise to 17% which means higher prices for consumer goods; (c) as Kyrgyzstan is joining the CU late it may not have equal say in the decision-making process of the CUC [15]. (d) Kyrgyzstan is also worried and concerned about its membership status in the WTO; whether it will have to withdraw from the WTO or ask for an adjustment status; (e) Kyrgyzstan is worried that if it does not join the CU, Russia may increase tariffs of oil exports (about 70% of Kyrgyz oil comes from Russia); (f) finally, not joining the CU may risk Kyrgyzstan’s security as Russia currently guarantees it. Kyrgyzstan is also the member of the CSTO headed by Russia. Experts believe that despite some negative impacts and influences, it will be in the benefit of Kyrgyzstan to join the CU.

Tajikistan

Tajikistan is the next country that expressed interests and developed a plan of joining the CU since September 2012, but due to the lack of common border with current member states it will have to wait until neighboring Kyrgyzstan becomes a full member [16]. There are strong arguments that it may be easier for Russia to convince this poor and unstable Central Asian country to join the CU because of its overwhelming economic and security dependence on Moscow. Since Tajikistan is not a member of the WTO it may have fewer problems in adjusting the tariffs and VAT but it may face similar problems to Kyrgyzstan. Considering the economic and political circumstances in the country, and the growing security threats emanating from the south because of the escalating conflicts in Afghanistan, and future consequences after the withdrawal of foreign troops in 2014, Dushanbe will hardly have any other choice but to join the Russian-led CU.

Uzbekistan and Turkmenistan

These two other remaining Central Asian states have not yet expressed any interest in joining the CU and will most probably resist any attempt to pressure them from Moscow. All will depend on future trends and the growth of the CU; if the Union will grow further and be on a strong footing, the pressure on them will continue and it will be difficult for Uzbekistan and Turkmenistan to remain outside the Union economically and politically. But if the CU fails to expand and attract more post-Soviet states then it will be difficult to convince these two countries to join the club.

Ukraine

There is no denying the fact that from the very beginning of its statehood, Ukraine has been looking toward the West, and expressing interest to become an integral part of the European integration system. This was further fomented by the policies of Ukrainian nationalists, who held power for long time. When the Party of Regions, headed by Victor Yanukovich, came to power in 2006 there were high hopes and expectations that Ukraine's relations with Moscow would be better and closer, but no noticeable changes have been observed mainly because of strong oppositions from the nationalists and deteriorating economic and trade relations with Russia particularly on the issue of oil and gas supplies [17].

Regarding the issue of its membership of the CU Ukraine has followed a very cautious and tactful policy of neither accepting nor rejecting the Russian offer to join, instead putting forward excuses mainly based on technical and legal grounds and difficulties. Ukrainian President Victor Yanukovich stated in November 2010 and in March 2012 that Ukraine may join the CU in future but the present Constitution does not allow it to do so [18]. Moreover, there are serious political divisions within the country about joining the CU. Some major political parties in Ukraine are against of joining the Moscow led CU, while the Communist Party and few others strongly demand that Ukraine joins the CU on a priority basis [19].

There is a strong public support in Ukraine for accession to the EU and its leadership believes that it can and should cooperate with both the CU and the EU at the same time. The President of the European Commission in a comment on February 25, 2013 made it clear that «one country cannot be at the same time a member of a customs union, and in a deep common free-trade area with the European Union»[20]. So, Ukraine is instead negotiating with the CU to get an observer status rather than seeking a full membership, which may not stop its aspirations to join the European integration process. After a long negotiations, in May 2013 Ukraine got an official observer status in the CU «with very favorable terms» which will give Ukraine the right to attend meetings and join in the preparation of documents. It may not, however, vote. It is widely believed that Ukraine's observer status in the CU will not conflict with its planned free-trade agreement with the European Union.

Ukraine's full membership and its active policy and interests in the CU will depend on a number of factors: (a) balance of power among the pro and anti CU forces within the country; (b) future trends, success and failure of the CU, and (c) progress in Ukraine's integration accession into the EU. But Kyiv's experience with the European integration process is not very positive, and this been further complicated by recent developments in the EU zone and the economic downturn and financial crisis in many EU countries, like Greece, Ireland, Portugal, Italy and Spain. The probability that the EU will further expand to the East and accept new members from outside is very low. But Brussels can still offer considerable economic incentives to Ukraine and other Post-Soviet states within the framework of "Eastern Partnership Program" so that they remain interested in cooperating with the EU and can resist pressure from Moscow to join the CU.

The South Caucasus countries may not change their European integration course but at the same time they will try to avoid any direct conflict with Moscow. Simultaneously, the US is trying to keep those countries as far as possible from Moscow's orbit by expanding and encouraging the so called «investment expansion» [21].

Author Andreas Umland considers that for post-Soviet countries it will be risk-free and beneficial to create more free trade zones on regional basis (Central Asia, South Caucasus) or by joining organizations with regional memberships outside the post-Soviet space, like the Shanghai Treaty Organization (STO) where the power is balanced between China and Russia. His conclusion is that the creation of a supranational formation spanning much of the territory of the former Tsarist and Soviet empires is hampered by structural and historical constraints.

The sum of these impediments will make the Eurasian project ill-conceived and its practical implementation would be difficult and create more problems than it will solve [22].

Challenges

First, there are many unsettled issues and conflicts between most post-Soviet countries. Russia may insist on exempting tariffs in oil and gas sectors which others will not agree and that may cause problems. There are concerns that Russia will benefit the most from the CU as it has the more advanced economy, well developed industry and will become the center of regional financial and business center. Russian banks will be benefited by expanding their markets in other member countries where the financial sector is unreformed and the private sector need more financing because of the economic downturn [23].

Second, the real benefits of the CU must outnumber the costs. There should be a clear and visible gain, palpable to the general public, that the CU is benefitting and working in the interests of the public not for elites and minority groups. Already there are criticisms, particularly in Belarus and in some sections in Russia and Kazakhstan that because of the CU prices of consumer goods are getting higher as the member countries are imposing higher import tax vis-à-vis third countries. Prospective members (Kyrgyzstan, Tajikistan, Ukraine and others) are also reviewing and calculating their cost-benefit analysis before making any final decision.

Third, the CU may create new obstacles in member CU countries' aspirations of joining the World Trade Organization (WTO). After trying for so many years, Russia ultimately got the Membership in December 2011 but for the two other members, Belarus and Kazakhstan, it may not be easy (currently they are Observers). Other potential members are also worried about this issue, particularly Kyrgyzstan, which is already a member of the WTO.

Fourth, there is a continuous debate on benefits from the CU. According to the mechanism of distribution of import customs duties between the member countries, Belarus will get only 4.70% while Kazakhstan's and Russia's shares will be 7.33% and 87.97% respectively [24]. Opposition political leaders and business elites are also worried and concerned about Russian's role and place in the CU and many believe that the creation of the Eurasian Union is a project by Russian nationalists and neo-urasianists to restore Russian hegemony. Vladimir Putin's comments like «the Eurasian Union would be built upon the best values of the Soviet Union»[25] are widely interpreted as a drive towards restoring the Soviet empire as well as establishing and strengthening Russia's position as an Eurasian state.

Fifth, the agreement for creating the CU has been signed by the Presidents of Kazakhstan, Russia and Belarus, but there are questions, doubts and suspicions about the freedom, fairness and legitimacy of their electoral mandates, particularly in the case of Belarus. It is also believed that the issue of the CU was not openly discussed and debated in press, media and by public and, as a result, it is difficult to know and measure the real public supports on this very important matter, and any radical political change in a member state (there is a real possibility in Belarus) may weaken or jeopardize the future of the CU.

Sixth, there seems to have differences in the visions and perceptions of the member states about the future of the Eurasian Union. President Nazarbayev unequivocally stated that the Union will not have any anti-Chinese, anti-West, anti--Global and anti-Atlantic directions but Putin's and Lukashenka's views on this are not clear. There are also disagreements regarding the future expansion of the union; both President Nazarbayev and Lukashenka prefer to keep it among the former Soviet Republics while Russian experts want to include Finland, Hungary, Czech Republic, Bulgaria, Moldova and Mongolia into the Union where Russian will be the official language and the Ruble the unit of currency.

Finally, the issue of time limitation; experts and observers cast doubts on whether the Union can sustain and maintain the tempo of such rapid growth and development. As mentioned

earlier, the CU started functioning in July 2011 and within 6 months in January 2012, it was elevated to a Common Economic Space (CES) and the plan is to transform it into a full Union by 2015. For the EU it took more than three decades to achieve the same level.

There are also external dimension to the challenges to the expansion of the CU. The United States and Europe were never supportive of any integration process in the post-Soviet space led by Russia, including the Customs Union. Washington openly opposed any attempts to re-integrate the post-Soviet countries into a Soviet-type one by Moscow. Secretary of State, Hillary Clinton in her speech at the OSCE Ministerial Council in Dublin, Ireland in early December 2012 made an open statement regarding the Customs Union and called it an attempt to 're-vitalize' the former Soviet space.[25] Similarly the EU warned that any member joining the CU cannot be considered for free-trade agreement with the EU. So, without the approval and blessing of the US and Europe it will be extremely difficult for the CU to sell its ideas and expand further.

Conclusion

Despite the above-mentioned difficulties and challenges, there are some positive factors that may help and facilitate the successful operation of the Union. There are some objective factors in economy, industry, communication and transportation sector for cooperation among the post-Soviet states as they were fully integrated during the Soviet era and some of those links still exist. Although it is true that there are not many success stories of integration in the post-Soviet space, things are changing: there are rapid economic growths and social and political developments in some countries; political leaders, business elites and other social forces are more stable and confident about the future of their countries; the initial euphoria of mistrust and distrust seems to have reduced and there is a growing realization that integration process is taking place all over the world and there are no real alternatives to deal with the challenges of globalization other than integration at regional levels.

Economically, the Eurasian Union will create a huge market for the free movements of goods, services, labor and capital among the member states which may be welcomed and liked by businesses, industries and ordinary people some of whom are still disillusioned about the collapse of the USSR, and by restrictions of travel and visits to family members and friends. Another important factor may influence the shaping and reshaping of the future of the Union is the success of Ukraine, Armenia, Moldova and Azerbaijan in joining the integration process of Europe and eventually becoming members of the EU.

Security concern may be another impulse for further cooperation with Moscow by some post-Soviet states. Kazakhstan and other Central Asian states are worried and concerned about the continuing war in Afghanistan, its future developments, impacts and consequences after the withdrawal of foreign troops in 2014. Growing fundamentalism and religious extremism in the region and its further proliferation may push Central Asia states to form alliance with Moscow in order to keep the region safe, secured and stable.

References

- 1 <http://www.businessdictionary.com/definition/customs-union.html#ixzz2 ViXTGxvo>
- 2 Mostafa, G. 2013. "The Concept of Eurasia: Kazakhstan's Eurasian policy and its implications", in *Journal of Eurasian Studies*, Vol. 4, No. 2 July.
- 3 Shrielman, V.A. (2009). To Make a Bridge: Eurasian Discourse in the Post-Soviet World. *Anthropology of East Europe Review* 27 (2). Fall, 69-85.
- 4 On December 21, 1991 eight additional former Soviet Republics, Armenia, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Tajikistan and Uzbekistan signed the Alma-Ata Protocol and joined the CIS. For details of the collapse of the USSR and the creation of the CIS, see Karen Jacobsen, *The Commonwealth of Independent States, A New True Book*, 1993

5 Qoraboyev, I. 2010. From Central Asian Regional Integration to Eurasian Integration Space.

6 Emerson M., Vinokurov E. (2009) Optimization of Central Asian and Eurasian Trans-Continental Land Transport Corridors. CEPS EUCAM Working Paper

7 Kazanstsev A. 2008 Russian policy in Central Asia and the Caspian Sea Region. *Europe-Asia Studies*. 60(6): 1073-1088)

8 Krotov, I (2011), “Customs Union between the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Russian federation within the Framework of the Eurasian Economic Community”, *World Customs Journal*, Volume 5, No. 2, pp. 129-135

9 Nazarbayev, N.A. (2011, October 28). *Evraziiskii souz: ot idei k istorii budushsheva*. (Eurasian Union: From Idea to Future History), *Izbestiya* (News).

10 Sharip, F. (2010), “Customs Union with Russia Raises Doubts in Kazakhstan” in www.eurodialogue.org/osce/Customs-Union-with-Russia-and-Belarus-Raises-Doubts-in-Kazakhstan

11 Buckley, N. (2011). Putin’s Eurasian push challenges the West. *Financial Times*. Retrieved October 30, 2011 from, <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/201515a4-e-11ef0-918b-00144feab49a.html>

12 Putin, V. (2011, October 4), Putin’s Interview with the Newspaper *Izvestiya* [News].

13 Lukashenka, V. (2011), About the Fate of Our Integration, http://www.neonomad.kz/sobytiya/kaz/index.php?ELEMENT_ID=7289

14 Tochitskaya, I. (2010), “The Customs Union between Belarus, Kazakhstan and Russia: An Overview of Economic Implications for Belarus”, *CASE Network Studies and Analysis*, No. 405.2010, Warsaw Bishkek Kyiv Tbilisi Chisinau Mink.

15 In 2012 Russia had 57% of voting with Belarus and Kazakhstan each with 21.5%. For details see, “Russia’s Inevitable Customs Union in Central Asia”, in www.eurodialogue.org/Eu-Central-Asia/Russia-Inevitable-Customs-Union-in-Central-Asia, 21.03.2012, pp. 1-2

16 [http://www.satrapia.com/news/article/tajikistan-expresses-readiness-to-become-customs-union-member/newspaper=The Gazette of Central Asia|date=27 September 2012|publisher=Satrapia](http://www.satrapia.com/news/article/tajikistan-expresses-readiness-to-become-customs-union-member/newspaper=The%20Gazette%20of%20Central%20Asia/date=27%20September%202012/publisher=Satrapia).

17 Stern, J. (2006) “Natural Gas Security Problems in Europe: the Russian-Ukrainian Crisis of 2006,” *Asia Pacific Review*, Vol. 13, No. 1: pp. 32-59

18 Yanukovych, V. 2010. “Ukraine may join Customs Union”, Nov 26, <http://english.ruvr.ru/2010/11/26/35724351>, and Yanukovych, V. 2012. “Ukraine’s Constitution does not allow entry into Customs Union”, *Kyiv Post*, 21 March. <http://www.kyivpost.com/news/nation/detail/124683/>

19 <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/eastweek/2012-11-07/after-parliamentary-elections-ukraine-a-tough-victory-party-regions> After the parliamentary elections in Ukraine: a tough victory for the Party of Regions, Centre for Eastern Studies, (7 November 2012, and <http://www.kyivpost.com/content/politics/symonenko-communist-party-had-no-agreements-to-support-azarovs-candidacy-for-premiership-318254.html>. *Kyiv Post*, 28 December 2012.

20 <http://www.businessweek.com/news/2013-02-25/ukraine-faces-eu-reform-deadline-as-key-to-association-pact> Ukraine Faces EU Reform Deadline as Key to Association Pact, *Bloomberg Business week*, 25 February 2013.

21 Hayrunian, M. “Failed Re-set?: United States decries “sovietization’ of former USSR, *AremeniaNow.com*, Analysis 10.12.12

22 Umland, A. (2011). “Why Russia-led Post-Soviet Integration Has Little Prospects” retrieved from http://www.biyokulule.com/view_content.php?articleid=4046

23 Kramer, A. “Russia and 2 Neighbors From Economic Union”, July 05, 2010, retrieved from www.mytimes.com/2010/07/06/business/global/06customs.html

24 www.tsouz.ru/KTS/meeting/2010-03-25/pages/R_199.aspx

25 Coalsol, R. (16.03.2012), “Putin’s Return to Kremlin Could Boost Eurasian Union Project”, in www.eurodialogue.org/Putin-Return-to-Kremlin-Could-Boost-Eurasian-Union-Project

26 <http://www.thejournal.ie/hillary-clinton-speech-osce-dublin-705101-Dec2012/>

ГОЛАМ МОСТАФА

(Халықаралық қатынастар мен аймақтық зерттеулер факультетінің профессоры, ҚМЭБИ)

МОНОВАР МАХМУД

(Бэнга атындағы бизнес факультетінің доценті, ҚМЭБИ)

ҚАЗАҚСТАН, РЕСЕЙ МЕН БЕЛОРУСИЯ АРАСЫНДАҒЫ КЕДЕНДІК ОДАҚ: ТАЛДАУ

Түйін

Мақала авторлары соңғы 20 жыл ішіндегі әлемдегі аймақтық интеграцияның өсу себептерін сипаттайды. Бастапқыда интеграция үрдісінің түрлі үлгілері мен деңгейлеріне қысқаша талдау беріліп, айырықша Ресей және Беларусь елімен Кедендік Одақтағы Қазақстанның алатын орнын баса назарға алған, оның болашақтағы шоғырлану мәселесін көтерген. Пост Кеңестік кеңістіктегі интеграция үрдісінің тарихы және бұл құбылыстағы Қазақстанның алатын орны баяндалады. Авторлар ішкі, аймақтық және жаһандық себептердің интеграциялық үрдіске ықпалын қарастырады. Аймақтағы жедел дамыған Қытай факторы жеке қаралады. Оқырманға сырттан баға беру үшін, осы мәселеге қатысты сыни және оң көзқарас білдірген пікірлерге талдау жасалған. Сонымен авторлар сыни көзқарастардың болуына қарамастан Кеден Одағына Қазақстанның енуі және алда да Евразиялық кеңістіктегі интеграцияның тиімділігі туралы қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: кедендік одақ, Қазақстан, Ресей, Беларусь, ынтымақтастық.

Доктор ГОЛАМ МОСТАФА

(Профессор Факультета международных отношений и региональных исследований, КИМЭП)

Доктор МОНОВАР МАХМУД

(Доцент Факультета бизнеса им. Бэнга, КИМЭП)

ТАМОЖЕННЫЙ СОЮЗ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ, РОССИЕЙ И БЕЛАРУСЬЮ: АНАЛИЗ

Резюме

В этой статье авторы описывают причины роста региональной интеграции в мире за последние 20 лет. В начале статьи дается краткий анализ различных типов и уровней интеграционного процесса, но основной акцент делается на роль и место Казахстана в Таможенном Союзе с Россией и Беларусью, а также процесс дальнейшей интеграции. Излагается краткая история интеграционного процесса на постсоветском пространстве и роль Казахстана в данном процессе. Авторы рассматривают внутренние, региональные и глобальные факторы и их влияние на дальнейший интеграционный прогресс. Учитывая факт, что Китай является быстрорастущей супердержавой региона, китай-

ский фактор рассматривается отдельно. Анализируются взгляды и позиции как критиков, так и доброжелателей для того, чтобы дать читателям взвешенную позицию. Наконец, авторы делают вывод, что несмотря на скептические взгляды и критику, Казахстан выигрывает от вступления в ТС и дальнейшей интеграции в Евразийском пространстве.

Ключевые слова: таможенный союз, Казахстан, Россия, Беларусь, интеграция.

УДК 94(470)”19; 314:327

ROBERTO J. CARMACK
(University of Wisconsin – Madison,
Ph.D. Student)

**«AND THEY FOUGHT FOR THEIR SOCIALIST MOTHERLAND»:
THE CREATION OF THE MULTIETHNIC RED ARMY, 1941-1945»**

Annotation

During World War II the Soviet Union inducted a huge number of non-Russians into the Red Army in an effort to save the motherland from destruction. Struggling to overcome the socioeconomic disadvantages that afflicted many non-Russian regions, Soviet officials provided paramilitary training, educational services, and healthcare to these conscripts in order to facilitate their integration into the military. Although party-state authorities succeeded in preparing a large number of these conscripts for frontline service, many of these non-Russians arrived at their units without adequate military training and with insufficient Russian-language knowledge. Even more disturbingly Caucasians, Central Asians, and other non-Russians frequently endured discrimination and abuse at the hand of Russian officers and soldiers. Communist Party and military authorities prohibited the mistreatment of non-Russian soldiers, but these same authorities persistently believed that defections and other violations of army discipline were the norm among these troops. But despite these serious shortcomings the Soviets managed to forge a relatively cohesive multiethnic army capable of achieving victory over Nazi Germany. The evidence suggests that non-Russians soldiers who survived the war became bearers of a genuine Soviet patriotism, something that would have enormous implications for the postwar period.

Keywords: multiethnic Red Army, non-Russian soldiers, paramilitary training, inter-ethnic relations.

Too many historians in the Anglophone world characterize World War II’s Eastern Front as a Russo-German conflict [1]. While Russians did indeed constitute the majority of Red Army soldiers from 1941 to 1945, the Soviet military behemoth contained representatives of practically every other Soviet national group as well. Of the 34,476,700 individuals who served in the Soviet armed forces during the war, as many as 8 million belonged to non-Slavic groups [2]. The russocentric orientation of the existing English-language historiography has militated against any attempt to conduct a comprehensive analysis of the wartime Red Army as a multiethnic entity, and precious little scholarship exists pertaining to the experiences of non-Slavic soldiers in the ranks – Caucasians, Central Asians, and other groups that constituted the Soviet Union’s multinational population.

The creation of a unified army in the face of this ethnic diversity was no easy task, but it was a goal pursued very seriously by military and Communist Party officials. Soviet and many post-Soviet historians have taken this victorious narrative to an extreme, portraying the wartime Red Army as a tightly interwoven mass differentiated by nationality but fully unified in function and purpose. In contrast, some Western historians have argued that the Soviet state

failed to integrate non-Slavs into the military to the same degree as Slavic soldiers. Red army specialist Roger Reese is one of the foremost articulators of this view, and he argues this point by citing relatively low rates of voluntary military induction and high rates of desertion among the representatives of certain Soviet nationalities [3]. Although Soviet authorities certainly encountered numerous difficulties when they began conscripting and training non-Russian citizens, these officials achieved notable successes in this regard. During the war Soviet officials successively forged an effective and cohesive multinational military, even if life in the ranks did not always correspond to the efficient and harmonious picture painted by Soviet propagandists.

Pre-conscription training among non-Russian recruits: The Kazakh example

On September 1, 1939 the Supreme Soviet of the USSR declared service in the armed forces to be the right and responsibility of all male citizens regardless of nationality, religious affiliation, and social origin [4]. The staggering personnel losses inflicted by Axis forces during the initial phase of their invasion added extreme urgency to the enforcement of this law, compelling Soviet authorities to scour the entire Soviet Union for conscripts [2, p. 60-61]. When Communist Party and military officials began conscripting men in the so-called national regions, however, these authorities often found these recruits to be less healthy and more illiterate compared to Slavs and lacking adequate Russian language knowledge. To be sure, these deficiencies reflected the predominantly peasant nature of the Red Army's conscription pool, but they also stemmed from particularly low living standards in many national regions, especially those containing historically Muslim populations. Officials in Moscow charged local mass-defense organizations with eliminating these shortcomings and preparing these conscripts for service at the front in defense of the Soviet motherland.

In ideal circumstances Soviet citizens underwent military-related instruction in three phases during the Great Patriotic War: prior to conscription, in the period after conscription and before deployment, and after arriving at the front. This multi-tiered approach to training greatly facilitated both the creation of a battle-ready army and the integration of non-Russians into the military. The redundancy imbedded in this system did not guarantee that conscripts would receive adequate instruction before entering combat, but it made this outcome more likely since failures at one level could be compensated for during the next training phase. It is important to note that Soviet officials did not envision a separate training program for non-Russian recruits – with very few exceptions the Communist Party and the government required all Soviet citizens to undergo pre-conscription instruction. The particularities of many national areas, however, made this goal difficult to accomplish in practice. Taking Kazakhstan as our primary example, it is apparent that wartime mass-defense organizations experienced an array of difficulties in their attempts to instill basic paramilitary skills among certain non-Russian populations. However by war's end these organs steadily improved the quality of their training programs and succeeded in preparing ever wider swaths of the republic's population. This pre-conscription instruction almost certainly increased the survivability and battlefield effectiveness of Kazakhstani conscripts at the front.

During the war Soviet authorities in Kazakhstan and other national regions made extensive use of the already existing Organization for the Promotion of the Defense, Aviation, and Chemical Industries (Osoaviakhim) – a mass society tasked with providing paramilitary training to civilians [5]. On September 17, 1941 the State Defense Committee (or GKO - the supreme governing organ during the war) added another layer to the pre-conscription training system by instituting mandatory military training [vsevobuch] for all Soviet citizens aged 16 to 50, which was conducted under the purview of regional military commissariats [2, p. 421]. The range of instruction within these programs varied considerably, but the core task of Osoaviakhim organizations and military commissariats was to impart the basic but technically

specific skills needed by soldiers to wage modern war. Anti-air defense, anti-chemical defense, proficiency with sanitation work, and marksmanship remained some of the most common specializations imparted by these bodies. Other forms of training included grenade throwing, hand to hand combat, and nursing [6]. The Kazakh Communist Party also tasked physical education [fizkul'tura] and sports organizations with preparing Soviet citizens for military service, and ordered the establishment of physical-education collectives in all economic and state institutions in order to instruct citizens how to climb mountains, engage in hand to hand combat, and fulfill other military-related duties [7].

A multitude of problems afflicted the Soviet Union's pre-conscription training network during the 1930s such as inadequate training materiel, incompetent instructors, and lack of oversight and assistance on the part of local Communist Party organs [4, p. 15-17]. Reports produced by party-state officials in the months prior to the German invasion also pointed to serious shortcomings in this paramilitary training. For example according to an April 1941 communiqué that detailed preparatory measures for conscription in Kazakhstan, paramilitary physical-educational groups remained strongly concentrated in the republic's urban centers and instructional teams lacked the capacity or the will to visit rural locations [8]. Because Kazakhstan's cities and district centers contained majority Slavic populations, Kazakhs and representatives of other non-Russian groups were thus receiving relatively little physical-education training at this time [9]. This urban-rural discrepancy also prevailed in other Central Asian republics and the Caucasus, where Slavic urban concentrations remained the norm [9, p. 59-73].

A short time later, in June 1941, the commander of the troops of the Central Asian Military District (SAVO) criticized a number of provincial [oblast'] and district [raion] military commissariat instructors in Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan for deriving inadequate results from live-fire training exercises and for failing to attend to their duties in a concrete or systematic manner [10]. In September 1941 the presidium of Kazakhstan's Osoaviakhim organization reported with similar alarm that its organizations in Kzyl-Orda, Aktubinsk, and Pavlodar Provinces had fallen far short of their quotas for training contingents for anti-air and anti-chemical defense – not one of these provincial councils had exceeded the 21% mark. The training of riflemen in Pavlodar and Kzyl-Orda Provinces had also proceeded poorly, reaching only 58% and 20% of the designated quotas, respectively [11]. Oftentimes the work of local mass-defense organizations appeared efficient on the surface but deeper analysis exposed the superficial nature of this training. For example a team of investigators sent by the Alma-Ata city party committee in the summer of 1941 reported that 95% of the workers in the city's tram depot were participating in self-defense clubs, where more than half of them underwent instruction for an impressive three hours a day. However, these clubs only imparted anti-air and anti-chemical defense knowledge, leaving these workers unfamiliar with sanitary work, marksmanship, machine-gunnery, and other critical military specialties [12].

Party-state authorities in Kazakhstan continued to be disappointed by the ineffectual work of the republic's paramilitary instructors as the war entered its second year. In early 1942 secretary of the Alma-Ata city party committee M. Zhulanov discovered that the city's Osoaviakhim council had commenced with the instruction of only 29.6% of Alma-Ata's population (21,120 people), a figure far below the near total paramilitary instructional plan envisioned by the Central Committee of the Kazakh Communist Party. In his report Zhulanov went on to note that although the city's Osoaviakhim organizations had achieved their quota for training riflemen at a robust 77.5%, only 54.3% of these trainees could demonstrate actual mastery with a rifle. Zhulanov explained these shortfalls by referencing the inability of local Communist Party and Young Communist League (Komsomol) organs to play their proper «vanguard role in training military-defense cadres» [13].

By the fall of 1942 the progress of universal military training trailed significantly behind the

levels demanded by the Kazakh Communist Party. An alarming report produced in the fall of 1942 stated that only 47.3% of communists fit for combat duty in Kazakhstan had undergone pre-conscription training by September 1942 [14]. A similarly consternated report filed by the party's military section in March 1943 indicated that the military commissariats of Akmolinsk Province had failed to fulfill every single one of their quotas for preparing military specialists, while military commissariats in Karaganda Province were ignoring SAVO directives altogether and training specialists at their own discretion [15]. During this same period the Commissariat of Defense and the SAVO Military Council noted that training points inside Kazakhstan's military commissariats often lacked weapons and other study implements and many district Communist Party secretaries were assigning poorly trained political commissars as instructors [16].

But although these shortcomings seriously debilitated paramilitary training in the Kazakh republic, the documentary record indicates that Osoaviakhim organizations and military commissariats managed to achieve local successes from a relatively early date. By January 1943 the Osoaviakhim organizations of South-Kazakhstan Province, the most heavily Kazakh populated region in the republic, had added 50,662 people to their rosters – a growth rate of 81.7% [17]. By the beginning of 1943 all of the republic's state farms, machine-tractor stations, higher educational institutions and technical colleges [tekhnikumi] contained primary Osoaviakhim organizations, as did 99.5% of collective farms in the republic [18]. Kazakhstan's Osoaviakhim organizations substantially over-fulfilled nearly all of their 1943 instructional quotas, training 173.4% of the assigned number of bicyclists, 173% of the quota for machine gunners and submachine gunners, and 172% of the designated number of snipers, in addition to many other specialists. Of the total 240,689 military specialists claimed to have been trained by Kazakhstan's Osoaviakhim organizations in 1943, 174,905 resided in rural locations and 71,912 lived in urban zones [19].

The Kazakh Communist Party reported similar improvements with universal military training beginning in the summer of 1943, with attendance in Kazakhstan's cities ranging from 85 to 90% and reaching 100% in some rural locations [20]. By the beginning of 1943, 93.6% of industrial workers, collective farmers, school pupils, and other employees working within state institutions had received or were receiving pre-conscription training [21]. One conscript contingent called-up in North-Kazakhstan Province between January 1944 and February 1945 consisted of 1,936 recruits, 85% of whom were Kazakhs. All of these men had undergone the 100-hour universal military training program, although only 61.8% of call-ups in a later conscription contingent in the same province had completed this program [22]. Of the nearly 1.2 million Kazakhstani conscripts inducted into the Red Army from the beginning of the war to May 1945, more than half (54%) had received rifle instruction prior to conscription [23]. The republic's military commissariats provided pre-conscription training to a total of 495,148 citizens from the beginning of the war to April 1, 1945 – 159.1% of the projected number of trainees [24]. Kazakhstan's Osoaviakhim organizations also achieved considerable successes by war's end, training 736 pilots, 667,705 riflemen, 16,055 cavalymen, 42,925 communications specialists, 18,745 automobile drivers and motorcycle drivers, and 8,568 sailors by 1945 [7, p. 68-69].

When assessing the validity of these reports it must be kept in mind that local party-state authorities reporting to Moscow had every reason to exaggerate successes in the sphere of paramilitary training. But even allowing for the possibility of this embellishment, the evidence strongly suggests that a large proportion of the Kazakh population underwent pre-conscription training under the aegis of Osoaviakhim and military commissariats. Kazakhstan's wartime experience with pre-conscription training, of course, cannot be automatically transferred to other national regions. The relatively high number of Slavs in the Kazakh republic almost

certainly skewed training figures upwards in comparison to Central Asian and Transcaucasian regions. In addition, the reasons for these improvements in pre-conscription training remain unclear, even though the Kazakh Communist Party emerges as a major protagonist in its role as supervisor and coordinator of the republic's vast paramilitary instructional network. In any case these local organizations only imparted preliminary military training; when conscription began in earnest Soviet officials realized that much more thoroughgoing work would be necessary in order to successfully integrate non-Russians into the fighting Red Army.

Conscription in the national territories

On November 13, 1941 Stalin ordered the creation of national units – brigades, regiments, and divisions assembled in national territories containing large numbers of the titular nationals of these regions (Tatars in Tatarstan, Kazakhs in Kazakhstan, etc.). The Commissariat of Defense raised 66 of these units during the war. Not all non-Russian soldiers became members of these national formations, and the GKO dissolved many of these units or merged them into regular army formations in 1943 and 1944 [25]. The GKO specified that as many officers in these national units as possible should be recruited from among members of titular national group, but that Russian officers should also be inducted in order to ensure that these formations contained fully-manned command staffs [26].

Perhaps in order to facilitate the manning of these national formations, conscription in the Central Asian Military District and other national regions proceeded via a levy system that differentiated between European and non-European citizens. Whether or not conscripts joined national units, after being called-up these men underwent examination at induction points, where military commissariat, healthcare [zdravokhranenie], educational (Narkompros) and internal affairs (NKVD) officials examined recruits' pre-conscription training qualifications as well as their health, educational aptitude, and potential connections to anti-Soviet individuals. Party-state officials in regional centers entrusted their local organs with conducting comprehensive work among military inductees during this second phase of the conscription process in order to improve the suitability of all conscripts for military service. The Commissariat of Defense also expected local Communist Party and Komsomol organs to provide practical assistance to government officials in preparing conscripts for deployment to the front [27].

Even before the German invasion Communist Party and military officials demonstrated concern that "Eastern" conscripts possessed more health, educational, and training-related problems than European conscripts. According to a report compiled by the all-Union Communist Party on the results of conscription in 1940 and 1941, recruits from predominantly non-Russian regions arrived at conscription points more likely to require medical treatment for serious illnesses such as tuberculosis. In the cases of Armenia and Georgia the percentage of conscripts requiring treatment only slightly exceeded the percentage for the USSR as a whole – 8.6%. Military officials reported that larger numbers of conscripts hailing from national territories in the Volga region needed treatment – 15.3% of inductees called up in the Chuvash ASSR and 17% of conscripts in the Mari ASSR, for example. Military officials found the number of recruits unsuitable for combat duty to be the highest in the Transcaucasus and Central Asia, reaching 22% in Azerbaijan and 34.4% in the Azerbaijani populated Nakhichevan Autonomous Republic. This same report identified 64,500 conscripts (hailing from Kazakhstan and the Central Asian republics) as lacking fluency in Russian [28].

In contrast to the alarming statistics coming out of many national regions, a report produced by the Military Section of the Kazakh Communist Party on mobilization work conducted between October 25 and November 15, 1943 revealed that only 4.8% of European conscripts appearing before military commissariats in the republic arrived unsuitable for combat duty, and 4% of European recruits proved to be unsuitable for any kind of military service [29]. The relatively high quality, from a military perspective, of Kazakhstani European conscripts

provides additional evidence for the differentiated readiness of Soviet national groups for military service in the 1940s. Deprivations in the fields of healthcare and education in national regions naturally militated against the efforts of Soviet officials to gather a healthy and literate multinational force capable of repelling the fascist invasion.

Even before the Great Patriotic War party-state authorities implemented concrete measures to provide medical and educational services to non-Russian recruits. On May 5, 1941 the all-Union Communist Party directed all conscripts not fluent in Russian to be fully provided with Russian language instruction within the next few months. And indeed, less than one month later officials working for Narkompros claimed to be providing instruction to over 90% of illiterate and semi-literate conscripts in Uzbekistan. This report also stated that 89.5% of recruits in the Uzbek republic not fluent in Russian were participating in Russian-language courses [30]. Instruction was proceeding even more smoothly in Kazakhstan and Kyrgyzstan by the summer of 1941 – 96% of illiterate conscripts were receiving instruction at induction points in both republics, and Narkompros organs were providing Russian-language instruction to 92% of Kazakh conscripts and 93% of Kirgiz conscripts [31].

According to military commissariat reports these high enrollment rates were maintained throughout the war. 94% of illiterate men conscripted during the first three months of 1944 received educational instruction in South-Kazakhstan Province, as did 90% of troops lacking fluency in Russian. As the war ground on the Kazakh Communist Party reported similarly positive results with the treatment of conscripts in poor physical condition. Of the 63,502 registered recruits in the Kazakh republic in April 1944, 1,324 (2.1%) required medical treatment for various ailments. Republican healthcare officials succeeding in reserving 1,515 beds inside medical institutions for these conscripts, suggesting that recruits in Kazakhstan were arriving at their conscription points in even better physical condition than anticipated by state authorities [32].

As always, it must be born in mind that local government and Communist Party officials had ample reason to exaggerate the health and educational qualifications of conscripts in the national regions, since officials in Moscow utilized these indicators to assess the efficiency of local organs involved in the process of military mobilization. Indeed, there is evidence pointing to the poor preparedness of non-Slavic conscripts upon their departure for the front. For example in July 1942 the Kazakh soldier Mukhamet Shayakhmetov joined a company of reinforcements raised in Semipalatinsk Province. According to Shayakhmetov, regimental officers transported these Kazakhs to the front before they had completed their training program. These conscripts spoke no Russian, and for this reason could not understand even basic orders after their arrival in the combat zone [33]. While the situation described by Shayakhmetov may have been more common than is indicated by Communist Party and military commissariat reports, these archival documents indicate that medical treatment and education occupied a major place in preparing non-Russian soldiers for war. Slowly but surely, party-state officials were readying these troops for the critical moment when they engaged the enemy at the front.

Problems in the multiethnic ranks: Discrimination and defection

After leaving conscription points in their native regions, many non-Russian recruits attended military academies where they received training as officers and underwent other specialized forms of military instruction. However, military commanders often ordered the deployment of non-Russian conscripts to the front even when these troops had not undergone the requisite amount of military training or educational instruction. Relating the arrival of Central Asian reinforcements to his unit during the battle of Stalingrad, the veteran Mansur Abdulin writes: “Barely understanding Russian, Uzbeks, Tadzhiks and our other friends from the south, finding themselves without their green tea, in a frost of minus thirty, died in silence, like flies” [34]. Some Red Army commanders, demonstrating shocking cruelty and a complete lack of tactical

sense, flung many of these unprepared soldiers into combat where they sustained very heavy casualties.

An example of this phenomenon is elaborated in a special NKVD investigatory report concerning several military units operating along the Southern Front in the spring of 1942. According to this document, many commanders and Communist Party officials embedded in these formations evinced scornful attitudes and criminal indifference towards newly arrived North Caucasian and Central Asian soldiers. During the period under investigation 300 troops from an unspecified Eastern region arrived in order to reinforce the 188th Cavalry Regiment of the 60th Cavalry Division. Upon seeing these soldiers, a commander named Ol'shanskii allegedly stated that Russian lives were more valuable than the lives of Easterners, and that it would be better for these non-Russians to be eviscerated by the enemy so that his unit would return to the rear in order to receive additional reinforcements. Ol'shanskii then rushed these soldiers into combat and they took many casualties [35].

The discriminatory attitudes held by Ol'shanskii and other commanders stemmed at least partially from the perception that non-Russian soldiers behaved less than dependably at the front. This attitude was pervasive enough for the Germans to capitalize on it. For example during the Battle of Stalingrad German troops taunted their Soviet enemies by superciliously offering to trade Uzbek soldiers for putatively inept Romanian personnel [36]. It seems that at least some highly placed party-state authorities shared this distrust towards non-Slavic troops. For example Lavrentii Beria, acting in his capacity as Stalin's plenipotentiary in the Caucasus, allegedly ordered all cavalry units manned by Kazakhs to be removed from the defense of local mountain passes because these Kazakhs were «cowards». It seems that Beria maintained a similarly jaundiced view of other nationalities such as the Azerbaijanis [37].

For the most part however, nationality occupies a peripheral place in the wartime and postwar memoirs produced by rank and file Soviet soldiers. When these writers do refer to national identities, they usually do so in a perfunctory manner that assigns no positive or negative attributes to specific nationalities or towards individual members of these national groups. This fact suggests that Soviet authorities at least partially succeeded in fostering a broad sense of national equality within the ranks, since soldiers judged each other according to 'objective' attributes such as bravery, skill on the battlefield, and generosity with meager supplies. However, evidence also exists pointing to a great deal of ethnic strife within the fighting Red Army.

In the eyes of Communist Party and military officials, violent acts perpetrated by representatives of different national groups damaged the morale and operational effectiveness of military units and violated the norms of socialist society by weakening the fabric of the multinational Soviet family. Manifestations of ethnic antagonism at the front ranged from the petty to the overtly cruel. One such incident took place inside a battalion of the 1157th Rifle Regiment of the 57th Army, which operated along the Southern Front during the spring of 1942 and consisted of representatives of 23 national groups. According to the political administration of this front, Uzbeks and North Caucasians tended to associate and smoke only with each other and refused to share their tobacco with Russian soldiers [38]. In another incident a political commissar attached to the 101st Rifle Regiment, which was operating along the same front, struck a non-Russian soldier named Dzhafarov with his revolver simply because the latter had warmed himself in the commissar's earthen dugout. The NKVD report on this case does not specify whether this commissar battered Dzhafarov because of his nationality, but for these investigators the mere fact that this incident occurred demonstrated that national antagonism afflicted this regiment [39].

Incidences such as these certainly alarmed Soviet officials, but high rates of defection among some non-Russians proved to be an even more disturbing phenomenon for military officers and party workers. Wartime reports from these officials indicate that many of them

considered non-Russians to be more likely to defect to the enemy. A report issued by the Red Army's Main Political Administration in June 1942 concerning the situation inside the Primur Army, for example, indicated that 79.8% of defectors from this army consisted of non-Russians. This report also indicated that some non-Russian soldiers inside this army were engaging in clandestine counterrevolutionary activities and intelligence gathering on behalf of the enemy. One of these groups, located inside the 345th Rifle Division and led by a cook named Nikitin, had supposedly collected information for the Germans and recruited defectors. By the time counterintelligence operatives liquidated this cabal, it had grown to encompass fifty members, the majority of whom were partially literate soldiers [40].

From the perspective of Communist Party and military officials, defections among non-Russian troops pointed to a lack of Soviet consciousness. The reports produced by party-state organs during the war placed most of the blame for these occurrences on local political workers. These reports averred that although «backwardness» prompted many of these soldiers to defect, had these workers properly disseminated a Soviet worldview among these troops these anti-Soviet actions never would have occurred. Implicit here was an absolute faith in the correctness and universal applicability of the official ideological line. In the cases cited above party-state officials did not consider treasonous activities to derive from any sort of innate proclivity – the proper social and mental conditioning or the lack thereof was what mattered. Soviet officials believed that backwardness could have a profoundly negative effect on military operations, but they also believed that this problem could be overcome through comprehensive propaganda work among non-Slavic groups.

It was this precept that drove and informed the creation of the multinational Red Army – if a Soviet national group was considered loyal by the Soviet leadership, its members were expected to participate in the war effort to the same degree as Russians and other Soviet nationalities. The failure to integrate many non-Slavs into the army did not stem in significant measure from ambivalence on the part of military and party authorities, but instead derived from shortcomings and ineptitude within individual frontline units. As with so much else in Soviet history, the will to accomplish grandiose objectives was there, it was the capacity that was often lacking.

Conclusions:

In most post-Soviet countries the official refrain maintains that the soldiers of these republics served in the wartime Red Army with honor and bravery. Although more research is necessary in order to comprehend the subjective experiences of non-Russian soldiers during the war, the evidence cited in this paper suggests that these national narratives are essentially correct, albeit exaggerated, as these feats of valor were made possible not only by the stoicism of individual soldiers, but also by the comprehensive efforts of the Soviet party-state to integrate non-Russians into the armed forces. Soviet officials made extensive use of the prewar mass-training system and successfully adapted it for the needs of total war. The additional instruction and medical treatment that took place at conscription points further improved the suitability of non-Russian troops for combat duty, even if officials during this post-conscription phase manifestly failed to prepare many of these conscripts for the front. The adaptability of this system of military preparation was the key factor that made possible the creation of an effective multiethnic armed force in the face of the many socioeconomic disadvantages hampering conscription in the national territories.

In a telling anecdote, Sarsen Amanzholov described how in 1944 the Red Army conscripted large numbers of Moldovans, Western Belorussians, and Western Ukrainians, peoples whose homelands had been annexed by the Soviet Union in 1939 and 1940 and then reoccupied by Soviet forces in 1944. Military officers often attached conscripts from these regions to experienced Kazakh and Uzbek soldiers in order to learn soldiering. As a result of the excellent

instruction provided by these Kazakhs and Uzbeks, these new «western» recruits acquitted themselves well during the Soviet winter offensive of 1944-1945 [41]. From the point of view of party-state officials, these Kazakh and Uzbek soldiers had not only become exemplars of battlefield effectiveness, they were also carriers of a genuine Soviet patriotism.

It is true that Soviet wartime officials employed an essentializing and infantilizing discourse when dealing with non-Russian groups. However, terms such as “Eastern” and «backward» were utilized as a means to an end, namely, the creation of unified army and ultimately a unified Soviet people. While some Soviet officials and soldiers were almost certainly racist, one of the key reasons for the success of the wartime Red Army in integrating non-Russians was the proclivity of the Soviet state for stressing nurture over nature in military affairs. Given the right tutelage and a proper Soviet consciousness, this logic went, a Soviet soldier who grew up deep in Central Asia could impart useful knowledge even to a European from Western Ukraine. Although it was the exigency of total war that prompted Soviet officials to conscript and train millions of non-Russians, Soviet ideological proclivities greatly facilitated the creation of a vast and largely effective conscription and military-preparation network in the non-Russian regions.

References

1 See for example Chris Bellamy, *Absolute War: Soviet Russia in the Second World War* (New York, 2007).

2 David M. Glantz, *Colossus Reborn: The Red Army at War, 1941-1943* (Lawrence, 2005), 548-551, 604.

3 Roger R. Reese, *Why Stalin’s Soldiers Fought: The Red Army’s Military Effectiveness in World War II* (Lawrence, 2011), 141-148.

4 Roger Reese has noted, however, that even after the promulgation of the 1939 conscription law party-state authorities demonstrated a strong preference for inducting workers and poor peasants into the Red Army. See his *Stalin’s Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army, 1925-1941* (Lawrence, 1996), 12.

5 For the founding of Osoaviakhim in 1927, see William E. Odom, *The Soviet Volunteers: Modernization and Bureaucracy in a Public Mass Organizations* (Princeton, 1973), 58-88.

6 For a representative report on the different specializations taught during paramilitary instruction in Alma-Ata Province in 1941, see APRK f. 811, op. 8, d. 579, ll. 229-232.

7 P. S. Belan, *Na vsekh frontakh: Kazakhstantsy v srazheniiakh Velikoi Otechestvennoi voyny, 1941 – 1945 gg.* (Almaty, 1995), 66.

8 APRK, f. 708, op. 5/1, d. 1127, ll. 26-40.

9 In 1939 40% of the Russian population of Kazakhstan resided in urban locations. In contrast at this time only 16% of the republic’s Kazakh population was urban. See U. A. Poliakov (ed.), *Vsesouznaia perepis’ naseleniia 1939 goda: Osnovnye itogi* (Moscow, 1992), 75.

10 APRK, f. 708, op. 6, d. 2481, ll. 10-12.

11 APRK, f. 708, op. 6, d. 2482, ll. 5-8. This report does not indicate how many citizens were actually trained, most likely because this information was classified. This report also indicated that Aktubinsk Province achieved very positive results in training riflemen - 97% of the assigned quota.

12 APRK, f. 812, o. 1, d. 2169, ll. 21-30.

13 APRK, f. 412, op. 29, d. 24, ll. 305-306.

14 APRK, f. 708, op. 6, d. 2470, ll. 2-3.

15 APRK, f. 708, op. 7/1, d. 969, l. 34.

16 APRK f. 708, op. 6/1, d. 1168, l. 39.

17 APRK, f. 708, op. 7/1, d. 953, ll. 3-50.

-
- 18 APRK, f. 708, op. 7/1, d. 953, ll. 209-212.
19 APRK, f. 708, op. 8, d. 1583, ll. 1-20.
20 APRK f. 708, op. 7/1, d. 969, ll. 143-145.
21 APRK f. 708, op. 7/1, d. 931, ll. 37-58.
22 APRK, f. 708, op. 9, d. 1463, ll. 1-21.
23 APRK, f. 708, op. 9, d. 114, ll. 34-38. Note that by using the geographic signifier Kazakhstani, this report does not differentiate these conscripts by nationality.
24 APRK, f. 708, op. 9, d. 1486a, ll. 1-51
25 V. V. Gradosel'skii, "Natsional'nye voinskie formirovaniia v Velikoi Otechestvennoi voine" Boenno-istoricheskii zhurnal, no. 10 (2002).
26 For the text of this decree see A. U. Bezugol'nii, Narody kavkaza i krasnaia armiia, 1918-1945 gody (Moscow, 2007), 339.
27 For an example of the range of bodies involved in the processing of a conscript contingent in Kzyl-Orda Province, see APRK, f. 708, op. 5/1/. d. 1126, l. 184.
28 Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), f. 2, op. 2, d. 98, ll. 41-51. This report does not provide comprehensive figures for the number of Soviet citizens conscripted in 1940 and 1941.
29 APRK, f. 708, op. 7/1, d. 931, ll. 37-58.
30 APRK, f. 708, op. 5/1, d. 1126, ll. 33-40.
31 APRK, f. 708, op. 5/1 d. 1126, ll. 42, l. 52-57, l. 71-75.
32 APRK, f. 708, op. 7/1, d. 931, ll 75-77.
33 Mukhamet Shayakhmetov, The Silent Steppe: The Memoir of a Kazakh Nomad Under Stalin (New York, 2007), 273.
34 Mansur Abdulin, Red Road from Stalingrad: Recollections of a Soviet Infantryman (South Yorkshire, Pen & Sword Military, 2004), 55.
35 RGASPI, f. 17, op. 125, d. 85, ll. 64-65.
36 Vasily Grossman, A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army, 1941-1945 (New York, 2005), 62.
37 A. Iu. Bezugol'nii, Narody Kavkaza i Krasnaia Armiiia 1918-1945 (Moscow: "Veche", 2007), 356.
38 RGASPI f. 17, op. 125, d. 85, l. 60.
39 RGASPI, f. 17, op. 125, d. 85, ll. 64-65. This report does not indicate which kind of punishment this commissar received.
40 RGASPI, f. 17, op. 125, d. 85, ll. 58-59.
41 Sarsen Amanzholov, Opyt politiko-vospitatel'noi raboty v deistvuushchei armii (Ust-Kamenogorsk: TOO, 2010), 38-40.

РОБЕРТО Х. КАРМАК

(Университет Висконсин – Мэдисон,
Ph.D. докторант)

**«ОЛАР ӨЗДЕРІНІҢ СОЦИАЛИСТІК ОТАНЫ ҮШІН КҮРЕСТІ»:
КӨПҮЛТТЫ ҚЫЗЫЛ ӘСКЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, 1941-1945»**

Түйін

Мақалада ҰОС кезеңдеріндегі Қызыл әскер құрамына славян емес өкілдерді қабылдау үрдісі қарастырылады. Майданда соғыс қимылдарына қатысуда әскерге шақыртылушыларды даярлау бойынша биліктің атқарған жұмыстарына ерекше назар аударылады: орыс тілін оқыту, негізгі әскери дағдылар, медициналық көмек көрсетуге

машықтау мәселелері сипатталады. Сонымен қатар, әскердегі ұлтаралық қатынастар, биліктің славян тектес емес ұлттардың жаңа шақырылғандарды даярлауда жүргізген жұмыстарының әсері мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: көпұлтты Қызыл әскер, ұлты орыс емес солдаттар, алғашқы әскери дайындық, ұлтаралық қатынастар.

РОБЕРТО Х. КАРМАК
(Университет Висконсин – Мэдисон,
Ph.D. докторант)

**«И ОНИ СРАЖАЛИСЬ ЗА СВОЮ СОЦИАЛИСТИЧЕСКУЮ РОДИНУ»:
ФОРМИРОВАНИЕ МНОГОНАЦИОНАЛЬНОЙ КРАСНОЙ АРМИИ,
1941-1945»**

Резюме

В данной статье рассматривается процесс набора в Красную Армию представителей неславянских национальностей в период ВОВ. Особое внимание уделено работе властей по подготовке призывников к участию в военных действиях на фронте: обучение русскому языку, основным военным навыкам, медицинскому обслуживанию. Кроме того, прослеживаются вопросы межнациональных отношений в армии, а также эффект от проведенной властями работы по подготовке новобранцев неславянских национальностей.

Ключевые слова: многонациональная Красная Армия, нерусские солдаты, начальная военная подготовка, межнациональные отношения.

**ҚАЗАҚСТАН ШЕТЕЛ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ
КАЗАХСТАН В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ
KAZAKHSTAN IN FOREIGN STUDIES**

УДК 930:94 (396.1)

ZH. M.-A. ASSYLBEKOVA

(Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi KazNU Professor)

**THE PROBLEMS OF THE HUNS HISTORY IN THE WESTERN
HISTORIOGRAPHY**

Annotation

In this article the author shortly analyzes the content of books authored by prominent orientalists Rene Grousset («Empire of the Steppes»), Edward Arthur Thompson («History of Attila and the Huns» / «The Huns»), Otto J. Maenchen-Helfen («The World of the Huns. Study of their history and culture»), Christopher Kelly («The End of Empire: Attila the Hun and the fall of Rome»). As it is well known, these books essentially effected the scientific community's conception of the Huns. Hence, this paper gives an idea about the major points of view on the problem of the Huns history in the Western historiography.

Keywords: Huns, Attila, Western researchers, brief overview.

An outstanding French orientalist Rene Grousset wrote: Attila, Jenghiz Khan, and Tamerlane: their names are in everyone's memory. Accounts of them written by western chroniclers and by Chinese or Persian annalists have served to spread their repute. The great barbarians irrupt into areas of developed historical civilizations and suddenly, within a few years, reduce the Roman, Iranian, or Chinese world to a heap of ruins [1].

Historians of different generations have tried and try to explain their origin, the reasons for their greatness, grand achievements and extinction, so this topic is a subject of many researches.

This article gives a brief overview of some works of generalized, monographic level, published in English and Russian. These are the elected historical studies that have made the most outstanding contribution to the Western historiography of the history of the Huns.

One of the leading researchers of the history of Central Asia is a French historian Rene Grousset. Grousset first published his masterpiece on Central Asia in 1939 on the eve of the Second World War. Its English edition was published in 1970 by the publishing house of Rutgers University, New Jersey, USA. In this work R. Grousset tells the story of steppe empires stretching from Manchuria to Budapest. The French historian could summarize all material accumulated by that time and explored a big number of questions dedicated to the history of Central Asia. This book, based on the wide array of sources gives a detailed description of the life of the Great Steppe from ancient times to the XVIII century. The narrative is based on the research of the author himself, who attracted a large number of sources of European, Chinese, Persian and other backgrounds. The novelty of this composition is seen in the point of view of the outstanding Western European scholar on the well-known events, whose opinion is devoid of prejudices, biases and conjuncture approach.

In his book «Empire of the Steppes» R. Grousset provides a very detailed account of the subject which interests us - the Huns. He leads his narrative of the history of the Huns from 300 BC, before their invasion of Europe, led by Attila in V. BC. Relying on the texts of the Chinese historian Ssu-ma Chien Grousset displays the origins of the Huns from Hsiung-nu, the people who lived in the north of China. Talking about the linguistic belonging of the Huns, he says: «As regards the linguistic position of the Hsiung-nu among the Turko-Mongol group of peoples, certain writers, like Kurakichi Shiratori, are inclined to class them with the

Mongols. Pelliot, on the contrary, from the few opportunities of cross-checking afforded by Chinese transcriptions, believes that on the whole these people were Turkic, especially their political leadership» [1, p. 23-24]. Thus R. Grousset only mentions the well-known views on the linguistic classification of the Huns, but he does not state which of them he supports.

R. Grousset writes about the art of the Huns, Ordos animal style. He bases this research on numerous archaeological studies and concludes that Ordos art had deeply influenced the Chinese style known as that of the Warring States, which had flourished from the fifth century B.C.

Describing the people Hsiung-nu, Grousset tells about their political hierarchy, physical appearance. He finds parallels in the economic structure, lifestyle, clothing, traditions, military strategy and tactics of the Huns and the Scythians. The French historian focuses mainly on their military and political history; he compares the role and importance of Attila the Hun in world history with Jenghis Khan and Tamerlane. R. Grousset's book "Empire of the Steppe" has been highly praised by historians. L. Gumilev considered this work the culmination point in the European Orientalism of the first half of the XX century.

One of the most authoritative researchers of the Huns is a British classicist and medievalist Edward Arthur Thompson. In his studies he relied on the Marxist approach to the historical process. His monograph «History of Attila and the Huns», published in 1948 in the UK, was a notable contribution to the Western orientalism of the first half of the XX century.

In 1999 the book was reprinted with the title «The Huns» Later this English edition was translated into Russian and published in 2008 under the title «The Huns. Formidable warriors of the steppes». E.A. Thompson was primarily a scholar of ancient and medieval history of Europe. He believed that history of the Huns themselves was certainly interesting, but he was more interested in their relationship with the Roman Empire [2].

E.A. Thompson tells the history of the Huns in Europe from their first attacks on the Goths from the north of the Black Sea to the collapse of the Hun Empire after the death of their legendary leader Attila. This monograph consists of 8 chapters. In the first chapter the British professor gives a critical analysis of the major sources. Then in chapters 2 – 6 he describes the history of the Huns before Attila, their social order in this period, their military victories and defeats, diplomatic relations with the Romans. Chapter 7 narrates about the Huns under Attila's ruling. Chapter 8 is dedicated to the foreign policy of the Roman Empire and the place of the Huns in it. In conclusion he gives a generalized characteristic of importance of the Huns in European history and the role of Attila as a military leader and ruler.

What significantly differs Thompson's research from previous analogous works is a critical evaluation of sources, he analyzes them in detail and discusses the limitation of archeological evidence. However the British professor uses only the European written documents and he exaggerates their importance: «It is clear that in studying the history of the Huns we can solely rely on the evidence of the Greek and Roman travelers and historians» [2, p 14].

In selecting sources, EA Thompson follows a well-trodden path of R. Grousset, and as a French researcher widely uses the «History» of Ammianus Marcellinus, of which he was a very high opinion: «Before him there were not works that are comparable in scale with his «History». It is surprisingly that E.A. Thompson considered this composition of Ammianus Marcellinus the most reliable and trusted source, although he writes: «It is apparently that roman historian had never seen the Hun and could not rely on his own observations. Therefore, the pages of his «History», dedicated to the Huns, summarize the information received from the second hand» [2, p. 16]. But, despite this, the evidence of Priscus of Panium, who was an eyewitness of many Roman- Hunnic contacts and who directly communicated with the Huns, E.A. Thompson uses only after the «History» of Ammianus Marcellinus.

The novelty of the British professors' research is seen first of all in the fact that before him almost nobody in the Western historiography of the problem attempted to speak about the social history of the Huns. E.A. Thompson explores the material organization and the social structure of the Hun society in the dynamics, what it was before Attila headed it and how it was

under his rule. The author tells the history of the Huns in much more detail than it has been done in other studies. For example although such researchers as Edward Gibbon («Decline and fall of the Roman Empire»), Hodgkin («Italy and its invaders»), Bury, authors of «The Cambridge Medieval History» and others told about the Huns, but their main goal was the history of the Roman Empire. In these works description of Attila's life and his state was not very important [2, p. 9-10].

EA Thompson avoids a discussion about possible Chinese origin of the nomadic people of the Huns.

The British historian's point of view on a number of issues of the Hun history is markedly different from the one that was quite common in the Western Orientalism. He refutes the commonly held view of Attila as a brilliant military leader, diplomat and governor, and that «the great Hun Empire was only because of his outstanding qualities». He argues that this empire already existed before Attila. Attila considerably differed from Jenghis Khan because he received from his predecessors already finished (or nearly finished) empire, while the Mongols were small, separated pastoral tribes [2, p. 243]. E.A. Thompson questions the military genius of Attila. He believes that the legendary leader of the Huns was almost always accompanied by military success only because he did not meet a decent resistance or he won at the expense of large losses [2, p. 244-245].

There are certain drawbacks in this book, for instance- an apparent lack of primary sources. The author builds his research on several works of the Roman origin, mainly on the writings of Ammianus Marcellinus and Priscus of Panium. To him archaeological material was not of much importance: «Recent discoveries and a thorough study of subjects have made so many ambiguities in the question studied that an experienced archaeologist, if he started writing about the Huns, he could hardly draw any benefit from the findings revealed» [2, p. 14].

One of the most fundamental works ever published on the history of the Huns, is the book of an Austrian orientalist, historian, writer and traveler Otto J. Maenchen-Helfen «The World of the Huns. Study of their history and culture». Professor Otto Maenchen-Helfen developed a large-scale problem of the history of the Huns and related peoples for many years. After his death he left an unfinished manuscript. It was a source of the book «World of Huns. Study of their history and culture» which was published in 1973 by Berkeley, University of California Press.

Maenchen-Helfen differed from other historians of Eurasia in his unique competence in philology, archaeology, and the history of art. He did not need to guess the identities of tribes, populations, or cities. He knew the primary texts, whether in Greek or Russian or Persian or Chinese. This linguistic ability is particularly necessary in the study of the Huns and their nomadic cognates, since the name «Hun» has been applied to many peoples of different ethnic character, including Ostrogoth, Magyars, and Seljuk. Even ancient nomadic people north of China, the Hsiung-nu, not related to any of these, were called «Hun» by their Sogdian neighbors. Maenchen-Helfen knew the Chinese sources that tell of the Hsiung-nu, and thus could evaluate the relationship of these sources to European sources of Hunnic history [3].

Another special competence was his expertise in the history of Asian art, a subject that he taught for many years. Maenchen-Helfen's description of technical and stylistic consistencies among metal articles from Hunnic tombs in widely separated localities dispels the myth of supposed Hunnic ignorance of metal-working skills. Maenchen-Helfen emphasizes what distinguishes his studies from previous treatments is the extensive use of archaeological material: «In recent years archeological research has been progressing at such speed that I had to modify my views repeatedly while I was working on these studies» [3, p. XVI-XVII].

To Maenchen-Helfen archeological evidence played a critical role in the determination of the origin of the Huns and their geographical distribution in ancient and early medieval times, as well as the extent of Hunnic penetration into Eastern Europe and their point of entry into Hungarian plain [3, XVI].

He underlines the necessity for sharp and well-reasoned criticism of the sources of the Huns: «From the beginning these peoples were denigrated and demonized by European historians

and dismissed as avatars of the eternal but faceless barbarian hordes from the east, against whom vigilance was always necessary, but whose precise identity was of little importance.» Otto Maenchen-Helfen criticizes hatred, fear of many Western European authors towards to the Huns: «The same fierce hatred burned in Ammianus Marcellinus. He and the other writes of the fourth and fifth centuries depicted the Huns as the savage monsters which we still see today. Hatred and fear distorted the picture of the Huns from the moment they appeared on the lower Danube. Unless this tendentiousness is fully understood – and it rarely is the literary evident is found to be misread» [3, XXIV]. So he begins his study with its reexamination.

According to some authoritative scholars Otto Maenchen-Helfen in his book: «World of Huns. Study of their history and culture» presented to us «The epic character of the great drama that took place on the Eurasian stage early in our era, the clash of armies and the interaction of civilizations. This book is a standard treatise not likely to be superseded in the predictable future» [3, XVII]. In his research Otto Maenchen-Helfen expresses humanity in such a racially charged field as Hunnic studies, it was a rare phenomenon in the German historiography of 30th years of XX century. The novelty and distinctive characteristic of Maenchen-Helfen's research is seen in his ability to create a reliable account of the ancestors of the Turks and Mongols, free of the usual Western prejudice and linguistic limitations.

One of recent and the most notable works on the history of the Huns is the study of the British historian Christopher Kelly «The End of Empire: Attila the Hun and the fall of Rome» Norton, New York, 2009. The book is divided into four sections. The first section consists of 5 chapters; it is called «Before Attila» and tells about the appearance of the Huns in Europe. The second section – «The Huns and the Romans», includes six parts, it narrates the history of the Roman foreign policy from the beginning to the middle of the 5th century, relations between Rome and the Huns. Section III – «Dinner with Attila» in its six chapters describes the Embassy to the court of Attila. The last, fourth part is titled «The Fall of the Empire». Here K. Kelly analyzes the Hunnic invasion of Gaul in 451, and Italy in 452, the death of Attila and the collapse of his empire.

K. Kelly builds his research entirely on the compositions of the two Roman authors - Ammianus Marcellinus and Priscus of Panium. He also recognizes the importance of archaeological material. The British historian shares Otto Maenchen-Helfen's opinion on the issue of the origin of the Huns. As an Austrian scholar he denies any connection of the Hsiung-nu with the Huns.

The novelty of Kelly's monograph is seen in the attempt to restore the image of Attila as a politically ingenious leader bent more on making strategic alliances to benefit his people than conquering neighboring tribes by savage attacks. Thus, the author tells about his long-term contacts with the Roman general, about the promise of Honoria, the sister of Roman Emperor to marry Attila. Hitherto, before Kelly's studies these events were not practically described in the historical literature. «Attila the Hun and the Fall of Rome» reframes the warrior king as a political strategist and skillful, talented diplomat, who respected the established diplomatic order in Europe and who was able to successfully establish political relations with consolidating Constantinople and disintegrating western branch of the Roman Empire. The British researcher stresses that Attila perfectly combined military actions and gifted diplomacy in his political art.

The studies of these historians are distinguished by the authors' approach to the problem. On the one hand it is a balanced, calm analysis in combination with a certain admiration of the greatest personalities of Central Asia – Attila, Jenghis Khan, and Tamerlane. We see it in the works of R. Grousset, Otto Maenchen-Helfen. But on the other hand it is an assessment of the Huns as a parasitic robbers, marauders and extortionists [2, p. 255]. Despite certain differences in their opinion R. Grousset, E.A. Thompson, Otto Maenchen-Helfen and K. Kelly like other western orientalist are unanimous in their understanding that the Huns played an important role in European history, that, in spite of a short stay on the European historical stage, their

appearance had serious consequences for the future development of Western Europe, and probably had a significant impact on the East [2].

The Western orientalists with high linguistic, archaeological competence researched the military-political history of the Huns from the first mention of them to the collapse of Attila Empire in V B.C., their social structure, economic order and art.

The considerable amount of studies on this topic is regularly published in different languages. Apparently, these mysterious nomads - the Huns, their age and the impact on the course of world history, the personalities of their legendary leader Attila the Hun will be still interesting for the Western researchers.

References

- 1 Grousset Rene. The Empire of the steppes. A history of Central Asia. Rutgers university press, 1970. p. V.
- 2 Thompson E.A. Hunny. Groznye voyny stepey. M.: Centrpoligraph, 2008, p. 11.
- 3 Maenchen-Helfen Otto. The world of the Huns. Studies in their history and culture. University of California press, Berkeley, 1973, p. XV.

Ж. М.-А. АСЫЛБЕКОВА

(Профессор КазНГУ имени аль-Фараби, д.и.н.)

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ГУННОВ В ЗАПАДНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

В данной статье рассматриваются некоторые научные труды зарубежных исследователей, наиболее повлиявшие на развитие западной историографии по проблеме гуннов. В работе вкратце анализируется краткое содержание каждой книги, а также особенности позиции ее автора по проблеме гуннов.

Ключевые слова: гунны, Аттила, западные исследователи, краткий обзор.

Ж. М.-А. АСЫЛБЕКОВА

(аль-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, т.ғ.д.)

БАТЫС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҒҰН ТАРИХЫ МӘСЕЛЕСІ

Түйін

Мақалада ғұн мәселесіне қатысты батыс тарихнамасының дамуына айтарлықтай әсер еткен шетелдік зерттеушілердің кейбір ғылыми еңбектері қарастырылған.

Түйін сөздер: ғұндар, Аттила, батыс зерттеушілері, қысқаша шолу.

ӘӨЖ 94(574)02/08

ЖАНЫМХАН ОШАН

(Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, т.ғ.к.)

ҚАРЫ ЧОР ТЕГІН ЭПИТФИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШІ МӘТІНІ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАТЫСТЫ ТАРИХИ МАҒЛҰМАТТАР

Аннотация

Қытайдың Си ань қаласынан табылған қытай және түркі руника жазуымен жазылған Қары чор тегін ескерткіші бізге бұған дейін еш бір тарихи еңбекте жоқ мәліметтерді ұсынады. Сонымен ескерткіш мәтінінің кей түсініксіз тұсын түсіну үшін біздің тарихи еңбектерді парақтауымызға тура келді.

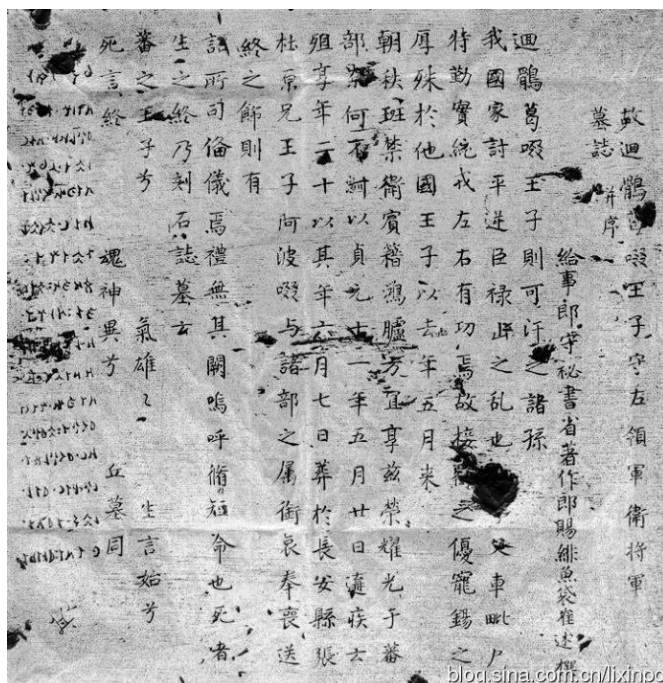
Түйін сөздер: Таң династиясы, Ұйғыр қағанаты, Қары чор тегін, Түрік руникасы, Синь Таншу, Қары чор тегін геноеалогиясы.

Осы жылы сәуірде қытай археологтарының Шаньси провинциясының орталығы Сиань қаласы аумағындағы көне қорымнан руникалық жазба бәдізделген эпитафиялық олжаға кездесуі түркология саласындағы айтарлықтай жаңалық болды. Арада аз уақыт өткенде Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институтының ғылыми қызметкерлері «Мыңжылдық көкжиек» бағдарламасы аясында ҚХР-да ғылыми іссапарда болып аталған эпитафиямен алғашқылар қатарында танысып, бір бөлім олжамен бөлісіп қайтқан еді. Эпитафиялық ескерткіш Таң дәуіріндегі Чанань қаласының Миндэмэнь деп аталатын қақпасы маңындағы көне қорымнан табылған. Эпитафиялық ескерткіш қазіргі кезде Сиань қаласындағы «Да тан си ши бо у гуань» (Таң патшалығының Батыс базар мұражайы) деп аталған мұражайдың экспонат қоймасына қойылған. Аталған ескерткіштің Қытай жеріндегі осыған ұқсас эпитафиялық ескерткіштерден еш паркы жоқ, тұтас ескерткіш қалыптасқан үлгі бойынша эпитафия және қақпақ тас қатарлы екі бөліктен құралған. Ескерткіштің қақпақ тасының бетіне «Хуэйху ван цзы гэ чо му чжи (Хуэйху тегіні Гэчоның эпитафиясы)» деген жеті иероглиф бәдізделіп, иероглифтердің айналасына ою-өрнектер оймышталған. Ескерткіш мәтіні ені мен ұзындығы жеке-жеке 40 см. келетін төрт бұрышты тақта тасқа ойып жазылған. Мәтіннің бірінші бөлігіне оңнан солға қарай жазылған қытайшасы тұтас мәтінінің көп бөлігін алып жатыр. Түркі руника жазуымен жазылған бөлігі қытайшаның соңына яғни ескерткіштің сол жақ шетіне жазылған. Руникалық мәтіннің төменгі жағына белгілі бір ру таңбасы ойылған.

Қазірге дейін қытай жерінен әр дәуірде қытай еліне барып сол елде тіршілік еткен түркі тайпалары уәкілдерінің құр-метіне қойылған эпитафиялық ескерткіштер көптеп табылды. Олардың арасында көк түріктердің Ашына, Ашыдэ тайпасынан шыққан тарихи тұлғаларға арналған ескерткіштер жиі кездеседі. Ескерткіштердің келесі тобы Ортаазиялық соғдылардың және сюэяньто, қарлық, түркеш, хуэйхэ сияқты басқа да тайпалардың тұлғаларына арналған. Соған қарамастан ескерткіштердің мәтіні тек ғана қытай тілінде болып келді.

Қытай жерінде табылған руникалық жазбаларға келсек, мұндай жазбалар бұған дейін Ішкі Моңғолия, Ганьсу, Шынжаң сияқты түркі жұртының

байырғы ата қоныстарынан кездескен еді. Сөйтіп, Қары чор тегін ескерткіші Таң патшалығының астаналық аймағынан табылған алғашқы руникалық ескерткіш болып отыр. Мұндай руникалық жазба ескерткіштің табылуы түркі руникалық жазуының Шығысасия аймағындағы деректер қорын толықтырып берді. Руникалық ескерткіштің тылсымы ашылған ғасырдан астам уақыт ішінде түркітанудың тез қарқынмен дамып келеді. Бұл тұрғыдан Қары чор тегін ескерткіші сынды қос тілде жазылған ескерткіштің табылуы түркі халықтарының тарихын зерттеуде жалаң түрде қытай деректеріне сүйеніп зерттеуде шешімі қиын сауалдарға тұшымды жауап іздеуге көмектеседі.

Ескерткіш мәтінінің қытайша бөлігінде марқұмды «Гэчо ванци (葛啜王子)» деп көрсетіп, оны «қағанның немерелерінің бірі» деп көрсетеді. Ал оның әкесінің атын Чэпиши тэцинъ (车毗尸特勤) деп жазып, осы Чэпиши тэцинънің қағанаттың қалың қолын бастап келіп Ань Лушань қатарлылар 755-762 жылдар аралығында Тан патшалығында ұйымдастырған бүлікті тыныштандыруға көмектесіп патшалыққа елеулі еңбек еткенін тілге тиек еткен. Ескерткіш мәтіні одан әрі аталмыш елдің тегінің қайтыс болудан бір жыл бұрын ғана осында келгені, Чананьге келгеннен кейін патшалық тарапынан жоғары деңгейлі әскери лауазым алғаны, Чжэньюань жылнамасының 12 жылы яғни 795 жылы 5-айдың 20 күні науқастан 20 жасында қайтыс болғаны және сол жылы 6-айдың 7 күні жерленгені айтылған. Мәтіннің бұдан былайғы бөлігінде тегінді жерлеу рәсіміне қатысты іс-шараларды оның ағасы Або чо (Апа чор) атқарғаны, тегін қазасын әспеттеу мақсатында өткен жерлеу шарасына сол тұста Чанань қаласында тұратын Ұйғыр қағанатының адамдары түгел қатысқаны; жерлеу рәсімін атқаруға император Тан Дэцзун өзінің патша жарлығын шығарып ұйымдастырғаны; жерлеу рәсіміне жұмсалған барлық шығын патшалық қазынасынан шығарылып, аса жоғары деңгейде өткені жазылған.

Қытайша мәтіндегі «Гэ чо» оның аты емес, оның титулы екені даусыз. Мұндағы «гэ» иероглифін сол дәуірдегі қытай авторлары көбінесе түркілік кісі есімінде, этнонимдер мен топонимдерде «қара», «қары» немесе соған жақын келетін түркі сөзін транскрипциалауда жиі қолданған. Тарихи шығармаларда «яғлақар», «қарлық» сияқты этнонимдерді транскрипциялау кезінде ондағы «қар» деген дыбысты көбінесе осы «гэ» иероглифімен транскрипциялап қалдырған. Бұл қимылды ешқандай негізсіз жасалған деуге келмейді. «Гэ чо» тіркесінің келесі бөлігіндегі қазіргі кезде «чо» деп оқылатын иероглифпен хатталған есімдер көне түрік тіліндегі «чор» сөзінің баламасы ретінде қарастырылып келеді. Мәтіннің қытайша бөлігінде кездескен марқұмның атасы ретінде көрсетілген қаған туралы қытайша мәтін бойынша қандай бір пікір айту қиын. Сол сияқты Ханзаданың әкесі Чэпиши тэцинъ мәселесі де зерттеуді қажет ететін түйткіл болып табылады. Ханзаданың ағасы деп көрсетілген Або чо (Апа чор) туралы мұндай титулдағы тарихи тұлға түркі дәуіріне қатысты әдебиеттерде өте жиі кездесетіндігін айтуға болады.

Сөйтіп, ескерткіштің қытай тілі бөлігінде қордаланған мәселенің біразын түбегейлі анықтаудың кілті ескерткіштің руникалық түркі тіліндегі бөлігін дұрыс оқу мен оған ғылыми мәтінтанулық зерттеу жасаумен байланысты болмақ. Алайда бұл жұмыс әлі өз деңгейінде атқарылған жоқ. Оның үстіне мәтіннің көне түркі тіліндегі бөлігі қытайша

迴鶻葛啜王子則可汗之諸孫
我國家討平逆臣祿山之亂也王子父車毗尸
特勤實統戎左右有功焉故接□之優寵錫之
厚殊於他國王子以去年五月來
朝秩班禁衛賓籍鴻臚方且享茲榮耀光于蕃
部奈何不淑以貞元十一年五月廿日遵疾云
殂享年二十以其年六月七日葬於長安縣張
杜原兄王子阿波啜與諸部之屬銜哀奉喪送
終之飾則有
詔所司備儀焉禮無其闕嗚呼脩短命也死者
生之終乃刻石誌墓云
蕃之王子兮 氣雄雄 生言始兮
死言終 魂神異兮 丘墓同

故迴鶻葛啜王子守左領軍衛將軍
墓誌并序

給事郎守秘書省著作郎賜緋魚袋崔述撰

бөлігіне қарағанда шағын әрі кез келген қос тілді жәдігерлер сияқты мұнда да екі мәтін тек ғана бір мазмұнды қайталаған. Соған қарамастан оның бір-бірінің мазмұнын толықтайтын тұстары да бар. Соның өзі қытайша мәтініндегі тұлға есімінің түрік тіліндегі баламасын көрсетуге әлеуетті.

Қазірге дейін ғалымдар ескерткіштің руникалық мәтінін төмендегідей оқып отыр:

жол	сөздердің баспа-бас транскрипциясы	Түрікше оқылуы	Қазақ тіліндегі салыстырмалы мағнасы
1	(η m ? u b)	bu ?mη	бұл
2	a g l ² b ² : ? s ² ? t ²	t?s? b(i)lgāБілге
3	n ¹ a q : r ¹ q l γ y ¹	y(a)yl(a)q(a)r qan	Яғлақар хан
4	s ¹ b ¹ č : i t ¹ a	atī č(a)b(i)s	Немересі Ч(а)б(ы)с
5	i l ¹ γ u : n ² g i t ²	tig(i)n oylī	Тігін ұлы
6	uq t ¹ u t ¹ : n ¹ a q	qan tutuq	Хан тұтұқ
7	i s ¹ i t ¹ a	atīsi	Немерелес ұлы
8	l ² i b ² : ü g ü b ²	bögü bil-	Бөгү Біл-
9	i r ² η t ² : a g	gā t(ā)ηri	Ге теңрі
10	[...] n ¹ q	q(a)n [...]	Хан.....
11	r ¹ u č i r ¹ q	q(a)rī čor	Қ(а)ры чор
12	i n ¹ i s ¹ : n ² g i t ²	tig(i)n sīnī	Тігін сыны
13	č γ b ¹ t ¹ : i γ u y ¹	yoyī t(a)by(a)č	Табғашта жоқталды
14	i d ¹ l ¹ γ u y ¹ : n ¹ q	qan yoyl(a)dī	Хан жоқтады
15	l ¹ i y ¹ : n ¹ i z γ a l ¹	layzīn yīl	лағзын жыл
16	a q y ¹ a : nč t ¹ l ¹	(a)lt(i)nč ayqa	алтыншы айға
17	a q i η y ¹ : i t ² a y ²	yāti y(a)ηīqa	жеті жаңаға.

«Бұл ... Білге яғлақар хан немересі Ч(а)б(ы)с тігіннің ұлы, Хан тұтұқ(?) немерелес ұлы, Бөгү білге теңрі хан [інісі] Қ(а)ры чор тігін сынтасы. Табғашта жерленді, хан лағзын (доңыз) жылы алтыншы айдың жеті жаңасында жерлеуді бұйырды». Ескерткіштегі руникалық мәтіннің ұзын ырғасы міне осындай [1].

Руникалық мәтінді оқу кезінде бірінші, екінші және оныншы жолдардың нашар сақталуы ондағы бірнеше сөзді оқуға қиындық тудырып келеді. Руникалық мәтін қытайша мәтінге қарағанда қысқа болғанымен онда көрсетілген марқұмның немере ағасы делінген «Қан тұтұқ(qan tutuq)» пен келесі бір тұлға «Бөгү білге теңрі қан (Bögü bilgā t(ā)ηri qan)» аттары қытайша мәтінде аталмаған; қытайша мәтіндегі «Або чо» яғни «Апа Чор» деп аталған адамның есімі руникалық мәтінде жоқ; қытайша мәтін көрсеткен Чэпиши тэцинъ(Чэпиши тегін) есімі «Чабыс тігін (č(a)b(i)s tig(i)n) немесе Чабыш тігін (č(a)b(i)š tig(i)n)» деп көрсетілген.

Марқұмның ныпсымы руникалық мәтіннің 11 және 12 жолында Q(a)rī čor tig(i)n (Қары чор тегін) деген атпен жазылған. Бұл осыған дейінгі зерттеулердегі «гэ(葛)» иероглифімен транскрипцияланған түркілік есімдерді, этнонимдер мен титулдарды қалпына келтіруде атқарылған жұмстардың дұрыстығын дәлелдей түседі. Қытай деректері «Қары чор» дегеннің көне түркілердің ертеден келе жатқан лауазымы екенін мәлімедеген. «Тундянь» атты еңбек түркі лауазымдарын жазған кезде: «[олар] кәрі дегенді гэли (哥利) деп атайды, сондықтан оларда «гэли дагуань (哥利达官)» деген мәнсап бар» деп жазған [2, 197ц.]. Бұл тіркесті «Кәрі тарқан» деп қарастыруға тура келеді. Қары(кәрі) дегенге сәйкес келетін «қара» сөзімен қатысты мәнсап туралы «Тундянь» кітабы: Олар қара түсті «кэлобянь (珂罗便)» деп атайды, осыған байланысты Кэлочо (珂罗啜) деген мәнсаптары бар, бұл өте жоғары дәрежелі мәнсап, оған негізінен жасы үлкен адамдар тағайындалады» деп түсіндірген[2, 197ц.]. Бұл дерекке қарағанда қытай авторлары

түркі тіліндегі «қары» мен «қара» деген сөздердің фонотикалық айырмашылығын да, мән-мағнасын да жақсы түсініп оларды бір-бірінен парықтап көрсеткен. «Цзю таншу» кітабында түркілердің бір адамын «Гэли тэцинь» деп жазған [3, 57 ц.]. Хань Жулинь өткен ғасырдың өзінде «Тундянь» кітабында кездескен «Гэли дагуань» деген мансапты «қарі тарқан(Qari-tarqan)», ал «Цзю Таншу» кітабына жазылған «Гэли тецинь» деп аталған тұлғаны «Қарі тегін (Qari tegin)» деп қалпына келтірген болатын [4, 309 б.]. Қары чор тегін эпитафиясындағы мәлімет Хань Жулинь пікірінің дұрыстығын онан әрі дәлелдеп отыр*.

Қытайша мәтін көрсеткен «Чэпиши тэцинь» есімінің түрікше мәтінде «Чабыс тігін (č(a)b(i)s tig(i)n) немесе Чабыш тігін (č(a)b(i)š tig(i)n)» деп көрсетілген. Осы бір ғана сәйкестіктің өзі біраз мәселенің басын ашуға көмегін тигізеді. Атап айтар болсақ қытайша Чэпиши тэцинь деп көрсетілген тұлғаның көне түрікше «Чабыс тігін» (Чабыш тігін) деп жазылуы қытай деректерінде түркілерге тән «циби (契苾)», «цибиюй 契苾羽» деген сияқты этнонимдер мен «Чэби(车鼻)» деген сияқты адам аттарын қалпына келтіру мақсатындағы жұмыстарды анағұрлым дұрыс шешуге көмектеседі. Атап айтар болсақ түркештердің бір тайпасы ретінде кездесетін Чэбиши (车鼻施) тайпасының аты осы Чабыш Тегіннің атымен бір мағнада болуға тиіс.

Эпитафиялық ескерткіштегі қытайша және руникалық бөлігіндегі мәтіннен белгілі болғанындай Қары чор тегін яғлақар әулетінен тараған хан тұқымы болған. Көне түркілердің лауазымдық жүйесінде мұндай адамға «тегін» атағын беру қарастырылған. Сондықтан түрікше мәтінде оның толық ныспысы «Қары чор тігін» деп көрсетілген. Таң патшалығы дәуірінде қытай жазбалары «тегін» деген бұл сөздің қытайша баламасы ретінде «ван цзы 王子» терминін қолданып келген, бұл термин ескерткіштің қытайша мәтінде дәл сондай мағнада қолданылған.

Дегенмен Қары чор тегіннің аруағын әспеттеудің мәнісі оның лауазымының сондай жоғарылығында емес еді. Бұған эпитафияның түрікше мәтіні жауап береді. Сонымен ескерткіш мәтінінің түрікше бөлігінде Қары чор тегін «Білге яғлақар хан немересі» делінген. Бұл бойынша болғанда Қары чор тегіннің әкесі Чабыш тегін Қағанаттың екінші қағаны Геле қағанның ұлы болуға тиіс. Гэлэ қаған тағы бірде «Білге күл қаған» деген атпен де әйгілі, ол «Мойын чор қаған» деп те аталады. Ол қаған болған кезде елі оны «Теңриде болмиш іл ітмиш білге қаған (Täŋridä bolmiš il itmiš bilgä qağan) деп ұлықтаған[5,117 ц.; 6, 399 б.]. Таң патшалығы тарапынан «Ин ву қаған 英武可汗» деген атақ берілген. Ол қағанатты 747-759 жылдар аралығында биледі.

Мойын чордан кейінгі қағанның атын қытайлар «Му юй қаған (牟羽可汗) және «Дэнли қаған (登里可汗)» деп жазады. Ол өз елінде «Теңриде құт болмиш іл тұтмиш алп күлүк білге қаған (Täŋridä qut bolmiš il tutmiš alp külüg bilgä qağan)» деп ұлықталған[5,117 ц.; 6, 402 б.]. Таң патшалығы оны «Ин-и қаған (英义可汗)» деп ұлықтаған. Деректерде оның атын «Яғлақар оттегін» деп те жазады. Ол тағы «Бөгү (теңрі) хан» деген атпен әйгілі. Бұл қаған Мойын чор қағанның екінші ұлы еді, ол әкесі Мойын чор қаған дүниеден озған 759 жылы таққа отырып 780 жылы тақтан тайды. Ол қағанаттың үшінші қағаны есептеледі.

Қағанаттың төртінші қағаны өз халқы тарапынан «Алп құтлұғ білге қаған (Alp qutluq bilgä qağan)» деп ұлықталған, қытайлар «Тяньсинь қаған 天亲可汗» деп ұлықтаған хан болатын[5,117 ц.; 6, 406 б.]. Аталған тарихи тұлға хан тағына отырғанға дейінгі мезгілде үшінші қаған Бөгү (теңрі) ханға аса маңызды міндет атқарып «Тон баға тархан»

* VII ғасырдың басында билік құрған түріктің Шиби қағаны Көк түріктер еліне қашып келген Чжан фамилиялы қытай қолбасшысына «Гэли тегін 割利特勤» деген атақ берген. Әйгілі Циби хэлидің әкесінің есімі де «Гэ» (葛) деген иероглифпен жазылған. Бұдан өзге «Гэли (葛励)» деген Ұйғыр қағанаты тұсындағы тұлғаның аты аталады. бұлардың барлығы Qaḡ дегеннің транскрипциясы болуға тиіс.

деп аталып келген. Түрікше мәтіндегі Қары чор тегінге қатысты аты аталған нақтап айтқанда оның ағасы ретінде көрсетілген Бөгү білге теңрі ханды осы Алп құтлұғ білге қаған (Тяньсинь қаған) деуге болады. Мәтін бойынша болғанда ол да Чабыш тегіннің ұлы болып шығады.

Алайда, ол хан тұқымы болғанымен хан баласы болмауына байланысты хан тағына отыру құқығы жоқ еді, сол себепті оның хан болу мақсатына басқа жолмен жетуіне тура келді. Сөйтіп, 780 жылы Бөгү (теңірі) ханды өлтіріп тастап, өзін Алп құтлұқ білге қаған деп жариялаған. Қатысты деректерде ол қағанат тағында заңсыз отырғанына қарамастан өз билігін Таң патшалығы тарапынан мойындатуды көздеген дипломатиялық қимылдар кезінде Бөгү (теңірі) ханды Таң патшалығына қарсы саясат қолданбақшы болған оңбағандығы үшін жазаладық деп түсіндірген. Ол хан тағына отырған кезде әкесі Чабыш тегін о дүниелік болса керек. Бауыры Қары чор тегін бұл кезде бес жаста ғана болған. Түрікше мәтінде Қары чор тегіннің әкесімен бірге туған адам ретінде көрсетілген Қан тұтыққа келсек, ол осынау саяси жаңжалдар кезінде оның басты жақтастарының бірі болған деудің реті келеді.

Алп құтлұғ білге қаған немесе «Тяньсинь қаған» деп аталған бұл қаған 789 жылы қайтыс болғаннан кейін қағанаттың саяси өмірінде тұрақсыз жағдай қалыптасты. Бұдан соң оның үлкен ұлы таққа отырып «Теңіріде болмiш күлүг білге қаған (Tǎnǐdǎ bolmiš külüg bilgä qaǵan)» деп аталды. Таң патшалығы оған «Чжунчжэнь қаған (忠贞可汗)» деген атақ берді. Алайда ол қастандықтың құрбаны болып өлді де, қағанаттың Сеганьцзясы (Іл үгесі/II ügäsi) бастаған бектері оның орнына марқұм қағанның ұлы Ачо деген жас баланы таққа отырғызып «Құтлұғ білге қаған (Qutluǵ bilgä qaǵan)» деп атады. Таң патшалығы оған «Фэнчэн қаған (奉诚可汗)» деген атақ берді. 795 жылы ол да өлді. Сөйтіп, бұл екі қаған да хандық құқын толық атқара алған жоқ, керісінше қағанаттың негізгі билігі едіз әулетінен шыққан Сеганьцзясының қолында болды [7, p.111.; 8, p.303]. Ең соңында ханның тақ мұрагері болмағандықтан қағанаттың бектері Сеганьцзясыны қаған деп ұлықтап «Теңіріде ұлұқ болмiш алп құтлұғ күлүг білге қаған (Tǎnǐdǎ uluǵ bolmiš alp qutluǵ külüg bilgä qaǵan)» деп атады. Мұндай заңсыз ұлықтауды Таң патшалығы да мойындап оған «Хуайсинь қаған (怀信可汗)» деген атақ берді.

Бұл қағанат тарихында орын алған аса елеулі уақиға болды. Сөйтіп, қағанат билігіндегі яғлақар әулетінің орнын алдағы жерде едіз (ädiz) әулеті басты. Осыдан бастап яғлақар хан тұқымынан шыққан адамдар ел билігінен шеттетіле бастады. Қары шор тегін мен ағасы Або чоның (Апа чор) Қытай астанасындағы тіршілігі едіз әулетінен тағайындалған қағанның бұрынғы яғлақар әулеті ұрпақтарын хан ордасынан алыс жақта ұстау қимылымен байланысты болуы мүмкін. Қары тор тегін мүрдесінің ұлы далаға әкелінбей Қытай астанасында жерленуінің мәнісі де осында болса керек.

Ал енді руникалық мәтіннің төменгі бөлігіндегі таңбаға келсек, бұл таңба қағанаттың билеуші әулеті яғлақар тайпасының тамғасы болып табылады. Біз бұл таңбаның «Мойын чор» ескерткішіндегі таңбамен ұқсас екенін көреміз ол тағы уақыт жағынан анағұрлым ертерек дәуірге сәйкес келетін «Шибээт улан» ескерткішіндегі түркі тайпаларының таңбалары қатарынан да кездеседі [9, жапсырмалар]. Көне түріктердің тасқа қашалған таңбасын зерттеумен көп шұғылданған ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы А. М. Шербактың дәл осыған ұқсас таңбаны: аналықтың таңбасы – көк өгіз деп көрсеткенін айта келе, осы пікірді өзі де құптайды [10, 180 б.].

Еліміз ғалымы Ю.А.Зуев жалайыр этнонимінің этимологиясын осы яғлақар тайпасы атауымен байланысты деп зерттеген ғалым [11, 291-297 бб.]. Бұл дегендік жалайыр тайпасының этногенезі Ұйғыр қағанатының билеуші әулеті болған яғлақар тайпасымен қатысты дегенді білдіреді. Сондықтан, аталған ескерткіштің табылуы еліміз тарихын кешенді түрде зерттеудегі аса құнды жәдігер ретінде бағалауға болады.

Әдебиеттер

- 1 http://blog.sina.com.cn/s/blog_4b6988a70102e0qs.html
- 2 Ду Ю. «Тундянь». 197 ц. // 杜佑: « 通典» 卷第一百九十七.
- 3 Лю Сюй. Тан Патшалығының көне тарихы. Цзюань 57 // 刘昫: «旧唐书» 卷五七 «张长逊传».
- 4 Хань Жулинь. «Цюнлуцзи». Шанхай, 1982 // 韩儒林: «穹庐集», 上海, 1982年.
- 5 Оу Янсю. Синь Таншу. ЧХШЦ нұсқасы, Бейжің, 1977 // 欧阳修: «新唐书». 北京, 1977.
- 6 Б.Еженханұлы, Ж. Ошан. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар 2-бөлім. Алматы, 2006.
- 7 山田信夫『北アジア遊牧民族史研究』p111;
- 8 森安孝夫『興亡の世界史05 シルクロードと唐帝国』では「イル.オゲシ」と表記し、阿跌(エデイズ)氏の骨咄禄(クトウルグ)將軍(懷信可汗)と同一人物であるとしている。(p303)
- 9 Базилхан Н. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, II т., –Алматы: «Дайк-Пресс», 2002.
- 10 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Астана. 2007.
- 11 Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2002.

References

1. http://blog.sina.com.cn/s/blog_4b6988a70102e0qs.html
2. Dù Yòu: «Tōng diǎn» juǎn dì yībǎi jiǔshíqī.
3. Liú Xù: «Jiù táng shū» juǎn wǔqī «zhāngzhǎngxùn chuán»
4. Hán Rúlín: «Qiónglú jí», shànghǎi, 1982 nián.
5. Ōuyáng Xiū: «Xīn táng shū». Běijīng, 1977.
6. B. Yezhenkhanuly, ZH. Oshan. Khazakhstan tarikhy turaly khytay derektemeleri. IV tom. Әулеттік тарихи жылнамалар 2-бөлім. Almaty, 2006.
7. Yamada Nobuo. «kitaajia yūbokumin-zoku-shi kenkyū». P 111.
8. Moriyasu Takao. «kōbō no yokaishi 05 shirukurōdo to tō teikoku» de wa `iru ogeshi' to hyōki shi, 阿跌(Edizu)-shi no骨咄禄 (Kuto~urugu) shōgun (Huaixin kagan) to dōitsujinbutsudearu To shite iru. (P 303).
9. Bazilkhan N. Khazakhstan tarikhy turaly turki derektemeleri, II t., –Almaty: «Dayk-Press», 2002.
10. Sartkozhauly K. Bayyrgy turik zhazuynyg genezisi. – Astana. 2007.
11. Zuyev Yu. A. Ranniye tyurki: ocherki istorii i ideologii. – Almaty: «Dayk-Press», 2002.

ОШАН Ж.

(Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, к.и.н.)

ЭПИТАФИЯ КАРЫ ЧОР ТЕГИНА И ОТНОСЯЩИЕСЯ К НЕЙ ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые исторические личности и подлинное состояние исторических событий посредством поиска в китайских источниках, а также освещение некоторых тайн, оставленных в тексте эпитафии Кара Чор, написанной на китайской иероглифике и тюркской рунической письменности, найденной в китайском городе Сиань.

Ключевые слова: Династия Тан, Уйгурский каганат, эпитафия, древнетюркской письменности, Синь Тан шу, Кари Чор Тегин, генеалогия Кари Чор Тегин.

OSHAN ZH.

(R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies Candidate of Historical Sciences)

**ЕРІТАРҢ КАРҢ ЧОР ТЕГІН АНД ТЕ РЕРТІНЕНТ НІСТОРІКАЛ
ІНФОРМАТІОН**

Summary

In this article the author considers some historical figures and the true versions of historical events by searching the information in Chinese sources, and also elucidation of some secrets left in the text of Kara Chor epitaph (written in Chinese characters and Turkic runic writing) found in Chinese city Xiang.

Keywords:

Dynasty Tang, Uygur Khanate, Turki Runic text, Xin Tan shu, Kari Chor Tigin, The genealogy of Kari Chor Tigin.

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

УДК 930.1 (574) XVIII-XX вв.

НОВЫЕ ИСТОЧНИКИ И ДОКУМЕНТЫ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

МАЖИТОВ С.Ф.

академик МАИН и РАЕН, д.и.н., профессор
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (г. Алматы)

Аннотация

В данной статье автор информирует об открытии новых страниц истории, что стало возможным в результате обретения Казахстаном своей независимости. Для того, чтобы говорить об исторической правде, нам нужны новые исторические источники и документы. Автор описывает свои открытия по двум большим историческим проблемам (документы о тайне смерти Абылай хана, проблемы, связанные с Кенесары Касымовым и др.).

Ключевые слова: история Казахстана, исторический источник, новое время, архив, Абылай хан, Кенесары Касымов.

Историческое время, переживаемое современными поколениями людей, в разных плоскостях опирается на достижения предыдущих эпох и исторических периодов. Современное историческое сознание обнаруживает не просто интерес к страницам исторического прошлого, оно предъявляет потребность в знании объективной правды о деталях и нюансах прошлой истории. В этой ситуации историки и историческая наука призваны стать новаторами в осмыслении прошлого.

Рынок исторической информации стал многообразным. Востребованность историка-профессионала ныне зависит от того, насколько квалифицированно и мощно он владеет инструментарием методологии и теории исторического знания. Сказанное имеет актуальное значение для историков-профессионалов в части наполнения содержания научных исследований новыми идеями и востребованными научными результатами. История Казахстана здесь не является исключением. Когда мы говорим об инновационном содержании данного пласта научного и общественного интереса, на первый план выходит современное звучание и новое прочтение, казалось бы, уже известных проблем и вопросов. В подобной ситуации успех, как известно, прямо пропорционально зависит, во всяком случае, для профессионального историка от объема включаемых в научный оборот источников и документов. Немаловажно их качественное прочтение и анализ имеющейся в них информации.

Вот уже второй год в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова реализуется научный проект «Борьба за независимость Казахстана как исторический и социально-политический феномен (XVIII - начало XX вв.)». История народно-освободительного движения XVIII – начала XX вв. в Казахстане является предметом исследовательского пера с самого начала своего происхождения вплоть до сегодняшних дней. Поэтому важно дифференцировать то, что относится к источникам и то, что можно считать исследовательской работой, посвященной истории и теории народно-освободительного движения XVIII – начала XX вв.

Грантовый характер научного проекта способствовал выявлению комплекса самых различных исторических источников и документов. Параллельно с выявлением источников по истории собственно народно-освободительного движения казахов

велась работа для выявления тех моментов истории бобры за независимость, которая предшествовала эпохе открытых протестов и выступлений. В этом смысле весьма интересными являются документы, связанные периодом правления хана Абылая, эпоха которого также была тесно связана с процессом защиты национальных интересов казахов. В рамках одной статьи не представляется возможным раскрыть весь комплекс выявленных документов и представить их анализ. Поэтому видится целесообразным обратить внимание на нюансы источников, которые связаны с проблемами, волнующими современное казахстанское общество. С другой стороны, в свете требований реализуемой ныне Государственной программы «Народ в потоке истории» представляется актуальным освещение новых граней национальной истории через привлечение неизвестных исторических документов.

Тайна смерти Абылая

Образ Абылая стал феноменом, претендующим на постепенное раскрытие еще при его жизни. Имя его стало символом борьбы за свободу и переводится с арабского как «отец». Жизнь Абылаймансура, прошедшего путь от пастуха Сабалака до признанного правителя казахов, до сих пор содержит много нераскрытых вопросов и тайн. Один из этих вопросов касается обстоятельств и даты его кончины. В официальной литературе принято считать, что Абылай хан скончался в 1781 году по пути из Ташкента к Туркестану и был похоронен в Туркестане [1: 256].

Выявленные автором этих строк документы позволяют утверждать, что датой смерти Абылая является 1780 год. В совместной работе Р.Б. Сулейменова и В.А. Моисеева приводилось сведение о том, что Абылай хан скончался осенью 1780 года [2: 132]. При этом не приводилось обоснования данной датировки. 6 июня 2002 г. в Российском военно-историческом архиве мною был обнаружен документ, подтверждающий подробности относительно обстоятельств смерти Абылай хана. Данный источник представляет собой письмао генерал-аншефа, сенатора Государственной военной коллегии, вице-президента Екатеринбургского, Астраханского и генерал-губернатора Саратовского, разных орденов кавалера, генерал-фельдмаршала князя Григория Алексеевича Потемкина-Таврического от 21 марта и 22 апреля 1781 года в Государственную коллегию иностранных дел. В нем говорится: «Киргиз-кайсацкой Средней Орды верной старшина Кулебак батыр, кочующий оной линии против крепости Старого Петра по Лене ко мне 20-го числа марта пишет, что той орды хан, находясь в Ташкении умер, которого уверяют ташкинцы окормили ядом. О чем той крепости комендант бригадир и кавалер Сумаров мне доносит. По объявлению к нему находящегося в той же крепости купца Захара Пемьентофа, что и ему из приезжающих на Сатовку знакомая киргизцы тоже пересказывали. Но сын его, Аблая хана, Цынгись (Чингис. – С.М.) солтан, запрещает киргизам о том российским людям объявлять до предыдущего их собрания в летнее время» [3: Л.1].

Причиной того, что Чингис султан держал в секрете сведения относительно смерти своего отца осенью 1780 года было то, что в казахской, как впрочем, в целом в азиатской традиции, не было принято тотчас же объявлять о смерти известного правителя. Тем более, когда речь шла о весьма значительной личности хана Абылая, его родственники и окружение не могли пойти на такой шаг. «Прочия же его дети Адиль, Урустам, и также солтаны остались по здешнюю сторону города Туркестана во вновь построенном им Аблаем не в дальнем расстоянии городке Итнеснбе, которым по нынешнему времени весной улусы возвратиться невозможно» [3: Л. 3].

Г.А. Потемкин-Таврический не сразу поверил той новости, которую ему сообщили. Он заново попросил Кулебек батыра проверить достоверность информации. «На самом

ли деле умер, для разведывания писал я к вышеуказанному старшине Кулебаке батырю. К которой в доброжелательстве и верности испытать как о том уже и представлениям моим о нем, о Кулебаке батыре и государственной коллегии иностранных дел известно. Чтобы он, Кулебак батыр, под каким-нибудь видом собственного своего дела в то место, где Аблай хан находится послал из родственников своих надежного человека и разведал точно о его смерти и намерениях их собрания. Для того за нужное, нахожу о сем представить государственной коллегии иностранных дел в рассмотрение» [3: Л. 3].

В письме от 22 апреля 1781 года говорится: «Прошедшего марта, 21 числа, рапортом моим государственной коллегии иностранных дел было донесено по уведомлению ко мне киргизско-кайсацкой Средней Орды старшина Кулебаев батыра, что Аблай хан, находясь в Ташкенте умер, а сего апреля двадцать первого числа он, Кулебака батырь вторично ко мне пишет, что нарочноприсланный от него для разведывания о смерти его Аблай хана киргизов сотник Айтуган возвратясь объявил, что повстречался он с бывшими для такого города разведывания посыльными от детей его Аблая Вали и Чингис султанов киригизцами старцы Ульбарисовым, с товарищем которых точно пересказывает, что в городе Туркестане да в определенной им де Аблаем городе, сын его, Адиль, в большую Орду султаном едет на прежнее отцовское кочевье к братьям своим с оставшимися от Аблая двумя женами и с экипажем. А вслед его, Кулебаке батыра, письму, того же числа получил я уведомление и от Абулфеиз султана, который ко мне пишет, будучи ему, Аблаю, ближней свойственным, о котором прошлого 1780 года геимра от 29 числа бывший в Оренбурге губернатор, генерал-поручик и кавалер Рейнсдорп мне сообщил, имея известие, будто оной с ним Аблаем по партикулярным их делам имеет несогласие и штоб его Абулфеиза в сему высочайшего его императорского величества рескрипту го 779 года октября 7 дня, употребить против онова Аблай хана соперников, и хотя я его на такой случай и вызывал под видом свидания неоднократно в крепость Семипалатинск. Но он из разными отговорками и отлучкою от своего кочевья не бывал и со мной не видался отколь и возвратился недавно. Он пишет ко мне, что он уведомился, что Аблай хан умер, и есим де оная правда, то за того его Аблая смертью не прежде увидится со мной может как нынешним летом» [3: Л. 7].

Кроме того, приводимый документ свидетельствует и том, что тайна смерти хана Абылая держалась в секрете собственно российскими властями. В нем говорится: «А как я в том же полученном известии о смерти снова Аблай хана сообщал, и к господину генерал-майору Оренбургской губернии, вице-губернатору, князю Хвабунову от 20 марта и от 17 числа сего апреля с требованием, чтобы он постарался уведомить, дабы не упустить в том иногда удобном времени, если он, Аблай хан, точно умер, для того последним и того от него требовать нет ли иногда на сей случай какого от государственной коллегии иностранных дел предписания тайно не то еще не получено» [3: Л. 7].

Ценность настоящего источника состоит и в том, что приводимые в нем сведения позволят исследователям провести соответствующую работу по уточнению даты рождения и конины Абылай хана.

Новое о Кенесары Касымове

На протяжении почти четверти мне приходится иметь дело с документами по истории народно-освободительного движения Кенесары Касымова. Если вначале это было связано в основном с изучением трансформации исторической концепции историка Ермухана Бекмаханова относительно этого события, то в дальнейшем с изучением собственно личности Кенесары и возглавленного им политической оппозиции потомков хана Абылая, а также восстановлением истории протестного движения дома Касымовых в условиях целенаправленной ликвидации казахской государственности со стороны царской Российской империи. За прошедшие годы архивных поисков выработалось твердое убеждение о том, что чем больше занимаешься выявлением документов о Кенесары Касымове, его родственниках и сподвижниках, тем больше

растет их количество. Другое дело, что наступают моменты, когда отдельные источники приходится выявлять на протяжении нескольких лет. К примеру, согласно моих дневниковых записей, на выявление одного важного дела по истории движения Кенесары Касымова ушло свыше девяти лет.

2 октября 2003 года, работая в каталоге Российского государственного исторического архива с картотекой документов по истории Казахстана мною была выписана информация о деле, связанном с начальным этапом движения Кенесары Касымова. В карточке было написано: «РГИА. Ф. 1286. Оп. 6. Д. 222. 1837-1839. О волнениях казахов под руководством К. Касымова». Когда в момент пребывания в архиве в Санкт-Петербурге я заказал это дело, то мне было отказано в связи с тем, что дела данного фонда находятся на сушке после очередного потопа. В последующие годы были также отказы, затем переезд архива, который закрылся на три года. Лишь осенью 2007 года благодаря большим усилиям со стороны администрации архива удалось получить копии четырех разрозненных страниц из данного дела. В момент очередного обращения в архив вновь пришел отказ. Надежды почти не оставалось. Дополнительная поисковая работа в электронном каталоге с описями выявила, что название в картотеке и не совпадает с настоящим названием дела: «По отношению Генерал-губернатора Западной Сибирской области о неприязненных действиях султана Абылайханова». Это дело выдавалось лишь трем лицам. 25 мая 1938 года им пользовался исследователь Щербаков для научной работы «Ясачная политика царизма в Сибири». Через 40 лет 25 апреля 1978 г. просматривал этот документ исследователь Горфейн. Вновь через почти 40 лет 10 сентября 2007 появились шансы по-новому взглянуть на историю начала протестного движения потомков Абылай хана на процесс ликвидации института ханства в Казахстане в первой четверти XIX века. До сих пор исследователи владели отрывочными сведениями относительно начального этапа дома Касымовых. С первых страниц обнаруженного документа мы сталкиваемся с деталями и конкретикой исторической ситуации. В документе от 8 декабря 1837 года, высланного из Тобольска говорится: «Бежавший в 1831 году из наших в Кокандские владения султан Саржан за сделанное и там летом 1836 года Правителем Ташкении Кушбеком, уже казнен; но отец его султан Касым Абылайханов злодейски отомстил ташкентцам смерть Саржана, убив во время сна до 40 человек, присланных к нему от Кушбека с обнадежением о вознаграждении за казненного – буде обяжется быть подданным Кокандского хана; потом, опасаясь преследования, откочевал от толь к черте нашего Акмолинского внешнего округа и показывал расположение ко вступлению в верноподданничество России, если только правительство простит ему вины Саржана, вредившего нам в течение более 5 лет по побегу; но весной 1837 года изменив это расположение ушел в отдаленные и непринадлежащие, в конце осени подкочевал Сибирскому ведомству степи» [4: Л. 1].

С 26 июня по 4 июля 2013 г. автор настоящих строк был в научной командировке в г. Омске (Российская Федерация). Целью командировки было выявление материалов для названного выше грантового проекта на тему «Борьба за независимость Казахстана как исторический и социально-политический феномен (XVIII - начало XX вв.)» и общепрограммного проекта «Гылыми қазына» десятилетнего издания «Қазақстан тарихы / История Казахстана» в 20-ти книгах. По итогам работы в Государственном историческом архиве Омской области были выявлены документы по истории Казахстана и народно-освободительного движения XVIII - XIX вв. Сделаны выписки и выкопирован большой пласт источников по истории движения Кенесары Касымова, присоединения Старшего жуза к Российской империи, восстания Джанходжи Нурмухамедова и др. Особый интерес представляют сведения относительно головы Кенесары Касымова, отдельных героев казахской истории, копии переводов писем Кенесары Касымова и др. (См. Приложение 1). Итоги работы в указанном архиве показали, что начатые исследования необходимо продолжить в дальнейшем.

«История тюркско-славянского взаимодействия». Так определен в докладе

Государственного секретаря Республики Казахстана Марат Тажина период, называемый в исторической науке Казахстане, хронография которого охватывает время с начала XVIII по начало XX века. Если иметь в виду, что большинство проблем, связанных с противоречиями и геополитической ситуацией в современный период связан именно с этим временем, то становится понятным, почему Госсекретарь сказал, что «это не только история войн, военных побед и поражений. Упускается из вида, что это, прежде всего история многогранного взаимодействия – торгового, политического, военного, культурного. К сожалению, получается, что положительные точки соприкосновения наших культур и цивилизаций мы опускаем. Мы изучаем только конфликт и затем переносим многие симпатии и антипатии сегодняшнего дня на прошлое, что недопустимо и не профессионально». Следует согласиться с тем, что часто на ниве травмирующего опыта истории в реалиях исторического писания современности имеют место войны памяти, исторические обиды и другие проявления негативов исторического сознания. Все это ведет к разъединению народов, отдалению соседствующих народов друг от друга. В условиях современного глобализированного мира и интернационализации социально-экономических отношений это приводит в лоно исторической конфронтации. Однако, историческая справедливость требует максимальной объективности и профессионализма историков. Правда о прошлом должна говориться, но не на пользу реанимации исторических обид и сведения политических счетов на почве исторических просчетов. И здесь специалистам по истории Казахстана Нового времени, безусловно, приходится быть чуть ли не ювелирами. Грани истории должны сверкать лаврами от побед, но не должны привязывать к историческо-политическим реваншам. Профессионализм историка, специалиста по сложному и во все времена актуальному блоку истории должен отражаться в правильной постановке проблем и написании трудов, отличающихся четкостью выражений, смыслов и соответствующего содержания. Акцент труда современного историка по истории Казахстана Нового времени должен быть смещен в сторону примирительной и комплиментарной истории.

Список использованных источников

- 1 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т.3. – Алматы: Атамұра, 2010. – 768 с. (247-262).
- 2 Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века. – Алма-Ата, 1988.
- 3 РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив). – Ф. 52. – Оп. 1/194. Д. 246. Л. 3-6.
4. РГИА. Ф. 1286. Оп. 6. Д. 222. Л. 1.

References

- 1 Istorija Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnejj. V 5-ti tomah. T.3. – Almaty: Atamura, 2010. – 768 s. (247-262).
- 2 Sulejmenov R.B., Moiseev V.A. Iz istorii Kazahstana XVIII veka. – Alma-Ata, 1988.
- 3 RGVIA (Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoricheskij arhiv). – F. 52. – Op. 1/194. D. 246. L. 3-6.
4. RGIA. F. 1286. Op. 6. D. 222. L. 1.

**Список документов,
выявленных в фондах Государственного исторического архива Омской
области (ГИАОО, г. Омск, Российская Федерация) д.и.н., профессором С.Ф.
Мажитовым с 26 июня по 4 июля 2013 г.***

№	Фонд архива, номер описи, номер дела	Название дела	листы
1.	Ф. 366. Д. 103. Оп. 1.	Записка о желании белой Киргизской Орды перейти в русское подданство, о новом порядке управления и т.п. 1824-1828 гг.	1-65 Л.
2.	Ф. 366. Д. 128. Оп. 1.	Записка пол. Броневского о беспорядках произведенных Султаном Касимовым в степи, находящ. в ведении Каркаралинского приказа. 1826 г.	1-8 Л.
3.	Ф. 366. Д. 159Оп. 1.	Рапорт ген. Вельяминова в осн. Министру Гр. Чернышеву о поисках части подк. Лукина против мятежников Султанов Саржанова и Сартая. 2. Столкновение отрядов есаула Симакова с Саржаном и т.п. 1832 г.	1-9 Л.
4.	Ф. 366. Д. 171. Оп. 1.	Рапорт Команд. Отд. Сиб. Кар. Гладышева воен.министру Чернышеву о награде нижних чинов команды, бывшей в делах против мятежников киргизов, кочующих в Сибири. 1838 г.	1-20 Л.
5.	Ф. 366. Д. 194. Оп. 1.	Записка пол. Горского о способах действия наших отрядов в степи, с целью уничтожения в ней волнения и беспорядков, производимых Кенесары Касымовым. 1839 г.	1-6 Л.
6.	Ф. 366. Д. 195. Оп. 1.	Рапорт кн. Горчакова воен.мин. Чернышеву о действиях отрядов высланных в Киргизскую степь для преследования мятежников Кенесары Касимова. 1839 г.	1-13 Л.
7.	Ф. 366. Д. 202. Оп. 1.	Отчет о действиях Сибирских казачьих отрядов в Киргизской степи в 1840 г против мятежных шаек Султана Кенесары и других его сообщников. 1840 г.	1-15 Л.
8.	Ф. 366. Д. 205. Оп. 1.	Рапорт заседания Каркаралинского приказа Шучерина и сотника Реброва - кн. Гарчакову в поиске отряда сотника Реброва из Актавского укрепления по направлению к р.р. Сары – су и Чу против мятежных волостей султанов Кенесары Касимова и его сыновей. 1840 г.	1-10 Л.
9.	Ф. 366. Д. 208. Оп. 1.	Рапорт сотн. Волкова кн. Гарчакову о преследовании отрядом волостей мятежничьего Султана Кенесары Касимова и его отца Касима Аблаева по направлению к Каракумским пескам, а также о возвращении отложившихся волостей Копаловской, Коксальской и Караульской. 1840 г.	1-7 Л.
10.	Ф. 366. Д. 213. Оп. 1.	Письмо Султанов Кенесары и Кучука Касимовых – председ. Оренбургской Пограничной Комиссии о претензиях и обидах причиненных киргиз. народу казачьими отрядами, высылаемыми в степь с Сибирской линии. 1841.	1-5 Л.
11.	Ф. 366. Д. 228. Оп. 1.	Письмо командира Оренбургского корпуса Обручева кн. Горчакову о нападении Кенесары с 5 г. шайков на Оренбургскую линию о сожжении им Екатеринбургской границы, о мерах обеспечения населения от таких вторжений и прочее. 1845.	1-7 Л.

*Список подготовлен к.и.н. Уалтаевой А.С., мнс Сатеновой М.Р. Копии сданы в рукописный фонд Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК.

12.	Ф. 366. Д. 231. Оп. 1.	Копии с отношения военного министерства командиру Оренбургского корпуса о мерах, которые необходимо принять для окончательного усмирения Киргизской Степи и прекращение мятежных действий Кенесары. 1845 г.	1-12 Л.
13.	Ф. 366. Д. 254. Оп. 1.	Дело Г.Е. Катанаев. По отношению командного отделения Сибирского корпуса о нападении киргиз. Исета Кутебарова на султана правителя средней части киргизской орды подполковника Арислана Джантюрина и о снаряжении отряда для наказ. шайки Кутебарова. 1855 г.	1-23 Л.
14.	Ф. 366. Д. 283. Оп. 1.	Записка с ответами на вопросы из письма от 20.06.1887 г. Ответные сведения на вопросы второго письма. 1887 г.	1-6 Л.
15.	Ф. 366. Д. 285. Оп. 1.	Докладная записка войскового старшины Катанаева начальнику главного управления казачьих войск о разрешении доступа в центральные Петербургские и Московские архивы для изучения истории Сибирского казачьего войска в связи с наступательным движением России в глубь киргизской степи и Средней Азии. 1890 г.	1-31 Л.
16.	Ф. 366. Д. 292. Оп. 1.	Акты собранные в библиотеках и архивах Российской Империи Археограф экспедиции исслед. Академии наук. (1590-1641).	1-46 Л.
17.	Ф. 366. Д. 323. Оп. 1.	Введение	1-12 Л.
18.	Ф. 366. Д. 334. Оп. 1.	Хронологические данные по истории киргиз и областей ими занимаемых в связи с событиями сопредельных стран и народов с 1701-1810 гг.	1-12 Л.
19.	Ф. 366. Д. 335. Оп. 1.	Наглядный хронологический перечень событий в Западной Сибири Туркестана с Киргизскими степями и Оренбургским краем в связи с важнейшими событиями в России и Западной Европе с 1650 по 1885 гг.	1-18 Л.
	ИТОГО		333 листа

Түйін

Мақалада Қазақстанның тәуелсіздігі нәтижесінде тарихтың жаңа беттерін ашуға қол жеткізіліп отырғаны туралы мәлімделеді. Тарихи шындық пен ақиқатты айту үшін тарихи жаңа тарихи деректер мен құжаттар қажет. Автор өзінің ашқан жаңалықтарын екі ірі тарихи мәселелер төңірегінде баяндайды. Олар: Абылай ханның қайтыс болуына байланысты құпиялар және Кенесары Қасымұлына қатысты мәселелер, т.б.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, тарихи дерек, тарихи құжат, Жаңа заман, мұрағат, Абылай хан, Кенесары Қасымұлы.

Summary

The article informs about reaching the discoveries of new pages of history in the result of independence of Kazakhstan. In order to speak about historical truth we need new historical sources and documents. The author describes his discoveries in two large historical problems. They are the documents about the mystery of the death of Aбыlai khan and problems concerning Kenessary Kassymov, etc.

Keywords: History of Kazakhstan, historical source, historical document, New time, archive, Aбыlai khan, Kenessary Kassymov.

АХМЕТОВА Ұ.Т.

(М. Өтемісов атындағы БҚМУ доценті, т.ғ.д.)

ДАКЕШЕВА А.Б.

(М. Өтемісов атындағы БҚМУ, магистрант)

И.А. КАСТАНЬЕНИҢ ОРЫНБОРДАҒЫ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Аннотация

Мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ жерін кешенді зерттеу бағытында іргелі жұмыстар жүргізген Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы мен Императорлық Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің белсенді мүшесі болып, он жылдан астам қызмет еткен француз ғалымы И.А. Кастаньенің қазақ тарихы, археологиясы, этнографиясына қатысты жеке зерттеулері баяндалады.

Түйін сөздер: Орынбор өлкесі, ғылыми мекемелер, француз ғалымы, қазақ тарихы, ғылыми зерттеулер.

XIX ғасырда Ресейде құрылып, Қазақстанды зерттеу аумағына айналдырған түрлі ғылыми мекемелер қызметі бүгінде көпшілік қызығушылығын туғызып отыр. Өйткені олар археология, тарих, этнография салаларымен қатар мұрағат және мұражай ісі, көне ескерткіштерді тізімдеу бойынша жұмыстарды қатар жүзеге асырды. Ғылыми мекемелер мен ұйымдарға қатысқан шенеуніктер, ғалымдар өлке тарихына, ондағы ескерткіштерге үлкен қызығушылық танытты, зерттеу қорытындыларын есептер мен мақалалар түрінде жарыққа шығарды, табылған материалдарды ғылыми айналысқа қосты.

Зерттеушілер қатарында француз ғалымы Жозеф-Антуан Кастаньені ерекше атауымызға болады. Ғалым XX ғасырдың алғашқы онжылдығында Орынбордағы Орынбор Ғылыми Мұрағаттық комиссиясы мен Императорлық Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің теңдей мүшесі болған-ды.

Ж. Кастанье Ресейде Иосиф Антонович Кастанье деген атаумен белгілі болды. Бірақ оның бастапқы өмір жолы жөнінде деректер жоқтың қасы. Өмірбаяндық жинақтар мен энциклопедияларда оның аты толыққанды аталмады. Ол турасында белгілі тарихшы К.Есмағамбетов «мұның барлығы Ж.Кастанье туралы мағлұматтардың жетіспеушілігінен болса керек» деп орынды анықтаған болатын [1, 9 б.]. Ізденіс барысында ғалым туралы нақты дерек Ресей Федерациясы Орынбор облысының мемлекеттік мұрағатынан кездесті.

Мұрағат бойынша Орынбор гимназиясынан Орынбор оқу округы Қамқоршысының кеңсесіне жіберілген туу туралы куәлігінде И.А. Кастанье 1875 жылы 14/26 қарашада Францияның Гайяк қаласында қарапайым отбасында дүниеге келген делінген [2, 26 п.].

Мұрағат материалдарында ата-анасы, туғандары туралы ешбір мәлімет болмаса да, болашақ ғалымның Тулуза қаласында лицейде оқып, оқу орнының жоғарғы курстарында француз тілінен дәрістер тыңдағандығы анықталады. Оқуын аяқтаған кезде бастапқы білімі туралы куәлік беріледі.

Содан бастап туған жері Франция елінде өткен жастық шағы, бастапқы жұмыс жолына қатысты мәліметтер кездеспейді. Кейін тағдыр тауқыметімен Ресейге қоныс аударған кезінен бастау алған өмірі толығырақ жазыла бастады.

1899 жылдың 9 наурызында Кавказ оқу округының қамқоршысы нұсқауымен француз тілінің мұғалімі ретінде Пятигорск прогимназиясы және графиня Евдокимованың қыздар гимназиясына қызметке орналасады. Содан Владикавказ гимназиясының

Педагогикалық Кеңесінде француз тілін оқытуға құқығы бар гимназия және прогимназия мұғалімі лауазымын алу сынағынан сәтті өтіп, 1901 жылдың 14 ақпанындағы №2280 куәлігін иеленеді [2, 7, 22 п.].

1900 жылы 30 сәуірде полковник А.В. Немировтың қызы Лидия Акинфовнаға үйленеді. Араға уақыт сала 1901 жылы 21 қаңтарда Мария, 1903 жылы 29 маусымда Ольга есімді қыздары дүниеге келеді. И. Кастанье 1901 жылдың 21 тамызында Орынбор ерлер гимназиясының директорына жазған өтінішінде Пятигорсктен Орынборға жол жүруіне рұқсат беретін қатынас хатын жіберуді сұрайды. Содан 1901 жылдың 31 тамызындағы Орынбор оқу округы қамқоршысының Орынбор гимназиясының директорына жолдаған №3955 қызметтік хаты бойынша Пятигорск прогимназиясында француз тілінің мұғалімі ретінде қызмет еткен Иосиф Кастаньені 1901 жылдың 15 тамызынан Орынбор реальдық училищесіне қызметке ауыстырады [2, 3-4, 23 п.].

Осылайша, 1901 жылы Кавказ оқу округына қарасты Пятигорсктен Орынбор қаласына келген И. Кастанье 15 тамыздан бастап II кадет корпусына жұмысқа жіберілгенімен, оның классикалық прогимназияда жинақталған мол тәжірибесі ескеріліп, Орынбор реальдық училищесіне орналасады. Көп ұзамай 1902 жылдың 1 шілдесінен бастап Орынбор ерлер гимназиясына ауысады [2, 16-17 п.].

И.Кастаньенің аталған оқу орнындағы қызметін Орынбор губерниясының 1902 жылғы мекен-жайлық күнтізбесі мен естелік кітабында «Орынбор ерлер гимназиясы» бөлімі бойынша тізімде «француз тілінің мұғалімі, VIII кластық дәрежесі бар И.А. Кастанье» деп жазылған мәлімет дәлелдей түседі. Дегенмен ол Орынбор реальдық училищесінде де қызметін жалғастырады. Сол кезеңде Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөлімі мүшелігіне қабылданады [3, с. 51-52, 68].

И.Кастанье 1902 жылы Орынбор өңірінде 1887 жылдан мұрағат істерін жинақтап, реттеуді қолға алып, оған қосымша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясына мүше болады [4, 156 б.]. Оқытушылық қызметімен қатар ғылым жолына түскен И.Кастаньенің қоғамдық-саяси қызметінің Орынборлық кезеңі осылайша басталады.

1902 жылы 16 тамызда өткен Орынбор Ғылыми Мұрағаттық комиссиясының отырысында И.Кастанье ұйым қажетіне 100 рубль көлемінде қаражат берсе [5, 67 п.], ал 1903 жылы 22 желтоқсанда Комиссияның кезекті мәжілісінде И.С.Шукшинцевпен бірге мұражайдың жүйелік каталогын жасауды өз мойнына алады [4, 141 б.].

1904 жылдың 30 сәуірінде өткен комиссия отырысында И.Кастаньенің Торғай облысына жоспарланған археологиялық жолсапары үшін фотоаппарат сатып алуға 100 рубльге шейін қаражат бөлуге шешім шығарылады [6, 9 п.].

И. Кастанье 1904 жылы 26 мамырымен бекітілген Императорлық Археологиялық комиссияның №1089 ашық қағазымен Торғай және Орал облыстарында зерттеу жұмыстарын жүргізуге рұқсат алады [7, 30 п.].

Нәтижесінде 1904 жылы 29 мамырда Комиссия мүшелерінің отырысы ғылыми мақсаттарды көздеген И. Кастаньенің Торғай облысына сапарына рұқсат беру туралы мәселені талқылап, экспедицияның сәтті өтуіне Мұрағаттық комиссия мүшелері И.В. Аничков пен А.В. Васильевтен көмектесіп, ықпал етуін сұрауға шешім қабылдайды [6, 19 п.].

1904 жылы 1 қыркүйегінде болған кезекті отырысқа ұйым мүшелерімен қатар Санкт-Петербург университетінің профессоры В.В. Бартольд қатысады. Осы жиында И.Кастанье «Отчет об экспедиции в Актюбинский уезд летом 1904 года» баяндамасымен көпшілікті таныстырады [8, с. 31]. И. Кастаньенің есебіне қатысты В.В.Бартольд пен төраға А.В.Попов өз пікірлерін білдіреді. Профессор «мүктің үйі» атауына өз түсініктемесін береді. «Бұл ұғым астарында ежелгі зороастризм дініндегі отқа табынушылардың тұрғылықты жері, тұратын үйі жатыр. Ол Торғай облысы

жеріне Түркістан өлкесінің халқымен шектесе байланысқа түсу барысында тараған», - деген пікірін жеткізеді. Комиссия төрағасы баяндамашы тапқан заттардың Орынбор өлкесіндегі жәдігерлермен сәйкестігін атап өтеді [6, 20 п.].

1904 жылы 24 қазанда оздырылған кезекті отырыста төраға баяндамасы бойынша Ақтөбе уезіндегі И.Кастаньенің қазба жұмыстарының қорытындысы литографиялық тәсіл арқылы салынған суреттерімен бірге комиссия «Еңбектерінің» XIV шығарылымына басу ұйғарылады [8, с.36]. Осыдан бастап И.Кастаньенің археологиялық зерттеулері кеңірек насихаттала бастады.

1904 жылы 5 қарашадағы отырыста И.Кастанье «Краткий отчет о раскопках курганов в имени г.Биберштейна» атты есебін баяндады [8, с.38]. Есебінде автор 1904 жылдың 25 қыркүйегінде Мұрағаттық Комиссия тапсырмасымен Ново-Сергеевская станицасынан 15 шақырым жердегі земдік басқарушы азамат Биберштейннің Малаховское иелігінде орналасқан қорғандарға қазба жұмысын жүргізу мақсатында аттанғанын жазады. Келесі күні ғалым жұмысшылармен бірге диаметрі 12 метр, биіктігі 1 метр болатын күмбез тәрізді қорғанды зерттеуді бастайды. Алайда қорған және оны қоршаған топырақтың айырмашылығының жоқтығына көзі жеткен ғалым жұмысты тоқтатып, зерттеуді тау бөктерінде орналасқан 5 қорғанда жалғастыруды шешеді. Автор бұл ізденістердің де нәтижесіз аяқталғанын өкінішпен атап өтеді [8, с. 40-41].

1904 жылы 17 желтоқсандағы отырыста И. Кастанье Франциядан құны 15 рубль 50 тиын болатын «Revue archeologique» атты иллюстративті журналды жаздыртып тұруды және жиналыстарда мазмұнын талдауды ұсынады. Ғалымның дүниежүзілік ғылыми жаңалықтардан әсте қол үзбейтіні ескеріліп, отырыс қорытындысында басылымның бір санына жазылу туралы қаулы шығарылады [8, с. 49].

1905 жылы 9 наурызда өткен келесі отырыста И. Кастанье 1904 жылдың жаз айларында Түркістанға сапары жөніндегі жоспарларының орындалу барысын ортаға салады. Баяндама барысында Комиссия қаражатынан жасалынған альбом көрсетіледі. Қаулыға сәйкес ғалымның есебін ОФМК «Еңбектерінде» шығару көзделіп, альбомды Комиссия кітапханасына тапсыру шешіледі [8, С.250]. И. Кастанье «Түркістанға сапары туралы есебінде» қырғыздардың кеңесі, Ақтөбедегі шіркеу, бай қырғыздың киіз үйі, киіз үйдегі қырғыздар мектебі, қырғыз қыздары, даладағы жүргінші, даладағы саяхат, даладағы егіс суреттерін орналастыру арқылы өңірдегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігін толыққанды жеткізуге тырысады. Ол сапар барысындағы бақылаулары мен аялдаған жерлері туралы: «Түземдік Самарқанға бағыт алған кезде сіздің алдыңыздан парсылық архитектура мақтанышы, мәрмәр, арабескамен өрнектелген атақты Әмір Темір бейіті кезігеді. Күмбез астында Темір мен оның ұрпақтарына арналып қойылған 9 тас тақта бар. Темір мәйітінің басына тас жазулармен көмкерілген, қою жасыл түсті нефрит қойылған», - деп хабарлайды [9, с.196]. Ғалым есебінде қазақ даласындағы ескерткіштерге де сипаттамалар берілгендігі байқалады.

1905 жылы 19 қазанда И.Кастанье Комиссия отырысында «Обзор научных раскопок, произведенных в степных местностях Оренбургского края» баяндамасын жасайды. Онда Орынбор өлкесімен қатар қазақ жерінде жүргізілген археологиялық зерттеулерді жинақтап, талдайды. Жиын қаулысында рефератты библиографиялық сілтемелермен, Комиссия мұрағатындағы қолжазба материалдармен толықтырып, түрлі жерлерден табылған ұқсас жәдігерлердің кестесін құрастырып барып ОФМК «Еңбектерінде» жарыққа шығару шешімі қабылданады [8, с. 278].

1906 жылдың 27 ақпанындағы отырыста Комиссияның 1906 жылға арналған лауазымдық өкілдерінің жабық сайлауы өтеді. Нәтижесінде төраға болып А.В.Попов, төраға көмекшісі А.Л. Аниховский, іс жүргізушісі И.С. Шукшинцев және қазынашы болып И. Кастанье сайланады. Дегенмен қазынашылық жұмыс зерттеулерге кедергі келтіретін. Оның үстіне түрлі экспедицияларға еркін шығуға да мүмкіндік бермейтін. Мұны сезінген И. Кастанье 1906 жылы 15 наурызда қазынашы болудан бас тартып, себебін өзінің мұғалімдік қызметі мен археологиялық ізденістерге қызығушылығына

байланысты бос уақытының жоқтығымен түсіндіреді. Комиссия мүшелері өтінішті түсіністікпен қабылдады [10, с. 31, 33].

1906 жылы 21 сәуірде Орынбор Мұрағаттық комиссиясының төрағасы А.В.Попов Императорлық Археологиялық комиссиясынан И. Кастанье мен А.Л.Аниховский үшін Орынбор губерниясы мен Торғай облысы шегінде зерттеу жұмыстарын жүргізуге рұқсат сұрады [11, 25 п.]. Араға уақыт сала 5 мамырда И. Кастаньеге Торғай облысына жасалатын жазғы экскурсиясы үшін 10 рубль 10 тиынды құрайтын фотоаппаратқа арналған үш кассета мен суреттерді шығаратын фонарь сатып алуға қаражат бөлінді. Өз зерттеулеріне ғалым қаражатты еңбектерін сату арқылы да тауып отырды. Мәселен осы жылы 7 қыркүйекте комиссиямен келісе отыра, ол әрбір басылымның 10 данасын қалдырып, қалған бөлігін сатуға келісті [10, с. 38-48].

И. Кастанье 1906 жылы жазда Торғай облысының Ақтөбе уезіндегі алты қорғанда қазба жұмыстарын жүргізді. Содан 1906 жылы 30 қарашада тапсырған есебінде Жақсы-Қарғалы аңғарындағы қорғандардың төртеуінде бір, біреуінде екі, енді біреуінде үш адамның жерленгендігін жариялады [10, с. 65]. Зерттеу барысында №1 қорғаннан қола айылбас пен қола сымнан айналдырылған білезік, №2 қорғаннан қабанның бір тісі, екі темір шеге, мыс айна, төрт шабақты қола дөңгелек, 11 қола жебе ұштары, №3 қорғаннан қабан тісі, қола тілімше, қыш ыдыс, 26 қола жебе ұштары, шетен, №4 қорғаннан екі темір үзеңгі, айылбас пен жүген ауыздығының қалдығы, №5 қорғаннан еш нәрсенің табылмауын, №6 қорғаннан қыш ыдыс, қайыңнан жасалған алты қазықшаның шыққандығын тізімдеп, ескерткіштердің қола дәуірінің соңы мен темір дәуірінің бас кезеңіне қатыстылығы дәлелденді [12]. И. Кастанье халқымыздың ежелгі тарихын археология ғылымы арқылы толықтыра түсіп, әлемнің түкпір-түкпірінен табылған құнды жәдігерлермен сәйкестендіру үшін жан-жақты сараптама жасады. Зерттеуші еңбегін бағалаған комиссия 1906 жылы 21 желтоқсанда аталған археологиялық сапарында кеткен 50 рубль шығынын ризашылықпен қайтарады [6, 89 п.].

Императорлық Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің мүшесі ретінде француз ғалымы қазақ даласының өсімдіктері мен жануарлар дүниесіне қатысты мәліметтерді жинастыру бағытында да жұмыстанады. Осы мақсатта Торғай облысының әскери губернаторы 1907 жылы 14 наурызда И. Кастаньеге арнайы рұқсат қағазын береді. Рұқсат құжаты негізінде И. Кастанье 1907 жылдың 14 наурызы мен 31 желтоқсаны аралығында Торғай облысында зерттеулер жүргізуге мүмкіндік алып, оған қоса көмек ретінде 1 шақырымға 1 ½ тиын төлеуді қажет ететін екі жылқы бөлу мәселесі шешімін табады [13, 54-56 п.].

Ғалымның еңбекқорлығы, соңғы табыстары оның зерттеулерінің географиялық аумағын кеңейтті. 1907 жылы 21 мамырда И. Кастаньеге Самарқан және Сырдария облыстарында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге рұқсат берілді [7, 27 п.].

1907 жылдың 24 мамырында И. Кастанье Императорлық Орыс Географиялық Қоғамының Орынбор бөлімшесінің тапсырмасымен қазақ даласына аттанды. Кейін 8 қарашада «Шалқар даласы және қираған Балғасын» атты баяндамасы комиссия мүшелеріне таныстырылды [4, 171 б.].

И. Кастанье Орынбор өлкесіндегі баспасөзбен тығыз байланыста болған. Ол зерттеулері нәтижелерін үнемі өзге зерттеулермен салыстырып отырған. Ғалым ол турасында ашық жазған. Мәселен 1897 жылы «Тургайская газета» беттерінде шыққан мақалаларды саралап, А.В. Поповтың 1906 жылы 29 мамырда жасаған «Несколько слов по археологии Тургайской и Уральской области» баяндамасындағы мәліметтерді қайта тексеріп, өз уәждерін айтқан. Экспедициялардағы өзінің көргендерін сипаттап, жергілікті халықтың әулиелер жерленген қасиетті орындарды ерекше құрмет тұтып, жебеуші, әрі жарылқаушы ретінде қастерлейтінін баса көрсеткен [14]. Міне осыдан

соң 1908 жылы ғалымның немен шұғылданғаны анық емес. Ол турасында бізге дейінгі зерттеушілер де ашып жазбаған [15].

Дегенмен оның 1908 жылы Ақтөбе, Сырдария бағытында түрлі зерттеулерді жоспарлағаны кейін белгілі болды.

1909 жылдың 17 ақпанда И. Кастанье ревизиялық комиссия, редакциялық комитет, басқарманың мүшелері сайлауына қатысты. Сайлау нәтижесінде төраға болып А.В. Попов, төраға көмекшісіне П.И. Цыпляев, оған кандидат ретінде И. Кастанье тағайындалды. Осы жылы Комиссия «Еңбектерінде» А.В. Поповтың «Холера в Оренбургском крае», И. Кастаньенің «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» еңбектерін, ОҒМК мүшелерінің жекеленген рефераттарының жинақтарын, «Комиссия мұрағатындағы казак бөлімі істерінің сипаттамасын» басып шығару көзделеді. Аталған еңбектер ішінен И.Кастаньенің ауқымды еңбегін шығару үшін Орынбор Оқу округы 300 рубль көлемінде қаражат бөледі [16, с. 282-283, 290]. Ғалымның ғылыми ортаның назарын аударған монографиясы 1910 жылы жарыққа шығады. Кітаптың кіріспесінде автор Орталық Азияның көптеген көне ескерткіштері ғылыми қоғамдарда қызмет еткен орыс және шетелдік ғалымдардың түрлі зерттеулері негізінде шығарылған газеттер мен журналдарда көрініс тапқанымен, аумақтың ауқымдылығы мен жалпылама шолудың болмауынан оларды тануды қиындататындығын атап көрсету арқылы еңбекті жазудағы мақсат-міндеттерін анықтайды. Еңбек Орынбор, Сібір және Семей қазақтарының бұрынғы облыстарын қамтиды, бұл аумақта кейін 1868 жылғы Ережеге сәйкес Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары құрылған еді. Алынған аумаққа автор Астрахань губерниясындағы Бөкей Ордасы қазақтарының территориясымен қатар Сырдария өзенінің сағасынан Ташкентке дейін созылған Сырдария облысының ауқымды бөлігі, оған қараған Қазалы, Перовск, Әулиеата, Шымкент уездері мен Жетісу облысы және Орынбор губерниясын қосқан. И.Кастанье «мен өзімнің еңбегіме «Қазақ даласы мен Орынбор өлкесінің көне ескерткіштері» деген атауды бердім, алайда бір қарағаннан жоғарыда аталған далаларда кездесетін көне ескерткіштердің көп түрлілігін осындай атаумен біріктіру мүмкін еместей көрінгенімен, менің туындымды оқыған кезде оқырман біріншіден, бұл көне ескерткіштерді байланыстыратын бірыңғайлықты, екіншіден, казак даласындағы халықтың өзінің этникалық құрамы жағынан күрт өзгеріске ұшырамауын және көшпелі өмір салтын кешкендігін байқай алады» деп атап көрсетеді [17, с. 8].

1909 жылы 9 қыркүйекте И. Кастанье «Раскопки под Актюбинском летом 1909 года» баяндамасында өңірдегі қазба жұмыстарына тоқталады. Хабарлама барысында табылған мыс, темір заттар мен қаңқалар көрсетіледі [16, с. 307]. Ақтөбе өңіріндегі үлкен қорғандардың тоналғанына көзі жеткен ғалым тұрғындардан сұрастыру арқылы белгісіз обалар жөнінде мәлімет жинайды. Сонымен қатар қоныстанушылардың казак бейіттеріндегі кірпіштерді өзінің тұрмыстық мұқтаждықтарына пайдаланып жатқанын және Көтібар батыр моласының толықтай қирап біткенін өкінішпен баяндайды [18]. Осы мәжілісте ол төраға көмекшісі, мұражай күтушісі міндетіне тағайындалады. Ал 9 қазанда «Киргизское предание о Хабардине и Токтамыс хане в связи с находкой медного котла в 1829 году» хабарламасын талқылаған комиссияда зерттеуші Соколов Қара-оба қорғандарына жүргізген өзінің бақылауларымен бөліседі. Осы мәжілісте И. Кастанье «Несколько слов о свастике» баяндамасы арқылы Челябині қаласы өңірінен табылып, Орынбор Ғылыми Мұрағаттық комиссиясының мұражайына тапсырылған ыдыстағы суреттерді сипаттап, ойларымен бөліседі. Осындай отырыстарда оның «Le Matin» газетіндегі мустье дәуіріне жататын адам қаңқасының Францияның Дордонь елді мекенінен табылуына байланысты қызықты жаңалықты жариялауы ғалымның әлемдік деңгейдегі ізденістерін дәлелдейді [19, с. 308-314].

И. Кастанье мұрағатта сақталған құжаттарға да бойлай енді. Мұндай мүмкіндікті

бос жібермеген ол 1812-1813 жылдардағы француз әскери тұтқындарының Орынбор өлкесіне келу тарихына назар аударды. Сол арқылы Мұрағаттық комиссияда сақталған 17 істі реттеді [19].

1910 жылдың 8 желтоқсанында И. Кастанье комиссия мүшелері алдында «XIV ғасырдағы Американың ашылуы» [20], «Қыш құмыралар туралы» [21], «Пельо экспедициясының Қытайлық Түркістанға саяхатынан бірер сөз» [22] еңбектерін талқыға салып, шетелдердегі ізденістерді Орынборға әкелді.

1911 жылы И. Кастаньенің «Қырғыз даласы мен Орынбор өлкесінің көне құрылыс ескерткіштері» атты туындысы Орынбор Ғылыми Мұрағаттық комиссиясы «Еңбектерінің» XXVI шығарылымында басылады. Автор жұмыстың кіріспесінде-ақ «менің бұл жұмысым қазақ даласындағы құлпытас ескерткіштердің түрлерін зерттеу және көшпелілерде кең тараған жерлеу салт-жораларымен таныстыруға арналады,» - деп атап көрсетеді [23, с. 4].

Еңбек исламнан бұрынғы дәуір және қазақ даласының оңтүстік шегінде исламның VIII ғасырлар шамасында пайда болуынан бері қарайғы кезеңдерді қамтыған екі бөлімнен тұрады. Еңбектің бір беті екі бағанаға бөлініп, мәлімет орыс және француз тілдерінде берілген. Мәліметтерді нақты ұсынуға тырысқан И.Кастанье Г.Боманның 1908 жылы Парижде жарық көрген «Атакама шөлі мен Аргентина республикасындағы ежелгі анд аймағы» еңбегін, моңғол дәуірінен бері биік жерлерде салынып, қиыршық тастардан жасалған «обо» атты қорғандардың таралу аймағы жөніндегі И.К. Герн, Н.М. Пржевальский, Э.Р. Гюк естеліктерін, Е. Дуггенің «Алжирский Ислам в 1900 году» еңбегін, А.Л.Аниховский, К.И. Гревинг және де өзінің қазақ өлкесіне жасаған сапарларының нәтижесінде жазылған есептерін пайдаланады. Жерлеу құрылыстарының сипаттамасын нақтылау мақсатында П.А. Хворостанский, А.М.Фетисовтен алынған фотографияларды орналастырады. К.Есмағамбетов, пікірінше, бұл еңбек үшін «мақталады да марапатталады. Ол тіпті, Ресей азаматтығын қабылдап, Иосиф Антонович болып алады. Оның есімінің француз және орыс тілдерінде жарияланған еңбектерінде екі түрлі (Жозеф Кастанье, И. Кастанье) жазылуы да осы себептен» [1, 9 б.].

Мұның барлығы И. Кастаньенің 1901-1912 жылдардағы Орынбор қаласында оқытушылық қызметпен қатар ғылым жолында белсенді қызмет жасағандығын айғақтайды. Ол 1912 жылы 1 тамызда Қазақстанның оңтүстігіне ауысқанымен Орынбормен байланысын үзбеді. Оның Ташкентке ауысуы туралы арнайы «Вестник Оренбургского учебного округа» газетінің ресми бөлімінде хабарлама басылды [24, с. 457]. Содан бастап ол Археологоя әуесқойларының Түркістан үйірмесінің, келесі жылы Орыс Императорлық географиялық қоғамының Түркістан бөлімшесінің мүшесі болып қабылданды. И. Кастанье Орынбордан кеткенімен бұл кезең ғалым тағдырында ерекше із қалдырды, ал Түркістан кезеңі жаңа ізденістермен, М. Шоқай т.б қазақ зиялыларымен қарым-қатынастың бастамасына жол салды.

Ғалымның көп жылғы нәтижелі еңбегі мемлекеттік дәрежеде өз бағасын алды. И.Кастанье «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» еңбегі үшін Ресей Халықтық Ағарту Министрлігінің жазбаша Алғысын иеленеді [2, 55 п.], сонымен бірге Орынбор қалалық басқармасымен бекітілген В.Н. Витевский атындағы сыйақыны жеңіп алады. 1908 жылы III дәрежелі Әулие Станислав және 1913 жылы III дәрежелі Әулие Анна ордендерімен марапатталады.

Бүгінде Орынбор өлкесі мен Қазақстан тарихын, этнографиясын, археологиясын зерттеушілер Француз ғалымының қалдырған құнды мұрасына соқпай кетпейді. Бұл арада қазақстандық, ресейлік тарихшы-ғалымдардың соңғы ізденістері дәлелдей түседі [25].

Қорыта айтқанда, француз ғалымы И. Кастаньенің зерттеу жұмыстары халқымыздың тарихын тануда ешқашан маңызын жоймайды.

Әдебиеттер

- 1 Есмағамбетов К., Исахан Ғ. Гайак қаласында туып, қазақ даласын кезген француз // Егемен Қазақстан. – 2005. – 26 қаңтар.
- 2 Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты (одан әрі - РФ ОрОММ) 79 қ., 1 т., 348 іс
- 3 Адрес-календарь и памятная книжка Оренбургской губернии на 1902 год. - Оренбург: Губернская Типо-Литография, 1902. – 83 с.
- 4 Ахметова Ұ.Т. Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының құрылуы және қызметі(1887-1918) // Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы қолжазбасы. – Атырау, 2010. – 268 б.
- 5 РФ ОрОММ 96 қ., 1 т., 50 іс
- 6 РФ ОрОММ 96 қ., 1 т., 57 іс
- 7 РФ ОрОММ 96 қ., 1 т., 98 іс
- 8 Отчет и протоколы заседания Комиссии за 1904-1905 гг. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. – Оренбург: паров. типо – лит. Ф.Г.Каримова, 1906. – Вып. 16. – 296 с.
- 9 Кастанье И.А. Отчет о поездке в Туркестан. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. - Оренбург: паров. типо – лит. Ф.Г.Каримова, 1906. – Вып. 16. – 296 с.
- 10 Протоколы заседания Комиссии за 1906 г. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии.– Оренбург: паров. типо-лит. «Т-ва Каримов, Хусаинов и К», 1907. – Вып. 19. – Т. 19. – 276 с.
- 11 РФ ОрОММ 96 қ., 1 т., 70 іс
- 12 Кастанье И.А. Отчет о раскопах шести курганов в Актюбинском уезде летом 1906 года. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии.– Оренбург: паров. типо-лит. «Т-ва Каримов, Хусаинов и К», 1907. – Вып. 19. –Т. 19. – 276 с.
- 13 РФ ОрОММ 94 қ., 1 т., 107 іс
- 14 Кастанье И.А. Развалины Болгасын и Челкарская степь. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии.– Оренбург: паров. типо-лит. «Т-ва Каримов, Хусаинов и К», 1907. – Вып. 19. – Т. 19. – 276 с.
- ЕсмағамбетовК., Исахан Ғ. Гайак қаласында туып, қазақ даласын кезген француз // Егемен Қазақстан, 26 қаңтар, 2005; Горшенина С.М. Центральная Азия в творчестве Жозефа-Антуана Кастанье. – Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Париж, 7.03.1997) http://svetlana.gorshenina.free.fr/castagne_rus.html
- Отчет и протоколы заседания за 1909 г. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. – Оренбург: паров. типо-лит. «Т-ва Каримов, +
- 15 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. 2-е изд. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 511 с.
- 16 Кастанье И.А. Отчет о раскопах кургана в Актюбинском уезде (Тургайская область) летом 1909 г. // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. - Оренбург: паров. типо-лит. «Т-ва Каримов, Хусаинов и К», 1911. – Вып. 23. – 329 с.
- 17 Кастанье И.А. Документы о военно-пленных французах 1812-1813 гг. в Оренбургской губернии. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – Оренбург: тип. Тургайск. областн. правл., 1911. – Вып. 25. – 249 с.
- 18 Кастанье И.А. Открытие Америки в XIV веке. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – Оренбург: тип. Тургайск. областн. правл., 1911. – Вып. 25. – 249 с.
- 19 Кастанье И.А. О глиняных кувшинчиках. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – Оренбург: тип. Тургайск. областн. правл., 1911. – Вып. 25. – 249 с.
- 20 Кастанье И.А. Несколько слов об экспедиции г. Пельо в китайский Туркестан. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – Оренбург: тип. Тургайск. областн. правл., 1911. – Вып. 25. – 249 с.

-
- 21 Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. 28 таблиц, 77 рис. -Оренбург: Типография Тургайского Областного Правления, 1911. – 102 с.
- 22 Вестник Оренбургского учебного Округа [Текст]. - Уфа: электрическая Типо-Литография Т-ва Ф.Г.Соловьева и К^о (ред. М.А.Мироппиев). №6, 1912. – 246 с.
- 23 Есмағамбетов К., Исахан Ф. Гайак қаласында туып, қазақ даласын кезген француз // Егемен Қазақстан. – 2005. – 26 қаңтар; Ахметова Ұ.Т. Қазақ археологиясы тарихы және И.А. Кастанье //«Каспий өңірінің тарихи және әдеби мұраларын сақтау одан әрі дамытудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференциясының баяндамалар жинағы. – Атырау, 2010. 151-156б.; Akhmetova U.T. The history of Kazakhstan and Iosif Antonovich Kastanye // Modern Science: Problem and Perspectives. International Conference. Volum4. Las Vegas, NV, USA. April15, 2013. Complied by: ICET, USA. 2013. -260-262; Хасанов Э.Р. Историографическое краеведение на Южном Урале (вторая половина XIX- начала XX вв.). - Оренбург, 2002. - 22 с.; Обыденнова Г.Т. История развития археологических исследований в Ураль-Поволжье, XVIII в. – конец XX в.: диссертация..доктора ист.наук:07.00.06. – Уфа, 2002. – 334 с.; Длужневская Г. В. Историко-археологическое наследие Азиатской России в фотодокументах второй половины XIX - первой половины XX в. : по фондам научного архива Института истории материальной культуры Российской Академии наук : диссертация ... Доктора исторических наук :07.00.06. - Санкт-Петербург, 2008. - 796 с.; Зиливинская Э.Д. Взаимодействие культур традиций в зодчестве Золотой Орды по данным археологии: диссертация.. доктора ист.наук:07.00.06. – Москва, 2012. – 677 с.

References

1. Esmagambetov K., Isakhan G. French who was born in Gayyak and travelled the Kazakh places. // Egemen Kazakhstan. – 2005. – January 26.
2. State Archive of the Orenburg region of Russian Federation (RF SAOrR) f.79, op.1, 348 file
3. Address-calendar and memory book of Orenburg Province in 1902 year. – Orenburg: type-lithography of Province, 1902. – p.83
4. Akhmetova U.T. Building and work of Orenburg academic archives Commission (1887-1918). // the manuscript dissertation prepared for taking the PhD of History. – Atyrau, 2010. – p.268
5. RF SAOrR f. 96, op. 1, 50 file
6. RF SAOrR f. 96, op. 1, 57 file
7. RF SAOrR f. 96, op. 1, 98 file
8. Report and minutes of meeting Commission in 1904-1905 years. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: steam type-lithography of F.G.Karimov, 1906. – Release 16. – p.296
9. Kastanye I.A. Report about visiting Turkestan. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: steam type-lithography of F.G.Karimov, 1906. – Release 16. – p.296
10. Reports of meeting Commission in 1906 year. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: steam type-lithography «Partnership of Karimov, Khusainov and C.», 1907. – Release 19., volume 19. – p.276
11. RF SAOrR f. 96, op. 1, 70 file
12. Kastanye I.A. Report about excavation of six burial mound in Aktobe district on summer 1906 year. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: steam type-lithography «Partnership of Karimov, Khusainov and C.», 1907. – Release 19., volume 19. – p.276

-
13. RF SAOrR f. 94, op. 1, 107 file
14. Kastanye I.A. Ruins of Bolgasin and Shelkar Steppe. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: steam type-lithography «Partnership of Karimov, Khusainov and C.», 1907. – Release 19., volume 19. – p.276
- Esmagambetov K., Isakhan G. French who was born in Gayyak and travelled the Kazakh places. // Egemen Kazakhstan. – 2005. – January 26.; Gorshenina S.M. The Central Asia in creative work of Joseph-Antoine Kastanye. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris, 7.03.1997) http://svetlana.gorshenina.free.fr/castagne_rus.html
- Report and minutes of meeting Commission in 1909 year. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: steam type-lithography «Partnership of Karimov, Khusainov and C.», 1911. – Release 23. – p.329
- Kastanye I.A. Antiquity Kirghiz steppe and Orenburg regions. Pub.2. – Almaty: Daik-Press, 2007. – p.511
- Kastanye I.A. Report about excavation of burial mound in Aktobe district(Region of Torgai) on summer 1909 year. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: steam type-lithography «Partnership of Karimov, Khusainov and C.», 1911. – Release 23. – p.329
- Kastanye I.A. Documents about French military-prisoners 1812-1813 years in the Orenburg state. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: Printing house of Torgai Government, 1911. - Release 25. – p. 249
- Kastanye I.A. Discovery of America in XIV century. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: Printing house of Torgai Government, 1911. - Release 25. – p. 249
- Kastanye I.A. About clayed pitchers. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: Printing house of Torgai Government, 1911. - Release 25. – p. 249
- Kastanye I.A. A few words about of citizen Pelio to Chinese Turkestan. // Works of the Orenburg Scientific Archive Commission. – Orenburg: Printing house of Torgai Government, 1911. - Release 25. – p. 249
- Kastanye I.A. Memorial structures of Kirghiz steppe. Table 28, picture 77. - Orenburg: Printing house of Torgai Government, 1911. – p.102
- Announcement of Educational Region of Orenburg [Text]. Ufa: electric type-lithography «Partnership of F.G.Soloviova and C.» (ed. M.A.Miropiev). №6, 1912. – p.246
- Esmagambetov K., Isakhan G. French who was born in Gayyak and travelled the Kazakh places. // Egemen Kazakhstan. – 2005. – January 26.; Akhmetova U.T. The history of Kazakh archaeology and I.A.Kastanye. // «To preserve the historical and literary archives of Caspian Sea and develop the main problems» - the international research-practice conference in collection of lectures. – Atyrau, 2010. – p.151-156; Akhmetova U.T. The history of Kazakhstan and Iosif Antonovich Kastanye // Modern Science: Problem and Perspectives. International Conference. Volum4. Las Vegas, NV, USA. April15, 2013. Compiled by: ICET, USA. 2013. – p.260-262; Khasanov E.R. Historiography local studies in South Ural (2nd half of XIX c. the beginning of XX c.) –Orenburg, 2002. – p.22; Obiddinova G.T. History of developing archaeological inventions in Ural-Volga region. XVIII c.- the end XX c. thesis of PhD historical science: 07.00.06. – Ufa, 2002. – p.334; Dluzhnevskaya G.B. History-archeological heritage of Asian Russia on photo-documents in the 2nd half of XIX c. – the 1st half of XX c. By funds science archives of history Institution material culture Russian Academic Science: 07.00.06. - Saint Petersburg, 2008. – p.796; Zilivinskaya E.D. Interaction of culture tradition in architecture Gold Orda by archeology: thesis of Doctor of historical Science: 07.00.06. – Moscow, 2012. – p.677

АХМЕТОВА У.Т.
(доцент ЗКГУ имени М. Утемисова, д.и.н.)
ДАКЕШЕВА А.Б.
(магистрант ЗКГУ имени М. Утемисова)

**НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА
И.А. КАСТАНЬЕ В ОРЕНБУРГЕ**

Резюме

В данной статье рассматриваются научные исследования французского ученого, действительного члена Оренбургской Ученой архивной комиссии и Оренбургского отделения Императорского Русского географического общества Жозефа-Антуана Кастанье, внесшего огромный вклад в историю и археологию казахского народа.

Ключевые слова: Оренбургский край, научные общества, французский ученый, казахская история, научные исследования

U.T. AKHMETOVA
(WKSU named after M. Utemisov, Associate Professor, Doctor of Historical Sciences)
A.B. DAKESHEVA
(WKSU named after M. Utemisov, Master Student)

J-A. CASTAGNE'S RESEARCH WORK IN ORENBURG

Summary

This article discusses the research of French scientist, member of the Orenburg Academic Archives Commission and Orenburg office of Imperial Russian Geographical society, Joseph-Antoine Castagne, who made a great contribution to the history and archeology of the Kazakh people.

Key words: Orenburg region, scientific publics, French scientist, Kazakh history, scientific research works

ӘӨЖ 09(02.068) (574)

БЕКІШЕВ Ә.С.
(«Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайының
менгерушісі)

**СИРЕК КІТАПТАР МЕН ҚОЛЖАЗБАЛАР –
МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ**

Аннотация

Мақалада Қазақстанның ірі кітапханалары мен мұражайларының қорындағы сирек кітаптар мен қолжазбалардың зерттелуінің негізгі бағыттары қарастырылған. Мақала авторы сирек басылымдар мен қолжазбаларды қоса алғанда, кітап мәдениеті зерттелуінің түрлі аспектілері ерекше көкейкестілікке ие болатынын атап көрсетеді. Мұражай мен кітапхана қорларында сақтаулы сирек кітаптар мен қолжазбалардың топтамалары елдің белгілі тарихи кезеңіндегі экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуы үдерістерін айқындайды. Посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық үдерістердің қамтамасыз етілуі қажеттілігі аталған тақырыптың өзектілігін ерекшелік түседі.

Түйін сөз: Сирек кітаптар, қолжазбалар, баспагерлік қызмет, мұражай, баспа орталықтары.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев бастамасымен 2004 жылы мәдениет және білім беру саласын дамыту аясында негізгі құжат болып табылатын, әлемдік және ұлттық мәдени мұраларды тиімді пайдалану мен сақтауды қамтамасыз етуші «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы қабылданған болатын. Осы тұрғыдан алғанда қазақ руханиятының қайнар көзі ретіндегі қолжазбаларды, сирек кітаптарды жинақтап, сол мұраларды ғылыми жүйеге түсіру болып табылады.

Ғылым кітап тарихын зерттелуі бағытында аз еңбек атқарған жоқ. Мәселен, соңғы онжылдық ішінде жарық көрген бірқатар монографияларды, ғылыми мақалалардың жинақтары мен оқу құралдарын осының дәлелі деуге болады. Сонымен қатар әлі де болса зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі – кітапхана, мұражай мен мұрағаттардың қорында сақталатын сирек кітаптар мен қолжазбалардың зерттелуі тарихы деп айтуға боларлық.

Сирек кітаптар мен қолжазбалардың топтамасы елдің нақты бір тарихи кезеңіндегі экономикалық және мәдени дамуын қамтып көрсетеді. Сондықтан, Отан тарихын жаққа тұтып, тарихи ескерткіш ретінде сақталған сирек кітаптарға қызығушылықтың болуы айтарлықтай заңды құбылыс. Еліміздегі сирек кітаптар мен қолжазбаларды зерттеу саласындағы басты зерттеу орталықтары – Астана мен Алматының ірі кітапханалары мен мұражайлары.

Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы (ҚР ҰК) үшін қорлардың тұтастық мәселесі оның жәдігерлік қызметімен байланысты бірінші деңгейдегі маңызға ие. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы кезеңінде тарихи жазба жәдігерлерінің алып қатпары жаңғырту іс-шараларына ғана мұқтаж болып қоймады, сонымен қатар ҚР ҰК маңызды міндеттерінің бірі – өзінің жалпы мемлекеттік әрі жалпы ұлттық іс-шараларындағы Қазақстан халықтарының бай тарихын сипаттайтын жазба ескерткіштерінің қолданылуы болып есептеледі.

Қорлардың тұтастылығын қамтамасыз ету мақсатында елімізде «Республика кітапханаларындағы баспа әрі қолжазба ескерткіштерінің сақталуы мен қолданылуы» бағдарламасы жасалған болатын. Соның негізінде, Қазақстан мен одан тыс аймақтарда жарық көрген сирек кітаптар мен қолжазбаларды қоса алғанда, құжаттардың әлдеқайда толық топтамасын қалыптастыруды мақсат тұтып, келешек ұрпақ үшін құжаттық жазба мұрасын дайындап, оған қалың бұқараның қолжетімділігін қамтамасыз ететін ҚР ҰК «Халық зердесі» атты негізгі бағдарламаларының бірі құрастырылған болатын.

«Әлем зердесі» бағдарламасын іске асыру үшін Қазан, Мәскеу, Орынбор, Семей, Санкт-Петербург, Ташкент, Уфа қалаларына сирек кітаптар мен қолжазбалар туралы ақпараттарды іздестіру мен жинақтау бойынша іс-сапарлар өткізілді. 1998 жылы «1917жылға дейінгі қазақ кітабы» атты халықаралық жинақтың каталогы жарық көрді.

Ұлттық кітапхана тарапынан «Қазақстан Республикасы кітап ескерткіштері» мен «Қазақстан территориясындағы қолжазба кітабының жасалуы тарихы» жобалары дайындалды. Бұл жобалардың іске асырылуы жолындағы қызмет түрлері әр жылдық жазғы кешендік тарихи-археологиялық экспедициялар, ауызша тарихты жазып алу бойынша тақырыптық ғылыми-зерттеу экспедициялары, алынған мәліметтерді өңдеу бойынша қаладағы стационарлық жұмыс арқылы айқындалады. Археологиялық зерттеулерді ұйымдастырудың міндетіне жиналған кітап ескерткіштерін айрықшалау, жинақтау кіреді.

Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында 25 мыңнан аса орыс, қазақ және басқа шығыс тілдеріндегі аса құнды кітаптар мен қолжазбалар жинақталған. Ерекше жинақтамаларға XVI-XVIII ғғ. кітаптары, ескі баспа кітаптары, азаматтық қаріппен басылған I Петр заманының кітаптары, белгілі батыс еуропалық кітап баспа мекемелері (Альдерлер, Эльзевирлер, Этьендер) тарапынан бастырылған кітаптар топтастырылған.

Орыс кітаптарының ішінде «Евангелиенің» жарғақтағы қолжазбасын, Мелетий Смотрицкийдің «Грамматикасын», Н.И. Новиковтың көптомдық «Ресей Вивлиофикасын», Л. Магницкийдің «Арифметикасын» (1703) атап өткен жөн. Бұдан басқа, Ресей Академиясының өзінің баспаханасының ұйымдастырылғанынан бастап басылған басылымдары, А.С. Пушкин, И.А. Крылов, Н.В. Гоголь, М.Ю. Лермонтовтың көзі тірісіндегі басылымдары, пушкиндік әдеби одағының ақындары А.А. Дельвиг, Н.М. Языков, П.А. Вяземский және т.б. шығармалары да бар.

Қордағы саны бойынша көп сала тарих болып табылады. Бұл жерде танымал ғалым-зерттеушілер Г. Миллер, Н.П. Рычков, Г.Н. Потанин, А. Левшин, В.Н. Татищев және т.б. еңбектері жинақталған.

П.С. Палластың экспедициясынан бастап Н.М. Семенов-Тяньшанскийдің зерттеулеріне дейінгіні қамтыған Орталық Азия мен Қазақстанның зерттелуі туралы да біршама көп жұмыстар жинақталған. Бұлардың барлығы қызықты да әлі күнге дейін өз көкейкестілігін жоғалтпаған ғылым үшін маңызды жолаушы естеліктерін жазып қалдырған.

Ресей ғалымдарының саяхаттарын сипаттауы өте құнды дереккөзі болып табылады. Бір жағынан алып қарағанда, олар әдетте идеологиялық шеттеулерге ілікпеген, сондай-ақ тікелей сипаттаумен ерекшелінеді. Екінші жағынан, Ресей ғалымдары өз сипаттамаларына мүмкіндігінше жүйелі сипат беріп, аймақтағы өмірдің түрлі бағытын: мәдениетін, оқу-ағарту ісін, әдеттерін, ғұрыптарын және т.б. қарастыруға тырысқан. Ресей ғалымдарының назары көбіне топырақ, өсімдік және жануарлар әлемін зерттеуге, астрономиялық бақылаулар мен т.с.с. бағытталған еді.

Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры тарих, география, медицина, математика, философия, сопылық, тіл білімі мен т.б. салалар бойынша XII-XIX ғғ. бірталай құнды шығыс қолжазбаларының топтамасын иемденуде. Солардың ішінде Низами, Науаи, Фирдоуси, Хафиз және т.б. ақындық шығармалары ерекше орын алады. Бұл қордағы біршама қолжазба жаңа парсы тілінде жазылған. Осы тілдегі әдебиеттің тарихы 12 ғасырды қамтиды, ал содан шамамен 11 ғасыр бойы бұл әдебиет қолжазба бетінде бар [7, 3 б.].

Белгілі ирантанушы ғалым О.Ф. Акимушкин Иран және онымен шектесіп жатқан халықтардың жазба мәдениетіндегі қолжазба кітабының рөлін: «Бұдан артығы, парсы сөз өнерінің бар байлығы мен түр алуандығы біздің күнімізге қолжазбаның көмегімен жетті, оның беттері жырлардың ауқымдылығы мен поэзияның майталмандығын, ел аңыздары мен математикалық формулаларды, аспан денелерінің қозғалысы туралы мәліметтер мен медициналық шипашақтарды, философиялық жүйелер мен мистикалық ашылуларды, тарихи шындық пен шыншыл қиялды жеткізіп салды десе болады», - деп көрсетеді [2, 74 б.].

Қолжазба қорында бұдан басқа Шығыс тарихын, экономикасын, әдебиетін, өнерін, философиясын зерттеуші ғалымдар – Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев, Н.И. Ильминский, П.М. Мелиоранский, Ы. Алтынсариннің еңбектері ұсынылды. В.В. Радлов, В.В. Бартольд, Н.Н. Пантусов шығармаларының топтамасы да баршылық.

Ұлттық кітапхананың сирек кітап және қолжазба қорының арасында «Қазақстантану» топтамасы ерекше орын алады. Өз алдына осындай бірегей жинақтама қазақ кітабының қоры мен Қазақстан туралы әдебиетті қамтиды.

Қазақ кітабы қазақ тілінің сақталуының кепілділігі бола отырып білім алуына тіл мен әдебиеттің, республиканың қоғамдық және ғылыми өмірінің дамуына қосар үлесі зор.

Қазақ қолжазба және баспа кітабының тарихы, оның сақталуы мәселесі бойынша зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, «Мәдени мұра» ҚР Мемлекеттік бағдарламасының іске асырылуы шеңберінде қазақ кітабының мейлінше толық репертуары қалыптастырылуының жалғасуы елдің ақпараттық-кітапханалық орталықтарының

алдында негізгі мақсаттар ретінде белгіленген. Сонымен қатар, зерттеу және шығармашылық жұмысқа бағытталған қазақ кітабының электронды ақпараттық қайнарларын жинақтау, оларға қолжетімділікті қамтамасыз ету, кітапхана, мұражай мен мұрағаттардың тығыз ынтымақтастығындағы ақпарат алмасудың өзара тиімді жүйесін құру мен дамытудың да маңызы аз емес.

ҚР Ұлттық кітапханасының тағы бір міндеті сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорының топтамасынан сериялы баспа каталогтарын жариялау болып табылады. Соңғы жылдары осы бағытта Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімі тарапынан жарияланғандар арасында: Революцияға дейінгі (1449 атау) және қосымша көрсеткіштерге аннотациялары бар библиографиялық тізім мен шолу мақаласын қамтитын «Араб графикасындағы қазақ баспа кітаптарының каталогы (1841-1932 жж.)» [4]; Философия, психология, логика, дін, қоғамдық-саяси ғылымдар, тіл білімі мен жаратылыстану бойынша 2071 кітап атауын қамтитын «Латын графикасындағы қазақ баспа кітабының каталогы (1928-1941 жж.)» [5]. Бұл басылымда авторлар мен кітап атаулары латын графикасында, библиографиялық толық сипаттамасы мен қазіргі заман графикасына транслитерацияланып берілген. Каталог латын графикасындағы қазақ кітабының келесідей ерекшеліктерін қамтиды: ғылыми әдебиетте бұрын соңды аталмаған жаңа баспалар мен баспаханалар, кітап сериялары мен топтамаларын құру, басылымдардың полиграфиялық көркемделуін жақсарту, кітап суретші-иллюстраторларының пайда болуы, басылымдар тақырыбының кеңеюі, өнер мен нақты ғылымдар бойынша басылымдардың пайда болуы, таралымдардың көбеюі, көркем әдеби, әсіресе аудармалы басылымдардың көбеюі.

Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының тарихында тұңғыш рет парсы тіліндегі қолжазбалардың каталогы дайындалып, жарияланған болатын (2008). Оның ішіне 112 атау еніп, әрбір қолжазбаның қысқаша сипаттамасы мен ғылыми сипаттамасы және де аса бағалы даналарының тарихи әрі мәдени маңыздылығы берілді. Каталог жоғары ғылыми дәрежеде дайындалды. Оның авторлары белгілі шығыстанушы Сафар Абдулло мен парсы тілі мен әдебиеті бойынша маман С.М. Бакир Камаледдини болып табылады [7].

2011 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорының топтамасынан 247 баспа кітаптың сипаттамасын қамтыған парсы кітаптарының екінші каталогы жарық көрді [8]. Бұл кітаптар Иран, Үндістан, Түркия, Ресей, Грузия, Англия Франция, Орталық Азия және т.б. елдерінде жарық көрген. Бұл топтаманың ең ескі басылымы – 1815 ж. жарияланған «Інжілдің» парсы тіліндегі аудармасы. Ең кейінгі басылымы – 1959 ж. жарық көрген Омар Һайам рубаяттарының факсимилиесі. ҚР ҰК сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорының топтамасындағы парсы кітаптары тақырыбы бойынша алуан түрлі литографиялық, сонымен қатар типографиялық кітаптардан құралған. Литографиялық кітаптар Орталық Азия елдері мен Үндістаннан жарық көріп отырған.

Құрастырушылар тарапынан тарих, география, ислам, грамматика, түсіндірме сөздік, поэзия, антология, проза, шығыс және француз әдебиетінен аудармалар, парсы әдебиеті бойынша зерттеулер, оқулықтар, энциклопедиялар және т.с.с. сынды негізгі бөлімдер айрықшаланылған.

«Ғылым ордасының» Ғылыми кітапханасы – кітап мәдениетінің тарихы бойынша белгілі зерттеу орталықтарының бірі болып табылады. Сирек кездесетін кітаптар, қолжазбалар мен қазақ әдебиеті қорына XIX-XX ғғ. қазақ тіліндегі ғылыми әдебиеттер; орыс кітабының сирек басылымдары – авторлардың көзі тірісіндегі басылымдары, көне славян баспасының сирек кітаптары; XVII-XVIII ғғ. азаматтық басылымдар; көркемдеу мен полиграфиялық ерекшеліктерге тән қасиеттері бар кітаптар; XVI- XIX

ғғ. басылымдары; XII-XIX ғғ. шығыс басылымдары; қолтаңбалар мен фотоқұжаттар бар материалдардан тұратын «Қазақстантану» қоры; Қазақстан тарихы, экономикасы мен мәдениетіне қатысты фольклорлық материалдардан, қолжазба құжаттардың үлкен топтамасынан құралған қолжазбалар қоры; ҚазКСР ҒА мекемелерінің Ғылыми кеңестерінде қорғалған диссертациялардың қоры; ХКА (Халықаралық кітаптар ассоциациясы) бойынша алынатын микрофильм мен микрофишалардың, әдебиеттердің қоры [1, 11-12 б.].

Республикамыз бен ТМД елдері кітапханаларының арасында революцияға дейінгі кезеңнің қазақ тіліндегі кітаптары мен кеңес заманында қазақ тілінде жарық көрген барлық дерлік ғылыми басылымдарды едәуір толық қамтитын кітапхана – Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы болып табылады.

Қазақтың белгілі ғалымдары мен жазушылары – М.О. Әуезовтың, С. Сейфуллиннің, С. Мұқановтың, Қ.И. Сәтпаевтың, Ә.Х. Марғұланның, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың және т.б. еңбектері ана тілінде жазылып сақталған.

Кітапхана тарихындағы жарық беттердің бірі – 1930-1950 жж. заңсыз қуғын-сүргінге ұшырап, аты ұмытылып бара жатқан ғалымдар, ағартушылар, жазушылардың есімін ашудағы «ақтаңдақ» материалдарды зерттеу мен іздестіруде кітапхананың атсалысуы болды. Материалдардың көбісі осы кезге дейін ғылыми кітапхананың қорларында орын тепкен. 1989 жылдан бастап Қазақстанның арнайы қаулысы бойынша бұл қорлар қалың бұқара оқырманға өз есігін ашты.

Шығыс тілдеріндегі әдебиеттер қоры құрамына араб және латын графикаларымен жазылған араб, парсы, ежелгі түркі, түрік, шағатай тілдеріндегі және сонымен қатар қазақ тіліндегі кітаптарды қамтиды.

Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбаларды зерттеудің түрлі аспектілері Ғылыми кітапхананың ұйымдастырылуымен өткен ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарында өз көрінісін тапты (2004, 2013 жж.) [3, 9].

Зерттеушілер үшін ҚР Орталық Мемлекеттік мұражайы мен Республикалық кітап мұражайы қорлары аса қызығушылық туғызуда.

Бұл мұражайлардың қорында жазба ескерткіштерінің бағалы үлгілері, ортағасырлық қолжазбалар, кітаптағы түркі, араб, парсы, татар, башқұрт, түрік, өзбек, орыс, еврей және қазақ тіліндегі сирек кітаптарының мол қоры жинақталған.

Мемлекеттік мұражай тарапынан қор топтамаларының бірқатар ғылыми каталогтары, солардың ішінде айта кетерлік «Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұражайы қорындағы сирек қолжазбалар мен басылымдар» ғылыми каталогы жарияланған болатын. Осыған хронологиялық ауқымы XVIII ғ. ортасынан XX ғ. ортасына дейінгі кезеңді қамтитын 158 қолжазба мен кітап сияқты сақтау атауы енген. Бұл негізінен тарих, мәдениет, дін бойынша қазақ, орыс және шетел тілдеріндегі әдебиеттер.

Республикалық кітап мұражайы қорларында 60 мыңнан астам аталым, оның ішінде бес мыңдай сирек және көне кітаптар мен қолжазбалар орналасқан: түпнұсқасы Британ мұражайының Стейн топтамасында орналасқан «Ырық бітіктің» (VII ғ.) көшірмесі, ортағасырлық ғұламалар мен ойшылдардың шығармалары, шығыс шайырларының өлең жинақтары, Абай, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсариннің шығармалары, орыс шығыстанушы-зерттеушілері – С.Е. Малов, А. Гумбольдт, В.И. Даль, Г.И. Потанин, А. Мюллер, П.П. Семенов-Тянь-шаньскийдің еңбектері.

Қазақстанның мәдени және рухани өміріндегі елеулі оқиға «**Ғылым ордасы**» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайының құрылуы болды (2010 ж.). Мұражай қорының топтамасында XVIII-XIX ғасырлар мен XX ғ. 40-шы жж. уақыт аралығын қамтитын 500-ден астам сирек кітап пен қолжазба жинақталған. Сирек кездесетін кітаптар

мұражайында Ғылыми кітапханамен бірлесе отырып революцияға дейінгі кезеңдегі қолжазба және сирек басылымдарды ұсынған, «Қолжазба – ғасырлар мұрасы» атты экспозиция ұйымдастырылған.

Қазіргі таңда «**Ғылым ордасы**» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайының қызметкерлері келесідей мәселелер бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізуде:

- қолжазба мұрасы мен руханилық;
- қолжазба кітаптарын зерттеудің заманауи мәселелері;
- XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ кітап мәдениеті.

Сирек кездесетін кітаптар қорларымен жұмыстың шетелдік тәжірибесімен танысу мақсатында 2012 жылдың қарашасында мұражай қызметкерлері Берлин және Лейпциг қалаларының Ұлттық және мемлекеттік кітапханаларында болып қайтқан болатын. Іс-сапар барысында олар «Denkmal 2012» еуропалық көрмесінде өнер мен мәдени құндылықтарды жаңғырту және консервациялау жұмыстарының заманауи технологияларымен танысты. «Мәдени мұраны сақтау» атты конференциясының жұмысына қатысып, мәліметтердің, құжаттамалар мен мүліктерді электронды өңдеу мен тіркеу технологияларымен танысты.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары мемлекеттік және қоғамдық деңгейдегі әлеуметтік саяси кешенді, бағдарламалық т.б. іс-шаралардың ғылыми талдау негізінде тәжірибесін қорытуға, тағылымын көрсетуге, қазіргі деңгейі мен болашақ зерттеулер бағыттарын анықтауға басымдық беріліп отырғаны белгілі.

Еліміздегі және шетелдердегі ірі кітапханалар, мұражай, мұрағат және т.б. ақпарат орталықтарындағы қазақ тарихына қатысты кітаптар мен қолжазбаларды зерттеу күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелер қатарына жатады.

Әдебиеттер

1 Аbugалиева К.К. Из истории Центральной научной библиотеки Республики Казахстан // Наследие. Сб. Посвященной 70-летию ЦНБ. – Алматы, 2002. – С. 11-12.

2 Акимущкин О.Ф. Средневековый Иран. Культура, история, филология. – Спб.: Наука, 2004. – С.74.

3 Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбаларды сақтаудың өзекті мәселелері, ғылыми зерттеудегі өзара ықпалдастық және жаңа технологияларды енгізу: ҚР БҒМ ОҒК ғылыми-конф. материалдары, Алматы, 18-қыркүйек 2002 жыл. – Алматы, 2004.

4 Асқарбекова Н.М., Зәмзаева Т.А. Араб графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы (1841-1932 жж.). – Алматы: Қазақстаника, 2006. – 176 б.

5 Асқарбекова Н.М., Зәмзаева Т.А. Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы (1928-1941) 1- бөлім. – Алматы: Қазақстаника, 2007. – 192 б.

6 Бируни А. Избранные произведения. Индия. Введение. – Ташкент, 1963. – Т.2. – С. 57.

7 Каталог рукописных книг на персидском языке: из собрания / НБ РК Казахстана. – Алматы, 2008. – С. 3.

8 Парсы тілінде кітаптардың каталогы / Құраст. Ғ.Ә. Қамбарбекова, жауапты ред. Ә.Қ.Муминов. – Алматы, 2011. – С.5.

9 Сирек кітаптар мен қолжазбалардың ғылымдағы орны мен маңызы. – Алматы: Ғылым Ордасы, 2013. – 260 б.

References

1 Abugalievа K.K. Iz istorii Central'noj nauchnoj biblioteki Respubliki Kazahstan // Nasledie. Sb. Posvjashhennoj 70-letiju CNB. – Almaty, 2002. – S. 11-12.

2 Akimushkin O.F. Srednevekovyj Iran. Kul'tura, istorija, filologija. – Spb.: Nauka, 2004. – S.74.

3 Sirek kezdesetin kitaptar men qolzhazbalardy saқтаудың өзекті мәселелері, ғылыми зерттеудегі өзара ықпалдастық және жаңа технологияларды енгізу: ҚР БҒМ ОҒК ғылыми-конф. материалдары, Алматы, 18-қыркүйек 2002 жыл. – Алматы, 2004.

-
- 4 Asqarbekova N.M., Zəmzaeva T.A. Arab grafikasy men basylған қазақ kitaptarynyn katalogy (1841-1932 zhzh.). – Almaty: Kazahstanika, 2006. – 176 b.
- 5 Asqarbekova N.M., Zəmzaeva T.A. Latyn grafikasy men basylған қазақ kitaptarynyn katalogy (1928-1941) 1- bəlim . – Almaty: Kazahstanika, 2007. – 192 b.
- 6 Biruni A. Izbrannye proizvedeniya. Indiya. Vvedenie. – Tashkent, 1963. – T.2. – S. 57.
- 7 Katalog rukopisnyh knig na persidskom jazyke: iz sobraniya / NB RK Kazahstana. – Almaty, 2008. – S. 3.
- 8 Parsy tilinde kitaptardyn katalogy / Құраст. F.Ə. Қамбарbekova, zhaupty red. Ə.Қ. Muminov. – Almaty, 2011. – S.5.
- 9 Sirek kitaptar men қолжазбалардын ғылымдағы орны мен маңузы. – Almaty: Fylym Ordasy, 2013. – 260 b.

БЕКИШЕВ А.С.

(Заведующий музея редких книг РГП «Ғылым ордасы»)

**СИРЕК КІТАПТАР МЕН ҚОЛЖАЗБАЛАР –
МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ**

Резюме

В статье рассматриваются основные направления изучения редких книг и рукописей в фондах крупнейших библиотек и музеев Казахстана. Автор подчеркивает, что в настоящее время изучение различных аспектов книжной культуры, в том числе редких изданий и рукописей, приобретает особую актуальность. Коллекции редких книг и рукописей, хранящихся в фондах музеев и библиотек, отражают экономическое, социальное и культурное развитие страны в определенный исторический период. Тема приобретает особую актуальность в связи с необходимостью осуществления интеграционных процессов на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: редкие книги, рукописи, печатное дело, музей, издательские центры.

A.S. BEKISHEV

(Head of the Museum of Rare Books,

“Gylym Ordasy” Republican State Enterprise)

RARE BOOKS AND MANUSCRIPTS – THE SOURCE OF CULTURE

Summary

In this article the author considers the main directions of studying the rare books and manuscripts in the collections of largest libraries and museums of Kazakhstan. The author emphasizes that the current studying various aspects of book culture, including rare books and manuscripts, is of particular relevance. Collection of rare books and manuscripts in the collections of museums and libraries reflect the economic, social and cultural development of the country in a certain historical period. This topic becomes especially relevant because of the need of integration processes in the post-Soviet space.

Keywords: rare books, manuscripts, printing, museum, publishing centers.

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХОВ КИТАЯ В ГОДЫ МАОИЗМА (1949–1976)

Орынбаева Г.У.

(Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, СНС, к.и.н.)

Аннотация

В представленной статье сделана попытка анализа источников, проливающих свет на историю казахов Китая в тяжелые, трагические годы, когда по инициативе тогдашнего руководителя КНР Мао Цзедунa население страны оказалось втянутым в жестокие и безрезультатные эксперименты*.

Ключевые слова: источники, полевые материалы, казахская этническая группа, национальные меньшинства, Оспан батыр, «кооперирование», «культурная революция», хунвэйбины, народно-освободительные движения.

В целом все использованные источники по теме истории казахов этого периода можно разделить на следующие группы. Во-первых, это монографии, учебные пособия, воспоминания, эссе, интервью и художественные исторические произведения авторов – казахов, выходцев из КНР. В их числе следует отметить: А. Нусипхана (псевдоним: А. Базылбаев) [1–3], Ж. Самитулы [4–6], А. Даулетхана [7–9], Ж. Шакенулы [10–11], Н. Мухаметханулы [12], К. Шабданулы [13], К. Жумадилова [14–18], А. Акбаева [19]. Источники на китайском языке в настоящей статье не рассматриваются по причине, во-первых, недоступности, все еще закрытости в КНР документов указанного периода, либо, во-вторых, их слабой источниковедческой ценности в силу сглаженности и умолчания в них исторических фактов. Условно в эту группу «китайских» источников можно отнести полевые материалы автора, собранные как в ходе этнографической экспедиции Отдела этнологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в 2012 г. в Алтайский аймак СУАР КНР, так и в Алматы [20].

Во вторую группу можно отнести работы других казахстанских исследователей: историков, политологов, международных, таких как К.Л. Сыроежкин [21], К.Ш. Хафизова [22], Г.М. Мендикулова [23], Н. Алдабек [24] и др. По указанному периоду ценны исследования К.Л. Сыроежкина, на протяжении многих лет на основе анализа синьцзянских источников разрабатывающего тему, сопряженную со многими сложностями, в основном политического характера. В третью группу условно отнесем исследования советских и современных российских китаеведов: К.В. Бурмина [25], В.Г. Обухова [26], Н.Н. Аблажей [27] и др. Ценность работ российских историков во многом заключается в том, что, по признанию некоторых из них, исследовались рассекреченные архивы КГБ СССР. Из работ западных исследователей особо важна переведенная на русский язык и изданная в Казахстане уже дважды работа Л. Бенсон и И. Сванберга «Казахи в КНР» в сборнике «Казахская диаспора: проблемы этнического выживания» [28], затем в третьем томе серии «История Казахстана в западных источниках XII–XX вв.» [29]. Среди западных авторов, дающих некоторые сведения по теме, можно назвать Д. Бедуна, Р. Харриса [30], Дж. Мосли, М. Россаби, Ф. Старра и др. [31].

Наибольший интерес с точки зрения рассматриваемой нами темы представляют

* Статья написана в рамках проекта грантового финансирования Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК 0085/ГФ «Культура казахской диаспоры в современную эпоху: традиционные основы и происходящие инновации (на примере этнических групп в Китае и Монголии)» (рук. С.Е. Ажигали).

исследования, воспоминания, а также художественные произведения из жизни казахов Китая 50 – 70-х гг., авторами которых являются выходцы из Синьцзяна. Например, небольшая, но впечатляющая приведенными фактами работа под названием «Четыре года в хаосе» (1978) («Аласапыраннан өткен төрт жыл», 1980), автором которой является Айдар Базылбаев (настоящее имя – Айтан Нусипхан), рассказывающая о годах «культурной революции» в Синьцзяне. Автор являлся очевидцем и участником описанных событий. И хотя издание имело явно пропагандистскую цель, оно было выпущено главной редакцией общественно-политической литературы в годы существования «бамбукового завеса» между СССР и КНР, все равно эта работа, безусловно, – яркий источник. Затем вышел двухтомник работ А. Нусипхана с пронзительным названием «Қайғынды, қайран казак, арқаладым...» / «Я разделил с тобой горе, многострадальный народ...». Статьи, воспоминания и эссе этого автора являются важным источником по изучению жизни казахов в Китае в эпоху господства жестокого «азиатского» тоталитарного строя. Автор так же открыто пишет о жизни синьцзянского общества в таких своих статьях, как «Шыңжаң шыңдығы» / «Правда о Синьцзяне», «Инквизиция және қызыл диктатура» / «Инквизиция и красная диктатура» и др.

Один из ярких представителей культуры казахов КНР – Жаксылык Самитулы. Его научно-популярная работа «Казахи Китая» содержит некоторые исторические, этнографические, культурологические и другие сведения, дает общие представления о жизни казахов в Синьцзяне. Исторические сведения даны чрезвычайно кратко и поверхностно. Как очевидец событий Ж. Самитулы мог бы рассказать о многом, но, по-видимому, цель его работы – общая ознакомительная. Большим событием в культурной жизни современного Казахстана стал выход трилогии Ж. Самитулы «Қаһарлы Алтай» / «Грозный Алтай», посвященной восстанию казахов в 1940-х годах. Последний этап народно-освободительного движения восстания под предводительством Оспан-батыра, его трагическом конце, торжестве коммунистов в Синьцзяне описывается в третьей части трилогии «Ақ сүңгі» / «Белое копьё» [5]. В своих других художественных произведениях автор так же стремиться показать историческую правду, рисует жизнь своих персонажей на фоне политических событий, таких как репрессии, чистки, леворадикальные движения хунвэйбинов и др., происходивших в Китае [6].

Работы Жади Шакенулы «Казахи Китая» и «Хранители национального духа» / «Ұлт рухының жоқшылары» в сборнике «Шетелдегі қазақ диаспорасы және ана тілді сақтау мәселелері» / «Казахская диаспора за рубежом и проблемы сохранения родного языка» дают более подробные сведения из истории казахов Китая исследуемого периода. Особенный интерес представляют приведенные неизвестные факты протестных движений казахов в годы существования коммунистического режима. Историком Набижаном Мухаметханулы выпущено учебное пособие для студентов вузов «Социальное развитие казахов в контексте истории Китая XX века». Труд также, особенно на фоне малоизученности проблемы, содержит интересные сведения. Хотя, следует надеяться, что историки – выходцы из Китая, со временем создадут более полные исследования по истории казахов Китая в этот сложный период. Бесспорный интерес представляют монографии, воспоминания, выступления в СМИ на тему казахов Китая известного историка А. Даулетхана, в 1969 г. бежавшего с группой товарищей из коммунистического «рая» КНР в советский Казахстан и попавшего в аналогичный «рай». Последняя работа исследователя, хотя и посвящена истории литературы уйгуров и казахов Синьцзяна до 1949 г., имеет много ценных сведений о развитии литературы этих народов также и в последующий период, в годы «культурной революции» и репрессий [7].

Отдельной категорией можно выделить произведения художественной литературы, изображающие события указанного периода. Особенно ценны художественные

произведения на историческую тему авторов – представителей казахской этнической группы в Китае, либо выходцев из этой страны. Почти одновременно с эссе А. Базылбаева вышел роман А. Акбаева «Қара боран» / «Черный буран», так же повествующий о жестокостях китайского тоталитаризма. Автор, бывший житель китайского Алтая, бежавший в Монголию, показывает шовинистическую политику китайского «социалистического» правительства в отношении «малых наций». Повествование описывает события конца 50-х гг. (1958): «кооперирование» – «коллективизация» по-китайски, политика «трех красных знамен», «большой скачке» «выплавка стали», «борьба с правым уклонизмом» и т.п.

Также, в качестве исторических источников могут быть использованы романы крупного казахского писателя, находившегося десятилетиями и до конца своей жизни в заключении, Кажыгумара Шабданулы (умер в 2010 г.). Хотя его такие произведения, как «Кылмыс» и «Пана» посвящены национально-освободительным движениям казахов в Китае в 1930-х – 40-х гг., в то же время указывают на переживаемые чувства, настроения человека, томящегося в застенках тоталитарного режима. Классикой казахской литературы стали произведения Кабдеша Жумадилова, исторические романы которого, посвященные рассматриваемому периоду, ярко рисуют жизнь обычных людей в эту трудную эпоху. Так, «Соңғы көш»/«Последнее кочевье» на примере жизни героев романа показывает в развитии историю казахов Синьцзяна в период КНР, от установления власти коммунистов до событий «культурной революции», кульминацией и развязкой в произведении стало описание массовой откочевки части казахов через китайско-советскую границу в Казахстан. Книга К. Жумадилова получила широкую известность не только благодаря талантливому, увлекательному изложению, но и документальности, историчности сюжета [32]. Достоверность описываемых в романе событий в свое время даже была подвергнута тщательному анализу в Институте Востоковедения АН СССР [33].

В произведении К. Жумадилова «Тозақ оты» / «Огонь ада» рассказывается о китайском «ГУЛАГе» в Такламакане, Таримском лагере. О бесчеловечных, леворадикальных методах «перевоспитания трудом» ни в чем не повинных людей. В подавляющем большинстве узниками Тарима являлись уйгуры и казахи, обвиненные в «национализме» и «правом уклонизме», немного ханьцев – «правых уклонистов». Автор с сарказмом замечает, что «китайские националисты не наказываются». Одна из больших волн осужденных – противники «народных коммун» в 1959–1960 гг. Сильным очагом сопротивления в те годы был Алтай. Казахи, не забывшие традиций Оспанбатыра, пошли тогда на вооруженное сопротивление [15, с. 71]. В целом, у этого автора имеется множество воспоминаний, интервью, эссе, содержащих интересные нас сведения [16–18 и др.].

В ходе экспедиции в Синьцзяне в 2012 г. сотрудниками Института истории и этнологии им. Валиханова проводились опросы среди лиц старшего поколения – потенциальных очевидцев исторических событий периода становления и развития КНР. Была получена некоторая информация от жителей автономного округа – бывших участников, очевидцев исторических событий, либо получивших сведения от родителей. В основном сведения касаются событий 1940-х гг.: народно-освободительных движений под руководством Шарипхана Кугедайулы, Оспана Исламулы, Буркитбая, Далелхана Сугурбайулы и др. О негативных моментах 50–60 – начала 70-х гг. в истории КНР информаторы в целом говорят неохотно, избегают этой темы или прямо отказываются говорить. Лишь на вопрос о наличии у них предметов старины, возможно, вынуждены были признать, что все эти предметы были уничтожены, сожжены во время «культурной революции».

Среди исследованных музеев Алтайского округа Синьцзяна особый интерес по заданной теме представляют музеи г. Бууршын. Во-первых, это музей китайско-советских

торговых отношений, организованный в здании бывшего торгового представительства СССР в этом городе в 1952 г. Цель создания музея – привлечение туристов и, соответственно, коммерческая его эксплуатация. Бывшее торговое консульство – довольно просторное одноэтажное здание с восемью залами. Организаторами музея придан зданию первоначальный вид: внутри двери и окна окрашены в темно-зеленый цвет, окна затемнены, дневной свет не пропускают совершенно. Черные окна свидетельствуют о закрытости, засекреченности учреждения, возможно, о необходимости действовать в не совсем дружеской обстановке и о тоталитарном характере эпохи. В музее имеются залы: кабинет консула, канцелярия, бухгалтерия, столовая, кухня и др. В качестве экспонатов собраны предметы тех лет советского происхождения, в том числе маленькие бюсты и скульптуры – изображения Ленина, Сталина и другой советской символики, русские матрешки, советские старые школьные учебники и книги и мн. др. Много групповых фотоизображений, небольших и увеличенных, в европейских лицами, то есть советских работников и их семей, русских людей с местными, по-видимому, ханьцами и т.д. Столовая и кухня также воссоздают быт советских людей того периода, работавших в Китае. В фойе вывешена карта с изображением китайско-советского торгового маршрута по реке Иртыш и его притокам.

Также в здании Культурного центра г. Бууршын расположен центральный музей, в котором имеется отдельный зал, представляющий историю района периода КНР. Экспозиция представлена в соответствии с существующей идеологией, рисует сильно приукрашенную картину «победного» развития китайского общества указанного периода. Вещественных материалов мало, в основном стенды с фотографиями и комментариями. Имеется вышитый портрет Мао Цзедун в буденовке, немало фотографий с его участием. Много фотографий на тему «дружбы народов», авторы экспозиции стремились показать мирное сосуществование наций в КНР и, в частности, в Бууршыне. Сведения о трагических событиях, таких как «коммунизация», «большой скачок», периодически случавшийся голод, регулярно проводимые репрессии, «перевоспитания», «культурная революция», конечно же, отсутствуют. В целом, таким образом, получить информацию по периоду 1949 – 1976 гг. в истории КНР в современном Китае до сих пор очень сложно.

Информацию о состоянии казахстанско-китайской границы в рассматриваемую эпоху содержат работы К.Ш. Хафизовой. По сведениям автора, в годы «культурной революции» нагнетались антисоветские, антирусские настроения, всячески культивировалось предвзятое мнение в отношении территорий ряда тогдашних советских республик, в том числе и Казахстана, как о китайских [22, с. 79]. Конечно же, напряженные отношения между СССР и КНР, начавшиеся после смерти И.В. Сталина из-за идеологических разногласий, переросшие в военные территориальные конфликты 1969 г., не могли не ударить больно по казахскому населению Синьцзяна. Работы К.Ш. Хафизовой по истории казахстанско-китайской границы помогают составить представление о положении казахской этнической группы в период таковых сложных межгосударственных отношений.

Наиболее полную историю казахов Китая рассматриваемого периода постарались осветить К.Л. Сыроежкин и американский автор Л. Бенсон. В работе «Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития» (Алматы, 1994) К.Л. Сыроежкин со своей точки зрения показал как отрицательное, так и положительное влияние проводимых КПК реформ на казахскую диаспору (ирреденту) в Китае. Замечательным является небольшой, но ценный своими аналитическими рассуждениями и заключениями, а также приведенными сведениями труд «Казахи в КНР», изданный под редакцией Л. Бенсон и И. Сванберга в сборнике «Казахская диаспора: проблемы этнического выживания» (Алматы, 1997).

В работе Д. Бедуны, Р. Харриса «Наблюдения относительно изменений пастбищного пользования казахами двух городков Западного Китая: Потеря традиций» дается анализ использования пастбищ, изменений в скотоводческом хозяйстве казахов за период существования КНР. Монография М. Россэби «Управление межэтническими границами в Кумая» (*Rossabi Morris. Governing China's Multiethnic Frontiers. Seattle: University of Washington Press. – 2004. – 296 p.*) рассказывает о национальной политике КПК. После прихода к власти в 1949 г., китайское коммунистическое правительство объявило, что его позиция по отношению к этническим меньшинствам, которые составляют приблизительно 8% населения Китая – отличается от предыдущих режимов и что это поможет сохранить лингвистическое и культурное наследие 55 официальных «национальных меньшинств». Однако, культура меньшинства перенесла масштабное разрушение в первые десятилетия существования КНР, и в экономическом развитии «меньшинства» все еще изолированы и отстают от ханьцев (большинства). В монографии Ф. Старра «Синьцзян: Мусульманская пограничная область Кумая» (*Frederick S. Starr. Xinjiang: China's Muslim borderland. Studies of Central Asia and the Caucasus. M.E. Sharpe, 2004. – 484 p.*) рассматривается география области; история её военного и политического покорения Китаем; экономические, социальные и другие вопросы, связанные с современной жизнью Синьцзяна. В исследовании Дж. Мосли «Китайско-советская культурная граница: Или-Казахский автономный район» (*George Moseley. A Sino-Soviet cultural frontier: the Ili Kazakh Autonomous Chou / Harvard East Asian monographs (22). East Asian Research Center, Harvard University; Harvard University Press, 1966. – 163 p.*) предпринята попытка осветить китайско-советские отношения в контексте политики КПК по отношению к казахскому национальному меньшинству, поскольку к зиме 1963–1964 гг. события в Или-Казахской области СУАР стали проблемой в отношениях между двумя государствами. Автор использует схожие по теме советские источники и официальные публикации пекинского правительства. Книга А. Хали, З. Ли, К. Лакерта «Казахские традиции в Китае» (*Hali, Awelkhan; Li, Zengxiang; Luckert, Karl W. Kazakh Traditions of China. University Press of America, 1998. – 248 p.*) затрагивает вопросы политической истории казахов в Китае, их общественную организацию, различные этнографические аспекты кочевничества, лингвистики, и китайской национальной политики. При всём обилии информации книга описывает повседневную жизнь казахов, их обычаи и традиции от рождения и свадьбы до смерти [31].

Нужные сведения по истории казахов Китая 1940-х – 50-х гг. содержит работа В.Г. Обухова «Схватка шести империй. Битва за Синьцзян» (М., 2007). В исследовании раскрывается деятельность советской разведки в Синьцзяне, ее роль в организации, содействии и влиянии на национально-освободительное движение в регионе. Автор со своей точки зрения и имеющихся у него сведений оценивает историческую роль Оспан-батыра, Далелхана Сугирбаева, Ахметжана Касими и других деятелей вновь образованной Восточно-Туркестанской республики. В.Г. Обухов использует архивы КГБ, в том числе, как он указывает, и закрытые. Также при изучении темы были использованы сведения из работы Н.Н. Аблажей «Советизация казахского населения приграничных районов Синьцзяна во второй половине 1940-х – начале 1960-х гг.» (в сборнике «Казахстан и зарубежные казахи», Алматы, 2012 г.) о массовых переселениях, легальных и нелегальных, из Китая в Казахстан в 1950-х – 60-х гг.

На основе изучения и сопоставления всех выявленных и использованных источников: научных и научно-популярных монографий и статей, материалов периодической печати, изданий мемуарного характера, а также полевых материалов, есть возможность произвести первоначальную попытку создания целостной картины истории казахов в КНР с 1949 до 1976 г., то есть до конца жизни Мао Цзедуну. На основе изучения выявленных материалов можно сделать следующие выводы.

Благодаря активному содействию советских спецслужб и освободительной деятельности синьцзянских патриотов Мао Цзедуну удалось установить власть над Синьцзяном – богатейшей северо-западной провинцией Китая. И.В. Сталин пожертвовал Синьцзяном в надежде приобрести надежного союзника в предстоящей войне с американцами, что для Советского Союза обернулось потерями всех завоеванных в Китае позиций. Лидеры Восточно-Туркестанской республики стремились провозгласить независимость вновь образованной республики, опираясь на поддержку СССР. С этой целью, как утверждает В.Г. Обухов, они даже сотрудничали со спецслужбами СССР [26, с. 388–390]. Но в итоге их намерения стали неуютны руководству Советского Союза, и все они были тайно схвачены в СССР в 1949 г. Затем была инсценирована их гибель в якобы происшедшей авиакатастрофе над Иркутском [26, с. 414]. По описанному факту прямые источники пока отсутствуют, имеют статус секретности, однако немало современных исследователей считают именно подобным образом (например, В.Г. Обухов, А. Даулетхан). У казахов Китая существует предание, что в начале 1950-х гг. Д. Сугирбаева, одного из погибших руководителей ВТР, будто бы видели в Карлаге. Отец нашего информатора, поведавшего нам эту историю, был влиятельным человеком, имамом. Когда привезли останки якобы генерала Далелхана, его мать (мачеха, вырастившая Далелхана) Нурила, посмотрев на тело (тело было без лица), сказала: «Это не мой сын, мой сын жив». Отец информатора тоже был в числе лиц, которые видели «тело» Далелхана. Д. Сугирбаев имел рост 183 см. Покойник же был явно невысокого роста, имел волосатые ноги, что не было для него характерно. Также Д. Сугирбаев имел на теле, в боку, шрам, что у лежащего в гробу человека не было обнаружено. В целях безопасности тогда решено было никому об этом не говорить. Еще информатор добавил, что шесть лет работал с Патханом Сугирбаевым, сыном Далелхана, и Патхан тоже видел привезенное тело. То есть, П. Сугирбаев также считал, что тело отца было подложным [20].

Борьба с вооруженными формированиями Оспан-батыра в конце 1940-х – начале 50-х гг. оставалась в основном в ведении хорошо обученных войск НКВД СССР, одетых в форму Национальной армии Восточного Туркестана и подкрепленных несколькими ее подразделениями [26, с. 388]. С конца 1946 г. Оспан-батыр вынужден был перейти на сотрудничество с гоминьданом, с которым еще недавно вел ожесточенную войну. По сведениям Ж. Самитулы, Оспан Исламулы во время встречи зимой 1947 года с руководителем Синьцзянского краевого гарнизона, генерал-лейтенантом Сун Чиланом сказал ему, что казахи в Китае до смерти ненавидят и чрезвычайно боятся Советской власти [4, с. 236]. Конец истории повстанческого движения казахов на китайском Алтае сейчас широко известен. В мае 1951 года Оспан Исламулы был расстрелян в Урумчи как «мятежник и бандит». Часть армии Оспана Исламулы вместе с женщинами, стариками и детьми (некоторые источники называют общее количество людей – до 15 000 человек) двинулась в 1951 году из Синьцзяна в Индию. До Индии летом 1953 года дошли только 350 изможденных людей [26, с. 445]. Среди работ, посвященных исходу казахов из Китая в 1940-х – 50-х гг.: мемуары Хасена Оралтая, который в детстве сам был участником этих событий, «Елімай-лап өткен өмір» / «Жизнь, прожитая в скорби по Родине» [34], а также Годфрея Лиаса «Kazakh exodus» / «Исход казахов» [35]. В июле 1952 года в местности Багадаваа состоялся последний бой оспановцев с регулярной армией МНР, в котором они были уничтожены [26, с. 445]. За спиной Монголии, конечно же, стоял СССР. Х. Чойбалсан, стоявший у истоков образования Монгольского государства, также являлся марионеткой в руках советских руководителей, непосредственно способствовавших образованию МНР [26, с. 332]. Надо сказать, что в современной Монголии отношение к Оспану Исламулы как к исторической личности тоже неоднозначное, и, скорее всего, до сих пор это – отрицательный герой в истории Монголии, нежели положительный

[36]. Однако, в последнее время среди монгольских историков находятся исследователи, которые с пониманием относятся к политическим действиям этой бесспорно выдающейся личности, к исторической роли батыра Оспана в сложных, запутанных перипетиях политических событий и проблем в Центральной Азии в середине XX в. [37]. В 1991 г. вышел роман-хроника А Мина и Ростислава Петрова «Черный Иртыш» о народно-освободительной борьбе казахов в 40-х гг. прошлого века. Симпатии авторов этого произведения на стороне восставших, вынужденных вести борьбу насмерть с китайскими военными подразделениями. Однако, как отрицательный герой в указанных событиях преподносится Оспан-батыр, его авторы рисуют недалекой и эгоистичной личностью, предводителем шайки разбойников. Такая трактовка, бесспорно, указывает на то, что авторы использовали материалы, содержащие именно похожие настроения, можно предположить, из архивов советских секретных организаций. Схожая оценка личности и деятельности Оспана Исламулы содержится в работах К.В. Бармина и В.Г. Обухова. Весьма интересен взгляд Линды Бенсон на личность и деятельность Оспан-батыра. Исследовательница характеризует его одновременно как героя и разбойника, «социального бандита», «гайдука» [38]. Оспан-батыр, конечно же, боролся за свободу казахов, исходя из собственных представлений, уровня сознания людей своего времени. В сегодняшнем Казахстане Оспан-батыр – национальный герой, об этой яркой личности в последнее время написано немало работ, выпущены сборники статей [39], и как уже было указано, созданы выдающиеся художественные произведения.

Ж. Самитулы пишет, что коммунисты, оказавшись у власти, сразу же стали призывать кочующих казахов к оседанию, однако делали это в мягкой форме, лишь посредством агитации. Если в отношении ханьского населения принимались жесткие меры по изъятию земель и конфискации имущества, то в отношении кочевников таких действий не велось. Как утверждает Ж. Самитулы, в целом казахи не сопротивлялись объединению в кооперативы. Лишь только отдельные «тентектер» – «баламуты» выражали свое несогласие, в какой же форме это недовольство проявлялось, автор не сообщает. Период с 1951 по 1957 гг. для казахов Китая был, по выражению Ж. Самитулы, временем благоденствия, когда «птицы вили гнезда на спинах баранов» [4, с. 255]. Однако, по данным К.Л. Сыроежкина, лишь частью скотовладельцев были приняты социалистические преобразования, в большинстве имели место случаи, когда скотовладельцы не только не принимали сами курса новой власти, но и всячески препятствовали вступлению на путь социально-экономических преобразований своими сородичами-бедняками. Они убивали и продавали скот, разрушали сложившиеся кооперативные объединения, вели борьбу с курсом партии, направленным на создание многонациональных кооперативов. Часть религиозной верхушки не разрешала верующим вступать в кооперативы, так как данный шаг, по их мнению, «оказывал влияние на религиозную деятельность». Они требовали создания кооперативов по национальному признаку, организовывали убийства казахов, вступивших в многонациональные кооперативы, ставили их вне общины, объявляя «изменниками своего народа». Отдельные главы родов требовали организации кооперативов по родовому признаку [21, с. 63].

Казахское население, как другие народы Китая, регулярно подвергалось репрессиям. Так, например, с апреля 1957 г. была объявлена кампания «чжэнфэн» («исправление стиля») – развернулась массовая критика руководителей, самобичевание и признание ими собственных ошибок. В отношении национальных меньшинств эта кампания проявлялась в виде «борьбы с национализмом». Например, в июле-августе 1958 года состоялась расширенная конференция парткома Или-Казахской автономной области, на которой была разоблачена «антипартийная группировка» местных казахских «националистов» во главе с председателем Илийского округа Джагдой Бабалыковым.

Кроме него в группу входили заместитель заведующего отдела пропаганды парткома Илийского округа Ахметкали Битембаев и председатель народного суда автономной области Шаймардан [21, с. 73].

Во второй половине 1950 – начале 1960-х гг. наблюдался рост эмиграционных настроений у казахов, который был вызван комплексом причин экономического (в первую очередь социалистическими преобразованиями в животноводстве) и этнокультурного характера. Вопреки противодействию, репатриация набирала динамику, только в рамках планового возвращения в 1954 г. в Казахстан вернулось около 2,5 тысяч казахов, в 1955 г. – почти 31 тыс. чел., в 1958–1959 гг. – около 40 тыс. казахов. Стало очевидным, что репатриация казахов вновь может приобрести характер широкого откопеечного движения. Уже с середины 1950-х гг. стали массовыми, как обращения на коллективный выезд, так и попытки к нелегальному переходу границы и перегону скота [27, с. 19].

Период между 1958 и 1962 гг. был периодом жесткой политики Китая по отношению к национальным меньшинствам, и уровень жизни во многих скотоводческих районах Синьцзяна упал за эти годы. Другим фактором, вызывавшим постоянное недовольство казахов политикой нового правительства, была политика переселения ханьцев из внутренних районов Китая в национальные районы, такие как Синьцзян. Местных жителей перевозили в пустынные районы, а обжитые земли отдавали китайцам. Другим источником недовольства среди казахов и других этнических групп был рост числа производственно-строительных отрядов (ПСК) в Синьцзяне [28, с. 72].

В 1958 г. казахское население в ходе «большого скачка» оказалось во власти социально-экономических экспериментов маоистов. В августе 1958 г. состоялось совещание Политбюро ЦК КПК в Бэйдайхэ, на котором приняты два важнейших решения: о народных коммунах и «битве за сталь». Все имущество населения было обобществлено, передавалось в собственность коммун, повсеместно производилась выплавка стали. Политика «большого скачка» тяжело отразилась на всем населении Китая, в том числе и на казахах. Закончилась она грандиозным провалом. Качество произведённой в коммунах продукции было крайне низким, производство продуктов питания упало на катастрофически низкий уровень. В 1959–1961 гг. страну охватил величайший голод, произошедший по причине того, что правительством КНР было решено срочно ликвидировать долги перед СССР [11, с. 96].

Следующее тяжелое испытание, выпавшее на долю населения Китая в XX в., это так называемая «культурная революция» (1966–1976). По словам некоторых исследователей, «культурная революция» является самым загадочным событием во всей новейшей истории Китая [40]. По мнению историка А. Даулетхана, ее цель – путем унижений, как моральных, так и физических, психологически сломать народ, запугать, подавить любое проявление инакомыслия. В ходе борьбы с «пережитками» в этот период хунвэйбинами («красногвардейцами») были уничтожены бесценные памятники культуры народов Китая, в том числе культура казахов понесла огромные потери. Так, в районах компактного проживания казахов были организованы кострища, на которых сжигались горы изделий традиционного казахского ремесла, насильно вынесенных маоистами-хунвэйбинами из домов. В качестве примера можно привести свидетельства А. Базылбаева, который пишет, что «красногвардейцы» врываются в мечети, выгоняли священнослужителей, устраивали там вакханалии, подвергали осквернению. Затем некоторые из мечетей были превращены в «музеи классовой борьбы», другие стали свинарниками. Также: в Манасском уезде свирепствующие хунвэйбины, собрав жителей на площадь, всем присутствующим старикам отрезали бороды, а старухам – волосы и подола платьев. Не успокоившись на этом, хунвэйбины, выдергивая по одному из толпы пожилых людей, насильно запихивали им в рот отваренное тут же свиное мясо

и наливали самогон [1, с. 22–23]. Дикая, извращенная фантазия «красных активистов» не знала предела. Есть свидетельства, что в целях борьбы с религиозной, «устаревшей» моралью, приходящихся друг другу свекром и невесткой людей могли в раздетом виде на несколько суток запереть в мечети [20]. Так шла борьба с приверженцами «старины». Как утверждал один из наших информаторов во время Синьцзянской этнографической экспедиции 2012 г., пенсионер из Коктогая, на Алтае культурная революция свирепствовала сильно, намного сильнее, чем в Мори [20]. Похоже, что здесь она специально была организована интенсивней, потому что алтайские казахи на протяжении долгих лет вели национально-освободительную борьбу. Таким образом, необходимо было сломить бунтарский сопротивленческий дух, посредством страха держать в узде известный своим независимым сознанием народ.

Как сообщает Ж. Самитулы, культурная революция тяжело отразилась на казахах и в том плане, что тех, кто имел родственников в Казахской ССР, объявляли шпионами, приговаривали к смерти либо к 15–20 годам заключения в Таримском лагере [4, с. 259]. Под особым прицелом оказались деятели культуры: поэты, писатели, певцы, композиторы и др. По мнению Жади Шакенулы, «культурная революция» определенно выполнила свое предназначение: привела к ослаблению национального самосознания, привила отрицательное отношение к религии, уничтожила многие ценные черты национального характера казахов [10, с. 138].

Казахские антиправительственные организации, но все они были задушены на корню [11, с. 96–97]. Историк А. Даулетхан также говорит о том, что ему лично известны члены подпольной партии в Урумчи, объединявшей в конце 1960-х гг. некоторых представителей казахской интеллигенции. Также сам молодой А. Даулетхан, вместе со своими товарищами, участвовал в разработке проекта новой марксистской партии, свободной от левацких, радикальных настроений. («Вот такими мы были наивными», – с горечью добавил наш информатор) [20]. Л. Бенсон, тщательно изучив источники, пришла к выводу, что сопротивление в Синьцзяне, несмотря на репрессии, продолжалось длительное время [28, с. 66].

За годы правления Мао страна из малоразвитой аграрной страны за малые сроки превратилась в достаточно мощную, независимую державу. В то же время, как свидетельствуют выявленные источники, первые десятилетия существования КНР, а именно 1950-е – 70-е гг., тяжело отразились на культурном, экономическом и социально-политическом состоянии казахской этнической группы в Китае.

Литература

- 1 Базылбаев А. Аласапыранмен өткен төрт жыл. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 136 б.
- 2 Нүсіпханұлы А. Қайғынды, қайран қазақ, арқаладым... – Алматы: «Қоғам және қылмыс», 2002. Т. 1. – 384 б.; Т. 2. – 320 б.
- 3 Арпалыспен өткен ғұмыр. А. Нүсіпхан жайлы естеліктер / Құрастырған Ә.С. Оспанов. Алматы: Бастау, 2009. – 308 б.
- 4 Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 312 б.
- 5 Сәмитұлы Ж. Қаһарлы Алтай. 3-кітап. Ақ сүнгі. – Алматы: Дәуір, 2010. – 708 б.
- 6 Сәмитұлы Ж. Атамекен. Повестер жинағы. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2008. – 296 б.
- 7 Дәулетхан Ә. Шығыс Түркістан халықтарының ұлт-азаттық дәуірі әдебиеті (1679–1949). – Алматы: МИР, 2013. – 367 б.
- 8 Дәулетхан Ә. Ағалар рухы алдында... // Қазақ әдебиеті. – 2013. – 1–7 наурыз.
- 9 Дәулетхан Ә. Қытай екендігі даусыз Ли Байды қайта-қайта сөз ету кімге қажет? // <http://qamshy.kz>.
- 10 Шәкенұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007;

11 Шәкенұлы Ж. Ұлт рухының жоқшылары // Шетелдегі қазақ диаспорасы және ана тілді сақтау мәселелері. 2000 жылғы маусымның 15–16 күндері Алматыда өткен ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 93–98 бб.

12 Мұқаметханұлы Н. XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 168 бет.

13 Шабданұлы Қ. Пана. – Алматы: Көркем, 2004. – 536 б.; Шабданұлы Қ. Қылмыс. Бірінші кітап. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2005. – 448 б.

14 Жұмаділов Қ. Соңғы көш. Роман-дилогия. 1-ші кітап. – Алматы: Жазушы, 1998. – 416 б.; Жұмаділов Қ. Соңғы көш. Роман-дилогия. 2-ші кітап. – Алматы: Жазушы, 1998. – 448 б.; Жұмаділов К. Последнее кочевье. Роман-дилогия. – Алматы: Жазушы, 1992. – 702 с.

15 Жұмаділов Қ. Тозақ оты // Жұмаділов Қ. Тозақ оты. Хикаяттар. Әңгімелер. Сыр-сұхбат, ой-толғамдар. Алматы: Қазығұрт, 2010. – 62–136 бб.

16 Жұмаділов Қ. Тозақ оты. Хикаяттар. Әңгімелер. Сыр-сұхбат, ой-толғамдар. – Алматы: Қазығұрт, 2010. – 424 б.

17 Жұмаділов Қ. Мәңгілік майдан. Хикаяттар, әңгімелер, сыр-сұхбаттар. – Алматы: Қазығұрт, 2008. – 336 б.

18 Жұмаділов Қ. Көкжал. Хикаяттар, әңгімелер, сыр-сұхбат, ой-толғамдар. Алматы: Атамұра, 2011. – 408 б.

19 Ақбаев Ә. Қара боран: Роман. – Алматы: Жазушы, 1981. – 256 б.

20 Полевые материалы автора – 2012 г.

21 Сыроежкин К.Л. Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. – Алматы: ИРК, 1994. – 118 с.

22 Хафизова К.Ш. Казахстанско-китайская граница в прошлом и сегодня // Многомерные границы Центральной Азии. – М.: Гендальф, 2000. – С. 70–87.

23 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.

24 Алдабек Н. Тарихы талқыға толы Шыңжаң. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 432 б.

25 Бармин К.В. К вопросу об оценке деятельности Оспан-батыра в Синьцзяне в 1944–1946 гг. <http://new.hist.asu.ru/biblio/borod4/part2-p431-434.pdf>. 15.04.2013.

26 Обухов В.Г. Схватка шести империй. Битва за Синьцзян. – М.: Вече, 2007. – 512 с.

27 Аблажей Н.Н. Советизация казахского населения приграничных районов Синьцзяна во второй половине 1940-х – начале 1960-х гг. // Казахстан и зарубежные казахи: Материалы Международной науч.-практ. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (г. Алматы, 12 октября 2012 г.). – Алматы: Атажурт, 2012. – С. 17–20.

28 Казахи в КНР // Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. / Под ред. Л. Бенсон и И. Сванберга. – Алматы: Атамұра, 1997. – С. 18–85.

29 Казахи в Синьцзяне // Казахи Китая. Очерки по этническому меньшинству (сборник статей). Часть I / Под ред. Л. Бенсон и И. Сванберга // История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Том III. – Алматы: Санат, 2005. – С. 12–103.

30 Bedunah D., Harris R. Observations on Changes in Kazak Pastoral Use in Two Townships in Western China: A Loss of Traditions // Nomadic Peoples, Vol. 9, 2005. – P. 107–128. <http://www.learningace.com/doc/1344394>. 15.11.2013.

31 Отчёт о научно-исследовательской работе по теме фундаментального исследования: «Казахи Китая: историко-этнографическое исследование» за 2009–2011 г. (науч. рук. С.Е. Ажигали). – Алматы, 2011. – С. 14–16.

- 32 Зайкенова Р.З. Қ. Жұмаділов шығармашылығы: тарихылық, деректілік және көркемдік шешім. Филол. ғыл. докторы ... авторефераты. – Алматы: 2010. – 33–36 бб.
- 33 Еженова А. Природа таланта // Жумадилов К. Скакуны. – М.: Русская книга, 2003. – С. 7.
- 34 Оралтай Х. Елімай-лап өткен өмір. – Ыстанбұл, 1999. – 791 б.
- 35 Lias, G. *Kazak Exodus*. – London: Evan Brothers Limited, 1956. – 121p.
<http://pratyeka.org/books/kazak-exodus/>. 15.11.2013.
- 36 ПМА. МонгКЭ–2013.
- 37 Кажей Базар. Дорнод Туркистан дахь үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөн ба Оспан баатар. – Налайх, 2013. – 112 х.
- 38 Бенсон Л. Осман батыр: золотая легенда казахов // История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Том III. – Алматы: Санат, 2005. – С. 150–151.
- 39 Оспан батыр: Деректі зерттеу / Құраст. Д. Кәпұлы, Ө. Нәбиұлы. – Алматы: Арда, 2007. – 184 б.; Оспан батыр Исламұлының тұғанына 110 жыл. («Азаттықтың өшпес рухы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция) / Құраст., ред: Б. Уатқан. – Алматы: Атажұрт, 2010. – 216 б.; Сәмитұлы Ж. Қаһарлы Алтай. – Алматы: Дәуір, 2010 және т.б.
- 40 Трошин Ю.А. История стран Азии и Африки в новейшее время (1918–2000). – М.: Весь мир, 2004. – С. 260.

References

- 1 Bazylbaev A. *Alasapyranmen өткен төрт жыл*. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 136 б.
- 2 Nysiphanұлы А. Қайғуңды, қайған қазақ, арқаладым... – Алматы: «Қоғам және құлмыс», 2002. Т. 1. – 384 б.; Т. 2. – 320 б.
- 3 Arpalyspen өткен ғұмыр. А. Nysiphan zhajly estelikter / Құрастырған Ә.С. Ospanov. Алматы: Bastau, 2009. – 308 б.
- 4 Сәмитұлы Zh. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 312 б.
- 5 Сәмитұлы Zh. Қаһарлы Алтай. 3-кітап. Ақ сүңгі. – Алматы: Дәуір, 2010. – 708 б.
- 6 Сәмитұлы Zh. Атамекең. Повестер zhinaғы. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2008. – 296 б.
- 7 Dәulethan Ә. Shyғys Түркistan halықтарының ұлт-azattyқ дәуiri әdebieti (1679–1949). – Алматы: MIR, 2013. – 367 б.
- 8 Dәulethan Ә. Ағалар руhy аlyнда... // Қазақ әdebieti. – 2013. – 1–7 наурыз.
- 9 Dәulethan Ә. Қытай екендигi даусыз Li Bajdy қайта-қайта сөз ету кимге қазhet? // <http://qamshy.kz>.
- 10 Shәkenұлы Zh. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007;
- 11 Shәkenұлы Zh. Ұлт руhының zhоқshylary // Sheteldegі қазақ diasporasy zhөне ana tildi сақтау мәseleleri. 2000 жылғы маусымның 15–16 күндери Алматыда өткен ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 93–98 бб.
- 12 Мұкамethanұлы N. XX ғасырдағы Қытайдың тарихi үрdisіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы. – Алматы: Қазақ университетi, 2006. – 168 бет.
- 13 Shabdanұлы Қ. Pana. – Алматы: Көркем, 2004. – 536 б.; Shabdanұлы Қ. Құлмыс. Birinshi kitap. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2005. – 448 б.
- 14 Zhұmadilov Қ. Соңғы көsh. Roman-dilogija. 1-shi kitap. – Алматы: Zhazyshy, 1998. – 416 б.; Zhұmadilov Қ. Соңғы көsh. Roman-dilogija. 2-shi kitap. – Алматы: Zhazyshy, 1998. – 448 б.; Zhumadilov K. Poslednee kochev'e. Roman-dilogija. – Алматы: Zhazushy, 1992. – 702 s.
- 15 Zhұmadilov Қ. Тозақ оty // Zhұmadilov Қ. Тозақ оty. Hikajattar. Әңgimeler. Syr-sұhbat, оj-tolғamdar. Алматы: Қазығұрт, 2010. – 62–136 бб.

-
- 16 Zhymadilov K. Tozaq oty. Hikajattar. Əhgimeler. Syr-syħbat, oj-tolғamdar. – Almaty: Qazyғyrt, 2010. – 424 b.
- 17 Zhymadilov K. Məhgilik majdan. Hikajattar, əhgimeler, syr-syħbattar. – Almaty: Qazyғyrt, 2008. – 336 b.
- 18 Zhymadilov K. Kөkzhal. Hikajattar, əhgimeler, syr-syħbat, oj-tolғamdar. Almaty: Atamұra, 2011. – 408 b.
- 19 Aқbaev Ə. Qara boran: Roman. – Almaty: Zhazushy, 1981. – 256 b.
- 20 Polevye materialy avtora – 2012 g.
- 21 Syroezhkin K.L. Kazahi v KNR: ocherki social’no-jekonomicheskogo i kul’turnogo razvitiya. – Almaty: IRK, 1994. – 118 s.
- 22 Hafizova K.Sh. Kazahstansko-kitajskaja granica v proshlom i segodnja // Mnogomernye granicy Central’noj Azii. – M.: Gendal’f, 2000. – S. 70–87.
- 23 Mendikulova G.M. Istoricheskie sud’by kazahskoj diaspory. Proishozhdenie i razvitie. – Almaty: Gylym, 1997. – 264 s.
- 24 Aldabek N. Tarihy talqyға toly Shyñzhañ. – Almaty: Qazaq universiteti, 2003. – 432 b.
- 25 Barmin K.V. K voprosu ob ocenke dejatel’nosti Ospan-batyra v Sin’czjane v 1944–1946 gg. <http://new.hist.asu.ru/biblio/borod4/part2-p431-434.pdf>. 15.04.2013.
- 26 Obuhov V.G. Shvatka shesti imperij. Bitva za Sin’czjan. – M.: Veche, 2007. – 512 s.
- 27 Ablazhej N.N. Sovetizacija kazahskogo naselenija prigranichnyh rajonov Sin’czjana vo vtoroj polovine 1940-h – nachale 1960-h gg. // Kazahstan i zarubezhnye kazahi: Materialy Mezhdunarodnoj nauch.-prakt. konf. «Repatriacija jetnicheskikh kazahov v Kazahstan kak sostavnaja chast’ gosudarstvennoj migracionnoj politiki: dostizhenija, problemy i puti reshenija», posvjashhennoj 20-letiju Vsemirnoj Associacii kazahov (g. Almaty, 12 oktjabrja 2012 g.). – Almaty: Atazhurt, 2012. – S. 17–20.
- 28 Kazahi v KNR // Kazahskaja diaspora: problemy jetnicheskogo vyzhivaniya. / Pod red. L. Benson i I. Svanberga. – Almaty: Atamura, 1997. – S. 18–85.
- 29 Kazahi v Sin’czjane // Kazahi Kitaja. Ocherki po jetnicheskomu men’shinstvu (sbornik statej). Chast’ I / Pod red. L. Benson i I. Svanberga // Istorija Kazahstana v zapadnyh istochnikah XII–XX vv. Tom III. – Almaty: Sanat, 2005. – S. 12–103.
- 30 Bedunah D., Harris R. Observations on Changes in Kazak Pastoral Use in Two Townships in Western China: A Loss of Traditions // Nomadic Peoples, Vol. 9, 2005. – R. 107–128. <http://www.learningace.com/doc/1344394>. 15.11.2013.
- 31 Otchjot o nauchno-issledovatel’skoj rabote po teme fundamental’nogo issledovaniya: «Kazahi Kitaja: istoriko-jetnograficheskoe issledovanie» za 2009–2011 g. (nauch. ruk. S.E. Azhigali). – Almaty, 2011. – S. 14–16.
- 32 Zajkenova R.Z. K. Zhymadilov shyғarmashylyғy: tarihylyk, derektilik zhəne kerkemdik sheshim. Filol. ғyl. doktory ... avtoreferaty. – Almaty: 2010. – 33–36 bb.
- 33 Ezhenova A. Priroda talanta // Zhumadilov K. Skakuny. – M.: Russkaja kniga, 2003. – S. 7.
- 34 Oraltaj H. Elimaj-lap otken omir. – Ystanbұl, 1999. – 791 b.
- 35 Lias, G. Kazak Exodus. – London: Evan Brothers Limited, 1956. – 121p. <http://pratyeka.org/books/kazak-exodus/>. 15.11.2013.
- 36 PMA. MongKJe–2013.
- 37 Kazhej Bazar. Dornod Turkistan dah’ yndjesnij jerh chөлөнij hөdөлgөөn ba Ospan baatar. – Nalajh, 2013. – 112 h.
- 38 Benson L. Osman batyr: zolotaja legenda kazahov // Istorija Kazahstana v zapadnyh istochnikah XII–XX vv. Tom III. – Almaty: Sanat, 2005. – S. 150–151.
- 39 Ospan batyr: Derekti zertteu / Qұrast. D. Kəpұly, Ə. Nəbiұly. – Almaty: Arda, 2007. – 184 b.; Ospan batyr Islamұlynuñ tұғanyna 110 zhył. («Azattyqtuñ өshpes ruhy» atty halyqaralyk ғylymi-təzhiribelik konferencija) / Qұrast., red: B. Uatqan. – Almaty: Atazhyrt, 2010. – 216 b.; Cəmitұly Zh. Qaharly Altaj. – Almaty: Dəuir, 2010 zhəne t.b.

40 Troshin Ju.A. Istorija stran Azii i Afriki v novejshee vremja (1918–2000). – M.: Ves’ mir, 2004. – С. 260.

Түйін

Берілген мақалада автор Мао Цзедунның билік еткен уақытында (1949–1976) жүргізілген қатаң және нәтижесіз эксперименттеріне тартылған Қытай қазақтарының тағдырын анықтайтын деректерге сараптама жасауға тырысты.

Түйін сөздер: деректемелер, дала материалдары, қазақ этникалық тобы, аз ұлттар, Оспан батыр, «ұжымдастыру», «мәдениет төңкерісі», хунвэйбиндер, ұлт-азаттық қозғалыстар

Summary

In this article the author made an attempt to analyze the sources enlightening the history of China Kazakhs during the reign of Mao Zedong (1949–1976), when the country’s population was involved in cruel and ineffective experiments.

Keywords: sources, field materials, Kazakh ethnic group, national minorities, Ospan batyr, “cooperating”, “cultural revolution”, Hun-Wei Bins, national-liberation movements.

УДК: 930.221 (574)

НЕСИПБАЕВА Ж.Ж.

(Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова СИС, к.и.н.)

КАЗАХСТАНСКАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ ДИПЛОМАТИЯ О МЕЖДУНАРОДНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ РК (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

Аннотация

Казахстан за 20 лет независимости достиг значительных результатов в дипломатической сфере. Был основан огромный пласт для развития перспективных тенденций современной дипломатии. Источниковая база так же приобрела свою масштабность благодаря активной внешнеполитической деятельности нашего государства. Особую роль в данном направлении заняли интеграционные инициативы нашего Президента – Лидера Нации Н. А. Назарбаева, а также активная внешнеполитическая деятельность опытных и талантливых дипломатов Казахстана. В данной статье показан обширный круг дипломатических исследований по внешним связям Казахстана с 90-х годов XX в. по современность. Особенно периода становления и развития внешней политики Казахстана. В работе были использованы монографии, мемуары, статьи и др. публикации казахстанских, российских и зарубежных авторов. В основном это министры и общественные деятели, ученые и другие исследователи которые в своих произведениях зафиксировали важнейшие моменты формирования, развития и эволюции дипломатической деятельности нашей страны, а так же ее основные тенденции.

Ключевые слова: независимость, дипломатия, международное сотрудничество, внешняя политика, источник, безопасность, государство.

Главная особенность нашей республики заключается в том, что она в самый можно сказать труднейший период своего развития, а именно после обретения независимости, не имея практически никакого самостоятельного исторического опыта, располагая огромной, но слабозаселенной территорией с колоссальными границами и смешанным

населением страны смогла эволюционировать свою внешнеполитическую деятельность и утвердиться в качестве полноправного субъекта международного права.

Еще на начальной стадии становления государственности активно создавалась правовая база дипслужбы РК, включающая в себя как международное право, так и национальное законодательство. 7 июля 2004 г. в Алматы на учредительном собрании было создано общественное объединение «Ассоциация дипломатов Казахстана». Был утвержден Устав и избраны руководящие органы Ассоциации.

14-15 сентября 1998 г. в г. Астане состоялось расширенное заседание Коллегии Министерства иностранных дел Республики Казахстан, в котором приняли участие Президент страны Н. Назарбаев, представители Администрации Президента, Аппарата Правительства, соответствующих комитетов Сената и Мажилиса Парламента, руководители министерств и ведомств, члены Коллегии МИД РК, Чрезвычайные и Полномочные Послы, Послы по особым поручениям, Генеральные консулы и Временные поверенные в делах Республики Казахстан. Данное заседание определило дальнейший курс много векторной политики нашей страны, а так же основные тенденции и перспективы дипломатической службы Казахстана.

С формированием дипломатической службы развивалась и ее источниковая база. Современная источниковая база дипломатических отношений нашего государства весьма обширна и разнообразна. Ее можно разделить на 2 группы. В первую группу входят труды общего характера, посвященные становлению внешней политики и задачам обеспечения безопасности Республики Казахстан. Вторую группу источников представляют работы написанные дипломатами и политическими деятелями, а так же исследования зарубежных, российских и отечественных исследователей, посвященные локальным вопросам внешне и внутривнутриполитических, социально-экономических, демографических и иных процессов, имеющих место в странах Центральной Азии, в том числе и в Казахстане.

К первой группе источников относятся, прежде всего, Конституция РК. В ней четко распределены внешнеполитические полномочия между внутри государственными органами внешних сношений и ветвями власти (все ветви власти вовлечены во внешнеполитическую деятельность). А так же труды Президента РК - Лидера Нации Н. А. Назарбаева, Лаумулина М., Сатубалдина С., У.Т. Касенова, С. Примбетова, К. Сыроежкина, Е.М. Абенова и мн. др. Нужно отметить, что Президент сыграл ключевую роль в становлении внешнеполитического ведомства, устанавливая первые контакты на высшем уровне. Его работы наиболее полно и объективно отразили внешнеполитические тенденции прошлого, настоящего и будущего нашей страны. Особый интерес представляют его монографии и статьи, такие как: «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства» [1], «Казахстан: взгляд на мировой порядок, развитие и демократию» [2], «На пороге XXI века» [3], «Казахстан 2030 - Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» [4], «Европейский союз: идеи, практика, перспективы. 1994-1997. [5], «В потоке истории» [6], «Критическое десятилетие» [7] и мн. др.

Особый интерес представляют работы Лаумулина М. Сатубалдина С., У.Т. Касенова, С. Примбетова, К. Сыроежкина, Е.М. Абенова. Они рассматривают внешнеполитические и дипломатические отношения Казахстана через призму международных процессов происходящих в Центральной Азии. Широко известны работы Лаумулина М. «Казахстан в современных международных отношениях: безопасность, геополитика, политология» [8] и «Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике» [9], а так же «Азиатская безопасность и СВМДА» [10]; С. Сатубалдина «Драконы» и «тигры»

Юго-Восточной Азии. Сможет ли казахстанский «Барс» пройти его тропами» [11]; С. Примбетова «Интеграция в центрально-азиатском регионе: проблемы и перспективы» [12]; К. Сыроежкина и А. Кадырбаева «Китай и Центральная Азия: история и современность» [13]. Работы Касенова У.Т. посвящены не только приоритетным направлениям внешнеполитической деятельности Республики Казахстан [14] но и проблемам национальной, глобальной, политической, экономической и военной безопасности Казахстана в контексте региональной безопасности стран ЦА. Так же он дает анализ геополитической, геостратегической ситуации в регионе Центральной Азии и его роли в изменяющемся мире [15, 16]. Работы Е.М. Абенова так же посвящены международным геостратегическим интересам, приоритетам и перспективам нашей страны в период становления внешнеполитических отношений [17].

Значительное место в изучении дипломатии Казахстана занимают работы второй группы источников. Большой вклад в развитие многогранного сотрудничества страны с государствами мира и международными организациями внесли казахстанские дипломаты во главе с экс-министрами иностранных дел Республики Казахстан А.Х. Арыстанбековой, Т.С. Сулейменовым, К.К. Токаевым, М. Тажиным, К.Х. Абусейтовым, Е. А. Идрисовым и др. Их работы являются ценными источниками по изучению становления и развития дипломатической деятельности нашего государства на протяжении двух десятилетий. Кроме того существует множество статей и выступлений различных дипломатических лиц и Чрезвычайных послов РК которые раскрывают особенности двусторонних и многосторонних международных связей Казахстана. Среди них нужно выделить Т.А. Мансурова, А.М. Кырбасова, К.К. Абдрахманова, О.О. Сулейменова, Б. Утемуратова, Н.Ж. Даненова, К.С. Сулейменова, С. Негматова, И.М. Исиналиева, Б.К. Нургалиева, Е.М. Асанбаева, Б.К. Турсумбаева, Т.С. Кабдрахманова, В.Х. Гиззатова, И. А. Адырбекова, Б.Ж. Утемуратова, Т.Т. Жукеева, В.Н. Ситенко, В.С. Конурбаева, А.Ж. Едильбаев, Р.Т. Чердабаева, А.Д. Смагулова, И.А. Адырбекова, Е. Искакова, В.И. Алесина, А.К. Ахметова, Б.К. Амреева и мн. др.

Огромное количество работ принадлежит А.Х. Арыстанбековой, которая, за многолетний опыт своей дипломатической деятельности сумела показать разносторонний характер интеграционных взаимоотношений нашей республики. Все ее работы значительны и объективны. Она раскрыла многие стратегические вопросы внешнеполитической деятельности Казахстана за годы независимости. Среди ее работ нужно, прежде всего, выделить монографии: «Объединенные нации и Казахстан» [18], «Глобализация. История. Динамика. Аспекты. Грани. Перспективы» [19], «Современные тенденции в международных отношениях» [20]. А так же отдельные статьи: «Франция и французский вектор во внешней политике Казахстана. Приоритеты казахстанской дипломатии на рубеже веков» [21], «Франция и европейское строительство» [22]. Ее первые монографии посвящены основным направлениям сотрудничества Казахстана и Организации Объединенных Наций в условиях глобализации. Автор впервые в отечественной истории вводит в научный оборот обширный круг докладов и обзоров, опубликованных ООН, Всемирным Банком, ОЭСР по проблемам глобализации и глобальной экономики. В монографии «Современные тенденции в международных отношениях» А.Х. Арыстанбекова подводит итоги всем предыдущим работам. Она анализирует современные тенденции мирового развития на рубеже XX и XXI веков в течение последних двух десятилетий после окончания холодной войны и распада биполярной системы, формирующиеся под воздействием глобализации и возрастающей взаимозависимости мира, а так же исследует глобальные политические сдвиги в мировом пространстве, обусловленные появлением новых участников международных отношений, новых центров влияния в мировой политике, нарастанием

транснациональных угроз международной безопасности и глобальных проблем, требующих совместных решений и действий.

Огромная плеяда работ по внешнеполитическим отношениям принадлежит К.К. Токаеву. Наиболее известными работами являются его диссертация «Внешняя политика Республики Казахстан в период становления нового мирового порядка» [23] и монографии «Дипломатия Республики Казахстан» [24], «Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации» [25], «Под стягом независимости. Очерки о внешней политике Казахстана» [26], «Преодоление. Дипломатические очерки» [27]. В этих книгах содержится всесторонний анализ процесса становления и развития внешней политики нашего государства за годы независимости. Автор уделяет особое внимание международной деятельности Президента-Лидера Нации Н.А. Назарбаева, которого по праву называют архитектором казахстанской государственности. В легкой, непринужденной, а местами ретроспективной форме или даже в жанре мемуаров он рассказывает о взаимоотношениях Казахстана с мировым сообществом, взаимодействии нашей страны с международными организациями, а также о сотрудничестве с государствами различных регионов. Кроме того в некоторых книгах К.К. Токаева излагаются приоритеты казахстанской внешней политики, подходы нашего государства к актуальным международным проблемам в условиях глобализации и т.д.

Чрезвычайный интерес представляют работы Е.А. Идрисова и М.М. Тажина. Из работ Е.А. Идрисова можно выделить такие статьи как: «Об основных направлениях внешней политики Республики Казахстан в новом международном контексте» [28], Десять лет внешней политике Казахстана: основные итоги и основные задачи [29], «Сотрудничество с ООН будет укрепляться» [30], «Рубежи казахстанско-японского сотрудничества» [31], «Новые импульсы в деле реализации задач Организации исламского сотрудничества» [32]. Среди работ М.М. Тажина следует отметить путеводитель, написанный Празускасом Альгимантасом Аугустиновичем под редакцией М.М. Тажина «Евразийское пространство: интеграционный потенциал и его реализация» [33]. В данной работе рассматриваются интеграционные процессы стран Евразийского пространства в рамках формирования обще региональной организации ЕАС.

Динамичное развитие двусторонних и разносторонних взаимоотношений, особенности развития международных процессов, а так же решение некоторых интеграционных вопросов в конце двадцатого столетия рассматриваются в работах: В.И.Алесина «Реалии белорусско-российского союза» [34], М.Ж. Даненова «О некоторых аспектах современного этапа развития Франции, состояние и перспектив казахстанско-французского сотрудничества» [35], «Евразийский Экономический Саммит: новый этап сотрудничества Казахстана со Всемирным Экономическим Форумом» [36], Т.Т.Жукеева «Казахстан-Республика Корея: новые горизонты сотрудничества» [37], Р.Т.Чердабаева «Перспективы казахстанско-украинских отношений» [38], Б.К. Нургалиева «Американские политологи о миропорядке в XXI в.» [39], Смагулова А.Д. «О проблеме вступления Казахстана во Всемирную торговую организацию» [40], Т.А. Мансурова «Казахстан и Россия: позитивный опыт равноправного, взаимовыгодного партнерства» [41], его же «Казахстан и Россия: стратегические партнеры и союзники» [42], Т.С. Кабдрахманова «Взгляд из Франции на внешнюю политику Казахстана: Внешняя политика Казахстана» [43], «Перспективы развития экономического сотрудничества с Японией» [44], А.К. Ахметова «Казахстан-Великобритания: взаимопонимание и сотрудничество» [45], Б.К. Амреева «О восприятии исламского фактора на постсоветском пространстве» [46], Г.Ш. Мылтыкбаева «Опыт приграничного сотрудничества в системе торгово-экономических отношений РК и РФ» [47], Б.Ж. Ауанасова «Таджикистан и казахстанско-таджикские отношения в контексте проблем региональной безопасности»

[48], И.А. Адырбекова «Интеграционная стратегия стран Балтии» [49], В.Х. Гиззатова «Единая Германия: опыт и проблемы объединения» [50], С. Негматова «В стране гор высоко ценят дружбу с Казахстаном» [51], А.М. Кырбасова «О сотрудничестве Республики Казахстан с Европейским Союзом» [52] и мн. др.

Зарубежная дипломатия так же имеет весомый вклад в источниковой базе внешних связей нашего государства. Она состоит из огромного количества разнообразных источников, которые требуют разностороннего исследования. В нашей республике работает множество дипломатов из различных стран. И многие из них публикуются в международных сборниках и журналах. Среди них нужно выделить, прежде всего, Чрезвычайных и Полномочных послов и консулов: Джон Ордвей (Чрезвычайный и Полномочный посол США в РК), Тосио Цунодзаки (Чрезвычайный и Полномочный посол Японии в РК), Ивар Викки (Посол, Глава Центра ОБСЕ в Алматы), Рейган Сабко (Уполномоченный по делам торговли Посольства Канады в РК), Зураб Шургая (Чрезвычайный и Полномочный посол Грузии в РК), Бруно Антонио Паскуино (Чрезвычайный и Полномочный посол Италии в РК), Маргарет Скок (Чрезвычайный и Полномочный посол Канады в РК), Сунь Линьцзян (Генеральный консул КНР в Алматы), Ханс Олссон (Чрезвычайный и Полномочный посол Швеции в РК), Фаррух Турсунов (Чрезвычайный и Полномочный посол Узбекистана в РК), Евангелос Денакас (Чрезвычайный и Полномочный посол Греции в РК), Тересита Капоте Камачо (Чрезвычайный и Полномочный посол Кубы в РК), Янош Немет (Чрезвычайный и Полномочный посол Венгрии в РК) [70], Латиф Гандилов (Чрезвычайный и Полномочный посол Азербайджана в РК), Ешим Кебапджиоглу (Генеральный консул Турции в РК), Райнер Ойген Шлагетер (Чрезвычайный и Полномочный посол Германии в РК), Герольд Амелунг (Генеральный консул ФРГ в РК), Альберто Антон Кортес (Чрезвычайный и Полномочный посол Испании в РК), Нацуи Сигэо (Чрезвычайный и Полномочный посол Японии в РК), Урсула Фарингер (Чрезвычайный и Полномочный посол Австрии в РК), Саид Моейнуддин Моейн (Временный поверенный в делах Посольства Афганистана в РК), Ричард Ю. Хоугланд (Чрезвычайный и Полномочный посол США в РК), Норбер Жустен (Посол, Глава Представительства ЕС в РК), Микко Киннунен (Чрезвычайный и Полномочный посол Финляндии в РК), Ли Бен-хва (Чрезвычайный и Полномочный посол Кореи в РК), Високавичюс Ромуалдас (Чрезвычайный и Полномочный посол Литовской Республики в Республике Казахстан), Реттедал Пер Эйнар (почетный консул Норвегии в РК), Фредерико С. Дуке Эстрада Мейер (Чрезвычайный и Полномочный посол Федеративной Республики Бразилия в РК), Е.П. г-н Ашок Саджанхар – Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Индия в РК, Борислав Мещанинов (Генеральный консул РФ в РК) и мн. др.

Словом можно перечислять представителей дипломатической службы бесконечно, так как 20 лет независимой внешней политики это огромный период. Данная база обширна и это говорит о том, что наше государство проделало огромную работу по преодолению дипломатического барьера который существовал раньше. В доказательство этому можно привести мнения некоторых ранее перечисленных зарубежных дипломатов о двусторонних и многосторонних внешних взаимосвязях Казахстана. Например, Фредерико С. Дуке Эстрада Мейер в статье [53] отмечает, что сегодня Казахстан является местом пересечения людей и диалога культур. И не смотря на географическую отдаленность, друг от друга, дипломат отмечает высокий уровень двусторонних отношений между странами. Он отмечает общность позиций обоих государств во многих сферах. Например, в самом составе населения, состоящего из многих национальностей и религий, которые сосуществуют в согласии. Или региональных группах, являющихся приоритетными, в сфере безопасности – разоружение обязательно и т.д. Високавичюс

Ромуалдас определил позитивные приоритеты двусторонних отношений между Казахстаном и Литвой и отметил, что в настоящее время обеими странами рассматривается перспектива использования железнодорожного транспорта от Средней Азии до Литвы и дальше. Существующие возможности и потребность для перевозки сырья и товаров указывает на реальность такого маршрута и потока поездов. А литовские компании очень заинтересованы в развитии прямых предпринимательских связей с надежными партнерами из Казахстана, которые могли бы способствовать развитию торговли между странами, открытию совместных компаний и развитию инвестиционной деятельности [54]. Весьма объективно охарактеризовал занимаемое Казахстаном место председательствования на международной арене Евангелос Денакас греческий дипломат в РК. Он отметил, что новый импульс, новая политическая воля, необходимы для ОБСЕ, чтобы добиться успеха в ее важнейшей цели создания в соответствии, в том числе, с термином, введенным председательством Казахстана в ОБСЕ, «общей архитектуры трансатлантической и евразийской безопасности»; безопасности, которая будет носить всеобъемлющий, неделимый, а, главное, сотруднический характер [55, с. 129].

Таким образом, нужно отметить, что Казахстан за 20 лет независимости достиг значительных результатов в дипломатической сфере. Был основан огромный пласт для развития перспективных тенденций современной дипломатии. Источниковая база так же приобрела свою масштабность благодаря активной внешнеполитической деятельности нашего государства. Особую роль в данном направлении заняли интеграционные инициативы нашего Президента – Лидера Нации Н. А. Назарбаев, а также активная внешнеполитическая деятельность опытных и талантливых дипломатов Казахстана. Если говорить о месте Казахстана в современном мире то здесь можно включить мнение представителей Италии и некоторых других европейских стран, которые рассматривают Казахстан как решающую страну, принятые инициативы которой на многостороннем уровне имеют эффективный результат. Существует также аспект, в котором Казахстан традиционно представляет собой пример для многих других стран: религиозная и этническая толерантность среди многих национальностей. Это особенность, которая возникла в Казахстане с самого начала приобретения независимости, и она развивается без давления и конфликтов, на фоне ее подрыва в большинстве других стран мира. Эта характеристика, с которой Казахстан по справедливости гордо шагает по планете, является основным элементом, характеризующим его Председательство в 2010 году в ОБСЕ, образующая тем самым один из приоритетов казахской дипломатии.

Литература

- 1 Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. – Алма-Ата, 1992. – 62 с.
- 2 Назарбаев Н.А. Казахстан: взгляд на мировой порядок, развитие и демократию // Казахстан и мировое сообщество. – 1994. – №1. – С. 3-12;
- 3 Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы, 1995.
- 4 Назарбаев Н.А. Казахстан 2030 - Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. – Алматы, 1997.
- 5 Назарбаев Н.А. Европейский союз: идеи, практика, перспективы. 1994-1997. – М.: Фонд содействия развитию социальных и политических наук, 1997. 480 с.
- 6 Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы: Атамур, – 1999. – 296 с.
- 7 Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие. – Алматы: Атамур, 2003. – 240 с.;
- 8 Лаумулин М. Казахстан в современных международных отношениях: безопасность, геополитика, политология. – Алматы: ИАЦ Континент, 2000. – 478 с.
- 9 Лаумулин М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Т. I: Центральная Азия и Казахстан в современной политологии. – Алматы: КИСИ, 2005. – Т. I. – 704 с.; Т. II, 2006. – 347 с.

-
- 10 Лаумулин М. Азиатская безопасность и СВМДА // Казахстан и мировое сообщество. – 1995. – №1. – С. 40-48.
- 11 Сатубалдин С. «Драконы» и «тигры» Юго-Восточной Азии. Сможет ли казахстанский «Барс» пройти его тропами». – Алматы: Гылым, 1998. – 600 с.
- 12 Примбетов С. Интеграция в центрально-азиатском регионе: проблемы и перспективы // Казахстан и мировое сообщество. – 1995. – № 3 (4). – С. 3-11.
- 13 Сыроежкин К., Кадырбаев А. Китай и Центральная Азия: история и современность // Казахстан и мировое сообщество. – 1995. – № 3 (4). – С. 33-45.
- 14 Касенов У.Т. Основные итоги внешнеполитической деятельности Республики Казахстан и ее приоритетные задачи – Алматы: КИСИ, 1994.
- 15 Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии: глобальные, региональные и национальные проблемы. – Алматы: Университет Кайнар, 1998. – 280 с.
- 16 Касенов У.Т. Надежны ли гарантии «ядерного клуба»? К обсуждению принципов будущего Договора о нераспространении ядерного оружия // Мысль. – 1993. – №7. – С. 12-13.
- 17 Абенов Е.М. Внешнеполитические интересы Республики Казахстан: уроки и перспективы // Саясат. – 1995. – № 6. – С. 54-68.
- 18 Арыстанбекова А. Объединенные нации и Казахстан. - Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 432 с.
- 19 Арыстанбекова А.Х. Глобализация. История. Динамика. Аспекты. Грани. Перспективы - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 304 с.
- 20 Арыстанбекова А.Х. Современные тенденции в международных отношениях. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – 364 с.
- 21 Арыстанбекова А.Х. «Франция и французский вектор во внешней политике Казахстана. Приоритеты казахстанской дипломатии на рубеже веков. – Москва: Русский раритет, 2000. – С. 251-260.
- 22 Арыстанбекова А. Франция и европейское строительство // Дипломатический курьер. – № 3, 2000. – С. 164.
- 23 Токаев К. К. Внешняя политика Республики Казахстан в период становления нового мирового порядка: Дис. д-ра политол. наук: 23.00.04. – Москва, 2001. - 263 с.
- 24 Токаев К. К. Дипломатия Республики Казахстан. – Астана: Елорда, 2001. – 552 с.
- 25 Токаев, К. К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. — Алматы: Онер, 2000. – 354 с.
- 26 Токаев, К. К. Под стягом независимости. Очерки о внешней политике Казахстана. — Алматы: Білім, 1997. – 736 с.
- 27 Токаев, К. К. Преодоление. Дипломатические очерки. — Алматы: САК — САУНАР, 2003. – 654 с.
- 28 Идрисов Е.А. Об основных направлениях внешней политики Республики Казахстан в новом международном контексте // Дипломатический курьер. – 2000. – № 2. – С. 113-127.
- 29 Идрисов Е.А. Десять лет внешней политике Казахстана: основные итоги и основные задачи // Дипломатический курьер. – 2001. – № 1-2. – С. 115-117.
- 30 Идрисов Е.А. Сотрудничество с ООН будет укрепляться // Каз. правда. - 2001. – 6 марта.
- 31 Идрисов Е.А. Рубежи казахстанско-японского сотрудничества // Дипломатический курьер. – 1999. – № 4.
- 32 Идрисов Е.А. Новые импульсы в деле реализации задач Организации исламского сотрудничества. - www.zakon.kz/4525082;
- 33 Путеводитель Евразийское пространство: интеграционный потенциал и его реализация / отв. ред. М. М. Тажин. – Алматы: Казахстан, 1994. – 175 с.
- 34 Алесин В.И. Реалии белорусско-российского союза // Дипломатический курьер. – № 1-2, 2001. – С. 137.
- 35 Даненов М.Ж. О некоторых аспектах современного этапа развития Франции, состояние и перспектив казахстанско-французского сотрудничества // Актуальные

- проблемы внешней политики Казахстана. - Москва: Русский раритет, 1998. – С. 134-145.
- 36 Даненов М.Ж. Евразийский Экономический Саммит: новый этап сотрудничества Казахстана со Всемирным Экономическим Форумом // Дипломатический курьер. – № 3, 2000. – С. 149-155.
- 37 Жукеев Т.Т. Казахстан-Республика Корея: новые горизонты сотрудничества // Дипломатический курьер. – № 3, 2000. – С. 155-157.
- 38 Чердабаев Р.Т. Перспективы казахстанско-украинских отношений // Дипломатический курьер. – № 3, 2000. – С. 157-159.
- 39 Нургалиев Б.К. Американские политологи о миропорядке в XXI в. // Дипломатический курьер. – № 3, 2000. – С. 161-163.
- 40 Смагулова А.Д. О проблеме вступления Казахстана во Всемирную торговую организацию // Дипломатический курьер. – № 3, 2000. – С. 169-172.
- 41 Мансуров Т.А. Казахстан и Россия: позитивный опыт равноправного, взаимовыгодного партнерства // Дипломатический курьер. – № 3, 1997. – С. 69-71.
- 42 Мансуров Т.А. Казахстан и Россия: стратегические партнеры и союзники // Дипломатический курьер. – 1-2, 2001. – С. 133-136.
- 43 Кабдрахманов Т.С. Взгляд из Франции на внешнюю политику Казахстана: Внешняя политика Казахстана: Сб. статей. – Москва-Алматы, 1995. - С. 73-83.
- 44 Кабдрахманов Т.С. Перспективы развития экономического сотрудничества с Японией // Дипломатический курьер. – № 1-2, 2001. – С.139-142.
- 45 Ахметов А.К. Казахстан-Великобритания: взаимопонимание и сотрудничество // Дипломатический курьер. – № 1-2, 2001. – С. 142-145.
- 46 Амреев Б.К. О восприятии исламского фактора на постсоветском пространстве // Дипломатический курьер. – № 1-2, 2001. – С. 146-148.
- 47 Мылтыкбаев Г.Ш. Опыт приграничного сотрудничества в системе торгово-экономических отношений РК и РФ // Дипломатический курьер. – № 1-2, 2001. – С. 150-151.
- 48 Ауанасов Б.Ж. «Таджикистан и казахстанско-таджикские отношения в контексте проблем региональной безопасности // Дипломатический курьер. – № 4, 2000. – С. 133-137.
- 49 Адырбеков И.А. Интеграционная стратегия стран Балтии // Дипломатический курьер. – № 4, 2000. – С. 137-142.
- 50 Гиззатов В.Х. Единая Германия: опыт и проблемы объединения // Дипломатический курьер. – № 4, 2000. – С. 142-147.
- 51 Негматов С. В стране гор высоко ценят дружбу с Казахстаном // Дипломатический курьер. – № 4, 1998. – С. 135-136.
- 52 Кырбасов А.М. О сотрудничестве Республики Казахстан с Европейским Союзом // Дипломатический курьер. – № 3, 1997. – С. 71-73.
- 53 Фредерико С. Дуке Э. М. Бразилия и Казахстан: о состоянии и перспективах двустороннего сотрудничества // Вестник дипломатии. – 2009. - № 1 (19). – С. 146-148.
- 54 Високавичюс Р. Особенности двустороннего сотрудничества Литвы и Казахстана в рыночных условиях // Вестник дипломатии. – 2007. – № 1 (11). - С. 158-159.
- 55 Денаккас Е. Транспарентность в девизе председательства Казахстана в ОБСЕ // Вестник дипломатии. – 2010. – № 4 (26). – С. 127-129.

References

- 1 Nazarbayev N. A. Strategy formation and development of Kazakhstan as a sovereign state. – Alma-Ata, 1992. – 62 p.
- 2 Nazarbayev N. A. Kazakhstan : A look at the world order , development and democracy // Kazakhstan and the world community. – 1994. – № 1. – P. 3 -12;
- 3 Nazarbayev N.A. On the threshold of the XXI century. – Almaty, 1995.
- 4 Nazarbayev N.A. Kazakhstan 2030 – Prosperity, security and the welfare of all people of Kazakhstan. – Almaty, 1997.

-
- 5 Nazarbayev N.A. The European Union : Ideas, Practice and Prospects. 1994-1997 . – Moscow: Foundation for Promotion of Social and Political Sciences, 1997. – 480 s.
 - 6 Nazarbayev N.A. In the flow of the story. – Almaty: Atamura, 1999. – 296 p.
 - 7 Nazarbayev N.A. The Critical Decade. – Almaty: Atamura, 2003. – 240 p.
 - 8 Laumulin M. «Kazakhstan in contemporary international relations: security, geopolitics, political science». – Almaty: IAC Continent, 2000. – 478 p.
 - 9 Laumulin M.T. Central Asia in the foreign politics and global geopolitics. – T. I: Central Asia and Kazakhstan in modern political science. – Almaty: KISS, 2005. – T. I. – 704 p. – T. II, 2006. – 347 p.
 - 10 Laumulin M. Asian Security and CICA // Kazakhstan and the world community. – 1995. – № 1. – P. 40-48.
 - 11 Satubaldin S. «Dragons» and «tigers» of Southeast Asia. Will Kazakhstan «Bars» to pass his paths». – Almaty: Gylym, 1998. – 600 p.
 - 12 Primbetov S. Integration in Central Asia : problems and prospects // Kazakhstan and the world community. – 1995. – № 3 (4). – P. 3-11.
 - 13 Syroezhkin K. A. Kadyrbaev China and Central Asia: Past and Present // Kazakhstan and the world community . – 1995. – № 3 (4). – P. 33-45.
 - 14 Kassenov U.T. Main outcomes of foreign policy of the Republic of Kazakhstan and its priorities – Almaty: KISR, 1994.
 - 15 Kassenov U.T. Central Asian Security: Global, regional and national issues. – Almaty University «Kynar», 1998. – 280 p.
 - 16 Kassenov U.T. Is it safe to guarantee the «nuclear club»? To discuss the future of the principles of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons // Idea. – 1993. – № 7. – P. 12-13.
 - 17 Abenov E.M. Foreign policy interests of the Republic of Kazakhstan: Lessons and Perspectives // Sayasat. – 1995. – № 6. – P. 54-68.
 - 18 Arystanbekova A.H. The United Nations and Kazakhstan. – Almaty: Dyke Press, 2002 . – 432 p.
 - 19 Arystanbekova A.H. Globalization. History. Dynamics. Aspects. Face. Prospects. – Almaty: Dyke Press, 2007. – 304 p.
 - 20 Arystanbekova A.H. Current trends in international relations. – Almaty: Dyke Press, 2010. – 364 p.
 - 21 Arystanbekova A.H. «France and the French vector of Kazakhstan's foreign policy. The priorities of Kazakhstan's diplomacy at the turn of the century». – Moscow: Russian rarity, 2000. – P. 251-260.
 - 22 Arystanbekova A.H. France and the European construction // Diplomatic Courier. – № 3, 2000. – P. 164.
 - 23 Tokaev K.K. Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan in the making of a new world order: Dis. Dr. politol. sciences: 23.00.04. – Moscow, 2001. – 263 p.
 - 24 Tokaev K.K. Diplomacy of the Republic of Kazakhstan. – Astana: «Elorda», 2001. – 552 p.
 - 25 Tokaev K.K. Foreign policy of Kazakhstan in the context of globalization. – Almaty: Oner, 2000. – 354 p.
 - 26 Tokaev K.K. Under the banner of independence. Essays on Kazakhstan's foreign policy. – Almaty: Bilim, 1997. – 736 p.
 - 27 Tokaev K.K. Overcoming. Diplomatic essays. – Almaty: «CAUHAR», 2003. – 654 p.
 - 28 Idrisov E.A. On the main directions of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan in the new international context // Diplomatic Courier. – 2000. – № 2. – P. 113-127.
 - 29 Idrisov E.A. Ten years of Kazakhstan's foreign policy: the main results and the main tasks // Diplomatic Courier. – 2001. – № 1-2. – P. 115-117.
 - 30 Idrisov E.A. Cooperation with the UN will be strengthened // Kaz. true. – 2001. – March 6.

-
- 31 Idrisov E.A. Milestones of the Kazakh- Japanese cooperation // Diplomatic Courier . – 1999. – № 4.
- 32 Idrisov E.A. New impetus to the implementation of the Organization of Islamic Cooperation. – www.zakon.kz/4525082.
- 33 Guide Eurasian space: integration potential and its realization / Min. Ed. MM Tazhin. – Almaty, «Kazakhstan», 1994. – 175 p.
- 34 Alesin V.I. The realities of the Belarus-Russia Union // The diplomatic courier. – 2001. – № 1-2. – P. 137.
- 35 Danenov M. J. Some aspects of the present stage of development in France, the state and prospects of Kazakh-French cooperation // Actual problems of Kazakhstan's foreign policy. – Moscow: Russian rarity, 1998. – P. 134-145.
- 36 Danenov M. J. Eurasian Economic Summit: a new stage of Kazakhstan's cooperation with the World Economic Forum // Diplomatic Courier . – № 3, 2000. – P. 149-155.
- 37 Zhukeyev T.T. Kazakhsta, Republic of Korea: new horizons for cooperation // Diplomatic Courier. – № 3, 2000. – P. 155-157;
- 38 Cherdabayev R.T. The prospects of Kazakh-Ukrainian relations // Diplomatic Courier. – № 3, 2000. – P. 157-159.
- 39 Nurgaliyev B.K. The American political scientists of the world order in the XXI century // Diplomatic Courier. – № 3, 2000. – P. 161-163.
- 40 Smagulova A.D. The problem of Kazakhstan's accession to the World Trade Organization // Diplomatic Courier. – № 3, 2000. – P. 169-172.
- 41 Mansurov T. Kazakhstan and Russia: the positive experience of equal and mutually beneficial partnership // Diplomatic Courier. – № 3, 1997. – P. 69-71.
- 42 Mansurov T. Kazakhstan and Russia: Strategic Partners and Allies // Diplomatic Courier. – № 1-2, 2001. – P. 133-136.
- 43 Kabdrakhmanov T.S. Glimpse of France 's foreign policy of Kazakhstan: Kazakhstan's Foreign Policy: Sat articles. – Moscow, Almaty, 1995. – P. 73-83..
- 44 Kabdrakhmanov TS Prospects for the development of economic cooperation with Japan // The diplomatic courier. – № 1-2, 2001. – P.139 -142.
- 45 Akhmetov K. A. Kazakhstan - United Kingdom: understanding and cooperation // Diplomatic Courier. – № 1-2, 2001. – P. 142-145.
- 46 Amreyev B.K. On the perception of the Islamic factor in the past // Diplomatic Courier. – № 1-2, 2001. – P. 146-148.
- 47 Myltykbaev G.S. The experience of cross-border cooperation in the trade and economic relations of Kazakhstan and the Russian Federation // Diplomatic Courier. – № 1-2, 2001. – P. 150-151.
- 48 Auanasov B.J. Tajikistan and the Tajik-Kazakh relations in the context of regional security // Diplomatic Courier. – № 4, 2000. – P. 133-137.
- 49 Adyrbekov IA Integration Strategy of the Baltic States // Diplomatic Courier. – № 4, 2000. – P. 137-142.
- 50 Gizzatov V.H. Unified Germany: experiences and problems Unions // Diplomatic Courier. – № 4, 2000. – P. 142-147.
- 51 Negmatov C. In a country of mountains appreciate friendship with Kazakhstan // Diplomatic Courier. – № 4, 1998. – P. 135-136.
- 52 Kyrbasov A.M. Cooperation of the Republic of Kazakhstan and the European Union // Diplomatic Courier. – № 3, 1997. – P. 71-73.
- 53 Frederico S. Duque, E. M. Brazil and Kazakhstan: status and prospects of bilateral cooperation // Journal of diplomacy. – 2009. – № 1 (19). – P. 146-148.
- 54 Visokavichus R. Especially bilateral cooperation of Lithuania and Kazakhstan market conditions // Journal of diplomacy. – 2007. – № 1 (11). – 158-159.
- 55 Denaxas E. Transparency in Kazakhstan's OSCE Presidency motto // Journal of diplomacy. – 2010. – № 4 (26). – P. 127-129.

НЕСІПБАЕВА Ж.Ж.

(Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
т.ғ.к., аға ғылыми қызметкер)

**ҚР ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР ТУРАЛЫ
ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ КӨЗҚАРАСЫ
(ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ)**

Берілген мақалада ХХ ғ. 90-жж. бастап қазіргі кезеңге дейінгі Қазақстанның сыртқы байланыстары бойынша дипломатиялық зерттеулердің кең ауқымы көрсетіледі. Тәуелсіздіктің 20 жылы ішінде қазіргі дипломатияның перспективті ағымдарының дамуына орасан негіз қаланды. Ұсынылған жұмыста сыртқы саяси қатынастардың қалыптасуы кезеңінен бастап қазіргі күндерге дейінгі қазақстандық және шетелдік дипломаттардың мақалалары, саясаттанушылардың, тарихшылардың және қоғамдық қайраткерлердің жинақтары мен монографиялары қарастырылады.

Түйін сөздер: тәуелсіздік, дипломатия, халықаралық ынтымақтастық, сырт саясат, бастау, қауіпсіздік, мемлекет. тәуелсіздік, дипломатия, халықаралық ынтымақтастық, сырт саясат, бастау, қауіпсіздік, мемлекет.

ZH.ZH. NESIPBAYEVA

(Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov
Senior Research Fellow, Candidate of Historical Sciences)

**KAZAKHSTANI AND FOREIGN DIPLOMATS
ABOUT THE INTERNATIONAL RELATIONS OF RK (HISTORIOGRAPHIC
REVIEW)**

In this article the extensive circle of diplomatic researches on external relations of Kazakhstan from 90th years of the XX century on the present is shown. In 20 years of independence huge layer for development of perspective tendencies of modern diplomacy was based. In this work articles of the Kazakhstan and foreign diplomats, collections and monographs of politicians, historians and public figures since the period of formation of the foreign policy relations till today are studied.

Keywords: independence, diplomacy, international cooperation, foreign policy, power, security, state.

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АНТРОПОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АНТРОПОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY**

ӘӨЖ 94”04/15; 930.2; 94(574)

ЖОЛДАСБАЕВ С.

(А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Археология ҒЗО, т.ғ.д., профессор)

**ФАЗЛАЛЛАХ ИБН РУЗБИХАН ИСФАХАНИЙДІҢ «МИХМАН НАМЕ-ЙИ
БУХАРА» ЕҢБЕГІНДЕ (XV-XVI Ғ. БАСЫ) ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ**

Аннотация

Мақалада XV-XVI ғғ. қазақ халқының мәдениеті, әдет-ғұрып, салт-санасы туралы, діни наным-сенімдері, колөнері, арба үстіне тігілген үй-жайлары (киіз үйлері) Ибн Рузбиханның тарихи «Махман-наме Бухара қонағы» атты еңбегінде берілген

Түйін сөздер: қазақ, аққойлы, қарақойлы, қыпшақ, жалайыр мемлекеті, өзбек, қарақалпақ, Хива, Хорезм, арба, өзбек-қазақ, Қазақстан, Сығанақ, Сыр (Сырдария) Дешті-Қыпшақ

Автор 1457 жылы Иранда Хундже қаласында дүниеге келген. Әкесі өз дәуірінің білімді адамдарының бірі еді. Ол парсыларды Ақ-Коюнлу әулеті билеген кезде Исфахан сардарларының құрамында болған. Ал шешесі жағынан Қара-Коюилу әулетінің уәзірі Пир-Будактың туысы болса, кейіннен Ақ-Коюилу әулетінің Узын-Халаға қайны болған. Аққойлы, Қарақойлы әулеті дегенге қарағанда XV ғ. Иран жерінде Жалайырлардың билік жүргізгендігі еске түседі. Олардың ақ-қара қойлы деген рулары болған. Жазба деректерде Иранда Жалайыр мемлекеті өз ақшаларын да шығарған. Рузбихан балалық, жеткіншек кездерінің көпшілігін Шираз және Исфахан қалаларында өткізген. Өз елінде білім алған. Ол 17 жасында алғашқы саяхатын Хиджаз және Мекке қалаларында бастап, онда білім алуды жалғастырған. Ширазға оралған соң әртүрлі ғылым салаларын үйренуге талаптанған. 25 жасқа толғанда Меккеге екінші рет саяхатқа шығып, Құран оқып, араб әдебиетімен танысады. Араб ғалымдарының еңбектерін оқып, білімін жетілдіреді. Араб философиясында көптеген жетістіктерге қол жеткізеді. Ширазға оралып, өзі еңбектерін жазады. Алайда Шах Исмайыл өкімет басына келгенде шиизмді мемлекет діні етіп қабылдап, суниттерге қуғын-сүргін жүргізген. Сонда сунитизмді ұстанған Фазлаллах ибн Рузбихан да қашып, Герат қаласына тығылған. Бұл қаланы Мұхаммед Шайбанихан жаулап алған кезде ханның қол астында оның тарихнамашысы болып қызметке алынады. Алайда қай жылы ханмен қызметін бастағандығы туралы нақты дерек жазылмаған. Тек XVI ғ. басынан Мұхаммед Шайбани ханмен бірге болды деген ғана хабар қалған. Өзбек ханмен бірге болған жылдарында Рузбихан тарихи және құқықтық мазмұнда бірнеше шығармалар жазған. Соның бірі, көлемді және өте бағалы «Бұхара қонағы» атты тарихи еңбегі. Бұл еңбек Өзбек және Қазақ халықтарының тарихы жайлы өте құнды деректер береді.

Бұл шығарма – тек Өзбек тарихы туралы ғана емес, XV-XVI ғасырлардағы Қазақ халқы туралы да көптеген мағлұматтар беретін еңбек. Ибн Рузбихан Мұхаммед Шайбани ханның қарамағына кірген күннен бастап, оның барлық тапсырмаларын мүлтіксіз орындап отырған. Ол ханның барлық жорықтарына, саяхаттарына жолаушы шыққанда бірге жүрген. Ол ханға кеңес беріп, өзіне берілген құпия істерді адал ниетпен орындап отырған. Өз қызметіне адал болғандығын көріп түсінген хан бірде- бір жиын немесе кеңесті Рузбихансыз өткізбеген. Сондықтан хан төңірегіндегі оның сыбайластары да

Ибн Рузбиханды жақсы көрген. Сол себептен де Шайбанихан оны өзінің жанынан еш уақытта қалдырған емес.

Әсіресе, Әмір Темірдің жеріндегі саяси бытыраңқылықты пайдаланып, оның жерін жаулап алғанда да ол ханмен бірге болып, оған пайдалы кеңес беріп отырған. Өзінің бір кеңесінде Шайбани хан енді қазақтарға «қасиетті соғыс» жариялау қажеттігін айтқан кезде Ибн Рузбихан қарсы да болған. Ол қазақтар исламға қарсы ешбір айтарлықтай әрекеттер жасамағандығын айтып, оларға қарсы шыққанша «Қызыл бөріктерге» (парсыларға) соғыс жариялаған дұрыс қой дейді [1, с. 29]. Қызыл бөріктілер деп шиизм жолын ұстанып отырған парсыларды айтқаны еді. Дегенмен Ибн Рузбихан өзінің шеберлігімен ханның ойына қарсы бола алмай, діни уағыздардың жолдарын ханның айтуына қарай ыңғайластырып, жолын тауып, оны қуаттап, хан ойын жалғастырып кетеді. Бұл жерде басты мәселе қазақтарға «қасиетті соғыс» жарияларда Шайбани ханның алдына қойған мақсаты Сығанақ, Сауран, Түркістан, Отырар, т.б. қалаларын басып алуды көздеген еді. Сол үшін «қасиетті соғысты» сылтау етіп, соғысты бастауға әрекет жасаған.

Бұл соғыстар туралы ғылыми еңбектерде, «Қазақстан тарихының» 1996 ж. II томында және Совет дәуірінің кезіндегі «Қазақ ССР тарихының» II томында жазылған. Біздің бұл мақалада жазғалы отырған басты мәселеміз-ол Ибн Рузбиханның қазақтардың әдет-ғұрпы, салт-санасы, мәдениеті, үй-жәйі, шаруашылығы туралы, қонақ күтуі туралы және Қазақ, Қазақстан деген атаулардың қай кезден бастап айтылып келе жатқандығына назар аудару.

Мұхаммед Шайбани хан қазақтарға үш рет «қасиетті соғыс» жариялап, 1507-1508-1509 жж. жорыққа шыққан. Бұрындық хан, Жаныш, Ахмед сұлтандардың Сыр бойында отырған қыстауларында оларды жеңіліске ұшыратып, қолдарына мыңдаған арба үстіне тиелген үйлерді, мал-жандарды тұтқындаған [1, с. 128]. Ал «қасиетті соғыс» жариялаудың басты сылтауы «Қазақтар идолопоклонниктер», қуыршаққа (идол) табынушылар, бұлар құдайсыздар, олармен соғыскандар сый-құрметке ие болады деп, Өзбек ханы жарлық шығарып, 1509 жылы 27-қаңтарда үшінші жорыққа аттанған.

Алайда Ибн Рузбиханның жазуына қарағанда, Қазақтар бұдан 200 жыл бұрын исламды қабылдап, намаз оқыған. Балаларын медресеге беріп оқытқан, некесіз үйленбеген [1, с. 106]. Мұсылман дінінің ғұлама ғалымдары Қазақ жеріне Түркістаннан, Мавренахрдан, Хаджы Тарханнан, Дербенд Ширваннан, Хорезм, Хива, Хоросан, Парсы сияқты ислам елдерінен келетіндігін жазады. Олар қазақтар арасында діни наным-сенімдер туралы үгіт-насихат жүргізетін. Ал қазақтың саудагерлері ислам елдеріне барып, сауда жасап, мұсылмандық жолға түссе, ал керісінше, мұсылман саудагерлері Қазақ жеріне келіп, сауда жасап, исламдық діни әдет-ғұрыптардың таралуына әсер, тигізетін. Сондықтан олардың (қазақтардың) хандарын да, сұлтандарын да мұсылмандар дейді.

Қазақтардың кейбір наным-сенімдеріне қарағанда, қазақтардың көктемде қымыз ашытып, оны ішер алдында шығысқа қарап, қымызды шашып, күнге бас иіп табынуды жасайтындарын жазады [1, с. 108]. Ал өзі қазақтардың қымызды қалай жасайтындарын, оны ішкенде денеге шипалық жағын мақтайды. Бұл сусын, өзбектердегі (қазақтардағы) өте бір тамаша сусын. Оны ішкен адам денесіндегі анау-мынау ауру-сырқауы жазылып кетеді деп таң-тамаша болған. Қымыз туралы өлең де жазған [1, с. 107]. Онда қымызды сабада ашытып, одан кейін күбіге құйып алу кезін, құйғанда қымыздың бұрқырап аңқыған иісінің үй ішіне бір ерекше жағымды иіс беретінін суреттеп жазған. Күнге бас июді күн көзінің шөптің шығуына тигізетін әсері, ал шөп жеген жылқының қымыз жасауға, сүт беруге ризашылығының белгісі болар дейді.

Дегенмен ислам дінін қабылдағаннан кейін басқа дүниеге табыну, діннен, діни сенімнен бас тарту болып табылады. Сондықтан «қазақтардың күнге табынуы идолға

табыну болып табылады, олар (қазақтар) құдайсыздар олармен соғысу» керек деп Мұхаммед Шайбани хан «қасиетті соғыс» жариялаған. Ханның қазақтарға таққан және бір кінәсі, олар қолдарына түсірген мұсылман адамдарды (тұтқындарды) құлға айналдырды, бұл шарияттың заңы бойынша дінсіздер болып табылады, сол себептен олармен соғысу «міндетті түрде болып табылады». Бірақ та қазақ халқы ислам дінінің қағидаларын толық ұстанған. Сонымен бірге Көк тәңірге де сыйынып, оның наным-сенімдерін де бірге ұстанған. Бұл туралы халқымыздың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов та Жетісуда болған кезінде қазақтардың күн күркірегенде, қолдарына шөміш, қышқаш (от жағуға пайдаланатын құрал) ұстап алып, оларды бір-біріне соғып «от көп, көмір аз» деп киіз үйді айналатынын жазған. Бұл шөп көп болсын, соғыс болмасын деген ырым дейді. Соңғы кезде халқымыздың Көк тәңірге табыну мен ислам дінінің наным-сенімдеріне бірдей табынып, мінәжат етіп жүргенін ешбір жан жоққа шығара алмайды. Олай болатын себебі Көк тәңірге табыну ертедегі түркілерден, алғашқы ата-бабалардан жалғасып келе жатқан наным-сенімдер, бұл ешуақытта ұмыт болып қалуы немесе басқа діндердің әсерінен жойылуы мүмкін емес. Ш.Уәлиханов «халқымыздың табиғатқа табынуы – материалистік бағытқа бір табан болса да жақындығы деп жазған. Фазлаллах ибн Рузбихан өзінің еңбегінде «казах», «казахи», «Қазақстан» деген сөздерді бірнеше рет қайталап жазып отырады. Бұл еңбектің жазылған кезі – 1509-1510 жылдар. Қазақ хандығы XV ғасырдың екінші жартысында құрылды. Сонда қазақ, қазақтар, әсіресе Қазақстан деген сөздердің Орта Азияда тез таралып, белгілі болып кеткенін қалайша түсінуге болады? Біздің ойымызша, қазақ деген сөздер Қазақ хандығы құрылғанға дейін-ақ айтылып жүрген. Рузбихан «Өзбектерде (Өзбектер деп отырған тайпалар Алтын Орда ханы Өзбектің (1312-1342) кезіндегі тайпаларды айтып отыр. Тарихи әдебиеттерде «Өзбек» ұғымы алғашқы кезде жергілікті түркі және Дешті-Қыпшақтың түріктенген тайпалар одағының жинақтаушы этникалық саяси атауы ретінде қолданылды деген пікір орныққан, бірақ әлі этноним бола қоймаған. [2, с. 22-31, 66-71, 11-17]) атақты үш тайпа (ел) бар, олардың біріншісі шибаниттер, екіншісі қазақтар, үшіншісі маңғыттар. Ал бұлардың ішіндегі ең көбі және батыры ол – қазақтар. Олар өздерінің батылдығымен және ешбір қорықпайтындығымен бүкіл әлемге танымал» деп жазады [1, с. 35]. Өзбектердің жері бір жағы Каспий теңізімен, екінші жағы Түркістанмен, үшінші жағы Дербентпен, төртінші жағы Хорезммен, бесінші жағы Астрабатпен шектеседі. Бұл жерлердің арасы көшпелі өзбектердің (қазақтардың) жаз жайлауы, қыс қыстауы болып табылады. Ал бұл үш тайпаның хандары бір-бірімен ылғи да жауласып, соғысып отырады. Олар бірін-бірі қолға түсіріп, тұтқындап отырған. Бұл жағдайға қарағанда, Қазақ хандығының Өзбек хандығы (Ақ Орда) кезінің өзінде-ақ жеке хандық дәрежеде болып жүргенін байқау қиын емес.

Ибн Рузбиханның жазуына қарағанда өзбектер мен қазақ халқының п.б. байқауға болады. Ол Шайбани ханға өзбек, қазақтар жаздың ыстық айларында Қыпшақ даласын жайлайтынын айтып, өздерін олардан (қазақтардан) ерекшеленгенін жазады. Шайбани хан өзінің төңірегіне шибаниттерді (Шыңғыстың бесінші баласы Шибанның, Мұхаммед Шайбани хан оның тұқымы) жинап, өздерін таза өзбектер деп атап, ал қазақ-өзбектерді моңғолдар деп, оларды өздерінің арасына жолатпаған. Міне осы кезден (XVI ғ. басы) қазақ-өзбектердің арасы ажырай бастайды. Ажыраудың өзін Қыпшақ даласына жаз айларында көшіп-қонып, ал қыс айларында Сыр бойына қыстап жүрген қазақы ру-тайпаларды қазақтар деп айтуға болатын еді. Қазақ тайпалары Сыр бойындағы Сығанақ сияқты, т.б. қалаларда өздерінің ықпалын күшейткен. Міне, осы жағдайды әлсірету үшін Мұхаммед Шайбани хан ислам дінін сылтау етіп қазақтарға «қасиетті соғыс» дегенді ойлап тауып, Сыр бойындағы қалалардағы қазақтарға шабуыл жасаған. Ақыры болмаған соң Орта Азияға біржола ауып кеткен еді.

Ибн Рузбиханның еңбегінде «қазақ жеріне», «қазақ еліне», «қазақ ұлысына», «қазақ даласына», «Қазақстанға» деген сөздер жиі кездеседі [1, с. 32, 33, 34, 38, 92, 96, 103]. Бұл сөздерге қарағанда, қазақтар туралы және олардың жері туралы әлемге танымалы болғандығы айқын көрініп тұр дейді. Сондықтан да бұл сөздердің соңғы кезде пайда болмай, әлдеқайда бұрын аталып жүргендігін байқау қиын емес. Оны XIV ғ. I жартысындағы Өзбек ханының кезіндегі «өзбек-қазақ» атауларының айтылып жүрген кезін еске алсақ, ал «өзбек» атауының Өзбек ханның атына байланысты болған десек, ал «қазақ» атауының бұл кезде атала бастағандығын неден аламыз? Бұл қазақ атауы Өзбек ханның атына байланысты емес. Ханның атынан бұрын пайда болғандығын, қазақ деген елге Өзбек ханның билік жүргізгендігін көрсетіп отырған жоқ па? Олай болса, қазақ атауы Өзбек ханның билігіне дейін-ақ аталып жүрген демекпіз. Ал «Қазақстан» атауына келсек те осы ойды айтпақпыз. «Қазақстан» сөзі «Бадай Ал Вақай» жазба дерегінде де кездеседі. Бұл өзбек ханы Убайдуллах пен моғол ханы Абдрашиттің бірігіп, Қазақ хандығына 1537 жылы шабуылға шыққан кезі. Сонда олар «Қазақстанға бет алды» дейді [3, с.108]. Бұл деректе де, егер көрсетіліп отырған жылдан бұрын «Қазақстан» деген атауы аталып жүрмесе, «Қазақстанға» қарай бет алды деген сөз қалай бірден аталады деген ой туады. Сондықтан да «қазақ ұлысы», «қазақ даласы», «Қазақстан» деген атауларды терең тұрғыда зерттеу қажеттілігі жетті деп ойлаймыз.

Ибн Рузбихан қазақтардың қонақтарды қойдың басымен сыйлауы туралы әдет-ғұрыптың бар екендігін жазады [1, с. 103]. Мұндай сый-құрмет көрсету дүние жүзіндегі халықтарда жоқ шығар, бұл тек-біздің халқымызда ғана осы күнге дейін орын алып жүрген қонақ сыйлаудағы құрметтің белгісі. Сый-құрметтің бұл түрі-сақ, түркі тайпаларынан бері жалғасып келе жатқан әдет-ғұрып. Қытай жеріне жүргізілген мұражайларға барлау кезінде Үрімші қаласының археологиялық мұражайларынан сақтардың зираттарынан жайпақ табаққа салып, адам денесімен бірге жерленген қойдың бас сүйегін көрдік. Бұл көрініс мені қатты таң қалдырды. Осы көріністің қазақтардың сыйлы қонақтарды баспен сыйлау құрметінің сонау б.д.д. сақ тайпаларынан жалғасып келе жатқандығына ешбір күмән жоқтығына таңданбағанда қайтеміз. Бұл әдет одан кейін түркі тайпаларына өтіп, бізге жетіп отыр. Түркі қағаны Сизабұл Византия елшісі Земархты қабылдағанда, Мыңбұлақ жайлауында (Жамбыл обл.) оны баспен сыйлаған. Қанша уақыт өтіп, заман өзгерсе де әдет-ғұрыптың, өзгермей сол қалпында сақталып келе жатқанын байқаймыз.

Ибн Рузбихан қазақтардың қол өнері, қару-жарактың түрлері туралы жазып қалдырған. Қойдың жүнінен өздеріне киім тоқып кесе, өлген адамдарына кебін тоқып, онымен орап жерлейді дейді [1, с.103]. Ал қойдың ішегінен садақтың кермесін жасаса, қарнынан садақтың ұшын оған салатын қорамсап жасайтындығын жазған [1, с.103]. Садақты қайың ағаштан өте мықты етіп жасайды. Олар (қазақтар) қайыңнан әдемі өрнектеп жүк-аяқ (сандық, кебеже) жасайды. Олардың әдемілігі соншалықты қарасаң көз тоймайды. Ал, қазақ сұлтаны Жанышты жеңіп қолға түсірген байлықта есеп жоқ, әсіресе арба үстіне тиелген киіз үйлерден он мыңнан астам үйлерді, т.б. дүниелерді қолға түсірген. Солардың ішінде арба үстіне тігілген үйлердің биіктігіне 20-30 адам сыйып отыратын кеңдігіне, оларға түрлі-түсті басқұрлар тағылып, әшекейленгеніне Ибн Рузбихан таңтамаша болып сипаттама жазған. «Язык (наш) в описании подробностей краток и не склонен к повествованию. В общей, доставили на повозках свыше десяти тысяч шатров в повозки в прягли верблюдов и увезли с поля сражения. Ах, какие шатры! Замки...» [1, с.128]. Қолға түскен шатырлардың үлкен-кішілігіне қарай бір немесе бірнеше түйелер жегілген. Әдемі сұлтан үйлерінің алдында, артында терезелері бар. Олардан сыртқа қарап отырады. Ал алдыңғы жағында арбакеш отыратын орын бар. Рузбихан өзінің таңданғанын былай жазады: «Какие преогромные шатры я увидел, поставленные на колеса! Узрел я обширные дома с окошками, прикрытыми войлочными занавесками

очень красивыми и искусными. Около жилищ всех султанов и эмиров я также видел подобные большие шатры и перевиженные дома... так что разум поражается и кружится голова от красоты, мастерства и изящества» [1, с.129].

Бұл жазылған сипаттамалардан қазақтардың XV-XVI ғасырларда арба үстіне тігілген жылжымалы киіз үйлерде де өмір сүргендерін білеміз. Мұндай арба үстіне тігілген киіз үйлер туралы Қытай жазба деректерінде, ертедегі түркі тілдес тайпаларда да кездеседі. Ал XIII ғ. орта кезінде Шығыс елдеріне саяхат жасаған француз Вильгельм де Рубруктың жазбаларында да кездеседі. Ол қыпшақ жерін басып өтіп, монғолдардың астанасы Қарақорымда екі ай тұрып қайтқан. Сонда жолындағы монғол-татарлардың арба үстіне тігілген үйлерінің сипаттамасын берген [4, с. 80]. Алайда оның берген сипаттамасы қазақтардың арба үстіне тігілген үйлердің құрылыс жүйесіне онша сәйкес келмейді. Жалпы, арба жасау, оның үстіне киіз үйді тұрғызу ертедегі түріктерден жалғасып келе жатқан құрылыс жүйесі ме деген ой туады.

Ибн Рузбихан қазақтардың жері Дешті-Қыпшақ деп сипаттама береді. «Бұл жер адам баласының өмір сүруіне өте қолайлы. Өмірге қажетті жағдайлардың бәрі бар. Жер көлемі жағынан 600 жүз фарсақтан (1 фарсахы 6-7 км. тең) асады, жатқан кең байтақ. Ал бұл жерде жайылып жүрген төрт түлік малда есеп жоқ, оның санын есептеу мүмкін емес. Оны тек бір Алла ғана біледі: [1, с. 94]. Олар (қазақтар) жаздың ыстық айларында әсіресе тамыздың ыстық күндерінде Қыпшақ даласында өмір өткізеді. Ал қыс айларында қазақтар Сейхун (Сырдария) бойындағы қыстауларына келіп қыстайды. Олардың Сыр бойындағы қыстаулары 300 фарсақтан асады» [1, с. 94]. Егер бір фарсахты 6 км деп есептелсе, сонда 1800 км жуық Сыр бойын қыстаулары алып жатқанын байқауға болады. Сонда Рузбиханның жазуы бойынша қазақтардың қыстаулары Арал теңізінен Түркістан қаласына дейінгі аралықты алып жатқан. Сол қыстаулардың ішінде мешіт, медресе салып, қазақтар исламға бой ұрған. Олар туралы палеоэтнографиялық зерттеу кезінде Дарияның орта ағысынан табылған тұрақты қоныс жайлардың ескерткіштері Ақтас мешіті, Шығырлы I, II, Жалғыз там, Бозақор, т.б. қоныстары 1970 жылдары зерттелген [5, с. 46-58]. Міне, бұл деректерден қазақтар дінсіздер деп Мұхаммед Шайбани ханның «қасиетті соғыс» жариялауы орынсыз болғанын көреміз. Ол тек Сыр бойындағы қазақтарды қалай да болмасын ығыстырып шығаруға жасаған әрекеті болатын. Алайда өзбекханы Шайбанидың бұл әрекетінен еш нәтиже шықпады, өйткені Сығанақ, Сауран, т.б. қалалардың тұрғындары Бұрындық, Қасым хандар қалаға келгенде қаланың кілтін оларға өздері ұсынып, қақпаларын ашып берген. Мәселен, Сығанақ қаласының қазысы Садыр ал-Ислам, Жүзбегі Садық Шайх қала тұрғындарын жиып алып, бұрын бұл қала Бұрындық ханға қараған, сондықтан ешбір қарсылық жасамай-ақ қаланың кілтін Бұрындық ханға берсек жақсы болады деп, қақпаны ашып, ханды қалаға кіргізіп алған [6, с. 112-122]. Сығанақ қаласында қазақтардың өмір сүргендігі туралы жазба деректерде де жазылған. «Никто из казахов не жаждет напасть и ограбить их земли, и они проживают в по всюду благоустроенном владении и радостном краю в полном спокойствии и веселии под сенью богатства и изобилий» [1, с. 117]. Бұл деректер қала тұрғындарының бейбіт түрде толық тыныштықта еш нәрседен кемшілік көрмей, бақытты өмір сүріп жатқандарын жазады. Әсіресе қару-жарақ асынған қазақтардың қала ішінде тыныштық сақтап жүрген сақшылардай жүргендерін хабарлайды.

Академик В.В.Бартольд 1902 жылы Орта Азияға ғылыми іссапарға барған кезінде Ташкент қаласынан Сығанақ туралы жазылған төрт грамота тауып алады. Бұл грамоталардың 1, 2, 4-сі түрік тілінде жазылса, ал үшіншісі парсы тілінде жазылған. Осы грамотаны шығыстанушы П.П. Иванов орыс тіліне аударып, «Қарақалпақ тарихының очеркінде» жариялайды. Оны Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнология институтының шығыстану ғалымдары барлығын қайта аударып жариялаған.

Сол үшінші грамотада былай деп жарлық жазылған: «...всем проживающим в этой местности и всем аймакам, (Сығанақ аймағы – С. Жолдасбаев) живущим постоянно в селениях, полуоседло в кишлаках и кочующим должностным лицам, арабом, тюркам, казахам и каракалпаком...» [6, с. 113-118] деп қала және оның аймағындағы тұрғындарына туралы хабар береді. Бұл хабардан қалада және қала аймағында қазақтардың өмір сүргендігін толық байқауға болады. Сондықтан да бұл қаланың (Сығанақ) алғашқы Қазақ хандығының астанасы болғандығы жазба деректерден де, Ибн Рузбихан хабарынан да толық байқалады. Сол себептен де Рузбихан Сығанақты Қыпшақтардың (қазақтардың) сауда орталығы болған деп ол туралы өлең де шығарған:

Славен город Сыганак,

Что является местом проезда в Дешти Кипшак.

К нему дари Дешта везут,

Все, что привозят оттуда, к нему везут.

Он – пограничная застава всех владений Туркестана,

В нем народу спокойно и безопасно, [1, с. 117] деп бұрын қала тұрғындарының тыныштықта өмір сүргендігін жырлайды.

Қорытындылай келгенде, Ибн Рузбиханның шежірелік еңбегінен халқымыздың XV-XVI ғғ. арасындағы тарихынан толық мағлұмат беретіндігін білеміз. Әсіресе Сырдария бойындағы қазақтардың тұрақты мекен жайлар салып, жартылай отырықшылық тұрғыда өмір сүрсе, ал Сыр бойындағы қалаларда қалалық тұрғындар ретінде өмір сүрген. Бұл тарихи ескерткіш – әлі де болса терең зерттеуді қажет ететін еңбек.

Әдебиеттер

1 Фазлалах ибн Рузбихан Исфакхани Михман-наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П. Джалиловой. Под редакцией А.К.Арендса. – М., 1976. – С. 29.

2 Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шайбани хана // «Материалы по истории таджиков и узбеков в Ср.Аз. ТИИАЭ АН ТаджССР. – Сталинабад, 1954. – Т. 12. – Вып. 1.; Ибрагимов С.К. Еще раз о термине «Казах» // Новые материалы по древней и Средневековой истории Казахстана ТИИАЭ. АН КазССР. – Алматы, 1960. – Т. 8.; Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. - 1965. – 11-17 бб.

3 Материалы по истории казахских ханств. – Алматы: Наука, Казахской ССР, 1969. – С.108.

4 Путешествие в Восточные страны. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 80.

5 Жолдасбаев С. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XV-XIX вв.). Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алматы: Наука КазССР, 1976. – С. 46-58.

6 Материалы по историй Казахских ханств (XV-XVIII вв.). – Алматы: 1969. – С. 113-118.

References

1 Fasllalakh ibn Rusbikhan Isfakhani Michman-name-i Bukhara (Zapiski Bukharskogo gostya). Perevod, predislovie b primechania R.P7 Djalilovoi. Pod redakziei A.K. Arends. – М., 1976. – . p. 29.

2 Semenov A.A. K voprosu o proishojdenii I sostave usbekov Shaibani khana// «Materbali po istorii tadjikov I usbekov v Sr, As. TIIAE AN Tadj SSR. Stalinabad, 1954 t. 12 vip. 1. Ibragimov S.K. Eche ras o termine «kasakh»// Novie materiali po drevnei b Srednevekovoi istorii Kazakhstana TIIAE. AN KazSSR, 1960 t. 8. Akhedov B.A. Gosudsrstvo kochevikh usbekov. Tadjiki, – М.: 1965, 11-17 ss.

3 Materiali po istorii kazakhskikh khanstv. – Almaty: 1969. – p.108.

4 Puteshestvie v Vostochnie strain. – Almaty: Gilim 1993. – p. 80.

5 S. Joldashev. Tipi osedlikh poselenii kazakhov po dannim arheologicheskikh issledovaniy Ujnogo I Zentralnogo Kazakhstana (XV–XIX vv.). «Proshloe Kazakhstana po arheologicheskim istochnikam». – Almaty: Nauka KazSSR, 1976. . – p. 46-58.

6 Materiali po istorii kazakhskikh khanstv (XV – XVIII vv.). – Almaty: 1969 – p.113-118

ЖОЛДАСБАЕВ С.

(МКТУ им. А.Ясауи, НИЦ Археологии, д.и.н., профессор)

СВЕДЕНИЯ О КАЗАХАХ В ТРУДЕ ФАЗЛАЛЛАХ ИБН РУЗБИХАН ИСФАХАНИ «МИХМАННАМЕ-ЙИ БУХАРА» (XV-XVI вв.)

Резюме

В статье дается описание жизни казахов в XV-XVI веках, их культуры, обрядов, обычаев, традиций, религиозных верований, ремесла, юрты – подвижного жилища, устроенного на телеге (по данным Ибн Рузбихана в его историческом труде «Михмен Наме-йи Бухара»).

Ключевые слова: казах, аккойлы, каракойлы, государство кипчаков жалайиров, узбек, каракалпак, Хива, Хорезм, повозка, казахско-узбекские отношения, Казахстан, Сыганак, Сыр (Сырдария), Дешти-Кипчак.

S. ZHOLDASBAYEV

(Doctor of Historical Sciences,
Professor of

A.Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Archeology Research Center)

Summary

The article deals with the description of the Kazakh people`s life in the XV-XVI centuries, their culture, rituals, customs, traditions, religious beliefs, handicraft, jurta - a mobile dwelling, settled on a cart (based on data given by Ibn Ruzbikhan in his work «Michman-name-i Bukhara»).

Keywords: Kazakh, Akkoily, Karakoily, Kipchak Zhalayir state, Uzbek, Karakalpak, Khiva, Khoresm, cart, Kazakh-Uzbek relations, Kazakhstan, Syghanak, Syr (Syrdariya), Deshti-Kipchak.

ӘӨЖ 94 Қ-42

ҚАРТАБАЕВА Е.Т.

(әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану
кафедрасының профессоры, т.ғ.к)

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИДІҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ РУХАНИЯТЫНДАҒЫ ОРНЫ

Аннотация

Бұл мақалада түркі халықтарының рухани болмысының негізгі көздерінің бірі ретінде, түркілік сопылықтың негізін қалаушы Қожа Ахмет Ясауидің ілімінің ерекшеліктері қарастырылады. Автор Ясауи ілімінің қалыптасуына ықпал еткен тарихи-объективті факторларға жан-жақты тоқталады. Атап айтқанда, Ясауи өмір сүрген тарихи кезең, яғни қарастырылып отырған дәуірдегі мұсылман елдерінің дамуындағы кереғар құбылыстар

сопылықтың қалыптасуына ықпал еткен болатын. Мақала авторының пікірінше Ясауидің сопылық дүниетанымы қоғам өміріндегі дәл осы кері құбылыстармен күресте пісіп-жетілді. Ясауи ілімінің қалыптасуына сондай-ақ түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымы үлкен дәрежеде ықпал етті. Мақалада сопылықтың түркілік мектебі түркі-ислам синтезі негізінде қалыптасқандығы деректер негізінде талданады. Автор аталған мәселелерді талдауда өркениеттік зерттеу методологиясы қолданды.

Түйін сөздер: ислам, тарих, түркілер, сопылық, шарифат, тариқат

Түркі тектес, түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының рухани болмысы қалыптасуының бастауында жатқан қайнар көздердің бірі де бірегейі Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі екендігін ешкім жоққа шығармаса керек.

Сопылық ислам шеңберіндегі өзіндік дүниетаным ретінде VII-VIII ғғ. алғаш Аравияда қалыптаса отырып, бірте-бірте мұсылман әлемінің басқа аймақтарына да таралған болатын. Сопылық дүниетаным түркілер арасында исламның алғаш Орталық Азия жеріне келген уақытынан-ақ, яғни VIII ғ. екінші жартысынан қалыптаса бастайды. Бұған біз түркілер арасынан шыққан мұсылман ғұламалары – Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқарилардың еңбектері арқылы көз жеткіземіз. Сонымен бірге, XI ғ. өмір сүрген ғұлама ғалым М. Қашқаридың «Диуани-лұғат ат-Түрік» атты еңбегінде келтірілген халықтық бейт-жырлардағы сопылық сарын, сопылықтың түркі қоғамының қаймағы – шығармашылық элита арасында ғана емес, қарапайым халық арасында да кеңінен таралуының дәлелі бола алады.

XII ғ. дейін түркілер арасында тек дүниетаным ретінде ғана өмір сүрген сопылықтың, дамыған діни-философиялық жүйе ретінде қалыптасып, өзіндік ұйымдық формаға ие болуы Қ.А. Ясауидің қызметімен байланысты. Ясауи тарихатының қалыптасуы, оның өзіндік ерекшеліктері жайлы біз бұған дейінгі зерттеулерімізде арнайы қарастырған болатынбыз [1]. Бұл мақала Қ.А. Ясауидің сопылық ілімінің ерекшеліктерін анықтауға арналады.

Ең алдымен, Ясауи ілімінің қалыптасуына ықпал еткен тарихи-объективті факторларды анықтап алайық. Мұндай факторлардың қатарындағы ең маңыздысы, әрине, ислам діні. Алайда, Ясауи өмір сүрген XII ғасырда ислам дінінде белгілі бір тоқыраушылық, кері кету құбылыстары орын алып жатқан болатын. Өркениеттік зерттеу методологиясы тұрғысынан алғанда бұл тарихи дамудың заңды кезеңі, яғни кез келген өркениет қалыптасу, даму, құлдырау кезеңдерінен өтетін болса, VIII ғ. қалыптасқан ислам діні, IX-X ғғ. өзінің шарықтау шегіне жетіп, одан кейінгі уақытта бірте-бірте құлдырай бастаған болатын. Исламдағы құлдырау, тоқыраушылықты біртұтас исламның бірнеше бағыттарға бөлініп кетуінен, ортодоксалды исламның өзі көбіне біржақты ойлайтын, фанатик, дүмше-молдалардың қолында қалып қоюынан, ерте исламға тән болған еркін ойшылдықтың қудалануынан, оның орнына соқыр сенімнің белең алуынан, ерте исламға жат діни төзімсіздіктен, дінбасыларының дүниеқоңыздыққа белшесінен батуынан және т.б. кері құбылыстардан көрініс тапты. Ясауидің сопылық дүниетанымы дәл осы кері құбылыстармен күресте пісіп-жетілді.

Ясауи іліміне ықпал еткен келесі маңызды фактор – дәстүрлі түркілік дүниетаным. Ерте дәуірлерден-ақ қалыптасқан түркілік дүниетанымның негізінде Тәңірі діні, аруақтарға сиыну, көшпелі өмір салтынан туындайтын руханилықты материалдық құндылықтардан жоғары қоятын базалық түсініктер және т.б. жатты. Әрине, түркілерге тән бұл ізгі қасиеттер де сол, алғашқы қалыптасқан уақытындағыдай таза, кіршіксіз күйінде сақталды деуге болмайды, бұлай десек, біз тағы да өркениеттілік заңдылықтарына, жалпы, дүниедегінің бәрі үнемі өзгеріп тұратындығын негіздейтін диалектика заңына қарсы келген болар едік. Алайда көшпелі өмір салтымен байланысты динамизм, сондай-ақ дүниеден өткен ата-баба аруақтарын құрмет тұту негізінде қалыптасқан ұрпақ сабақтастығы дәстүрлері түркілердің рухани ізгі қасиеттерін жекелеген тұлғалар арқылы болса да, ұрпақтан-

ұрпаққа жалғастырып отырды. Атап айтқанда, ежелгі дәуірдегі грек философтарының көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен данагөй бабамыз Анахарсисти, одан бері қарай, орта ғасырларда екінші ұстаз атанған әл-Фарабиден бастап, Жүсіп Баласаұни, Махмұт Қашқари, Ахмет Игүнеки, сондай-ақ Қожа Ахмет Ясауиді де осы түркілердің рухани ортасы қалыптастырған болатын.

Ең ақырында, Ясауи ілімінің қалыптасуына ықпал еткен негізгі факторлардың бірі, әрине ол өмір сүрген тарихи кезең, яғни XI ғ. аяғы – XII ғасырдағы Түркістан өлкесіндегі саяси-әлеуметтік ахуал. Тарихи тұрғыдан алғанда бұл өзіндік бір аласапыран, қым-қуыт кезең болған еді. Бүкіл мұсылман әлемін біріктірген Халифат ыдырап, Орталық Азия, Мәуереннахр аймағының өз ішінде билік жолындағы талас-тартыс, бір әулетті келесі әулет ауыстырып жатқан саяси тұрақсыздық жағдайы орын алды. Атап айтқанда, алғаш Халифаттың ыдырауы тұсында Хорасан мен Мәуереннахрдағы билікті қолына алған Саманидтерді (олардың билігіне Қазақстанның оңтүстік аймақтары да қараған болатын), кейінірек Қараханидтер алмастырды. XI ғ. басында Сыр бойынан үдере көшкен селжүктер, Мәуереннахр жерінде тұрақтай алмай, ары қарай Хорасан жеріне өтіп, осындағы билеуші әулет - Ғазнауилермен болған күресте бірте-бірте Хорасаннан бастап, Кіші Азияға дейінгі аймақта созылып жатқан ұлан-ғайыр империяның негізін қалаған болатын. Алайда империя ішкі талас-тартыстардың кесірінен көп ұзамай ыдырап, империяның орнына құрылған Хорезмшахтар мемлекеті өз билігін Мәуереннахр, және онымен жапсарлас жатқан Түркістан аумағын да өзіне қаратты. Хорезмшахтар билігі де ұзаққа созылмай, аймақты бастапқыда қарақытайлар, артынша монғолдар жаулап алғаны тарихтан белгілі. Міне, осындай аумалы-төкпелі, аласапыран заман сол дәуірде өмір сүрген адамдардың санасына ықпал етпей қоймайтын еді. Ясауи де өз заманының бел баласы болды. Оның көзқарастарындағы эсхотологиялық сарындар, яғни ақыр заманның таяп қалғандығын сезіну көңіл-күйлеріне сол өзі өмір сүрген дәуірдің осындай кері құбылыстары ықпал етсе керек.

Сонымен, Ясауи ілімі жоғарыда көрсетілген тарихи-объективті алғышарттармен дайындалды. Ендігі кезекте Ясауидің сопылық ілімінің тікелей өзіне тоқталып, оның ішкі мәнін ашуға тырысып көрейік. Бұл мәселеде Ясауидің бізге дейін жеткен негізгі еңбектері - «Диуани хикмет», яғни сопылық сипаттағы өлеңдер жинағы және «Фәһрнама» атты сопылықтың шарттарын талдап жазған рисалалар, яғни трактаттар түріндегі еңбегі негізгі дерек көзі бола алады. Аталмыш еңбектерді оқи отырып, Ясауидің сопылық іліміндегі маңызды ерекшеліктердің бірі оның ілімінің ең алдымен шарифатқа негізделетіндігін байқаймыз. Сопылықтың кейбір әсіре шеткері мектептерінде шарифатқа менсінбеушілікпен қарау, оның маңызын төмендету үрдістері орын алатындықтан бұл ерекшелікті баса көрсеткіміз келеді. Бұл тұрасында «Хикметтерде»:

Шарифатсыз тариқатқа кіргендердің
Шайтан келіп иманын алады екен...

Сондай-ақ:

Шарифат – дүр ғашықтар әфсанасы,
Болмаса асып туған нақ данасы, -
Басқаның тариқатқа жоқ таласы,
Бұл сырға ғаршы үстінде қандым міне» [2, 66 б.]

деген жолдар айғақтайды. Сонымен бірге, «Фәһрнамада» Ясауи бабамыз шарифаттың тариқатқа апаратын негізгі жол екендігін көрсете отырып, шарифаттың он шартын көрсетіп береді, бұл 1) Алланың Бірлігі мен Мұхамедтің елшілігін тану, осыған сену; 2) намаз; 3) ораза; 4) қажылық; 5) зекет; 6) жылы сөзді, кішіпейіл, қарапайым болу; 7) дінді пайғамбар жолына сай ұстау; 8) жақсылықты жаю; 9) жамандықты тыю; 10) білім-ғылым табу [3, с. 69]. Көпшілік мұсылмандар шарифаттың тек бес шартын ғана біліп, басшылыққа алатындығы белгілі. Ясауидің шарифат шарттарын 10-ға жеткізуі, біріншіден, оның шарифат жөніндегі танымының кендігін көрсетсе, екіншіден

оның көпшілік байқай бермейтін дүниелерге мән беріп, олардың адамның рухани тәрбиесіндегі маңыздылығын түсінуінен туындаса керек. Сонымен бірге бұл, Ясауи ілімінде ынтызарлық, ыждаһаттылық, яғни Алланы танудағы ерекше ықыластылық қасиеттерінің дәріптелетіндігінің де айғағы бола алады.

Ясауидің пікірінше, шариғаттың талаптарын толық орындамайынша тариқатқа аяқ басуға болмайды:

Әркім түссе тариқаттың жолына,
Әуелі қадамды шариғатқа қою керек,
Шариғаттың істерін ада қылып,
Одан кейін бұл дағуаны қылу керек

Шариғаттан сүрінбей өткен жолшыларға, яғни дәруітерге Ясауи тариқаттың 10 мақамын көрсетеді, Фаһрнамада жіктелген бұл мақамдар мыналар: 1) тәубаға келу; 2) пірге қол беру; 3) Алладан қорқу; 4) Үміт (Алланың рахымынан қол үзбеу); 5) Уәзипасын орындау (парыздан кейін орындалатын шарттар); 6) Пірдің айтқандарын орындау; 7) Пірдің рұхсатымен сөз сөйлеу; 8) Насихат тыңдау; 9) Дүниені санадан, ойдан шығарып, Аллаға көңілмен жақындау; 10) Дүниеден сақтанып, тек қана Аллаға берілу. Ясауидің сопылық ілімінің негіздерін түсіну осы он мақамды жіктеу арқылы іске асса керек. Айта кететін жағдай, Ясауи көрсетіп отырған сопылық жолдың талаптарында шариғат шарттарына қосылып отырған талаптар көп емес, мұндай талаптарға тек пірдің орнын анықтаумен байланысты мақамдарды ғана жатқызуға болады. Ал сонда тариқат жолының шариғаттан ерекшелігі неде дегенде, ол тек сол шариғат талаптарын көңілмен, ден қою арқылы, шын ықыласпен орындауды талап ету екендігін көреміз. Дәл осы мәселе, яғни ықыластылық, риясыздық Хикметтердің өн бойында көрініс тауып отырады:

Ей талапкер, ықылас керек, ғашық болсаң,
Жаннан кешіп, мехнат тартып садық болсаң,
Одан кейін Тәңірдің құзырына лайық болсаң,
Лайық болмай, Оның дидарын көре алмайсың!

Ықылас – дін үшін жасаған істеріңнің барлығын Алла үшін жасау деген сөз. Әр істі жаныңдай сүйіп, сүйсініп істеуің керек. Бірақ, істеген жақсылығың, қызметің үшін адамдардан ештеңе дәмептеуің керек. Ықыласқа қарама-қарсы құбылыс – риякерлік. Яғни, «жақсы екен десін, діндар екен десін» деп халыққа жағыну, олардың көзіне түсуден туған мақтанның ең төменгі дәрежесі. Риякерлік адам үшін ең үлкен қауіп. Өзін діндар десін деп, монтаны сопы болып жүрген, намазынан, оразасынан, тәспісінен, зікірінен, қылығынан, киімінен, әрекетінен діндар болып көрінген риякерлердің халі шынайы діндарлыққа жат. Мұндайларды Ясауи жалған сопы деп атап, оларды өз хикметтерінде ерекше сынға алады:

Жаннан кешпей «Ху, Ху» деудің бәрі жалған,
Бұл арсыздан жөн сұрама жолда қалған.
Пір қызметін өтейміз, дәруішпіз дер,
Арам, мәкрүһ білмейді, дорбасын толтырып жейді
Көзінде жас жоқ, зікір алқасына кірер,
Сырты дәруіш, ақыреттен қорықпайды,
Істегені жаман іс, арамнан еш үрікпейді.
Рия тәспісі қолында, көзінде жас жоқ.

Жалған шайх жарамсыз бірдеңелерді оқып алып, өзін халыққа шайхпын деп танытады. Шайхтықты күнкөріс көзіне айналдырады. Ясауи Фаһрнама еңбегінде жалған шайхтар жайлы: «Олар (шайхтар) мүриттерінен деме қылады... Егер мүриттері оған сый-сияпат бермесе «Мен де бизар, Алла да бизар», - деп айқайлап ұрысады», - деп сынға алса, ал«Хикметтерде» жалған шайхтардың нәпсіқұмарлығы одан да бетер масқараланады:

Суфи болғансып, нәпсің мен әр дем есікке қарайсың,
Сияпат алып келді ме деп келген кісіге қарайсың

Алланың лағнетін мойныға әр дем тағасың,
Суфи-сипат болдың, бірақ еш мұсылман болмадың.

Сопылық жолда Ясауи әркез өзіне сақ болуды, нәпсінің құрған тұзағына түсіп қалмау үшін, әрдайым өзінің шынайы талап-тілектерінді екшеп отыруының қажеттігін түсіндіреді. Сопының басты мақсаты - Алламен қауышу болса, сопылық жолға түскендердің ең үлкен қаупі осы негізгі мақсатынан адасу. Өйткені адамның нәпсісі әрдайым оны мақсатынан тайдыруға дайын тұрады. Жолға түскендердің халықтың мақтауына еріп, Хақтан ажырап қалу қаупі бар. Осы құбылыс өзіндік сын – меламаат түсінігінің негізі болып табылады. Меламаат – адамның өзін төмен санауы, халықтың оны даттауы мен масқаралап әжуалауын қалауды білдіреді. Яғни, меламаат адамның өзін басқалардан артық санап, менмендікке салынып кетпеуін қадағалауының негізгі тәсілі. Діндарлығымен өз-өзіне мақтанып, менмендікке салыну өте қауіпті нәрсе, сондықтан да Ясауи ең алдымен өзін осындай қауіптен сақтандырады:

Құл Қожа Ахмет жамандардың жаманы Сен,
Барша бидай, ел тұтпайтын сабаны Сен.
Жолдан азған құнаһарлардың наданы Сен,
Келіңіздер закир құлдар зікір айтайық.

Меламаат өте қиын іс, бірақ сопылардың жолындағы бұл кедергіні Аллаға деген шексіз махаббат арқылы жеңуге болады:

Шын көңілмен тағат қыл, Алла білсін,
Халық ішінде бейшара бол, әлем күлсін.
Топырақ сипат, қор көрін, нәпсің өлсін,
Жәрдем етсең, нәпсімді жеңіп, жыласам мен.

Ясауидің сопылық ілімі өз кезінде «Хал ілімі» деп те аталған екен. Мұның мағынасы адамның жан-дүниесінің, рухының кіршіксіз, таза, Аллаға деген ерекше махабатқа толы халіне жеткізетін ілім дегенді білдірсе керек. Бабамыздың өз ілімін осылай атағаны оның ең мықты шәкірттерінің бірі Сүлеймен Бақырғанидың (Хакім ата) өз ұстазына арнаған мына арнауынан көрінеді:

Басса таулар шегінген,
Бақса Қағба көрінген.
Хал ілімі берілген
Шайхым Ахмет Ясауи.
Асыл еді нәсілі,
Білмес адам пасығы,
Хақтың ғана ғашығы
Шайхым Ахмет Ясауи.

Заманында кеңінен қанат жайған Ясауидің «хал ілімінің» шарапатынан елімізде түрме, жетімдер үйі, қарттар үйі, маскүнемдік, нашақорлық, зинақорлық секілді және басқа азғындық атаулының ешбірі болмаған [4, 88 б.]. Ясауи сопылығының негізінде жатқан осы хал ілімін ұстану арқылы, әрбір жеке адам бақытқа жетіп, әлемде «қой үстінде бозторғай жұмыртқалайтын» жұмақ заман орнайды деген үмітпен өмір сүреді әрбір түркі текті мұсылман. Ең бастысы, түркі текті халықтар үшін нәпсінің әр түрлі азғыруларымен күрестің бұдан озық тәсілі әзірге ойлап табыла қоймағандығын мойындауымыз керек.

Әдебиеттер

1. Қартабаева Е.Т. Йасауийа тариқатының өзіндік ерекшеліктері жайында // Қазіргі тарих ғылымының проблемелары: жаңа бағыттар мен көзқарастар. «Бекмаханов оқулары» халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2010. – 230 б.
2. Қожа Ахмет Йасауи. Хикмет жинақ. – Алматы, 1998. – 66 б.
3. Намық Кемал Зейбек. Қожа Ахмет Йасауи жолы және таңдамалы хикметтер. – Анкара, 2003. – 69 б.

4. Жүнісбаев Ұ. Ладуні ғылым // Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері. Халықаралық конференция. 29 қыркүйек – 1 қазан 2008 ж. Түркістан қаласы. – Алматы, 2008. – 88 б.

References

1. Қартабаева Е.Т. Jasauija tariqatynuң özindik erekshelikteri zhajynda // Қазіргі тарих ғылымунуң problemelary: zhaңa baғыttar men көzkarastar. «Bekmahanov оқулары» halyқаралық ғылыми konferenciya materialdary. – Almaty, 2010. – 230 b.
2. Қозха Ахмет Ясауи. Hikmet zhinақ. – Almaty, 1998. – 66 b.
3. Намуқ Kemal Zejbek. Қозха Ахмет Ясауи zholy zhөne таңdamaly hikmetter. – Ankara, 2003. – 69 b.
4. Zhүnisbaev Ұ. Laduni ғылым // Қозха Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері. Halyқаралық konferenciya. 29 қыркүйек – 1 қазан 2008 ж. Түркістан қаласы. – Almaty, 2008. – 88 б.

КАРТАБАЕВА Е.Т.

(профессор кафедры всемирной истории, источниковедения и историографии
КазНУ им. аль-Фараби, к.и.н.)

МЕСТО ХОДЖА АХМЕТА ЯСАУИ В ДУХОВНОМ РАЗВИТИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности суфийского учения Ходжа Ахмета Ясауи – основоположника тюркской школы суфизма. Автор рассматривает учение Ясауи как один из основных источников формирования духовности тюркских народов. В статье всесторонне рассматриваются объективные исторические условия становления суфийского учения Ясауи, то есть объективные предпосылки формирования этого явления. По мнению автора именно противоречивые обстоятельства, имевшие место в рассматриваемый период в мусульманских странах повлияли на формирование суфизма, и суфийское мировоззрение Ясауи вызревало в борьбе с этими отрицательными явлениями в общественной жизни. На формирование учения Ясауи также большое влияние оказало традиционное мировоззрение тюркских народов. Такие выводы автор делает на основе анализа источников и историографического материала.

Ключевые слова: ислам, история, тюрки, суфизм, шариат, тарикат.

E.T. KARTABAEVA

(Candidate of Historical Sciences, Associate Prof. of Al-Farabi KazNU)

KHOJA AHMAT YASAWI'S PLACE IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF THE TURKIC PEOPLES

Summary

This article discusses the features of the Sufi teachings of Khoja Ahmed Yassawi – the founder of the Turkic school of Sufism. The author examines the doctrine of Yasawi as one of the main sources of the spirituality of the Turkic peoples. The author comprehensively considers the objective historical conditions for the emergence of the Sufi teachings Yasawi, there are objective prerequisites for the formation of this phenomenon. According to the author it is contradictory circumstances that have taken place in the period are risen in Muslim countries influenced the formation of Sufism, and the Sufi outlook of Yasawi matured in the fight against these negative phenomena in society. The formation of Yasawi teaching is also much affected by the traditional outlook of the Turkic peoples. The author made conclusions based on the the analysis of the sources and historiographical material.

Keywords: Islam, history, Turks, Sufism, Sharia, Tariqa.

АБДУЛИНА А.Т.

(СНС Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова)

КОРЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В КУЛЬТУРНО-БЫТОВОЙ ЖИЗНИ СЕЛА В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД В КАЗАХСКОЙ ССР

Аннотация

Объектом исследования в статье стала культурно-бытовая сфера села за 1945-1980-е гг., характеризующаяся интенсивными процессами выравнивания уровня образования городского и сельского населения, а также в гендерном и национальном разрезе, улучшением социальной инфраструктуры села, что привело к некоторому сокращению миграции сельчан в города.

Ключевые слова: культура, объект культуры, потребление культуры, социальная инфраструктура, уровень образования.

Социальная, политическая и культурная отсталость казахов, сильные пережитки патриархально-родовых отношений, оказали определенное влияние и на их культуру и быт в прошлом. В советское время, после окончания кровопролитной Великой Отечественной войны и завершения большевистских экспериментов конца 1920-1930-х гг. по модернизации социально-экономического строя, повышению культурно-образовательного уровня советских граждан, наметились положительные тенденции в области культуры и быта сельского населения.

При делении культуры на материальную и духовную надо учитывать и выделение во всей культуре бытовой ее области (в отличие от профессиональной) и соответственно в этой области традиционно-бытовой культуры. Специфика культуры сельского населения как одной из частей общества связана с большей ролью, которую играют на селе традиционные формы.

Профессиональная духовная культура, независимо от этнической принадлежности, включает следующие звенья:

- 1) произведения представителей отраслей творческой интеллигенции;
- 2) институты, способствующие ее созданию и распространению;
- 3) восприятие, пользование культурой (ее «потребление») [1, с. 56].

Для нас важно рассмотреть два последних аспекта профессиональной духовной культуры: во-первых, культурная среда, с которой взаимодействует социальный объект и которая оказывает влияние на его деятельность по созданию и освоению духовных ценностей и благ, на его духовные потребности, ценностные ориентации в области культуры. Во-вторых, необходимо выяснить уровень и меру потребления ценностей профессионального творчества, установить соотношение в потреблении национальных и интернациональных форм.

Одним из важнейших показателей культурного развития является уровень образования. Произошедшие изменения в области образования сельского населения Казахстана особенно заметны при хронологическом рассмотрении вопроса. Значительные сдвиги произошли в решении вопроса массовой грамотности сельского населения. Так, в среде сельчан процент грамотных в возрасте 9-49 лет составил в 1939 г. – 82% [2], то в 1989 г. – 99,7% [3, с. 6], как среди мужчин, так и среди женщин, а в Алматинской области удельный вес грамотных в 1959 г. уже достигал 95,7% [4, с. 60]. Положительная динамика в сельской местности прослеживалась в численности учащихся дневных общеобразовательных школ в 1940-1980-е гг.: от 786,3 тыс. до 1675,6 тыс. соответственно [2, с. 92].

Произошли изменения и в уровне образования сельской интеллигенции. В 1959 г. на 1000 занятых умственным трудом на селе приходилось 861 человек с высшим и средним (неполным средним) образованием против 311 в 1939 г. За этот же период эти показатели выросли среди руководителей среднего звена сельскохозяйственного производства с 10 до 307, среди председателей и секретарей исполнительных комитетов сельских и поселковых Советов – с 16 до 842, председателей колхозов и их заместителей – с 14 до 731, агрозооветработников – с 510 до 918. Общая численность сельского населения с высшим образованием увеличилась почти в 2,5 раза [5, с. 47]. Однако сельская интеллигенция Казахстана уступала по численности интеллигенции села в РСФСР и на Украине, а также значительно уступала другим советским республикам по образовательному уровню. Так, в 1970 г. на 1000 чел. интеллигенции и служащих советского села приходилось с высшим, незаконченным высшим и средним специальным образованием 554 человека, а в сельских местностях Грузии – 693, Литвы – 550, Белоруссии – 582, Узбекской ССР – 559, Украины – 593, а в Казахстане – 502.

Как показывают статистические данные, произошли коренные изменения в уровне образования отдельных национальностей. Преодолена значительная разница в уровне образования русских и коренного населения Казахстана. Если в предвоенные годы на 1000 сельчан приходилось 13 казахов с высшим и средним (неполным средним) образованием, то в 1959 г. 171, русских соответственно – 72 и 240, украинцев – 50 и 269, татар – 73 и 277, узбеков – 14 и 198 [5, с. 47].

Характерным также был более высокий темп роста образовательного уровня женщин по сравнению с мужчинами. Так, в среде сельского населения Алматинской области с 1959 г. по 1970 г. численность мужчин, имеющих высшее образование, увеличилась на 7 человек, а у женщин на 11 [6]. Кроме того, в конце 1930-х гг. всего 100 тыс. женщин занимались преимущественно умственным трудом, или 4,1% общей численности занятого населения республики. Через 20 лет в сельских местностях их насчитывалось более 134 тыс., из них высшее и среднее специальное образование имели 78,6 тыс. [5, с. 47].

Последствия войны, рост престижа высшего образования среди молодого поколения сказались на возрастной структуре сельской интеллигенции Казахстана, характеризующейся преобладанием людей молодого и среднего возрастов. Об этом свидетельствуют итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., выявившими численное преобладание в рядах сельской интеллигенции 20-39-летних и 40-49-летних людей [7]. Долгие годы в Казахстане сохранялась диспропорция в территориальном размещении сельской интеллигенции, обнаруживающейся в лучшей обеспеченности сел и аулов южных областей (Алма-Атинская, Джамбульская, Кзыл-Ординская, Чимкентская) кадрами специалистов, что, по мнению Х.М. Абжанова, было связано с наличием здесь большого числа вузов и техникумов [5, с. 71].

Культурная среда современного села характеризуется концентрацией трансляторов современной культуры – школ, библиотек, клубов и т.п. С конца 1940-х гг. была активизирована работа по переходу к всеобщему семилетнему образованию в Казахстане, а в 1957 г. был утвержден указ Президиума Верховного Совета Казахской ССР «О всеобщем семилетнем обязательном обучении в Казахской ССР». В 1973 г. ЦК КПСС и Совет Министров СССР приняли постановление «О мерах по дальнейшему улучшению условий работы сельской общеобразовательной школы», в котором был утвержден принцип дислокации сельских школ - в каждом колхозе и совхозе. В соответствии с этим постановлением уже к 1975 г. по сравнению 1971 г. количество средних школ сельской местности республики увеличилось с 1,7 до 2,2 тыс., а начальных с 3,3 до 2,4 тыс. [8, с. 212]. Если говорить о структуре общеобразовательных школ, то здесь шел процесс уменьшения удельной доли неполных средних школ и увеличение удельной

доли средних школ. Показатели по Алматинской области могут проиллюстрировать данную тенденцию: в 1966/67 учебном году в регионе удельный вес начальных школ составил 41,2%, семи- и восьмилетних – 33,1%, средних – 25,6%, а в 1980/81 учебном году соответственно 15,8%, 29,9% и 52,9% [9, с. 135]. В системе образования языками обучения были – русский, казахский, уйгурский и др., между тем наблюдался существенный перевес школ с русским языком обучения, поскольку коммунистическая партия неуклонно проводила политику русификации в русле концепции единого «советского народа». К недостаткам сельского образования можно также отнести противоречия между высокими показателями всеобщего и реальными различиями в качестве знаний по сравнению с городом.

Школьная система Казахстана учитывала особенности быта и расселения сельских жителей, поскольку создавались интернаты, пансионаты при школах. Так, полевое обследование колхозов Абаевского района Семипалатинской области, осуществленное московским Институтом этнографии в 1950 г., выявило, что для детей, родители которых работают в отгонных бригадах, в с. Кара-Ауыл при школе-десятилетке им. Абая имелся интернат, где дети были обеспечены не только жильем и питанием, но, в случае необходимости, и одеждой. Многие отгонные бригады обслуживались начальными школами, переезжающими вместе бригадой на места ее нахождения. Такова, например, была школа колхоза «Жана Енбек», которая зимой находилась в поселке, а весной и осенью на одном из сезонных и пастбищных участков, где для этих целей было построено специальное здание. Отгонные бригады обслуживались также передвижными киноустановками, переезжающими с одного участка на другой [10, с. 51].

Помимо своего прямого назначения – воспитания и обучения детей, школы, разбросанные на огромной сельской территории, вели большую культурно-просветительскую работу среди всего населения: чтение лекций, газет и книг, руководство школьными кружками художественной самодеятельности, организация спектаклей и концертов для всего колхоза и т.д. К примеру, в школе им. Абая Абаевского района выпускалась газета «Питомцы Абая», каждый номер которой переписывался в 2-х экземплярах, один из них посылался в Семипалатинский музей им. Абая, с которым школьники поддерживали постоянную связь [10, с. 52].

В 1950-е гг. были введены новые льготы и преимущества для учителей и членов их семей в сельской местности. Сельским учителям предоставлялись бесплатные квартиры, а в случае их отсутствия местные Советы оплачивали аренду квартир, обеспечивали их топливом, освещением, выделяли приусадебные участки, что привело к улучшению труда и быта сельской учительской интеллигенции. По поручению правительства СССР местные органы начали массовое строительство домов для учителей [11, с. 321], хотя данная проблема так и не была решена в советское время.

К трудностям советской школы, в особенности в сельской местности, относятся проблемы недостатка типовых зданий, помещений, слабость учебно-материальной базы, нехватка оборудования для кабинетов химии, физики и пр. В монографии «Культура и быт казахского колхозного аула», описавшей хозяйственные и культурные достижения казахского крестьянства на примере двух колхозов Талды-Курганского района Алма-Атинской области (им. XXII съезда КПСС и «Жетысу»), упоминалось, что при ежегодном пополнении учащихся Чубарской средней школы в 100 человек, 440 ученических мест в 1962 г. явно не хватает, даже при двухсменных занятиях, что не давало возможности организовать работу учебных кабинетов, пришкольных мастерских, лабораторий, наладить кружковую и секционную работу. А это не могло не отразиться на успеваемости: в 1963/64 учебном году из 1088 учащихся не успевало 127 человек [12, с. 253]. Однако со второй половины 1970-х гг. появляется новая тенденция – увеличение

в сельской местности числа малокомплектных школ в связи со снижением рождаемости и активной миграцией сельчан в города. По данным ЦСУ Казахской ССР, в расчете на одну неполную среднюю школу за 1975-1985 гг. сократилось почти в 1,5 раза [13, с. 61].

Элементом социальной инфраструктуру села являются дошкольные детские учреждения, входящие в систему народного образования. В 1985 г. в целом по республике колхозы и совхозы были обеспечены дошкольными детскими учреждениями на 60%, а в таких областях, как Актюбинская, Джамбульская, Джезказганская, Кызыл-Ординская, Уральская и Семипалатинская на 50% [12, с. 69], но в абсолютных цифрах наблюдался значительный рост число сельских детсадов в 1940-1970 гг.: от 536 до 3075 соответственно (более чем в 5 раз) [2, с. 97]. Как мы видим, даже в эти годы, когда происходил неуклонный процесс расширения сети дошкольных учреждений, обеспеченность сельского населения оставляла желать лучшего, что сказывалось отрицательным образом на расширении контингента занятого населения на селе. С другой стороны, в сельских поселениях с преобладанием казахов проблема обеспеченности местами в детских садах не была настолько острой, так как существовал институт семейной взаимопомощи в виде «бабушкиных яслей», когда сноха передавала обязанности по уходу за детьми своей свекрови или маме.

Большую роль в развитии народного художественного творчества, в организации досуга и активного отдыха сельских жителей играли культурно-просветительские учреждения. Локальными очагами культуры на селе в советское время были клубы, дома культуры, библиотеки, музеи, театры. Различия в уровне культурной жизни сельского населения во многом определялись мерой распространения в них этих самых культурных очагов. Мелкие населенные пункты, как правило, были обеспечены культурно-воспитательными учреждениями гораздо хуже, нежели средние и крупные. По утвержденным в СССР нормативам клубные учреждения могли иметь только те поселения, где численность жителей превышала 300 человек, а сельские Дома культуры создавались в административных центрах с населением в 500 человек [13, с. 80].

При анализе статистических данных необходимо учитывать то, что сельское население по сравнению с городским отличается сильной распыленностью и поэтому показатели обеспеченности культурными услугами должны быть для села гораздо выше, чем для города [14, с. 14]. Так, в 1965 г. по Казахстану имелось 5652 клубных учреждений, из них в сельской местности – 5027 [8, с. 231]. По данным Министерства культуры Казахской ССР, в 1986 г. в четырех областях республики (Жоькетавская, Семипалатинская, Талды-Курганская и Тургайская) обеспеченность клубными учреждениями была около 90%, а в 6 областях (Актюбинская, Джамбульская, Карагандинская, Кызыл-Ординская, Мангышлакская, Уральская) близка к норме, а в большинстве районов остальных областей республики обеспеченность клубными учреждениями была даже выше [13, с. 80].

В отличие от республик Средней Азии, где в общественной и семейной жизни в послевоенные годы прослеживалась строгая гендерная сегрегация, в Казахстане не получила распространения практика создания женских клубов, в работе которых принимали участие только девушки и женщины.

По данным Г.П. Васильевой, в Северном Туркменистане в 1960-е гг. начали функционировать клубы девушек, созданные при сельских школах, где имелись кружки кройки и шитья, ковроткачества, спортивные и фото-кружки, коллективы художественной самодеятельности. Кроме того, в среднеазиатских республиках в колхозах имелась должность заместителя председателя колхоза по культуре, работавшие, как правило, в тесном контакте с женским советом, деятельность которых имела большое значение в подъеме культуры населения, изменении быта, приобщении женщин к производственной работе и общественной жизни. Заместитель председателя следил за чистотой полевых

станов, за работой медицинских учреждений колхоза, вместе с членами женсовета обучали женщин-колхозниц навыкам гигиены жилища и ухода за детьми, помогали девушкам продолжать учебу в тех случаях, когда им препятствовала в этом семья и т.д. [14, с. 353-355]. Однако и в Казахстане на посещение клубов оказывали влияние традиции, поэтому пожилые люди, в особенности женского пола, за исключением представительниц сельской интеллигенции, считали для себя предосудительным появляться в клубе [15, с. 14].

В конце 1950-х гг. в Казахстане появились новые формы распространения духовных ценностей на селе – автоклубы, обслуживающие животноводов на отгонных участках и жителей отдаленных сел, аулов, и народные университеты. В 1963 г. насчитывалось 303 автоклуба, выполнявших различные функции: медицинское обслуживание, проведение атеистической пропаганды, распространение передового опыта, демонстрация кинофильмов и т.д. [5, с. 145].

В целях активизации работы автоклубов ЦК Компартии и Совет Министров Казахстана 25 мая 1960 г. утвердили совместное постановление «Об улучшении культурно-бытовых условий жизни животноводов на участках отгона», предусматривающее два раза в год (перед выходом животноводов на летние пастбища и после их перехода на места зимовок) проводить семинары-совещания заведующих автоклубами, красных юрт и смотры автоклубов [5, с. 145]. В связи с физическим износом техники постепенно ухудшалась материально-техническая база автоклубов, о чем свидетельствуют отчеты о работе клубных учреждений Алма-Атинской области за 1975 г., где указывалось, что 40-50% машин автоклубов прошли установленные сроки эксплуатации, требовали ремонта, острой оставалась проблема запчастей и горючего [16, Л. 107].

В конце 1959 г. в сельской местности республики функционировало 47 университетов культуры, а в 1962/63 учебном году сельских университетов и школ культуры насчитывалось 459 [5, с. 146]. Помимо стационарных имелись также и передвижные университеты, к их работе привлекались ведущие специалисты, врачи, учителя, партактив, организующие лектории на отгонных участках по пропаганде партийных решений, о гигиене чабанов, профилактике и лечении инфекционных болезней, режиме питания, воспитании детей.

Все большую роль в организации культурного отдыха, в расширении кругозора сельских жителей играли книги. В привитии навыков чтения и интереса к книге, помимо школы, первое место занимали сельские библиотеки, располагающие значительным книжным фондом. Сравним цифры: если в 1940 г. в Казахской ССР в сельской местности имелось 3387 библиотек с книжно-журнальным фондом – 2663 ед., то в 1975 г. – соответственно 7185 и 47 145 [2, с. 104]. Известно, что интенсивность освоения духовной культуры характеризуется показателями периодичности посещения культурных учреждений. По данным Министерства культуры Казахской ССР в 1965-1985 гг. выдача книг и журналов в сельских библиотеках увеличилась в 2,8 раза, а в расчете на одного читателя возросло на 40% [13, с. 83]. Эти данные наглядно демонстрируют рост культурного уровня сельского населения.

Сельские библиотеки были заняты не только обслуживанием населения изданиями, но и осуществляли работу по нескольким направлениям: пропаганда общественно-политической, военно-патриотической, естественнонаучной, атеистической, технической, сельскохозяйственной и художественной литературы, книг по искусству, санитарии, гигиене и спорту на русском и казахском языках. При этом применялись такие методы работы, как индивидуальные и групповые беседы, громкие чтения, вечера, читательские конференции, библиографические обзоры, устные журналы, книжные выставки, стенды. Книжные выставки в то время носили ярко выраженную

идеологическую направленность, о чем говорят их названия: «Партия – наш рулевой», «Комсомол – помощник партии» и пр. [17]

Потребление людьми информации обусловлено рядом факторов, в первую очередь культурными и социально-демографическими: полом, возрастом, образованием и т.п. Естественно, что среди читателей сельских библиотек преобладали лица среднего (в основном мужчины) и молодого возрастов. В сельских библиотеках проводилось дифференцированное обслуживание читателей, подразделявшихся на следующие категории: специалисты сельского хозяйства, учащиеся, рабочая молодежь, сельская интеллигенция, животноводы, полеводы [1, л. 40].

В советское время многие клубы и библиотеки не имели типовых помещений, размещались в приспособленных зданиях, нуждались в специализированном оборудовании, поскольку в республике оно не выпускалось, а поставки из центра осуществлялись не регулярно. По данным А.Н. Кудайбергенова, в середине 80-х гг. каждое восьмое культурно-просветительское учреждение республики располагалось в аварийном или требующем капитального ремонта помещении [18, с. 41]. «Подавляющее большинство из сельских учреждений культуры, - писал начальник Джекказганского облуправления культуры К.К. Меренбаев в середине 70-х гг., обращаясь в Министерство культуры республики, - не имеет одежды, сцены, оконных затемнений. Из-за отсутствия оконных штор в сельских библиотеках выгорает большое количество книжного фонда». Во многих сельских библиотеках отсутствовали читальные залы, помещения не отапливались, поэтому посещаемость была низкой. Дворец культуры им. горняков г. Караганды, служивший основной базой для работы областного театра музыкальной комедии и областной филармонии, четверть века использовал одну и ту же осветительную и звукотехническую аппаратуру [19, с. 16-17].

В распространении культуры, расширении кругозора, приобщении к ценностям советской культуры играло также кино, которое при советском режиме также служило делу пропаганды советского образа жизни, коммунистической идеологии в силу доступности для широких слоев населения. В 1940 г. в сельской местности Казахской ССР насчитывалось 388 стационарных и 596 передвижных киноустановок с платным показом, а в 1970 г. соответственно 5 429 и 2055, число же посещений киносеансов выросло в 26 раз [2, с. 110]. Однако к началу 1980-х гг. сельская киносеть из прибыльной превратилась в убыточную [18, с. 42].

Большое значение в приобщении женщин и стариков (которые также редко бывают в кино) к культурному отдыху имели телевизоры, которые стали появляться в 1960-е гг., а также радио. Для людей, не имеющих возможности читать, вследствие загруженности домашней работой или по другим причинам, радио служило средством приобщения к политической и культурной жизни страны и в первую очередь своей республики, района и колхоза.

За 1940-1970-е гг. кардинальные изменения произошли в культуре быта сельского населения, начинающейся, прежде всего, с устройства жилищ. В.В. Востров и К.А.Кауанова выделили следующие типы колхозных поселений в Казахстане: 1) поселения южных земледельческих районов; 2) поселения северных земледельческих районов; 3) поселения животноводческих районов (главным образом Центральный и Западный Казахстан [20, с. 98]. Более благоустроены были первый и второй типы поселений, где сказывалось влияние древних оседло-земледельческих традиций и близости русских сел. Быт поселений животноводческих районов резко контрастировал, показывая неприхотливость и приверженность старым кочевым традициям. По данным экспедиции О. Корбе в начале 1950-х гг. в колхозах Абаевского района Семипалатинской области в летнее время большинство колхозников жило в юртах, ставя их поближе к месту работы, - на пастбищах и полях. В конце лета юрты переносили в поселок, ставя их возле

домов и продолжали жить в них до поздней осени. Дома в это время ремонтировали и подготавливали к зиме. По-иному был организован быт в колхозе «Долан Аль» Талды-Курганской области, где сказывалось влияние близости русских и украинских селений. Дома здесь расположены в довольно стройном порядке, образуя две параллельные улицы, тянущиеся на полкилометра по направлению к горам. В центре поселка были расположены здания общественного и культурного назначения, среди которых выделялось здание клуба с большим зрительным залом, комнатой для артистов, специальным помещением для библиотеки и красного уголка [10, с. 43-44]. Строительство поселков с четкой планировкой наблюдалось в 50-е гг. не только в Казахстане, но и в среднеазиатских республиках, о чем свидетельствует Н.Г. Борозина, изучавшая материальную культуру узбеков долины Кафирнигана [21, с. 94]. Кроме того, повсеместно для казахских хозяйств было характерно небрежное содержание дворов и скотных помещений, фруктового сада и огорода (при их наличии) на приусадебном участке, что относится к пережиткам кочевого образа жизни [12, с. 234]. Индивидуальные дома в колхозах и государственно-коммунальные в совхозах, как правило, повсеместно не имели коммунальных удобств (отопление, централизованное водоснабжение, ванная, санузел).

В 1970-е гг. были достигнуты большие успехи в развитии жилищно-коммунального хозяйства на селе, транспортной сети, которая характеризовалась прокладкой асфальтированных дорог к 118 сельским районам к 1985 г. и налаживанием регулярного транспортного сообщения с центральными усадьбами 2048 колхозов и совхозов [18, с. 47]. Перестройка районных центров и центральных усадеб колхозов и совхозов велась по архитектурным планам, в которых было предусмотрено размещение площадей, парков, стадионов, культурно-бытовых зданий. Если в 60-х гг. основными формами бытового обслуживания населения были парикмахерские, бани, мастерские по ремонту обуви и пошиву одежды, то в 70-е гг. появились прачечные, мастерские по ремонту бытовых машин и приборов, предприятия по ремонту и строительству домов. О расширении сферы оказываемых населению услуг убедительно говорят такие цифры: если в 1960 г. объем бытовых услуг на душу населения в сельской местности республики составлял всего 1,9 р., то в 1970 г. он увеличился до 8 р. [13, с. 90, 110].

Таким образом, во второй половине 1940-х – середине 1970-х гг., происходили интенсивные процессы выравнивания уровня образования городского и сельского населения, а также в гендерном и национальном разрезах, о чем свидетельствовали возросшие количественные показатели уровня образования сельского населения. Существенно улучшилась социальная инфраструктура села, характеризующаяся возросшими показателями объектов социального (транспорт и связь), бытового, медицинского и культурного обслуживания сельского населения, что привело к некоторому сокращению миграции сельчан в города. Наблюдалось также усиление роли семейно-домашних форм культурного досуга (радио, телевидение, печатные издания и т.д.). Между тем сложности и трудности в совершенствовании сельского образа жизни объясняются спецификой сельского расселения и традиционностью культуры, а запросы сельских жителей росли быстрее, чем создавались возможности их удовлетворения.

Литература

1 Современные этнические процессы в Чувашской АССР. Методические и рекомендации по программированию, технике и организации этнографического исследования. – Чебоксары: ИИЯЛИЭ, 1984. – 164 с.

2 Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: Стат.сб. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 392 с.

-
-
- 3 Народное образование и наука в КазССР. Стат.сб. / Гос.Ком. КазССР по стат. – Алма-Ата: Респ. инф.-изд. центр, 1990. – 170 с.
- 4 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР. – М.: Госиздат, 1962. – Таб. 26. – 202 с.
- 5 Абжанов, Х.М. Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 192 с.
- 6 Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Гос.Ком. КазССР по стат. – Алма-Ата: Респ.инфор.-изд.центр, 1990. – Т. 1. - Таб. 24. – С. 316, 318-319, 341-343.
- 7 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М.: Статистика, 1972. – Т. 3. – С. 60-61.
- 8 Народное хозяйство Казахстана за 60 лет: Сб.ст. / Гос.ком.КазССР по статистик. – Алма-Ата: Казахстан, 1980. – 272 с.
- 9 Абдулина, А.Т. Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу: Дисс. ... к.ист.н. – Алматы, 1998. – 246 с.
- 10 Корбе, О. Экспедиция в Казахстан // Краткие сообщения Ин-та этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – М.-Л., 1952. – С. 39-52.
- 11 История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В 5 т. – Т. 5. - Алма-Ата: Наука КазССР, 1980. – 596 с.
- 12 Культура и быт казахского колхозного аула / Отв.ред. А.Х. Маргулан и к.и.н. В.В. Востров. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 303 с.
- 13 Рогачев, А.А. Социальное развитие села. – Алма-Ата: Кайнар, 1987. – 158 с.
- 14 Васильева, Г.П. Преобразования быта и этнические процессы в Северном Туркменистане. – М.: Наука, 1969. – 391 с.
- 15 Кальшев, А.Б. Культура и быт современного сельского населения Павлодарского Прииртышья: Автореф. дисс. ... к.ист.н. – М., 1977. – 25 с.
- 16 Отчет о работе клубных учреждений Алма-Атинской области за 1975 г. – ЦГА РК. – Ф. 1890. – Оп. 3. – Д. 645.
- 17 Документы о работе библиотек Талды-Курганской области за 1971 г. – ЦГА РК. – Ф. 1890. – Оп. 3. – Д. 56.
- 18 Кудайбергенов А.Н. Культурное строительство в ауле и селе Казахстана в 1961-1985 гг. (историко-партийный аспект): Автореф. дисс.....докт.ист.н. – Алма-Ата, 1991. – 50 с.
- 19 Тлеужанова, М.К. Культурная жизнь Центрального Казахстана (70-80 годы XX века): Автореф. дисс. ... к.и.н. – Алматы, 1997. – 24 с.
- 20 Востров, В.В., Кауанова, Х.А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 272 с.
- 21 Борозина, Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана [Текст] // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана: Сб.статей / Отв. ред. Н.А. Кисляков и М.Г. Воробьева. – М.: Наука, 1966. – С. 91-120.

References

- 1 Sovremennye ètničeskie processy v Čuvašskoj ASSR. Metodičeskie i rekomendacii po programirovaniû, tehnike i organizacii ètnografičeskogo issledovaniâ. Ćeboksary, 1984. 164 s.
- 2 Narodnoe hozâjstvo Kazahstana za 70 let: Stat.sb. Alma-Ata: Kazahstan, 1990. 392 s.
- 3 Narodnoe obrazovanie i nauka v KazSSR. Stat.sb. / Gos.Kom. KazSSR po stat. Alma-Ata: Kazahstan, 1990. 170 s.
- 4 Itogi Vsesoûznoj perepisi naseleniâ 1959 g. Kazahskaâ SSR. M., 1962. Tab. 26. 60 s.
- 5 Abžanov, H.M. Sel'skaâ intelligenciâ Kazahstana v usloviâh soveršenstvovaniâ socializma. Alma-Ata: Nauka, 1988. 192 s.
- 6 Itogi Vsesoûznoj perepisi naseleniâ 1989 g. / Gos.Kom. KazSSR po stat. – Alma-Ata: Resp.infor.-izd.cent, 1990. T. 1. - Tab. 24. S. 316, 318-319, 341-343.
- 7 Itogi Vsesoûznoj perepisi naseleniâ 1970 g. M.: Statistika, 1972. T. 3. S. 60-61.

-
- 8 Narodnoe hozâjstvo Kazahstana za 60 let: Sb.st. / Gos.kom.KazSSR po statistik. – Alma-Ata: Kazahstan, 1980. 272 s.
- 9 Abdulina, A.T. Sovremennye ètnokul'turnye processy v srede sel'skogo naseleniâ Žetyssu: Diss. ... k.ist.n. Almaty, 1998. 246 s.
- 10 Korbe, O. Èkspediciâ v Kazahstan // Kratkie soobšeniâ In-ta ètnografii im. N.N. Mikluho-Maklaâ AN SSSR. M.-L., 1952. S. 39-52.
- 11 Istoriâ Kazahskoj SSR (s drevnejših vremen do naših dneij). V 5 t. – T. 5. - Alama-Ata: Nauka KazSSR, 1980. 596 s.
- 12 Kul'tura i byt kazahskogo kolhoznogo aula / Otv.red. A.H. Margulan i k.i.n. V.V. Vostrov. – Alma-Ata: Nauka, 1967. 303 s.
- 13 Rogačev, A.A. Social'noe razvitie sela. Alma-Ata: Kajnar, 1987. 158 s.
- 14 Vasil'eva, G.P. Preobrazovaniâ byta i ètničeskie processy v Severnom Turkmenistane. M.: Nauka, 1969. – 391 s.
- 15 Kalyšev, A.B. Kul'tura i byt sovremennogo sel'skogo naseleniâ Pavlodarskogo Priirtyš'â: Avtoref. diss. ... k.ist.n. M., 1977. 25 s.
- 16 Otčet o rabote klubnyh učreždenij Alma-Atinskoj oblasti za 1975 g. CGA RK. F. 1890. Op. 3. D. 645.
- 17 Dokumenty o rabote bibliotek Tal'dy-Kurganskoy oblasti za 1971 g. – CGA RK. – F. 1890. Op. 3. D. 56.
- 18 Kudajbergenov A.N. Kul'turnoe stroitel'stvo v aule i sele Kazahstana v 1961-1985 gg. (istoriko-partijnyj aspekt): Avtoref.dis.....dokt.ist.n. – Alma-Ata, 1991. 50 s.
- 19 Tleužanova, M.K. Kul'turnaâ žizn' Central'nogo Kazahstana (70-80 gody HH veka): Avtoref. diss. ... k.i.n. Almaty, 1997. 24 s.
- 20 Vostorov, V.V., Kauanova, H.A. Material'naâ kul'tura kazahskogo naroda na sovremennom ètape. Alma-Ata: Nauka, 1972. 272 s.
- 21 Borozina, N.G. Material'naâ kul'tura uzbekov Babataga i doliny Kafirnigana [Tekst]. Material'naâ kul'tura narodov Srednej Azii i Kazahstana: Sb.statej / Otv.red. N.A. Kislâkov i M.G. Vorob'eva. M.: Nauka, 1966. S. 91-120.

A.T. ABDULINA

(Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Chief Research Fellow)

**RADICAL CHANGES IN THE CULTURAL AND HOUSEHOLD LIFE OF
VILLAGE IN THE KAZAKH SSR DURING THE POSTWAR PERIOD**

The study object of this article is the cultural and domestic sphere of the village in 1945-1980-ies, characterized by an intensive process of leveling the educational level of urban and rural population, as well as in gender and ethnic context, the improvement of social infrastructure in rural areas, which caused reducing of villagers' migration to cities.

Keywords: culture, object of culture, consumption of culture, social infrastructure, level of education.

АБДУЛИНА А.Т.

(Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
аға ғылыми қызметкері)

**ҚАЗАҚ КСР-ДЕГІ СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ КЕЗДЕГІ АУЫЛДЫҢ МӘДЕНИ-
ТҰРМЫСТЫҚ ӨМІРІНДЕГІ ТҮБЕГЕЙЛІ ӨЗГЕРІСТЕР**

Мақалада зерттеудің объектісі 1945-1980 жж ауылдың мәдени-тұрмстық саласының қарқынды дамуы. Сонымен қатар, ауыл халқы мен қала халқының білімінің теңесуі,

ауылдың әлеуметтік инфрақұрылымының жақсаруы негізінде ауыл халқының қалаға көшуінің қысқарғандығын сипаттайды.

Түйін сөздер: мәдениет, мәдениет нысаны, мәдениет тұтыну, әлеуметтік инфрақұрылым, білім деңгейі.

УДК 39(575.1)

ИСКАНДАРОВ Ш.А.

(Ташкентский государственный педагогический университет
имени Низами, СНС, соискатель) (Узбекистан)

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОГРЕБАЛЬНО – ПОМИНАЛЬНЫХ ОБРЯДОВ АРАБОВ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются обряды и обычаи арабов Средней Азии связанные похоронами. Многие обряды зафиксированы во время этнографических экспедиции и вводятся впервые в научный оборот.

Ключевые слова: погребальные обряды, Арабсарай, раджаблик, ифтор, богурсок (бауырсақ).

На территории Узбекистана уже длительное время ведутся историко–этнографические исследования, направленные на изучение истории и обрядности проживающих здесь разных наций и народностей. Рассматривая семейную обрядность местных арабов, мы заметили, что траурные обряды, входящие в данный комплекс, оказались вне поля зрения исследователей. История показывает, что религиозные убеждения узбеков и арабов, имеет множество сходных черт, особенно в семейной обрядности. Рассматривая погребально – поминальные мероприятия этих народов, мы наблюдаем, что они проводятся на основе мусульманских традиций при участии широкой общественности. В отличие от других обрядов семейного комплекса, именно этот цикл проводился под строгим надзором общественности. Однако наряду с этим, в каждом регионе нашей республики наблюдаются характерные особенности в плане табуации, суеверий, обрядовых действий, одежды и кушаний [1, с. 65].

История свидетельствует, что в результате советской идеологической пропаганды 20–30–х гг. XX в., возникло негативное отношение к национальным традициям, в том числе и к погребально – поминальному комплексу обрядов. Разумеется, это привело к определенным изменениям и в траурной обрядности арабов.

Автор данной работы, изучая религиозный аспект траурной обрядности местных арабов, на протяжении 2011 – 2012 гг. провел широкомасштабные полевые исследования. В процессе изысканий был проанализирован ряд мусульманских траурных обрядов, одним из которых является погребально – поминальный ритуал арабов Узбекистана.

Погребально – поминальный обряд арабов отличается рядом специфических особенностей. У арабов Джейнау одной из таких особенностей является вынос тела из «газхона» кухня, что считается богоугодным делом [2]. Вместе с тем, родственники покойного, с плачем входя в дом («таъзияхона»), обнимали скорбящих за шею. Этот обычай называется, «буйин олар» [3, с. 36], но членами арабской диаспоры, как правило, не соблюдается, а считается свойственным местным узбекам и таджикам. По утверждению жителя, умершего выносили через окно, иногда – через дверь [4]. В наши дни покойника можно выносить в любую из трёх дверей дома [5].

У арабов, как и у многих других мусульманских народов, человека в последний путь провожают на табуте [6]. По местной традиции, табут изготавливался, как правило, из тутового дерева. При выносе покойного из дома члены семьи покрывают табут тканями трех видов. Если хоронят мужчину, то к табуту высоко подвязывают ветку ивы [7]. Еще одной особенностью погребальной обрядности арабов в отличие от других диаспор, является наличие символических признаков, обозначающих пол умершего. У арабов Бухарской области при положении тела мужчины в табут пространство в изножье остаётся открытым; если хоронят женщину, то носилки обёртывают материей красного цвета; признаком того, что умер человек преклонных лет, является материя белого, иногда синего цвета [8]. В свою очередь следует отметить, что этот обычай бытует не только у арабов, но и у узбеков данной местности. Так, у узбеков кишлака Туёкли Нарпайского района Самаркандской области табут покрывается чапаном, если умер мужчина, если же хоронят женщину, то поверх носилок набрасывают сюзане [9]. У арабов кишлака Чархин до 70-х гг. XX в. существовал обычай, согласно которому на крышу дома, где был объявлен траур, набрасывалась длинная нить. Эту нить снимали через три дня [10]. В процессе полевых исследований никто из информаторов не смог объяснить смысла данного действия. Предполагается, что нить набрасывали на крышу дома, дабы вернуть дух умершего.

Арабы южных районов Узбекистана на третий день траура совершали обряд «кир ювди» [11]. В этот день близкие родственники облачались в траурную одежду из белой или синей материи. В комплект такой одежды входили платки белого или синего цвета [12, с. 115]. В случае смерти мужа вдова надевала одежду черного цвета, а члены семьи – синего цвета. В знак траура вдова в большинстве случаев носит налобный платок красного цвета. В Ташкенте цветом скорби принято считать черный цвет [13, с. 148; 99]. У киргизов долины этот обычай проявился в несколько ином виде. В знак траура вдова в большинстве случаев носит налобный платок красного цвета [14, с. 69]. В свою очередь следует отметить, что у древних египтян синий и зеленый цвета считались символом жизни и благосостояния. В исламской религии считается, что эти цвета обладают божественной силой. В священных книгах упоминается, что этот цвет имел важное значение в жизни пророков Мухаммеда и Хызра [15, с. 126]. Синий цвет связан с небом и свидетельствует о его божественном происхождении. Известный ученый – востоковед В. Бартольд осуществив, глубокий анализ источников эпохи Тимуридов выявил, что в дни скорби по Сахибкирану Амиру Тимуру и Мухаммаду Султану все воины были одеты в одежды синего и черного цвета, было запрещено даже седлать белых коней [16, с. 37].

У народов Востока цвет символически связан с каким-либо важным событием в жизни человека. Так, синий цвет являлся признаком скорби, а красный – праздника [17, с. 73]. В целом, восприятие синего цвета как символа скорби и траура уходит корнями в глубину веков [18, с. 131; 92]. В то же время мусульманки в знак траура носили платья и других оттенков. Так, женщины кишлака Авваль Ферганской области в качестве признака траура по матери носили одежду синего цвета, а по отцу – черного [19, с. 148]. Опрашивая информаторов о причине ношения ими одежды синего цвета в дни траурных мероприятий, мы услышали утверждение, что «синий цвет прежде всего является знаком скорби и смирения». Арабы Узбекистана в ходе погребально – поминальных обрядов брали в руки тонкий посох (хасса) из плодового или ивового дерева, набрасывали на шею кусок ткани во всю длину и плакали навзрыд, надев чапаны [20]. Издавна был широко распространен обычай, когда родные и близкие умершего, с плачем встречали посетителей, опираясь при этом на посох. Этим людей называли хассакашами. По утверждению информаторов, посох в данном случае символически означал утрату опоры всей семьи [21].

Этот обычай широко распространён среди населения долины и повсюду плакальщиков, опирающихся на посох, называют «хассакаш» [22, с. 110]. В научной литературе встречаются упоминания о том, что данный обычай бытовал не только у арабов, но и у таджиков, казахов и хакасов [23, с. 130; 94; 100–106]. Опять же в народе бытует поверье о том, что покойному становится легче в зависимости от силы плача, опирающихся на посох [24, с. 212]. У узбеков Ферганской долины был принят обряд, в ходе которого близкие родственники покойного, в день похорон, взяв в руки посохи (в основном, из свежесрезанных ветвей чёрной ивы) кружили вокруг дома, рыдая навзрыд и распевая марсии (оды) [25, с. 14]. Посохи в руках мужчин, плач и белые поясные платки – признак траура [26]. В ходе нашего исследования было выявлено иноэтническое влияние, отчётливо прослеживаемое в религиозных траурных обрядах арабов некоторых кишлаков. Так, в ряде кишлаков Бухарской области хассакаши следуют за табутом до мечети. Вернувшись после похорон, они проводят еще один «сеанс» плача, приговаривая «ғаниматим отам», «ғаниматим онам яккаланиб колдириб кетдингиз» [27]. Причина подобных перемен в религиозных траурных обрядах заключается в очень сильном влиянии таджикского окружения.

По обычаю у арабов близкие родственники умершего не снимают поясных платков, подвязанных в виде кушаков (белбог) до конца джаноза [28]. В некоторых арабских кишлаках принято снимать поясные платки на кладбищах. По возвращении же платком подпоясываются не поверх, а под чапаном.

В ходе траурных мероприятий совершались особые садры [29]. Совершающие садр [30] мужчины подпоясывали чапаны, а женщины надевали траурную одежду. На территории Каракульского района Бухарской области в кишлаках Бандбаши, Койдим, Яккалам, Каравчин, Казан проживают арабы. В скорбные дни жители кишлака Бандбаши носят чапаны с платками, встречают пришедших плачем и объятиями.

Как уже говорилось выше, во всех уголках Узбекистана община играет основную роль в ходе траурных мероприятий. Как правило, траур длится один год. По окончании траура близкие родственники умершего дарят друг другу отрезки белой материи, снимают траурную одежду и надевают светлые, простые одеяния [31, с. 559]. Вместе с тем, следует отметить, что у многих народов мира белый цвет считается траурным [32, с. 72–73; 96–102].

В прежние времена был очень широко распространён «мурсак» – предмет женской одежды, скроенной в виде чапана. В Бухаре, Хорезме и Кашкадарье мурсаки отличались шириной и рукавом до локтя, а в Ташкенте и Самарканде – длиной, нешироким покроем и рукавом до кисти [33, с. 152]. Для женщин шились специальные «калтача» – предмет траурного комплекта одежды. Их шили старые женщины – мастерицы. По своему покрою калтача имели общие черты с яктаками (лёгкие халаты без подкладки), украшались джияком (узкая вышитая тесьма), а так как были короткими, то и название получили соответствующее [34]. Обычно калтача носили в дни траура близкие родственницы умершего [35].

В кишлаках Джугари, Чахдари Гиждуванского района Бухарской области издавна компактно проживают арабы, которые в своих погребально – поминальных обрядах имеют целый ряд отличий. Так женщины носят белую одежду, завязывают на талии поясные платки, обязательно – яктак и головной платок, а из обуви – махси [36]. Выше названные предметы одежды считаются непременным атрибутом траура в течение определённого срока – 3, 20, 40 дней или года. Так, до проведения «йигирма» (20 дней) женщины не должны появляться на людях без белбога, махси [37] и яктака. По окончании траурного сорокадневья женщины стирали траурную одежду и по этому случаю, хозяйка дома раздавали пришедшим по бруску мыла и кисею. Существует поверье, что таким образом люди, носящие траур, совершают очищение.

У большинства арабов, проживающих на территории Узбекистана, есть специально выделенные кладбища. У арабов кишлаков Чахдари, Джугари, Арабхана Бухарской области есть кладбище только для своей диаспоры. Так, арабы кишлака Касби Кашкадарьинской области имеют «Мазар Султана Мир Хайдара». У Нуратинских арабов было принято совершать погребения на кладбище «Булак ата», а впоследствии – на мазаре «Калкан ата» [38]. Известно, что арабы кишлака Арабсарай Навбахорского района Навоийской области ещё сто лет назад имели отведённое для них кладбище [39]. В наши дни в некоторых из вышеназванных кишлаков арабов начали хоронить там же, где узбеков, таджиков и представителей других национальностей.

С обретением независимости в Узбекистане начал осуществляться курс на упрощение и экономию при проведении траурных мероприятий. Некоторые из обрядов этого цикла имеют негативные проявления в виде излишней затратности сил, времени и денежных средств.

Особых различий в обрядовых кушаньях, приготовляемых арабами в дни траура, в сравнении их с аналогичными у узбеков не наблюдается. В доме, где есть покойник, пища не готовится, так как считается сакрально нечистой. Именно по этой причине в течение определённого срока казан в доме не открывают. Приготовление пищи во время траура впервые начало вводиться при Джаъфаре [40].

Кроме того, в мусульманском мире существует понятие о том, что всё должно быть парным, кроме смерти. Именно поэтому в доме, где случилось горе, все, что ставится, на дастархан должно быть нечётного числа, включая лепёшки и посуду [41, с. 55]. На поминках категорически запрещено вносить в комнату одновременно две касы с шурпой. Существует поверье, что человека, несущего в руках две касы, тоже постигнет горе [42].

В старину у арабов существовало табу на употребление козьего мяса в ходе траура. Считалось, что козлятину любит шайтан. По утверждению наших информаторов, события XX в. внесли изменения и в обрядовый комплекс. Отныне в пищу допускалось всё, что по исламу считалось чистым.

У каждого народа существует вера в духов предков, что можно наблюдать и у арабов. Для умиротворения духов как правило, в четверг прочитывается молитва и на хлопковом масле готовятся ритуальные чузма и богурсак [43]. Во время молитвы в светильник капают по несколько капель масла, на котором готовили ритуальную пищу. Считается, что закапанное в огонь масло умиротворяет духов. В дом, где объявлен траур, соседи и близкие родственники несут горячую пищу. На другой день после выноса тела в доме готовится особый плов на льняном масле, который подаётся всем пришедшим [44]. У арабов, проживающих в Каракульском районе Бухарской области, чтобы умиротворить дух покойного, на поминки через три дня после похорон приносятся в жертву 2–3 козла, из которых готовится шурпа. Смысл этого мероприятия заключается в желании, чтобы дух умершего был в радости и не мучился на том свете.

У арабов Узбекистана траурная обрядность имеет свои особенности. Так вдова, дети и близкие родственники соблюдают траур в течение года. Не посещают празднества, носят синюю одежду. Однако по истечении года арабы стремятся снять траур. Заключение брака ограничено рядом правил. В частности, вдова не может выйти замуж пока не пройдёт 110 дней. Этот срок необходим для того, чтобы проявились признаки возможной беременности [45]. Если вдова не собирается повторно выходить замуж, то она больше не может носить яркую одежду и украшения [46, с. 307]. Мужчины – арабы, понёсшие тяжёлую утрату, до 40 дней не стригутся и не бреются [47]. В 90 – х гг. XX в. мужчины не брились до тех пор, пока не проводились основные поминки (худойи) [48]. В наши дни мужчины стригутся и бреются после проведения трёх обрядов (7,20,40 дней).

Обычно человек, которого постигло горе, пребывает в растерянности и нуждается в помощи стороны общины. У арабов издавна сохраняется традиция, согласно которой махалля принимает огромное участие в проведении таких мероприятий, как раджаблик, курбанлик, ифтор. В ходе проведения погребально – поминальных обрядов особенно чётко проявляются взаимоотношения в семье, степень близости, терпения и любви.

Литература

1 Аширов А.А. Ўзбек халқи мотам маросимларида зардуштийлик излари // *Ozbekiston tarixi*. – 2002. № 1. – Б. 65. О проведении траурных обрядов в других регионах подробнее см: Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. – Т., 1996; Хисматуллин А.А., Крюкова В.Ю. Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. – Санкт–Петербург, 1997.

2 Полевые записи. Кишлак Джейнау Миришкорского района Кашкадарьинской обл. 2011 г.

3 Насриддинов Қ. Н. XIX – аср охири XX – асрнинг 80 – й. ўзбек халқининг анъанавий дафн маросимлари Қашкадарё вилояти маълумотлари асосида (рукопись дисс.) 1995 й. – Б. 36.

4 Полевые записи. Кишлак Джейнау Миришкорского района Кашкадарьинской обл. 2011 г.

5 Полевые записи. Касанский район Кашкадарьинской обл. 2011 г.

6 тобут – погребальные носилки на четырёх ножках, снабжены ручками.

7 Полевые записи. Кишлак Чархин Нарпайского района Самаркандской обл. 2012 г.

8 Полевые записи. Кишлак Бандбаши Каракульского района Бухарской обл. 2012 г.

9 сўзана – сюзане (род гобелена из гладкой материи с ручной или машинной вышивкой).

10 Полевые записи. Кишлак Чархин Нарпайского района Самаркандской обл. 2012 г.

11 кир ювди – первые поминки на третий день после смерти близкого родственника (родственницы). В этот день обычно стирают одежду умершего и отдают её человеку, который мыл тело.

12 Андреев. М.С. Поездка летом 1928. г. в Касанский район (север Ферганы) // *Известия общества для изучения Таджикистана иранских народностей за его пределами*. – Ташкент, 1929. – С. 115.

13 В кишлаке Авваль Ферганской обл в день смерти члена семьи женщинам раздавали большие красные платки, набрасываемые на головы в развёрнутом виде. Уголки платков завязывались в 3–5 узелков см: Кармышева. Б. Х. Архаическая символика в погребально – поминальной обрядности узбеков Ферганы // *Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии*. – Москва, 1986. стр. 148. У кррейцев красные знамёна тоже считались признаком траура см: Цой. В.С. Изучение семейной обрядности корейцев Казахстана // *Советская этнография*. – 1983. – 2. – С. 99.

14 Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их пережитки ... – С. 69.

15 Шукуров Ш.М. «Шахнаме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – Москва.: Наука. 1983. – С. 126.

16 Бердимуродов А. Гўри Амир Мақбараси Т.: Абдулла Қодирий номидаги нашриёти. – 1996. – Б. 37.

17 Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: Шарқ. – 2001. – Б. 73.

18 Об этом см: Юсуф Хос Хожиб. Кутадғу билиг. – Т.: 1990. – Б. 131; Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. Мерос. – Т.: 1996 – Б. 92.

19 Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально–поминальной обрядности узбеков Ферганы ... – с. 148.

20 Полевые записи. Махалля Арабхана Каганского района Бухарской обл. 2012 г.

21 Полевые записи. Кишлак Бандбаши Каракульского района Бухарской обл. 2012 г.

- 22 Аширов. А. А. Ўзбек халкининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Т.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. Б. 110.
- 23 Андреев М. С. Материалы по этнографии Ягноба (записки 1927 – 1928 гг.). – с. 130; Толеубаев А. Т. Реликты. – С. 94; Усмонова М. У. Дерево в традиционных представлениях хакасов // Вопросы этнокультурной истории Сибири. – Томск, 1980. – С. 100–106.
- 24 Люшкевич Ф. Д. Некоторые особенности этнического развития групп ирони в Узбекистане // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. – С. 212.
- 25 Раҳматилло Қосим Усмон ал–Ўший. Марҳумни дафн этиш маросимлари ва шаърий васият. – 1993. – Б. 14.
- 26 Полевые записи. Кишлак Арабхана Вабкентского района Бухарской обл. 2012 г.
- 27 «мой дорогой отец», «дорогая матушка, оставили меня сиротинушкой».
- 28 джаназа – успокойная молитва, молитва над телом перед похоронами.
- 29 Полевые записи. Кишлак Арабхана Навбахорского района Навоийской обл. 2012 г.
- 30 садр – громкое оплакивание человека, сопровождаемое песнопениями.
- 31 Полевые записи. Кишлак Арабхана Навбахорского района Навоийского области. 2012 г.
- 32 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти 2006. 1 – том. – Б. 559.
- 33 Тэрнер. В. Символ и ритуал. М., 1983. С.72 – 73. Цой В. С. Изучение семейной обрядности корейцев Казахстана // СЭ. 1983. № 2. – С. 96 – 102.
- 34 Жаббаров. И. Ўзбек халқи этнографияси Т.: Ўқитувчи. – Б.152.
- 35 калтача – в пер.с узбек. букв. «коротенький»
- 36 Полевые записи. Кишлак Чархин Нарпайского района Самаркандской обл. 2012 г.
- 37 махси – мягкие женские сапоги без твердого задника и каблука, с мягкой подошвой.
- 38 Полевые записи. Кишлак Джугари Гиждуванского района Бухарской обл. 2012 г.
- 39 Полевые записи. Кишлак Арабхана Навбахорского района Навоийской обл. 2012 г.
- 40 Полевые записи. Кишлак Арабхана Навбахорского района Навоийской обл. 2012 г.
- 41 Полевые записи. Кишлак Узбеккент Нарпайского района Самаркандской обл. 2012 г.
- 42 Бобожонов. Й. Жанубий Хоразм этнографияси лексикаси 1997. Т.: Б. 55.
- 43 Полевые записи. Кишлак Бандбаши Каракульского района Бухарской обл. 2012 г.
- 44 чузма – кушанье из тонко раскатанного теста, поджаренного в масле; богурсок – кушанье в виде круглых кусочков сдобного теста, жаренных в масле.
- 45 Полевые записи. Кишлак Чархин Нарпайского района Самаркандской обл. 2012 г.
- 46 Полевые записи. Кишлак Джугари Гиждуванского района Бухарской обл. 2012 г.
- 47 Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. Т.: Шарк, 2012. Б. 307.
- 48 Полевые записи. Кишлак Бандбаши Каракульского района Бухарской обл. 2012 г.
- 49 Полевые записи. Кишлак Чархин Нарпайского района Самаркандской обл. 2012 г.

References

- 1 Ashirov A.A. Ўзбек halki motam marosimlarida zardyshtijlik izlari // Ozbekiston tarixi. – 2002. № 1. – В. 65. О provedeii traurnyh obrjadov v drugih regionah podrobnee sm: Nasriddinov K. Ўзбек dafn va ta#zija marosimlari. – Т., 1996; Hismatullin A.A., Krjukova V.Ju. Smert' i pohoronnyj obrjad v islame i zoroastrizme. – Sankt–Peterburg, 1997.
- 2 Polevye zapisi. Kishlak Dzhejnau Mirishkorskogo rajona Kashkadar'inskoj obl. 2011 g.
- 3 Nasriddinov K. N. XIX – asr ohiri XX – asrning 80 – j. yzbek halkining an#anavij dafn marosimlari Kashkadarjo viloyati ma#lumotlari asosida (rukopis' diss.) 1995 j. – В. 36.
- 4 Polevye zapisi. Kishlak Dzhejnau Mirishkorskogo rajona Kashkadar'inskoj obl. 2011 g.
- 5 Polevye zapisi. Kasanskij rajon Kashkadar'inskoj obl. 2011 g.

- 6 tobut – pogrebal'nye nosilki na chetyrjoh nozhkah, snabzheny ruchkami.
- 7 Polevye zapisi. Kishlak Charhin Narpajskogo rajona Samarkandskoj obl. 2012 g.
- 8 Polevye zapisi. Kishlak Bandbashi Karakul'skogo rajona Buharskoj obl. 2012 g.
- 9 sŷzana – sjuzane (rod gobelena iz gladkoj materii s ruchnoj ili mashinnoj vyshivkoj).
- 10 Polevye zapisi. Kishlak Charhin Narpajskogo rajona Samarkandskoj obl. 2012 g.
- 11 kirjuvdi – pervye pominki na tretij den' posle smerti blizkogo rodstvennika (rodstvennicy).
- V jetot den' obychno stirajut odezhdu umershego i otdajut ejo cheloveku, kotoryj myl telo.
- 12 Andreev. M.S. Poezdka letom 1928. g. v Kasanskij rajon (sever Fergany) // Izvestija obshhestva dlja izuchenija Tadžikistana iranskih narodnostej za ego predelami. – Tashkent, 1929. – S. 115.
- 13 V kishlake Avval' Ferganskoj obl v den' smerti chlena sem'i zhenshinam razdavali bol'shie krasnye platki, nabrasyvaemye na golovy v razvjornutom vide. Ugolki platkov zavjazyvalis' v 3–5 uzelkov sm: Karmysheva. B. H. Arhaicheskaja simbolika v pogrebal'no – pominal'noj obrjadnosti uzbekov Fergany // Drevnie obrjady, verovanija i kul'ty narodov Srednej Azii. – Moskva, 1986. str. 148. U krrejcev krasnye znamjona tozhe schitalis' priznakom traura sm: Coj. V.S. Izuchenie semejnoj obrjadnosti korejcev Kazahstana // Sovetskaja jetnografija. – 1983. – 2. – S. 99.
- 14 Bajaliev T. D. Doislamskie verovanija i ih perezhitki ... – S. 69.
- 15 Shukurov Sh.M. «Shahname» Firdousi i rannjaja illjustrativnaja tradicija. – Moskva.: Nauka. 1983. – S. 126.
- 16 Berdimurodov A. G'ŷri Amir Maqbarasi T.: Abdulla Kodirij nomidagi nashrijoti. – 1996. – B. 37.
- 17 Amir Temur zhaxon tarihida. – T.: Sharq. – 2001. – B. 73.
- 18 Ob jetom sm: Jusuf Hos Hozhib. Kutadŷu bilig. – T.: 1990. – B. 131; Nasriddinov K. ŷzbek dafn va ta#zija marosimlari.Meros. – T.: 1996 – B. 92.
- 19 Karmysheva B.H. Arhaicheskaja simbolika v progrebal'no–pominal'noj obrjadnosti uzbekov Fergany ... – s. 148.
- 20 Polevye zapisi. Mahallja Arabhana Kaganskogo rajona Buharskoj obl. 2012 g.
- 21 Polevye zapisi. Kishlak Bandbashi Karakul'skogo rajona Buharskoj obl. 2012 g.
- 22 Ashirov. A. A. ŷzbek halkining qadimij je#tikod va marosimlari. T.: A. Navoiij nomidagi ŷzbekiston Millij kutubhonasi, 2007. B. 110.
- 23 Andreev M. S. Materialy po jetnografii Jagnoba (zapiski 1927 – 1928 gg.). – s. 130; Toleubaev A. T. Relikty. – S. 94; Usmonova M. U. Derevo v tradicionnyh predstavlenijah hakasov // Voprosy jetnokul'turnoj istorii Sibiri. – Tomsk, 1980. – S. 100–106.
- 24 Ljushkevich F. D. Nekotorye osobennosti jetnicheskogo razvitija grupp ironi v Uzbekistane // Jetnicheskie processy u nacional'nyh grupp Srednej Azii i Kazahstana. – M., 1980. – S. 212.
- 25 Raxmatillo Kosim Usmon al–ŷshij. Marxumni dafn jetish marosimlari va sha#rij vasijat. – 1993. – B. 14.
- 26 Polevye zapisi. Kishlak Arabhana Vabkentskogo rajona Buharskoj obl. 2012 g.
- 27 «moj dorogoj otec», «dorogaja matushka, ostavili menja sirotinushkoj».
- 28 dzhanaaza – zaupokojnaja molitva, molitva nad telom pred pohoronami.
- 29 Polevye zapisi. Kishlak Arabhana Navbahorskogo rajona Navoijskoj obl. 2012 g.
- 30 sadr – gromkoe oplakivanie cheloveka, soprovozhdaemoe pesnopenijami.
- 31 Polevye zapisi. Kishlak Arabhana Navbahorskogo rajona Navoijskogo oblasti. 2012 g.
- 32 ŷzbek tilining izoxli luŷati. T.: ŷzbekiston millij jenciklopedijasi Davlat ilmiy nashrijoti 2006. 1 – tom. – B. 559.
- 33 Tjerner. V. Simvol i ritual. M.,1983. S.72 – 73. Coj V. S. Izuchenie semejnoj obrjadnosti korejcev Kazahstana // SJe. 1983. № 2. – S. 96 – 102.

-
- 34 Zhabbarov. I. Ўзбек халқи жетнографияси Т.: Ўқитувчи. – В.152.
35 kaltacha – v per.s uzbek. bukv. «koroten’kij»
36 Polevye zapisi. Kishlak Charhin Narpajskogo rajona Samarkandskoj obl. 2012 g.
37 mahsi – mjangkie zhenskie sapogi bez tverdogo zadnika i kabluka, s mjangkoj podoshvoj.
38 Polevye zapisi. Kishlak Dzhugari Gizhduvanskogo rajona Buharskoj obl. 2012 g.
39 Polevye zapisi. Kishlak Arabhana Navbahorskogo rajona Navoijskoj obl. 2012 g.
40 Polevye zapisi. Kishlak Arabhana Navbahorskogo rajona Navoijskoj obl. 2012 g.
41 Polevye zapisi. Kishlak Uzbekkent Narpajskogo rajona Samarkandskoj obl. 2012 g.
42 Bobozhonov. J. Zhanubij Horazm jetnografijasi leksikasi 1997. T.: B. 55.
43 Polevye zapisi. Kishlak Bandbashi Karakul’skogo rajona Buharskoj obl. 2012 g.
44 chuzma – kushan’e iz tonko raskatannogo testa, podzharennogo v masle; bogursok – kushan’e v vide kruglyh kusochkov s dobnogo testa, zharenyh v masle.
45 Polevye zapisi. Kishlak Charhin Narpajskogo rajona Samarkandskoj obl. 2012 g.
46 Polevye zapisi. Kishlak Dzhugari Gizhduvanskogo rajona Buharskoj obl. 2012 g.
47 Razhabov R. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва жетнографияси. Т.: Шарқ. 2012. В. 307.
48 Polevye zapisi. Kishlak Bandbashi Karakul’skogo rajona Buharskoj obl. 2012 g.
49 Polevye zapisi. Kishlak Charhin Narpajskogo rajona Samarkandskoj obl. 2012 g.

ИСКАНДАРОВ Ш. А.

(Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университеті,
АҒА, ізденуші) (Өзбекстан)

**ӨЗБЕКСТАН АРАБТАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Түйін

Мақалада Өзбекстанда ортағасырлардан бері өмір сүріп жатқан араб этникалық тобы жайында сөз болады. Өзбекстан арабтарының кісі жерлеу, өлік жөнелтуге байланысты әдет-ғұрыптарында сақталған өзіндік ерешеліктер қарастырылады.

Түйін сөздер: жерлеу рәсімдері, Арабсарай, раджаблик, ифтор, богурсок (бауырсақ).

Sh.A. ISKANDAROV

(Tashkent State Pedagogical University named after Nizami,
Senior Research Fellow, Aspirant) (Uzbekistan)

**ETHNOGRAPHIC FEATURES OF FUNERAL-MEMORIAL RITES
AT THE ARABS OF UZBEKISTAN**

Summary

In this article the author considers the rites and rituals of Central Asian Arabs related to funerals. Many of rites are observed during the ethnographic expeditions, and they are introduced to the scientific use for the first time.

Keywords: funeral rites, Arabsarai, rajablik, iftor, bogursok (bauyrsak).

**ОТАРЛАУ ОЙРАНЫ
КАТАКЛИЗМЫ КОЛОНИЗАЦИИ
CATACLYSMS OF COLONIZATION**

ӘӨЖ 94:325.1 (574.51)

РАХЫМҚҰЛОВ Д.А.

(Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының аға
ғылыми қызметкері, т.ғ.к.)

**XIX ҒАСЫРДАҒЫ ЖЕТІСУ: ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ ҮСТЕМДІГІНІҢ
ҚАЗАҚТАР КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСІНЕ ЫҚПАЛЫ****

Аннотация

Мақалада XIX ғасырдағы патшалық Ресей үстемдігінің Жетісу қазақтары көші-қон үдерісіне ықпалы мұрағат құжаттары арқылы қарастырылады. Автор мұнда Жетісу өлкесі Іле-Шу өңіріндегі патшалық Ресей отарлық саясатының зор қарқын алып, Ұлы жүз руларының бұрынғы көші-қон бағыт-бағдарының бұзылуына әкеп соқтырғанын және ондағы бірқатар қазақ ауылдарының Шу өңіріне қарай көшіп кетуінің себеп-салдарларын ашып көрсетеді. Сонымен қатар мақала авторы 1867-1868 жж. әкімшілік-аумақтық реформаның негізінде Іле-Шу өңірінде құрылған болыстықтардың маусымдық көші-қон орындарын және төтенше билер съезінде жер дауына байланысты қаралған мәселелерін де мұрағат деректері арқылы анықтаған.

Түйін сөздер: Жетісу өлкесі, Іле-Шу өңірі, патшалық Ресей үстемдігі, отарлау саясаты, көші-қон үдерісі, Ұлы жүз, әкімшілік-аумақтық реформа, би, болыс, төтенше билер съезі.

XIX ғасырдың бірінші жартысында патшалық Ресей өкіметі Жетісу өлкесінде қарқынды түрде жүргізген әскери іс-қимылдары мен саяси іс-шаралары ондағы Ұлы жүз қазақтарының ертеден қалыптасқан көші-қон бағыт-бағдарының бұзылуына әкеп соқтырды. Оны алдымен патша өкіметі 1840 жылдары Ұлы жүз қазақтарымен Аягөз дуандығына қарасты қазақтардың арасында туындатқан жер дауын ушықтырудан бастады. Осы жер дауы кезінде патшалық Ресей өзінің барлық айла-тәсілдерін қолдана отырып, көздеген мақсатына жетуді ойластырады. Сөйтіп патша өкіметінің тікелей араласуымен бұл даудың арты Аягөз дуандығына қарасты қазақтардың үлесіне шешіліп, ал Ұлы жүз қазақтары болса, өздеріне ертеден тиесілі жайылымдық жерлерінің негізгі бөлігінен айырылып қалады. Осының салдарынан Ұлы жүз қазақтарының арасында маусымдық жайылымдарға деген тапшылық ашық сезіле бастайды. Бұл істі өз пайдасына шешкен патша өкіметі сол жерде 1847 жылы Қапал бекінісін тұрғызып, Жетісу өлкесін жаулап алудың жаңа қадамдарына көше бастайды.

1850 жылы капитан Гутковскийдің тікелей басшылығымен орыс әскері Іле өңіріндегі Тойшыбек бекінісін жаулап алу үшін әскери жорыққа шығады. Бірақ онда орыс әскері Ұлы жүз қазақтарының батыл қарсылығына ұшырап, үлкен жеңіліске ұшырайды. Соған қарамастан патша өкіметі 1851 жылы Іле өңіріне подполковник Карбышевтың басшылығымен екінші рет әскери жорық ұйымдастырады. Бірақ бұл жолы Тойшыбек бекінісінің қорғаушылары Карбышев отрядымен күресуде күштің тең еместігін

*Мақала «Төңкеріске дейінгі Қазақстандағы жер қатынастары: (тарих, теория, тәжірибе)» гранттық жобасы бойынша дайындалды (Жоба жетекшісі Н. Мұсабекова. ГФ №0076).

байқаған соң қамалды тастап кетуге мәжбүр болады. Сөйтіп Карбышев әскері бос қалған қамалды қиратып, 1850 жылғы Гутковский әскеріне қарсылық көрсеткен Ұлы жүздің батырлары мен билерін жазалауға көшеді. Оларға түрлі қысымдар көрсетіліп, тіпті олардың кейбірін Сібірге жер аударып жіберуге де барады.

1851 жылғы патша өкіметінің Үшалматы жеріне ұйымдастырған екінші шабуылынан кейін, Іле өңірінде қоныс тепкен бірқатар қазақ ауылдары бірден Іле өзенінің арғы бетіне өтіп, Шу алқабына қарай көше бастайды. Олардың артынша Дулат руының ықпалды билері Диканбай, Әділбекте өз ауылдарымен бірге Іленің арғы жағына көшіп үлгереді. Бұл жөнінде 1851 жылы сұлтан Ералы Әділов Үлкен Орда приставы Перемышльскийге былай деп жазады: «Диканбай мен Әділбек болыстықтарға басшылық жасап Іленің арғы бетіне өтіп кетті. Олармен бірге менің басқаруымдағы Қасқарау руының бір бөлігі де бар. Мен қазақтарға барып өз атымнан қайтындар деп айтып көрдім, оның ішінде мені тыңдағандар кері қайтты. Олардың айтуынша қазақтар малдарына шөбі мол жайылым үшін көшіп кеткен көрінеді. Олар алысқа кете қоймас, бірақ мен білмеймін. Сізге осы жөнінде айтпады деп мені айыптамаңыз. Тыңдайтындар осы жерде қалды, ал бағынбайтындар кетіп қалды» [1, 1-п.]. Бірақ бұл кезде қоқандықтар жаққа Іле өңірін жайлаған қазақтардың барлығы көшіп үлгермеген болатын. Іленің бергі бетінде қалып қойған қазақтар жөнінде 1851 жылдың күзінде сұлтан Әли Әділұлы приставқа мынандай мәлімет береді: «қасқараудан Керімнің туыстары Тілеуберді және Мәукемен бірге солтанкелдің бір тармағы – бөкен, ботбайдың бір тармағы – жанқойлық деген бір ру осында Қазыбек би Тайтелиннің мұнда аз ғана ауылы қалды. Туғанбай би қарамағынан 10 ауыл кетті, қалғаны осында. Дәуітәлінің қарамағындағылардан қанша кеткені маған белгісіз бес не ондайы қалды. Сарыүйсіндер, Сары би осында. Ормақай мен Байсақал осында, яғни Іленің осы бетінде» [1, 5-6-пп.]. Егер осы мұрағат құжатына қарайтын болсақ, онда подполковник Карбышевтың басшылығымен жасалған әскери жорықтан кейінде Ұлы жүздің бірқатар рулары Іле өзенінің бергі бетінде, яғни бұрынғы қоныстарынан көшпей сол жерлерде қалғанын көреміз. Яғни жоғарыда келтірілген мұрағат құжаттарының өзі орыс отрядының әскери жорығынан кейін Іленің бергі бетіндегі жерлер тегістей бос қалмағанын айғақтайтын дерек болып табылады.

1851 жылы 8 қазанда пристав Әли сұлтаннан Іленің бергі бетіндегі қазақтардың көшіп-қонуы туралы қысқаша мәліметті алып, 24 қазанда оны Батыс Сібір генерал-губернаторына былай деп баяндайды: «Дулаттардың барлық бөлімдерінің ішіндегі үлкен бөлігі Іленің арғы бетіне көшіп кетті, бірақ Диканбайдан басқа барлық басты билер осы жақта: Туғанбай би Арқалық тауының маңындағы Биже өзенінің бойында, Дәуітәлі Көкшиелі шатқалында, Сары Достарбасы шатқалында, олардың барлығы аз ауылымен ғана. Әли сұлтанның өзі Көксайдың арғы бетіндегі Тентексу өзенінің бойында, ал Шымыр руының Жанабай бөлімі Күрті өзенінің бойында көшіп жүр [1, 8, 13-п.].

1851 жылы патша өкіметінің әскері Үшалматы жерін (Тойшыбек бекінісін) жаулап алғаннан кейін, сол маңайдағы жерлерді мұқият зерттеуге кіріседі. Осындай мақсатпен 1853 жылы пристав қызметіндегі майор Перемышльскийдің басшылығымен әскери-барлау экспедициясы Қапал бекінісінен шығып, Іле өңіріне қарай бет алады. Барлау экспедициясы белгіленген жерге жеткеннен кейін, сол маңайды тиянақты зерттеп шығып бекініс салатын орынды анықтайды. Сөйтіп 1854 жылы Үшалматы жерінде патша өкіметінің алғашқы бекінісінің іргетасы қаланып, оның құрылыс жұмыстары басталып кетеді. Іле өңірінде бой көтерген бұл жаңа бекініске Верный атауын береді, ал кейініректе Верный бекінісі Алатау округінің резиденциясына (орталығына) айналады. Патша өкіметі Жетісудың Іле-Шу өңірлерін отарлауы кезінде Верный бекінісі маңызды тірек ретінде үлкен рөл атқарды. Тіпті осы кезде Шу алқабына қарай жіберілген барлық әскери-барлау экспедициялары Верный бекінісінде жасақталған болатын. 1859 жылы

М. Венюковтың басшылығымен Шу өңіріндегі қоқандықтардың Тоқмақ және Пішпек бекінісін барлап қайтуы үшін Верный бекінісінде әскери экспедиция ұйымдастырылады. Бұл экспедиция құрамы Верный бекінісінен шыққаннан соң, Қастек шатқалының маңына жақындап, Қастек бекінісінің іргетасын қалайды. Бірте-бірте осы өңірде Қастек бекінісі патша өкіметінің маңызды әскери гарнизонына айналады. Осыдан кейін патша өкіметі Верный бекінісі мен жаңа салынған Қастек гарнизоны арасында тұрақты байланысты орнату үшін Қаскелең мен Ұзынағаш өзендерінің бойында пикеттер тұрғызады. Сөйтіп патша өкіметі Іле өңірінде тұрғызған жаңа бекіністерімен қатар оларды бір-бірімен байланыстырып отырған пикеттер арқылы Іле және Шу өңіріндегі Ұлы жүз қазақтарының үстінен барлау мен бақылау жүргізеді. Отарлаушы өкіметтің мұндай қадамы Ұлы жүз руларын Шу өңіріндегі қоқандар жаққа көшіп кетуіне түрткі болады. Бірақ соның ішіндегі кейбір рубасылары өз ауылдарымен бұрыңғы көшіп-жүрген жайылымдық орындарынан алыс аумақтарға көшіп кетпеген еді. 1859 жылғы мұрағат құжаттарында Қасқарау Шаян батыр өзінің қоластындағы ауылымен Қастек бекінісінің төңірегінде қоныс тепкендігі көрсетілген [2, 4-5-пп.].

1851 жылғы Үшалматы жеріндегі оқиғадан кейін, Шуға қарай көшіп кеткен Ұлы жүздің бірқатар рулары соның ішіндегі Шапыраштылар мен Дулаттар қоқандықтардың ықпалына түсіп, Іле өңіріндегі бұрыңғы көшіп-қонған жерлеріне ұзай алмайды. Мәселен, 1859 жылы 6 қарашада Г. Колпаковскийдің патша әкімшілігіне берген мәліметінде: «Жақын күндері мен Қастек бекінісінде жүргізілген жұмыстарды және ондағы адамдарды және Қаскелең мен Ұзынағаш өзендерінің бойындағы уақытша пикеттерді көріп қайту үшін барған кезімде мен Сұраншымен жолығуға мүмкіндік алдым. Ол менің Шу жақтағы жаңалықтар туралы сұрағымға былай деп жауап берді. Шу жақтағы Дулаттардың билері ботбай Сыпатай мен Қасқарау Керім өздерінің ауылдарымен біздің жақтағы Шуға көшіп келуге ниетті, бірақ Керім би Пішпек төңірегінде көшіп-қонғандықтан, қоқандықтардың көз алдында болып, бері қарай өтулері қиын» - деп жазылған [3,6-п.].

Қоқан хандығының ықпалындағы Ұлы жүздің Дулат және Шапырашты руларының батырлары мен билері орыс өкіметі отарлап жатқан Іле өңіріне тек қарулы шабуылмен ғана шығады. Олар 1860 жылдың тамыз айында Рүстембек паруанбасының басшылығымен Қастек бекінісіне жасалған шабуылға, сонымен қатар Жиренайғыр түбіндегі кескілескен шайқасқа және 1860 жылдың күз айында Ұзынағаш пен Қарақастек өзендерінің бойында өткен атақты «Ұзынағаш шайқасына» қатысады. Осы қарулы шабуыл арқылы Ұлы жүздің Дулат және Шапырашты руының батыр-билері ата қоныстары санаған Іле өңірін орыс өкіметінің отарлауынан азат етуді көздеген болатын. Бірақ Ұзынағаш шайқасынан кейін Іле өңірі толығымен патша өкіметінің отар аймағына айналады. Ал қоқандық әскердің жағында жүріп Ұзынағаш шайқасына қатысқан Дулат және Шапырашты руларының батыр-билері болса орыс өкіметіне бағынбай Шу өңіріндегі қоқандықтар жаққа қарай ауыл-аймағымен бірге көшіп кетеді.

Ұзынағаш шайқасынан кейін Алатау округінің бастығы Г. Колпаковский қоқандықтар жағында жүріп орыс әскеріне қарсы соғысқан Ұлы жүздің бірқатар батыр-билеріне орыстар жаққа көшіп келуін талап еткен хаттарын жібереді. Сондай хаттардың бірі 1860 жылдың 28 ақпанында Шапырашты руының билері Нарбота, Сәт, Сұраншыға және Дулаттардың билері Діқанбай мен Керімге жөнелтілген еді. Ал сол жылдың 16 желтоқсанында Керім бидің өзіне тағы да сондай мағынадағы жеке бір хаты жіберіледі, бірақ Г. Колпаковский олардан қайтарма жауап алмайды. Осы жағдайдан кейін патша өкіметі Жетісудың Шу өңіріндегі қазақтарға қатысты айтарлықтай шешуші әрекеттерге көше бастайды. Өйткені Ұзынағаш соғысы кезінде Ұлы жүз қазақтарының басым бөлігі қоқандықтарды қолдап орыс өкіметінің сенімін ақтамаған еді. Сондықтан да

патша әкімшілігі оларға қатысты өте қатаң шараларды қолдануға тырысты. Әсіресе бұл шараны орыс өкіметіне бағынбай кеткен Ұлы жүздің Қасқарау, Шапырашты және Жаныс руларына қатысты жүргізді.

1861 жылдың қаңтар айының басында қасқараулық Керім би өзінің қоластындағы ауылдарымен Жон деген жерде жем-шөптің болмауынан шығысқа қарай жылжып, Жаманты шатқалына келіп өзінің қоластындағы ауылдармен орналасқан болатын. Осы уақытта Қордай және Қоянды аймағына Керім болыстығын жамылған Шапырашты және Жаныс руларының ауылдарына тиесілі үйір-үйір жылқылар да келіп қалған еді. Алатау округінің бастығы Колпаковский бұл мәліметті алғаннан кейін, 10 қаңтарда құпия түрде Қастек бекінісіне 275 казак отрядын жинау туралы бұйрық береді. Казак отряды жиналған сәтте олардан екі отряд жасақталады: олардың бірі есаул Бутаковтың басшылығымен екі ракеталық станогы бар 120 казак отряды Сарыбағыш және Солты руларына қарсы әрекеттерге жіберілетін болса, ал екінші отряд сотник Жеребьятевтың басшылығымен бір тау зенбірегiмен бiрге екі ракеталық станогы бар 155 казакты Керім би мен оның қоластындағы ауылдарға қарсы жіберіледі. 9 қаңтарда екі отрядта ымырт жабылғанда Қастек бекінісінен бір уақытта аттанады. Келесі күні 10 қаңтарда Жеребьятов бастаған отряд Жаманты өзеніне келіп жетеді де, сол шатқалдың биіктігінде қыстап жатқан Қасқарау руының қазақтарына шабуыл жасап, Керім биді тұтқынға алып және басқада екі ықпалды адам Тойбай мен Жыланкөз байларды қосып алып, олардың қоластындағы ауылдарға таудан түсіп, Іле өңіріне қарай көшіп келулерін бұйырады. Бір мезгілде Жеребьятовтен бөлінген шағын отряд хорунжий Ростовцевтың басшылығымен Қордай мен Ырғайты аймағындағы Шапырашты және Жаныс қазақтарына тиесілі 768 жылқыны қарудың күшімен айдап әкетеді. Содан кейін жазалаушы әскер Қастек гарнизонына келіп, ол жерден Верныйға аттанып кетеді. Ал ондағы сотник Жеребьятовтың әскеріне Г. Колпаковскийдің бұйрығымен Қасқарау руының ауылдарын Қастек пен Шамалған аралығындағы жерлерге көшіріп әкелу ісі тапсырылады. Сосын Керім, Тойбай және Жыланкөз билер Әбілес сұлтанның тікелей кепілдігіне беріліп, сол аумаққа қалдырылады [4, 14-п.]. Деректердің көрсетуінше осы кезде Керім би өз ауылымен Қастек пен Шамалған аралығындағы Үшбұлақ деген жерде тұрақтап отырған еді. Г. Колпаковский Қасқарау руының билерінің үстінен Әбілес сұлтан арқылы қатаң бақылау орнатқанымен Керім бидің Пішпек бекінісінің басшысы Рахматулламен байланыс жасағанын естиді. Соған байланысты Г. Колпаковский өзінің көмекшісі Блументальды бірнеше казак әскерімен Қасқарау руының ауылдарын Верныйға одан да жақынырақ Қарғалы мен Ақсай өзендерінің арасындағы жерлерге көшіріп әкелуге және олардың ішіндегі Керім, Тойбай, Төлбай, Жыланкөз, Асылбек, Байсуан, Байғазы секілді ықпалды билерін Верный бекінісіне жылдам жеткізу ісін тапсырады. Аталған билердің барлығы дерлік Верныйға жеткізілгеннен кейін олардан аманат ретінде ұл балаларын алғанша сондағы бекіністе қамауда ұстайды. Өз руларының атынан кепілдікте отырған ықпалды билердің балалары келгеннен кейін олардың біразын босатады, бірақ соның ішіндегі Керім биді әртүрлі сылтау тауып босатпайды. Содан ол кепілдікте 1861 жылдың ақпан айынан маусым айына дейін бес айға жуық қамауда отырады. 1861 жылдың маусым айының ортасында ғана Керім би орыс өкіметінің кепілдігінен босатылып шығады. Бірақ патша өкіметі Керім бидің өзіне Іле өңірінен басқа алыс аумақтарға қоластындағы болыстығымен көшіп кетуіне тиым салады. Соған қарамастан орыс әкімшілігі Керім биге сенімсіздікпен қарап, барлық Қасқарау руының ауылдарын өз бақылауына алады.

1861 жылы 6 тамызда Алатау округі және Үлкен Орда қазақтарының бастығы Г. Колпаковский Дулат руының аға сұлтаны полковник Әли Әділұлына былай деп жазады: «Біраз уақыт Алматының батыс жағында көшіп жүрген Қасқарау, Шапырашты және басқада руларда тәртіпсіздік орын алды және олардың үстінен қарайтын басшысы жоқ

болғандықтан ешқандай нәтиже де жоқ, ал сіз құрметті сұлтан өзіңіздің Дулаттарыңыз туралы ұмытқан секілдісіз, осыдан-ақ онда ешқандай тәртіп болмай отыр. Әр түнде барымта болып тұрады және басқа болыстардағыдай тау өткелдеріне қарауылдар қою керектігін неліктен ойламайды, қарапайым халыққа зиян келтіретін тәртіпсіздік пен басқада келеңсіз жағдайлар орын алып жатыр. Осы жағдайларды тәртіпке келтіру үшін, мен сіздің осы болыстықтарға көшіп баруыңызды сұраймын немесе Әбілесті жіберіңіз, өйтпеген жағдайда мен осы болыстықтарды басқару үшін ынталы бір биді аға сұлтан дәрежесі негізінде басқаратындай етіп тағайындаймын. Сіздің осында көшіп келуіңізді немесе өзіңіздің ұлыңыз Әбілесті жіберіңіз деп тағы да кеңес беремін» [5, 2-3-пп.].

Дулат руының аға сұлтаны Әли Әділұлы Г. Колпаковскийдің берген тапсырмасына байланысты өзінің баласы Әбілесті Қасқарау руының ауылдарына жібереді. Ол жерге Әбілес сұлтан барғаннан кейін, ондағы жағдаймен танысып, 1861 жылы 19 қазанда Алатау округінің бастығы Г. Колпаковскийге былай деп хабарлайды: «Байсүгір, Қарабай, Керім, Төлбай, Иса – Қалыбұлақ Жылыбұлақ, Ащысу және Сүйректас деген жерлерге Алматыда салық деп айтып менің көшті тоқтатсын деген бұйрығыма еш құлақ аспай көшіп кетіп барады. Салық үшін олар тоқтамайды; сондықтан олар алға қарай көшіп барады. Олармен не істеу керектігінен қорқамын, өзіңіз білетіндей егер оларды осы жаққа келтіру үшін маған казак әскерін жіберіңіз әйтпесе мен ештеңе істей алатын емеспін. Жыланкөз, Тойбай және Дәулетбақ Күртінің арғы жағындағы Қараой деген жерде, ал мен Нарботаның ауылындамын. Ол болыстар осы жаққа көше бастады деген хабар расталмай шықты. Ащысу және Сүйректас жерлеріне көшіп кеткен болыстықтардың кейбірі одан да ары қарай көшіп кетуге құлық танытуда» - дейді [6, 18-п.].

Бірақ осы кезде Қасқарау руының бірқатар билері соның ішінде Тойбай, Жыланкөз, Алпысбай, Жаманақ және Дәулетбақ Әбілес сұлтанның Күрті өзенінің арғы бетіне өтуіне тиым салған бұйрығын естіп өз ауылдарымен сол маңайда қалады. Осы жөнінде 1861 жылы қазан айының ортасында Тойбай батыр Алатау округінің бастығы Г. Колпаковскийге мынандай мағынадағы хатын жібереді: «Менің ауылым Күрті өзеніндегі Қараой деген жерде тұр. Әбілес маған оның жанында қалу үшін бұйрық берді, сондықтан да мен өзім сізге бара алмадым. Алпысбай мен Жаманақ қоқандықтарға хат жазды, онда олар өткенде бір ауыл үшін көшіп барды, ал қазір ол жаққа 1000 ауылмен қайтып келетінін және келесі айда қар түскен кезде Жонға көшіп баратынын айтқан. Сондықтан да олардың үлкен киіз үйлерін алып қою қажет. Жыланкөздің баласы Әден болса киіз үшін алған ақшасын бермеді, сондықтан да ел одан оны талап етуде» [5, 13-14-пп.].

1861 жылдың қазан айының аяғында патша өкіметінің қысымына шыдамаған Керім би өзінің қоластындағы ауылымен Шуға қарай көшіп кетуге тырысады. Тіпті ол сол кездегі Әбілес сұлтанның орыстар жаққа көшіп келсін деген бұйрығына да назар аудармайды. Басқа амалы қалмаған Әбілес сұлтан Г. Колпаковскийдің өзінен көмек сұрауға мәжбүр болады. Соған байланысты 1861 жылдың 23 қазанында Әбілес сұлтан тағы да Г. Колпаковскийге хат жібереді. Бұл оның осы мәселе бойынша оған жіберген екінші хабарламасы болатын. Ол хатында Әбілес сұлтан былай деп жазады: «Сіздің бұйрығыңыз бойынша мен құрметті адамдарға насихаттадым, бірақ ешкім де менің сөзімді тындамады, Дулат және Шапырашты руларының бірде-біреуі үлкен киіз үйлерді бермеді. Керім мен Қарабай Ащысу мен Сүйректасқа көшіп кетті. Егер бір іс бойынша төлеңгіттерді жіберген болса, оларға ат-көлік бермейді, тындамайды және оларды ұрып-соғады. Иса, Байсүгір, Керім және Қарабайға қарасты рулардың көбісі көшіп кеткісі келеді және осы билер руластарына сенеді, бірақ біз сенбейміз. Егер сізге ыңғайлы болса, біз болыстықтың шеткі жағында бақылау жүргізу үшін қалатын болсақ, онда орыстарсыз бұл бақылауды жүргізу мүмкін емес, себебі Күрті жаққа көшіп кеткен болыстықтарды біз өзіміздің болыстықтар деп санамаймыз. Сіздің бұйрығыңыз

бойынша оларға көштің тұратын жерін көрсетсек те, барлығы тіпті Керім, Иса және Байсүгірлерді тыңдаса да мен құрметтілердің тыңдағандарын көрмедім. Сіз осылардың барлығын жауапкершілікке ұшыратпас үшін хабарлап отырмын. Менің қалауымша егер сіз Керімді Алматыға шақыртсаңыз және сосын оны өз киіз үйінде қалдырсаңыз, ал осындағы киіз үйлерде оның көп балалары қалуы мүмкін еді» [6, 19-п.].

Полковник Г. Колпаковский Күрті жақтағы Қасқарау және Шапырашты руының қазақтарын қайтару үшін Әбілес сұлтанға бірнеше казак отрядын жіберуге келіседі. Ол өзінің 1861 жылы 25 қазанда Іле дистанциясының меңгерушісі хорунжий Маслосовқа жазған рапортында: «Әскери старшина Бутаковқа Іле пикетіне бір жылдықтағы казак отрядын оның жанында бір уряднигі бар жіберіп, сіз осы команда келісімен-ақ 20 атты казакпен шұғыл түрде сіздің пикеттегі соғыс әбзелдерімен толық жарақтандырылып, Ақтөбе шоқысындағы Қараой деген жерде енді ғана көшіп жүрген Қасқарау қазақтарының арасында отырған майор сұлтан Әбілес Әлиұлына барыңыз. Жолды көрсету үшін жолбастаушыны жақын ауылдардан немесе аға сұлтан Әлидің ауылынан оны талап етіп алсаңыздар болады. Сосын болыстар арқылы өте қысқа жолмен жүріп келесі күні Әбілеспен бірігіп алыңдар. Әбілеске келгеннен кейін адамдар ат-көлікпен қамтамасыз етіледі. Сіздің іс-сапарыңыздың мақсаты еш жерге кетпей тек Әбілес сұлтанмен бірге сонда тәртіп орнату және жергілікті қазақтардың сұлтанды тыңдауы үшін ғана жанында боласыз. Болыстардың кейбірі Күрті өзенінен өтіп кетті және сұлтан олардың Шудан ары өтіп кетуі мүмкін деп санайды, сондықтан егер ол болыстарды қайтару қажеттілігі туындаса онда казак командасын бөлудің қажеті жоқ және егерде сіз және команда сұлтанмен бірге оларды қайтаруға барсаңыз жақсы болар еді. Өздігінен қазақтарды тәртіпсіздікке және қазақтардың ренішіне әкелетіндей жағдайға жібермеңіз, қаруды тек тіптен болмаған жағдайда ғана қолданыңыз, қимылды тек сұлтанның бұйрығымен ғана орындаңыз. Казак отрядына берілетін азық-түлік пен ат-көлік ісіне араласпаңыз, ал сіз барлығын тек Әбілес арқылы ғана талап етіңіз. Кез-келген казак отрядының жасаған тәртіпсіздігі мен қазақтарға жасалған қиянатшылдықтарын сіздің жауапкершілігіңізге қалдырамын. Команданың жағдайы мен сіздің әрекеттеріңіз туралы және Шу жақтағы қауесет жөнінде маған апта сайын хабарлап тұруыңызды міндеттеймін» - деп жазған болатын [6, 12-п.].

Алатау округі және Үлкен Орда қазақтары бастығының тапсырмасы бойынша Іле пикетінен хорунжий Маслословтың басшылығымен шыққан 20-ға жуық атты казак отряды белгіленген уақытта Әбілес сұлтан отырған Қасқарау руының ауылдарына келіп жетеді. Осы жөнінде 1861 жылы 1 қарашада Әбілес сұлтан Г. Колпаковскийге былай деп хабарлайды: «Орыстардың маған келісімен-ақ болыстықтар тез өзгерді және мені тыңдай бастады. Казак әскеріне күніне үш қойдан беріп тұрамын және әрқашан ат-көліктерде дайын. Ал менің болыстықтарды тауға жақын жерге көшіп келуін бұйырған кезімде, олар қуана көшіп келіп жатыр, мүмкін ол жерде жем-шөптің көп болғанынан шығар. Мен өзім болыстықтың шеткі аймағындамын және бұйрыққа дейін сонда боламын. Бізге жақын Шу болыстықтары Ақбастау деген жерде қоныстанған» [6, 28-п.].

1861 жылдың қараша айының ортасынан бастап қарулы казак отряды арқылы Әбілес сұлтан Шу жаққа өтіп кетуге талпынған Қасқарау және Шапырашты руының ауылдарын бейбіт жолмен қайтаруды жүзеге асыра бастайды. Соның ішіндегі Шудың арғы бетіне әлі көшіп үлгермеген Қасқарау және Шапырашты руларының бірқатар ауылдары орыстар жаққа бірте-бірте көшіп келе бастайды. Алдымен Әбілес сұлтанның хабарлауынша: «Шу қазақтарынан осы жаққа 24 түтінмен Шапырашты руы оның ішінде Екей Атеке Жарық көшіп келді. Сұраншының ауылы осы жақтағы Алайғыр деген жердегі Сұмқайты маңына көшіп келді. Шу болыстығы осы жақта қоныс тепкен. Қасқараулық Қырбас хатсыз өзінің мөрін жіберіпті және егер ол хат жазысуға түссе

және оның руластары секілді кешірім алса, онда ол осында көшіп келетін еді. Менің ойымша қазір казак отрядының барлығын жіберуге болмайды. Егер мүмкін болса менің жанымға Іле казак отряды қалдырылса деймін. Олар төменнен болыстықтарды қайтару үшін әлі де қажет болуы мүмкін» [5, 29-п.].

Жергілікті патша әкімшілігі Қасқарау руының қазақтарын өз жақтарына көшіріп алып келу шарасына жіберген казак отрядын кері қайтуын талап етіп, Әбілес сұлтанға былай деп жазады: «Қазақтарды өзіңіздің жаныңызда ұстап тұруға мен ешқандай қажеттіліктің барын көріп тұрған жоқпын. Соған қарамастан сізге Қастек гарнизоны бастығының атына жазылған бұйрықты жіберіп отырмын. Ол бойынша олар сіздің бірінші талабыңызға 10-нан 15-ке дейін қазақтарды жіберіп тұрады. Аса қажетті жағдай болса ғана талап етуіңізді сұраймын» [6, 29-п.].

Күрті жақтағы жағдай қалпына келгеннен кейін, хорунжий Маслословтың басшылығындағы казак отряды Әбілес сұлтанның ауылынан шығып әскери қоныстары - Іле пикетіне қайтып оралады. 1861 жылдың желтоқсан айында Қасқарау руының ықпалды билері мен құрметті қазақтары, орыс әкімшілігіне арнайы келіп, осы қыс мезгілінде өздеріне қарасты ауылдарымен Үшшоқы, Доланқара және Қопаның екі жағындағы жерлерде қыстап шығуды сұраған еді. Олардың бұл өтініштерін жергілікті патша әкімшілігі қабылдап рұқсат береді. Сөйтіп, Қасқарау руының бірқатар ауылдары 1861 жылдың желтоқсан айынан бастап – 1862 жылдың наурыз айы аралығында Үшшоқы, Доланқара және Қопа аумағындағы жерлерде қыстап шығып, көктем шыға орыстар жақтағы жерлерге қарай жылжи бастайды. Бұл жөнінде 1862 жылы 22 наурызда сотник Бородин Жиренайғыр деген жерден Колпаковскийге былай деп хабарлайды: «Осындағы барлық қазақтардың түйелері өте тоқ, бірақ жылқыларының терісі қара, Төлбай, Асылбек, Қарабай және Жыланкөздің болыстықтары барлығынан алыс қыстағандықтан малдары семіз. Қазір қасқараулықтар төменнен кешіп келеді: Тойбай мен Дәулетбақ Жыңғылдыда көшіп жүр, ал егіншілікпен Қарғалыда айналысқысы келеді; Керім өзінің болыстығымен Күртінде Қапсалам қорғанының маңында тұр, ал егін егу үшін Ұзынағаш жерін сұрағысы келеді, Төлбай мен Асылбек Қастектен 17 верст қашықтықтағы Жиренайғырда тұр, егін егу үшін Самсы және Жиренайғыр, яғни Аралтөбедегі жерді сұрап отыр, Жыланкөз бен Қарабай Үшбұлақта тұр және олар тауға қарай көшіп барады» [7, 9-п.].

1862 жылы орыс әскері Шу алқабындағы қоқандықтардың Пішпек бекінісін екінші мәрте қиратып қайтқан еді. Осы әскери жорықтан кейін Іле және Шу өңіріндегі жерлер патша өкіметінің отар аймағына айналып шығады және сол аумақтарда көшіп жүрген Ұлы жүз руларын басқару үшін алғашқы әкімшілік-аймақтық реформаларын енгізу шараларын бастап кетеді. Осы әкімшілік-басқару шарасын жүзеге асыру үшін 1864 жылы орыс әкімшілігі Жетісу жеріндегі Ұлы жүздің барлық руларына қатысты тиісті деген мәліметтерді жинастырып алып, содан кейін барып Жетісу қазақтарын рулық-аймақтық жүйедегі болыстықтар мен әкімшілік ауылдарға бөліп жасақтайды. Сөйтіп, 1865 жылы бұл әкімшілік-аумақтық бөлініс толық енгізіліп, Ұлы жүз қазақтарын отарлық жүйеде басқарудың алғашқы қадамы жасалады. Жаңа ережені енгізу арқылы патша өкіметі Жетісу қазақтарының төрт жақты маусымдық көші-кон бағыт-бағдарларын түпкілікті анықтауға мүмкіндік алады. Мәселен, 1865 жылға қатысты мұрағат құжаттарында орыс шенеуніктерінің кесте түрінде жасаған мәліметінде: Жетісу өлкесінде қоныстанған барлық Ұлы жүз руларының түтін санына қарай бөлімдері мен бөлімшелері, рубасшылары мен билері, сонымен қатар әр рудың қоныс тепкен маусымдық көш орындары көрсетілген. Сол кестедегі қосымшада былай деп жазылған: «Графада берілген түтін саны тек Алатау округінде үнемі көшіп жүретін және енді Шудың арғы жағындағы Ташкент аймағына өтпейтін қазақтарды ғана көрсетеді. Шудың арғы жағында көшіп жүргендер сонда саналады» [8, 101-п.].

1865 жылғы әкімшілік-аумақтық реформаның негізінде Жетісу өлкесінде қоныстанған Ұлы жүздің Албан, Суан, Дулат, Шапырашты, Ысты, Сарыүйсін және Жалайыр руларынан жекелеген бірқатар жаңа болыстықтар құрылады. Осы алғашқы әкімшілік бөлініске дейінгі Ұлы жүз руларының маусымдық көші-қон бағыт-бағдарлары мына жерлерде болған. Албан руы – Іле өзенінің жағында көшіп жүреді. Оның үлкен бөлігі өзеннің сол жақ жағында. Албандардың қысқы көші Іленің оң жағында, Алтынемел жотасының екі жағында, Алтынемел, Тізгін, Шылбыр көлдерінің шатқалдарында, Шолақтауға дейінгі алқапта. Дулат, Шапырашты және Ысты рулары – араласып көшіп жүреді және егін, шөпке қарамастан өздерінің қыстауларын үнемі ауыстырады, ал жазғы көштері сол жерлерде. Дулат руы - Іледе, Түргеннің Ілеге құятын жерінен Балқашқа дейін көшіп жүреді. Дулаттардың қысқы көші – Алатау тауларында, Түрген, Есік, Талғар, Бибұлақ, Қотырбұлақ, Алматы, Қарғалы, Шамалған, Ұзынағаш, Қарақыстақ, Қастек, Жиренайғыр, Бұғымүйіз, Бесмойнақ, Жаманты, Ақтерек, Ырғайты, Қордай шатқалдарында, Кендыктас тауы, Ұзынсу, Ирису, Шоқпар, Ұзынкербұлақ, Үшсұқайты, Үшбұтабүрген өзендерінде, Хантау тауында және онымен Байғара – Жамбы Күрті алқабынан ары, Ақөтейін, Жалпақтас, Ащысу, Сарайтас, Анрақай, Түлкіліқоныр, Үшшоқы, Алмалы, Доланқара, Жартас, Көлдененбасы, Тауқұм, Бикөл, Жанайданұлы, Қарабасқұм жерлері саналды. Сарыүйсін руы – бұл ру үнемі барлығы Іле өзенінің оң жағында көшіп жүреді. Қыстаулары Көкешу, Шүрк және Аштаслу тауларында, жазда олар Терісаққан алқабында және басқа рулармен аралас Қотырқайдың оңтүстік еңкіінде көшіп жүреді [8, 102-п.].

Жетісу қазақтарының бұл маусымдық көші-қон үдерісі патша өкіметінің 1867-1868 жж. бүкіл Қазақстан жерінде жүргізген жаңа Ережесіне дейін сақталды. Бірақ осы Ереже қазақ жеріне енгізілгеннен кейін Жетісу қазақтарының бұрынғы емін-еркін көші-қон үдерісі мүлдем өзгеріске ұшырайды. 1867 жылғы қабылданған Ережеге сәйкес Жетісу өлкесін басқару үшін Жетісу облысы құрылып, ол өз кезегінде бірнеше уездерді біріктірді. Ал уездердің құрамында бірнеше болыстықтар мен нөмірленген әкімшілік ауылдар құрылып, сол болыстықтар мен ауылдар рулық жүйеге негізделіп жасақталды. Жетісу өлкесінде жүргізілген реформаның нәтижесінде Іле және Шу өңірінде бірқатар болыстықтар, атап айтсақ, Алматы, Қаскелең, Ұзынағаш, Қастек, Ырғайты, Қалғұты, Жыланкөз, Шу, Анрақай, Дулат, Төменгі-Іле, Сарытауқұм, Сөгеті, Күрті, Сикым, Талғар, Түрген және т.б. болыстықтар құрылды. 1868 жылы Дала комиссиясы Іле-Шу өңірлерінде болыстар мен әкімшілік ауылдарды құрып ғана қоймай, сонымен қатар олардың маусымдық көші-қон жерлерін де анықтап, құрылған болыстықтардың шекара сызықтарын белгілеген болатын. 1877 жылғы статистикалық мәліметке сүйенетін болсақ, осы болыстықтардың әрқайсының маусымдық көші-қон орындары, егіншілердің саны және сол болыстың жерінде егілген және жиналған түрлі өнімдердің мөлшерін көреміз. Мысалы, 1877 жылғы мәлімет бойынша Алматы болыстығында 1877 жылы 6645 пұт бидай, 330 пұт арпа, 4533 пұт тары 50 пұт жонышқа егілді. Сол жылғы егілген өнімнен – 99695 пұт бидай, 4950 пұт арпа, 45330 пұт тары және 4000 пұт жонышқа жиналды. Сол жылы болыстықта – 2113 түтін саналды, олар қыста - Алатау тауларында және қыстаулары - өзеннен Күрті өзеніне дейін, Қапшағай жері, Іле өзені және Іле выселкасына дейінгі жерлерді қамтыды. Жайлаулары – өзеннің жоғарғы жағына Бибұлақтан бастап, Алатау жотасынан Қаскелең шатқалына дейінгі жерлер саналды. Қаскелең болыстығында – 1877 жылы 9657 пұт бидай, 6357 пұт арпа, 12984 пұт тары, 348 пұт жонышқа егілді. Сол жылы егілген өнімнен – 96570 пұт бидай, 63570 пұт арпа, 12984 пұт тары, 20880 пұт жонышқа жиналды. Болыстықта 19 егінші саналды. 1877 жылы Қаскелең болысында 1691 түтін болды. Олар қыста – Алатау тауында, Қаскелең шатқалынан бастап Қарғалы өзеніне дейін және Шамалған мен Қаскелең өзендерінің төменгі ағысындағы жерлерде

қыстады. Жайлауы – Қаскелең шатқалынан бастап Алатау жотасы арқылы Қарғалы шатқалына дейінгі жерлер саналды.

Ұзынағаш болыстығында – 1877 жылы болыс халқы 3000 пұт бидай, 500 пұт арпа, 30069 пұт тары, 40 пұт жонышқа екті. Ал одан сол жылы – 45000 пұт бидай, 7500 пұт арпа, 14535 пұт тары, 2400 пұт жонышқа жинады. Болыстықта – 1328 түтін саналды. Олар жазда – Қарғалы өзенінің шоқысында, Майтөбе жері, Қаракастек жеріне дейін, Ұзынағаштың шоқысында жайлады. Қыста – Қарғалы жерінен бастап, Қаракастек жеріне дейін және Шамалған, Қарғалы, Ұзынағаш өзендерінің төменгі жағында қыстады.

Қастек болыстығында – 1877 жылы болыс халқы 3921 пұт бидай, 645 пұт арпа, 884 пұт тары, 59 пұт жонышқа екті. Ал ол егілген өнімнен сол жылы 58810 пұт бидай, 9665 пұт арпа, 13260 пұт тары, 3540 пұт жонышқа жинады. Болыстықта – 1645 түтін, оның ішінде 7 егінші саналды, олар қыста – Қаракастек шатқалынан бастап, Қастек шатқалы, Суықтөбенің солтүстік жағы, Қаракастек пен Қастек өзендерінің төменгі жағында қыстаса, ал жайлаулары – Қаракастектің шоқысында және Суықтөбе тауының жотасында болды.

Ырғайты болыстығында – 1877 жылы болыс халқы – 1500 пұт бидай, 145 пұт тары, 15 пұт жонышқа екті. Ал ол егілген өнімнен сол жылы 22500 пұт бидай, 2175 пұт тары, 900 пұт жонышқа жинады. Болыстықта – 2092 түтін, соның ішінде 12 егінші саналды. Олардың қыстаулары – Қозыбасы жерінен бастап, Жаманты, Ақтерек, Ырғайты, Балбұлақ және Қордай шатқалдары болса, ал жайлаулары Алатау жоталары, және жоғарыда аталған жерлердің өзендерінің жоғарғы жағындағы жерлер саналды. Қалғұты болыстығы – 1877 жылы болыс халқы 3000 пұт бидай, 270 пұт тары, 41 пұт жонышқа екті. Ал ол егілген өнімнен сол жылы 45000 пұт бидай, 4550 пұт тары, 2460 пұт жонышқа жинады. Болыстықта – 1179 түтін, оның ішінде 1 егінші саналды. Олардың қыстаулары – Оңтүстік Ырғайты өзені тауларында, Арпа, Тектұр жерлері, Қонысқа дейін, Шу өзені бойы, Шөміш жерінен Шуға құятын, Қалғұтыға дейінгі жерлер саналды, ал жайлаулары – Оңтүстік Ырғайты өзенінен жоғарғы жағы Арпа, Тектұр және Қарақоныс бойындағы жерлер саналды. Жыланкөз болыстығында – 1877 жылы болыс елі 180 пұт бидай, 196 пұт тары, 20 пұт жонышқа екті. Ал ол егілген өнімнен сол жылы 2700 пұт бидай, 2940 пұт тары, 1200 пұт жонышқа жинады. Болыстықта – 1400 түтін саны саналды. Олардың қыстаулары – жарты бөлігі Қарақоныс тауларында, ал басқалары Қалғұты өзенінің құйылысынан Шөмішке, осы өзеннің ағысымен Жаршапқан жеріне дейін, ал жайлаулары Қарақоныс және Кіші Кебек тауларында болды.

Шу болыстығы – онда 1263 түтін, оның ішінде 1 егінші саналды. Қыстаулары – Жаршапқаннан Шу өзенінің бойы, ал жайлаулары – Қордай және Оңтүстік Ырғайты тауларында болды. Аңырақай болыстығы – онда 1398 түтін саны саналды. Олардың қыстаулары – Аңырақай тауларында, Бескөл жері, Шоқпар, Үштөбе тауларында болса, ал жайлаулары – олардың өздерінің жеке жайлаулары жоқ, бірақ Қаскелең, Алматы, Ұзынағаш және Талғар болыстығының кейбір жерлерінде жайлады. Егінді Алматы, Қаскелең және Ұзынағаш болыстығындағы жерлерде екті. Дулат болыстығы – онда 1508 түтін саны саналды. Олардың қыстаулары – Қарабұлақ жері, Шу өзенінің төменгі ағысы арқылы Қанары тауы, ал жайлаулары – өздерінің жайлаулары жоқ, бірақ Қалғұты болыстығымен бірге көшіп жүреді.

Төменгі-Іле болыстығы – онда 1644 түтін саны саналды. Олардың қыстаулары – Іле өзенінің барлық төменгі ағысы бойы және Қамау жері, ал жайлаулары – Ұзынағаш, Қаскелең және Ырғайты болыстықтарындағы қазақтармен бірге көшіп жүрді. Сарытауқұм болыстығы – онда 1215 түтін саны саналды. Олардың жайлаулары – Қаскелең және Алматы болыстықтарымен бірге, ал қыстаулары – Іле өзені бойы, Күрті өзенінің құйылысынан бастап Қаратұрынғы жеріне дейін, Күртінің төменгі жағы, Аққұм құмында.

Күрті болыстығы – онда 1265 түтін саны есептелді. Олардың қыстаулары – Аққұм құмында, Күрті өзені арқылы Іле выселкасына дейін, ал жайлаулары Қаскелең және Ұзынағаш болыстықтарында болды. Сиқым болыстығы – онда 834 түтін саны саналды. Олардың қыстаулары – Қордай тауының мүйісінен төменгі жағы, Тазықтар, Қарабұлақ, Сарыбұлақ және Ақтерек жерлері, ал жайлаулары – Ойжайлау жері және Ырғайты болыстығында. Талғар болыстығы – онда 1600 түтін саны саналды. Олардың қыстаулары – Талғар, Есік және Іле өзендерінің төменгі жағында, ал жайлаулары – Талғар және Есіктің жоғарғы жағында Алатау жоталарында болды. Түрген болыстығы – онда 1392 түтін саны саналды. Олардың қыстаулары–Қаратұрық шатқалынан бастап, Түрген шатқалына дейін, Шелек жері Іле өзеніне құйылысындағы жерлер, ал жайлаулары–Алатау тауында, Асы жері болып саналды [9, 134-п.].

XIX ғасырдың 70 жылдарынан бастап Жетісудың Іле және Шу өңірлеріндегі кейбір ірі болыстықтардың құрамындағы түтін санының күрт көбеюіне байланысты онда екіге бөліну үрдісі байқала бастайды. Осы бөліністің нәтижесінде өңірде ескі болыстықтармен бірге бірқатар жаңа болыстықтар бой көтереді. Бірақ ірі болыстықтардың ішіндегі мұндай бөлініс көп жағдайда екі жақтың арасында жер дауының тұтануына әкеп соғатын еді. Екі болыстықтың арасында туындаған жер дауы алдымен екі жақтан «болыстық билер съезіне» қатысқан ауыл билерімен қаралатын болған, егер ондағы шығарылған шешіммен келісе алмаған жағдайда оны одан жоғары «төтенше билер съезінде» қарастыратын. Мұрағат құжаттарында «төтенше билер съезінде» шешімін тапқан жер дауына қатысты бірқатар деректер сақталған. Соның ішіндегі Іле-Шу өңіріндегі болыстықтарға қатысты бір-екі құжатты келтіріп өтсек. Мәселен, 1879 жылы Верный уезіне қарасты Ырғайты болыстығынан Қордай атауымен жаңа болыстық бөлініп шыққан кезде, олардың арасында жер дауы туындаған болатын. Бұл жер дауы алдымен 1886 жылы Ақсенгір төтенше билер съезінде және кейініректе 1890 жылы Қарғалы төтенше билер съезінде қаралды. Осы билер съезінің әрқайсына жеке-жеке тоқталып өтсек. 1886 жылы 18 тамызда Ақсенгір деген жерде Ырғайты және Қордай болыстықтарының билері жер дауын шешуге шақырылады. Осы жер дауы Ырғайты қазақтары Қойкел Тленшин, Тантай Жанабаев, Жарас Жаумин және Тұрысбек Сексенов Қордай болыстығының №7-ші әкімшілік ауылында тұратын Құлжан Үмбетов, Тоғызбай Күйкебаев, Мантай Байғұлов, Тайжан Түменбаев және Дүйсенбі Қуатов деген қазақтардың Сымтас, Құр Қоянды және Сулы Қоянды деген жерлердегі шөптерді шауып алуы, тоғайды құртуы, жонышқаны ұрлау және бидайды таптағандары үшін үстілерінен шағымдануларынан басталды. Осы жер дауын шешу үшін төтенше билер съезіне Ырғайты болыстығынан мына аталған билер: Оспан Керімұлы, Атабай Жоламанов, Ертебай Шоқанов, Нұрғожа Айнекин, Байсалы, Байбосын Тойшыбеков, Алмабай Тастанбеков және Сатық Бердікин қатысты. Ал жауаптылар жақтан мына билер: Дүйсенбі Қуатов, Медеу Ақымбеков, Бәйсейіт Қожамбердин, Байжұман Байгелдинов, Нұрбек Кебекбаев, Серікбай Әділбаев, Бекмұрат Мамырханов, Сұлтан Жаналин, Түменбай Боралдаев қатысты. Осы съезге қатысқан даулаушылар мен жауаптылар және куәгерлер де өздерінің тамбалары мен мөрлерін басады. Осы төтенше билер съезіне қатысқан 17 би істі талқылай отырып мынандай қорытынды шешім шығарады: Ырғайты болыстығына қыстық тұрақ ретінде Ақтеректің батыс жағында орналасқан Жолды-Күлете жотасынан Ақтерек өзенінің екі жағында шығысында Ақтеректен Үшаша деп аталатын сай арқылы және Ақтеректің шығыс жағындағы Қызыл Қайнар аталатын жерлер берілді, Қордай болыстығындағы Ерубай руы Шетенді сай жерінде қоныстануы керек, сосын Ақтерек және Қоянды өзендерінен ағатын суды Ырғайты болыстығының №3-ші ауылы және Қордай болыстығының №7-ші ауылы өзара түтін саны бойынша бөлуі тиіс, Қордай болыстығының №7-ші ауылының қазақтары Ырғайты болыстығының қазағы Манабайға 70 рубль ақша төлеуге міндеттеріне алды.

Бұл міндеттеменің төлеу мерзіміне 1 қыркүйекке дейін орындауы керек болатын. Ал жазғы жайлауды ортақ пайдаланулары тиіс деп шешті. Жоғарыда аталған 17 би осындай ортақ шешімге келіп, өздерінің мөрлерін басып бекітті [10, 5-6, 32-34-пп.].

Ақсөңгірдегі билер съезінің шығарған шешімінен төрт жыл өткеннен кейін, Ырғайты және Қордай қазақтарының арасында тағы да жерге қатысты дау басталады. Оны шешу үшін 1890 жылы Қарғалыда төтенше билер съезі шақырылады. Бұл съезде екі болыстықтың арасындағы ұзақ уақыт шешімін таппаған жер дауы қайта қарастырылады. 1890 жылдың 28 мамыр айында Қарғалы деген жерде өткен төтенше билер съезіне Верный уезінің әр болыстығынан 42 би қатысады. Олар: Қарамолда Ақбутин, Сәке Шұашев, Айдарбек Ақылбеков, Әбділда Ысмайылов, Үсембай Түкин, Мәди Қоханов, Есмәмбет Баубеков, Шойынжан Әміржанов, Әлімбек Байғожин, Таласбай Жолдыбаев, Ақылбек Жолдыбаев, Найманбай Қонбаев, Сүйінбай Аронов, Дәулетбек Сандыбаев, Нүсіп Төлеков, Жанабай Үркінбаев, Күртібай Қобдалин, Сағыт Қалықов, Молдабай Жұмағұлов, Тлеубай Тойшыбеков, Райымбек Әденов, Терлікбай Қосанов, Шойбек Жолшарын, Байторы Қаласов, Базарбай Қожантаев, Серікбай Қонырбаев, Қасен Қаныбетов, Байғожа Ыбрайымов, Тулақ Сүттібаев, Қатен Бүргенов, Түргенбай Шағанов, Діқанбай Жақанов, Серікбай Төлеков, Қарамай Ақымбеков, Саламат Жарқынбеков, Шелекбай Жүркин, Абайлда Бимәмбетов, Баян Алдияров, Телебай Қыбраев, Ыбрайым Андасов, Тұранбек Наренов, Жеке Шекелбаев. Осы аталған билер екі болыстықтың арасындағы шекараны дұрыс белгілеп мынандай шешім шығарады және өздері осы шығарылған қаулымен толық келісетіндіктерін білдіріп мөрлерін басып құжатты заңдастырады. Жоғарыда есімдері аталған 42 бидің шығарған шешімі бойынша шекара былайша белгіленді: Шекараны Талдыбұлақ өзенінің жоғары бетінен, оның Қопаның төменгі ағысына дейінгі жерге дейін жүргізу, сосын Қарасай сайының арасы және Жартас арқылы Қарасай сайынан жолға дейін шығатын Жартас жері, яғни Қарасай өзенінің шығыс жағы Ырғайты болыстығына жатты да, ал оның батыс жақ бөлігі Қордай болыстығына өтті. Талдыбұлақ өзенінің батыс жақ бөлігіндегі тауда орналасқан қыстаулар Қордай болыстығына кірді, ал шығыс жағындағы қыстаулар Ырғайтыға өтті, Талдыбұлақ өзенінің суын екі болыстық та пайдалана алады, ал жаз мезгілінің жайлаулары екі болыстықтың да бөлінбей пайдалануына берілді [11, 29-29-пп.].

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Іле және Шу өңіріндегі болыстықтардың саны күрт өсе түседі, ол өз кезегінде жерге деген сұранысты өсіреді. Бұл жағдай XX ғасырдың бас кезінде ерекше байқалады. Себебі, осы кезеңде патша өкіметі Жетісу өлкесінде қоныстандыру саясатын қарқынды түрде жүргізе бастаған еді. Ол жергілікті қазақтардың көші-қон үдерісіне кері әсерін тигізбей қоймады. Осы кезде қоныс аударушылардың легі Жетісудың Іле және Шу өңіріне қарай қаулап, қазақ жері тағы да қоныс аударушылардың есебінен қайта бөлшектене түсті. Соның салдарынан қазақтар жайылымға жақсы жерлерінен және егін егуге құнарлы алқаптарынан айырыла бастаған еді.

ДЕРЕКТЕР

- 1 ҚР ОММ (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты) 3-қ. 1-т. 339-іс.
- 2 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 382-іс.
- 3 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 47-іс.
- 4 ҚР ОММ 2300-қ. 1-т. 427-іс.
- 5 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 491-іс.
- 6 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 333-іс.
- 7 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 167-іс.
- 8 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 562-іс.
- 9 ҚР ОММ 44-қ. 1-т. 30320-іс.

-
-
- 10 ҚР ОММ 44-қ. 1-т. 42006-іс.
 - 11 ҚР ОММ 44-қ. 1-т. 42067-іс.

References

- 1 ҚР ОММ (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты) 3-қ. 1-т. 339-іс.
- 2 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 382-іс.
- 3 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 47-іс.
- 4 ҚР ОММ 2300-қ. 1-т. 427-іс.
- 5 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 491-іс.
- 6 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 333-іс.
- 7 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 167-іс.
- 8 ҚР ОММ 3-қ. 1-т. 562-іс.
- 9 ҚР ОММ 44-қ. 1-т. 30320-іс.
- 10 ҚР ОММ 44-қ. 1-т. 42006-іс.
- 11 ҚР ОММ 44-қ. 1-т. 42067-іс.

РАХЫМКУЛОВ Д.А.

(Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
СНС, к.и.н.)

ВЛИЯНИЕ ЦАРСКОЙ РОССИИ НА ТРАДИЦИОННЫЙ КОЧЕВОЙ УКЛАД КАЗАХОВ СЕМИРЕЧЬЯ В XIX ВЕКЕ

Резюме

В статье по архивным источникам рассматривается влияние царской России на традиционный кочевой уклад казахов Семиречья. Автор указывает на значительный рост колониальной политики царской России в Или-Чуйском регионе Семиречья, что привело к разрушению прежних направлений кочевых путей родов Большого жуза, а также раскрывает причины откочевки некоторых казахских аулов в Чуйский регион. Наряду с этим, автор статьи на основе архивных материалов выявляет сезонные кочевые места сформированных волостей в Или-Чуйском регионе по реформам 1867-1868 гг., а также вопросы, рассмотренные на чрезвычайных съездах биев по поводу земельных споров.

Ключевые слова: Семиреченский край, долина рек Или и Чу, правление царской России, колониальная политика, миграционные процессы, Старший жуз, административно-территориальная реформа, бий, волость, чрезвычайный съезд биев.

RAKHIMKULOV D.A

(Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Senior Research Fellow, Candidate of Historical Sciences)

THE INFLUENCE OF TSARIST RUSSIA ON TRADITIONAL NOMADIC WAY OF LIFE OF SEMIRECH'YE REGION'S KAZAKHS IN XIX CENTURY

Summary

In this article the author considers the influence of the Tsarist Russia on traditional nomadic way of life of Semirech'ye region's Kazakhs. The author shows the considerable growth of

Tsarist Russia's colonial policy in Ili-Chu area of Semirech'ye (which caused the destruction of the previous migration routes of Seniorzhuze tribes), and reveals the reasons of some Kazakh auls' migration to Chu area. Along with this, the author shows the seasonal migration areas of the Ili-Chu region's volosts formed according to the reforms of 1867-1868, and the issues considered at the extraordinary meetings of biys devoted to land disputes (based on archive materials).

Keywords: Semirech'ye region, valley of Ili and Chu Rivers, Tsarist Russia's governance, colonial policy, migration processes, Senior zhuze, administrative-territorial reform, bi, volost', extraordinary congress of biys.

УДК 94:347.193.4(470)''451''(047.3)

ИЗБАСАРОВА Г.Б.

**ФОРМИРОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРСКОЙ ИДЕИ В СТЕПИ
В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА**

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе

Аннотация

Данная статья посвящена изучению роли коронации в формировании имперской идеи, рассмотрению задач империи по отправке казахских делегаций в Петербург, анализу состава делегаций.

Ключевые слова: империя, казахская делегация, чингизиды, султаны правители, сценарии власти

Российская империя в XVIII-XIX вв. характеризуется усложнением политической стратегии развития государства, оформлением новых направлений политической активности, модернизацией центрального и местного аппаратов управления, судебной системы. Отношения «центра» и «периферии» являются ключевым атрибутом имперского пространства. Данные отношения выстраивались в конкретных условиях российской действительности. Существенное влияние на формирование и развитие имперских процессов в регионах оказывали объективные факторы: этнические, природно-климатические особенности территорий и т.д.

Центр выступает в качестве символа силы, могущества империи, проводника идеи величия на периферии, а окраина (в нашем случае - Степь) наделялась отрицательными атрибутами - «отсталая», «дикая».

Под влиянием идей европейского Просвещения в отношении властей и имперской элиты к азиатским народам империи нарастают ориенталистские интересы. Ориентация на Европу привела к заимствованию европейского взгляда на Восток, как культурно уступающий Западу. Россия переняла у Великобритании некоторые элементы показа превосходства, могущества и главенства над азиатскими народами.

Российская империя, занимающая значительную часть Евразии, представляет собой зону социокультурных контактов как оседлых, так и кочевых народов. Здесь немаловажную роль играла в новое время столица империи - Петербург.

Имперская идея превосходства над кочевыми народами Азиатской России делает Петербург центром цивилизации для «диких» народов. Цивилизационная деятельность среди казахов расценивалась как особая имперская миссия России. Прием делегаций от

разных регионов империи, в том числе и из Степи, было одним из способов демонстрации культурного превосходства. Э. Хобсбаум [1] в своих работах уделяет внимание на создание национальных традиций империей (национальный танец, национальный костюм, национальная песня и т.д.). Европейская имперская идея превосходства и главенства над азиатскими и африканскими народами получила символическое отражение в организации всемирных выставок, этнографических музеев, юбилейных торжеств и т.д. Россия переносит частично эти мероприятия власти на своих подданных.

Огромное впечатление производили на присутствующих церемонии коронации и празднества русского императорского двора созданные Петром I. Они вызывали в воображении то, что баварский посланник на коронации Николая II граф Карл Мой назвал «ошеломляющим зрелищем мощи и величия России» [2]. Они предназначались для того, чтобы ошеломить вкусом и великолепием русской монархии не только европейских гостей, но и поразить величием власти самих русских.

В качестве главной церемонии российской монархии коронация являла идеализированный образ государства, она повествовала о том, как должно быть организовано государственное устройство, кто принадлежит к государственной элите и каких манер, фасонов и декора члены этой элиты должны придерживаться. Данное церемониальное действие придавало смысл империи и обозначало тех, кто являлся включенным в имперскую политическую концепцию [3].

Впервые представители казахской депутации присутствовали на коронации Николая I в 1826 году. Возглавлял депутацию хан Внутренней Орды Джангир Букеев, в составе были его супруга (ханша Фатима – И.Г.) и ее мать, было несколько султанов и биев, также султан Среднего жуза Сартай [4]. Они не участвовали в церемониальном шествии в день коронования, но были расположены в «лучших местах», откуда могли видеть все торжество. Джангир хан был представлен со свитой 1 августа императору. Хорошее знание русского языка позволило хану лично беседовать с императором Николаем Павловичем.

Именно в этот период церемония коронации теряет элитарный характер. Коронация Николая I явила собой новую модель национальной империи. Классическая модель многонациональной элиты, служащей монарху в деле управления полиэтничным населением, начала заменяться европейской моделью государства, представляющего нацию, господствующую над подвластными народами [3, с. 414]. Поездки казахской знати в Петербург изначально решали две задачи империи: во-первых, намерение развить в казахах стремление к улучшению степного хозяйства на началах земледелия и промышленности (цивилизаторская деятельность), во-вторых, показ величия и могущества России (формирование «образа» империи).

Цели и задачи отправки казахских депутаций в Петербург меняются с середины XIX века. С 40-х годов берет начало практика приглашения в столицу казахов с экскурсионными целями [5]. Согласно «Положению об управлении Оренбургскими киргизами» 1844 года, признано было полезным и принято за правило посылать в Санкт-Петербург, время от времени для **ознакомления с могуществом и блеском империи** (выделено нами), тех или иных из почетнейших и влиятельнейших казахов из Зауральской степи. Периодически вызов этих полудикарей был, между тем, мерою весьма полезною, и как теперь видно, имел весьма хорошие последствия. Чего именно не достает многим из влиятельнейших сынов степи, чтобы сделать их вполне верными и преданными подданными – **это сознание величия и могущества империи** (выделено нами) [6, Л.1, 1об].

Оренбургский генерал-губернатор А.А. Катенин, в своем письме И.М. Толстому, обосновывая возобновление в 1859 году поездки казахской депутации в Петербург,

пишет: «Человек необразованный судит по преимуществу на основании свидетельства глаз, а потому неудивительно, что большинство ордынцев, зная Россию и судя о ней только по Оренбургу, Троицку или Уральску думает, что мы не много сильнее хивинцев, а Бухарский эмир будет, по их понятиям могущественнее государя Русского. Чтобы вывести добрых людей из этого заблуждения, не представляется лучшего и вернейшего средства, как некоторым из них, умнейшим и способнейшим действовать на остальных, **показывать Россию лицом к лицу**, провезя их от Оренбурга до Санкт-Петербурга, и обратно через Москву, Нижний Новгород, Казань и другие города, и поразив их в обеих столицах зрелищем парадов, театральных представлений, фабричной деятельности, арсеналов и др. коллекций» [6, Л.2].

Для формирования «образа империи», как могущественного и сильного государства в глазах азиатцев, предлагалась целая система мероприятий. Так, например, для прибывших 29 января 1850 года в Санкт-Петербург казахской депутации во главе А. Джантюрина (правитель Восточной части казахов Оренбургского ведомства) был составлен реестр на проезд. В числе мероприятий на февраль месяц перечисляются прогулки по городу Санкт-Петербургу, за Невою по городу, в Звериницу, в Ботанический сад, Монетный двор, по городу к Таврическому саду, планировалось посещение Зимнего дворца, технологического института, Александровской мануфактуры, стеклянного завода, Михайловского и Александрийского театров, цирка, поездка на паровой машине в Царское село. На март месяц было запланировано посещение музея Горного корпуса, Царскосельских дворцов, императорских стеклянного и фарфорового заводов, музея Академии наук (Кунсткамера), Эрмитажа, земледельческого училища, Адмиралтейства, кадетских корпусов, Пулковской обсерватории, придворной конюшни, казарм конного полка и т.д. Главное – это аудиенция у императора [7, Л.126,127]. Как показывают архивные источники, данный сценарий был единым для представителей из азиатских государств.

Участники имперского сценария власти

Практически реализация имперской политики была тесно связана с задачей выстраивания отношений власти с мусульманской элитой Российского государства. Важное значение здесь придавалось инкорпорированным в состав русского дворянства чингизидам – представителям белой кости. Как и говорилось выше, коронация императора была главным событием имперского сценария власти, а его участники были не только главными свидетелями мероприятия, но и носителями идеи, что Россия является великой империей в ряду других европейских колониальных держав и имеет цивилизирующую миссию. Участники депутатий отбирались местными властями – султанами-правителями частей, а затем их кандидатуры пересматривались в Оренбурге, и после подтверждения утверждались в Петербурге.

В основном это были люди, имеющие заслуги перед Россией, или же наоборот, как случаи с Есетом Кутебаровым (был в составе депутации 1859 года, возглавил восстание казахов в 1855 г.) и Азбергенем Мунайтпасовым (был в составе депутации 1860 года, родственник Есета Кутебарова, один из его сподвижников), когда-то выступавшим против политики империи. Включение последних в состав депутации Оренбургский генерал-губернатор объяснял тем, «чтобы вкоренить между этими дикарями понятия о невозможности, даже помышлять о неповиновении русской власти» [8, Л.1]. Многочисленные переписки официальных органов власти помогают современным исследователям воссоздать характер тех взаимоотношений между Петербургом – Оренбургом – и Степью. Оренбургские правители, характеризуя каждого члена депутации, пишут об их заслугах.

А. Джантюрин – правитель Восточной части казахов Оренбургского ведомства,

побывавший в Петербурге зимой 1849/1850 года по характеристике председателя Оренбургской Пограничной комиссии М.В. Ладыжинского (1844-1853), видел неудачи своего отца султана-правителя в необразованности и в незнании русского языка, и поэтому еще 16 летним юношей помогая своему отцу по незначительным торговым оборотам, разъезжая по меновым дворам и форпостам казачьим, знакомился с русскими, изучал их язык и вникал в дела канцелярии своего отца.

В.В. Григорьев бывший на службе в Оренбургском крае, крупный ученый-востоковед писал об Ахмете Джантюрине: «Этот похвальный памяти султан нашел средства выучиться по-русски, не выезжая из степи, и знал русский язык в такой степени, что совершенно свободно читал и понимал «Отечественные записки» и другие журналы, которые постоянно выписывал. В Петербурге живы еще многие, могущие свидетельствовать о том изумлении, в какое приводил он столичных ученых глубиной и пронизательностью своих суждений и замечаний о явлениях европейской жизни и предметах науки» [9, с.6].

В казахстанской историографии имя А. Джантюрина больше известно, как одного из руководителей подавления восстания К. Касымова. Но данная личность, получившая русское образование, была инициатором многих идей.

В частности, в октябре 1849 года он вышел с предложением председателю Оренбургской Пограничной комиссии об учреждении при его ставке школы для казахских детей, так как «киргизы (казахи – Г.И.) вверенной ему части Орды, по своей дикости и значительной отдаленности кочевьев от Оренбурга, не решаются определять детей своих в учрежденную при Комиссии школу, между тем необходимость в грамотных людях, которых весьма немного в Восточной части слишком ощутительна, с учреждением же при ставке школы, чего желают почти все киргизы Восточной части, устранится и то важное неудобство, что почетные и богатые ордынцы имея под рукою заведение, куда с доверием могут отдавать детей своих не станут поручать воспитание их полуграмотным муллам, которые исполняя вообще дурно прямую свою обязанность, успевают внушать детям понятия неблагоприятные и вредные» [10, Л.1-1об]. Он предлагал открыть школу сначала на 40 мальчиков; курс школьного учения ограничить чтением и письмом на русском и татарском языках, толкованием основных начал мусульманской веры, четырьмя первыми действиями арифметики на счетах. Для преподавания он предлагал пригласить 2-х учителей, русского языка с жалованием в год – 160 руб. сер., и татарского с жалованием 100 руб. в год. Предлагался 3-х годичный срок обучения. Но предложения А. Джантюрина были отклонены. Это объяснялось тем, что успехи в русском языке будут самые ничтожные, по неимению практики, во-вторых, «утверждение этого предложения подаст повод к подобному же ходатайству и со стороны других султанов-правителей, и тогда во вновь учрежденную при Пограничной комиссии школу едва ли ордынцы захотят отдавать своих детей» [10, Л.4 об]. Но султану-правителю А. Джантюрину было объявлено, что «хоть начало его и не признается теперь удобным привести в исполнение, но во всяком случае правительство видит в оном новое доказательство его усердия» [10, Л.5].

С его именем связана инициатива носить одежду русского чиновника, но соответствующего стилю и образу жизни мусульманина. Как свидетельствуют архивные источники, летом и осенью 1846 года чиновник Азиатского Департамента, председатель Оренбургской комиссии с 1824 по 1844 годы, губернский секретарь Г.Ф. Генс находился по долгу службы в Восточной части Орды.

В тот период султан-правитель данной части А. Джантюрин получивший повышение в чине войскового старшины изъявил желание иметь соответствующий новому званию своему мундир. Он сказал о непривычке азиатцев носить европейскую одежду, неудобную

стеснительным покроем, а также «что при мундире необходимо воспрещаемое Кораном отращивание головных волос, с неудобством заменяемое париком» и просил разрешения ему некоторого отступления от общей казачьей формы. Докладывая позднее об этом генерал-майору М.В. Ладыжинскому, Г. Генс писал, что «подобное облегчение в одежде, сколько он заметил из отзывов киргизских чиновников, если бы могло быть предоставлено с распространением впредь и на других ордынцев жалующихся за отличие армейскими чинами, то исполняя вообще ревностное желание киргиз носить наружные знаки этих наград, побудило бы их дорожить более, и вместе с тем совершенствовало бы некоторым образом к народному образованию, чрез усвоение правильных понятий, и сближение с Европейскими обычаями» [11, Л. 1-2]. Г.Ф. Генс делает зарисовки, которые в дальнейшем обсуждаются в Оренбурге с тремя султанами-правителями. Рассмотрев прилагаемые рисунки, султаны-правители единогласно изъявили желание носить изображенный мундир, признавая его во всех отношениях для себя удобным, и вполне согласным с привычками своими и законом [11, Л.2 об].

Таким образом, появляется мундир для султанов-правителей взятой по образцу обыкновенной черкески, без патронов на груди и с менее широкими рукавами. На голове казахская шапка (тюбетейка) вся шитая золотом или серебром с бобровым или из выдры околышем. Сверх шапочки надевается при выездах белый войлочный казахский калпак, обложенный по швам и по краям золотым или серебрянным голуном. Для отличия ордынского офицера от казаха не имеющего чина, прикрепляются на колпаке с левой стороны кованая кокарда, такая же как и на армейских касках [11, Л.6 об].

*Зарисовки мундиров султанов-правителей. (1847 год)
Публикуется впервые. Из фонда РГИА*

Какие вопросы решала казахская депутация в Петербурге? Изучение архивных материалов посещения столицы империи А. Джантюриным показывает нам, во-первых, это личные мотивы: закрепление наследственной передачи должности старшего султана, возвышение его в лице своих соплеменников, и во-вторых, решение спорных вопросов, в первую очередь земельного вопроса.

А. Джантюрин и его свита при встрече с Министром иностранных дел высказали просьбы об ограждении казахов от притеснения казаков, разрешении спора во время прикочевки казахов на линию, об оказании помощи казахам родов шекти, шумекей, торткара, пострадавшим от разорения их хивинцами. Соответствующие распоряжения были отосланы Министерством Оренбургскому военному губернатору В.А. Обручеву. Среди которых выделялись: 1. Так как линейные жители присваивают себе в отделении киргизов разные прилинейные угодья, на степной стороне находящиеся, и косят там сено в местах, которые должны принадлежать киргизам, то дабы положить конец подобным действиям казаков и линейных жителей, и для прекращения всяких споров о землях и угодьях при линии лежащих определить ясную границу между землями киргизов и линейных жителей при линии, дабы киргизы положительно уже знали какими местами прилинейные казаки могут пользоваться и какими не должны. Это одно средство чтобы: во-первых, пресечь всякие взаимные неудовольствия, жалобы и тяжбы, а во-вторых, дать киргизам близ линии обыкновенно и постоянно зимующим, возможность поддержать и улучшить свое скотоводство, составляющее единственное их достояние.

2. Подтвердить казачьему начальству между старою и новою линиею, чтобы оно беспрепятственно допускало туда киргизов на зимнюю кочевку (каковые кочевки Правительством дозволено) и запретить при этом линейным казачьим там начальникам и жителям взимать какую-либо денежную плату в общественный капитал. За таковые допущения киргизов на зиму внутрь новой линии; сверх того самую прикочевку в означенный район между старою и новою линиею на зиму позволять делать киргизам ранее, т.е. чтобы по уборке казаками хлеба, например, с 1 октября киргизы могли уже прикочевывать в помянутый район и располагаться в местах которые свободны, оставаясь там до весны, а в это время по обыкновению выкочевывать вслед за тем, чтобы по окончании казаками сенокосения, позволено было киргизам (еще до прикочевки их туда со стадами и аулами) докашивать оставшуюся казаками в сущности уже не нужную траву, равномерно без всякой за сие платы [7, Л. 163-164 об].

Бывший в 1847 году в Петербурге султан-правитель Западной части Оренбургского ведомства генерал-майор Баймухамед Айчуваков, в дни пребывания в столице обращался в Министерство иностранных дел с просьбой о разрешении построить деревянный дом при линии. Наделение казахов землями при линии, для строительства на них оседлых жилищ, «признавалось несовместным с видами правительства и вредными для кочевого быта» [12, Л.1]. Подобного рода просьбы всегда отклонялись, «как основанные более на корыстные видам и на желании извлечь из отведенных земель разные выгоды к вреду и стеснению прочих ордынцев».

Канцлер МИД К. Нессельроде пишет Оренбургскому военному губернатору В. Обручеву, что император одобрил предложение. Строительство дома для султанов-правителей было также необходимо, так как нужно было обустроить канцелярию и «само приличие требует, чтобы султаны-правители имели более удобное помещение нежели прочие киргизы или старшины их» [12, Л.1 об]. Он предлагал построить казенные дома при линии всем трем султанам-правителям, которые не будут их собственностью, а будет служебным помещением. После смерти или смещения султана-правителя с должности данный дом должен был передаваться его преемникам. Строительство домов отводилось на счет кибиточного с казахов сбора.

В то же время, с разницей в два дня, 3 апреля 1847 года в Оренбургскую пограничную комиссию обращается султан-правитель Восточной части казахов о разрешении ему «вырубить из Аман-Карагайского бора сухоподстойного и сырорастущего леса 350 бревень и выстроить из них дом близ Усть-Уйской станицы, на урочище Умуртай, как для помещения его канцелярии, так и для проживания в ней с семейством» [12, Л.5]. Объяснял он это своим слабым здоровьем. 25 мая из Петербурга за подписью Л.Г. Сенявина был получен ответ с разрешением строительства дома, ссылкой на Высочайшее императорское повеление и письмом канцлера К. Нессельроде. Строительство дома планировалось начать и закончить летом 1851 года на месте предложенном А. Джантюриным, «длиною по течению р. Тобола в 6, а шириною в 2 версты» [12, Л.13].

Как представители депутатий принимали навязываемый им образ, как осмысливали и представляли по возвращении на родину «виденное и услышанное»? Оренбургский генерал-губернатор А. Катенин писал: «Опыт свидетельствует, что те из киргизов, которые прошли такой курс наглядного ознакомления с Россиею, возвратились в степь с совершенно другими понятиями, нежели с какими ее оставляли, и распространением этих понятий между единоплеменниками, посредством рассказов, весьма много содействовали утверждению в степи уважения к силам России, а потому и покорности распоряжениям Правительства» [6, Л.2 об].

Б. Айчуваков и А. Джантюрин по возвращении из поездок в Петербург скончались. Б. Айчуваков, переполненный эмоциями пребывания в Петербурге, не смотря на предупреждения соплеменников, бросившись и переправляясь через бурлящую реку 30 марта 1847 года утонул в р. Илек, не доехав до своего аула. Какие обстоятельства и соображения были в Министерстве иностранных дел неизвестно, но после этих случаев перестали приглашать казахов в столицу. Представители Степи не участвовали даже на коронации Александра II в 1856 году. Возобновляются приглашения, лишь начиная с 1859 года, после писем Оренбургского генерал-губернатора А. Катенина.

Члены казахской депутатии бывшие в 1860 году в двух столицах империи Илекей Касымов* и бий рода шекти отделения кабак Азберген Мунайпасов вели беседу возвращаясь с Петербурга в Москву. Султан Илекей сказал: «какие, посмотришь, были мы с тобой безумцы, мечтая когда-то потягаться с русскими; вот только и делаем, что едим чуть не две недели день и ночь, а конца русскому царству не видим» [14, с.275]. Ознакомление казахов с военными силами и гражданским развитием империи постепенно давало свои результаты.

Сердалы Бекчурин (бий рода торткара, был в составе депутатии в 1860 году, писал по казахски) рисовал по своему все, что видел: дорогу, локомотив, несколько вагонов, побывав в Эрмитаже принялся копировать на память «Последний день Помпеи». В дни нахождения в Петербурге поделился со своими мыслями губернатором Львом Плотниковым сопровождавшим депутатую. «Оренбург – наша киргизская степь, все его жители – наши дюрткаринцы, не более; вот здесь живут настоящие люди» [14, с. 275].

Просмотр казахами разных мануфактурных, хозяйственных и промышленных заведений не производил сильного впечатления на них. Слабо развитая в степи еще земледелие мало вызывало интерес у казахов к новым земледельческим орудиям.

*праправнук хана Младшего жуза Абулхаира, правнук его второго сына Ералы, в 1846 году провозгласил себя ханом Зауральской степи, затем в 1847 году ушел в Хиву под патронат хана Мухаммед-Эмина (1846-1855). Затем был задержан в Хиве по подозрению в сношениях с бухарским эмиром и заключен в тюрьму. В 1852 году бежал из Хивы и явился с повинной в Оренбург. 19 марта 1852 году отказался от ханского титула и выразил желание служить империи. Был прощен за свои действия. Осенью 1859 году истребил казахов поддержавших восстание Жанкожи Досмухамедова и ушедшего за Сырдарью к Бухарским пределам самого руководителя

Поэтому, эта часть сценария не приводила к изменениям в хозяйственной жизни казахов. Вторая цель – показать могущество и блеск империи имело свое воздействие, о чем свидетельствуют слова Илекея (см. выше).

Общий психологический и моральный эффект этих поездок имел место среди казахов. Громадное впечатление произвели на казахов переезд по железной дороге, изящество, богатство и роскошь императорских дворцов, выправка и блестящие мундиры гвардейцев во время парада, поездка на пароходе в Кронштадт, экспонаты Арсенала, механизм изготовления денег на монетном дворе. Поездки достигли своей цели.

Салих Бабаджанов* рассказывает об изменениях в Букеевской Орде после поездок хана Джангира в Петербург и Пятигорские горячие ключи. Хан выписывал из русских заводов и из Кавказа лучшие породы лошадей, хороших жеребцов и дарил их усерднейшим и почетнейшим казахам. По его приказу занимались улучшением породы верблюдов. «Хан приглашал в ставку и показывал казахам труппу акробатов, гимнастов и вольтижеров. Это вместе с музыкальными инструментами (орган и фортепиано) очень заняло киргизов и дало воображению их новое движение. В ставке в день именин и коронации государя, делались великолепные фейерверки, что казалось киргизам чудом области неведомого им мира. При хане посещали ставку небольшие зверинцы... В доме хан поставил бильярд, имелся также русский буфет со всеми принадлежностями лучшего гастрономического стола. Прислужники были все из киргизов, кроме одного татарина и русского; были у него и горничные девки из русских. При нем чрезвычайно улучшился и переменялся женский костюм киргизок, он представлял среднее между русским и татарским одеянием женщины» [15, с.3].

О результатах поездок казахов в столицы писал А. Артемьев: «Опыт доказал, что эти путешественники приносили несомненную пользу: те из киргизов, которые прошли такой курс наглядного ознакомления с Россией, возвращались в степь с совершенно другими понятиями, нежели с какими оставляли ее, проникались расположением ко всему русскому в замене прежнего пристрастия к своему кочевому и мухаммеданскому, и распространяя более здравые понятия между единоплеменниками, весьма много содействовали утверждению в степи уважения к силам России, а потому и покорности распоряжениям Правительства [16, с.9].

Нет никакого сомнения, что они возвратились в свою родную степь под влиянием разнообразных и на долго неизгладимых впечатлений. Во время пребывания своего в столице они были очевидцами стольких явлений, которых никогда не могла создать их фантазия, что разговоры о них надолго будут любимым предметом бесед киргизов и весьма вероятно, что новый есаул поэт Пир Мухаммед Куланбаев воспоеет все эти чудеса в песнях, которые потом будут повторяться в разных концах степи под звуки кобыза, туземного инструмента» [16, с.13].

Безусловно, некоторые мероприятия, проводимые российскими властями, оставались в некоторых случаях не понятыми казахами. Например, казахи побывавшие в земледельческой школе, посетившие разные мануфактурные и промышленные заведения иногда отказывались от некоторых мероприятий, объясняя это тем, что это им не нужно. Так, например, увидев усовершенствованные земледельческие орудия, они заинтересовались покосной машиной, но узнав стоимость и учитывая неудобство перевозки данной машины, отказались от ее приобретения. Так же следует учесть, что сенокосение начало развиваться в степи только с 30-х годов XIX века, и пока надобности в таких машинах не было. Не понимали казахи иногда цели поездок и посещения различных мест. Так, например, султан Илекей не понял значения посещения

*советник Временного Совета управления Букеевской Орды, хорунжий и кавалер, получил образование в Оренбургском кадетском корпусе, член казахской депутации в Петербург 1860 г.

ботанического сада. «Мы видели травки, цветочки, а что в них толку – этого мы не поняли. Бывало, придешь... в любой сад в Хиве – сейчас тебе, с разными вежливостями, подадут сочную дыню, которая так сама, еще в руках, и тает; подадут огромную кисть чудного винограда, урюку, шапталы, али-бухары: ну, и чувствуешь, осязательно понимаешь положительную пользу садов, их тень, их прохладу, их пользу человеку; а тут что?» [17, с.48]. Побывав на скачках у них появился вопрос, почему призовой приз дается лошади, ее хозяину, тогда как «по нашим понятиям, приз этот должен принадлежать не неразумному животному, не одному ее хозяину, а целому отделению родовичей хозяина выигравшего приз скакуна» [17, с.47].

Завоевание Россией Центральной Азии способствовало тому, что казахская степь стала внутренней областью империи. Степная угроза исчезла, и стали меняться сценарии власти. Приезд казахских депутатов в Петербург приурочиваются к важным событиям, в числе которых остается и коронация. «В этих условиях коронация становилась не только актом демонстрации могущества монархии, преданности ей всех сословий, единения царя и народа, но и своего рода этнографической выставкой, представлявшей культурное многообразное Российской империи и ее цивилизационное превосходство», - писал Н. Найт [18, с.121].

В последующий период, в 80-90-е годы XIX в. российские власти диктуют условия при выборе кандидатов в состав депутатий, одним из которых было знание русского языка. Кандидатуры депутатов согласовывались в Земском отделе МВД, где казахов курировал четвертый сын хана Джангира, генерал от кавалерии Султан Хаджи Губайдулла Джангир-оглы Чингиз-хан (первый казах, получивший генеральское звание не за административные заслуги, а за воинское отличие). Основным критерием отбора была степень «интегрированности» депутата в империю и его пригодность для цивилизаторских усилий. На коронации Николая II в 1896 г. среди представителей от степных областей было всего 3 депутата от казахов.

Постепенно включая окраины (имеется в виду Центрально-Азиатский регион), центр расширяет символические границы своих властных пределов, изменяя статус периферии и превращая их во внутренние провинции.

К концу XIX в. сначала в научном сообществе, а затем и в широкой среде стала утверждаться мысль, что Россия выполнила свою миссию: кочевые народы стали оседлыми, прекратились разбои, исчезло рабство. Российское общество постепенно подталкивалось к мысли, что пора игры в цивилизаторство проходит, а на смену приходит имперское желание использовать «туземцев» в экономических интересах.

Пресса пишет, что народы Центральной Азии с радостью воспринимают все нововведения российской власти. Но в связи с тем, что «они все еще не могут стать европейцами» старый стереотип о низком развитии кочевого общества, лени, жадности помогает империи использовать регион как сырьевую базу.

В начале XX столетия изменения в политической ситуации империи требовали преобразований в сценариях власти. Петербург стал местом, где получает образование будущая казахская интеллигенция. После революции 1905 года, молодежь, обучающаяся в высших учебных заведениях России, формирует новые политические сценарии, и именно они участвуют в разной степени активности в реализации советской модели власти.

Литература

1. Хобсбаум Э. Век империи. 1875-1914. – Ростов на Дону, 1999.
2. Moy C. Graf. Als Diplomat am Zarenhof. – Munich, 1971. – p.61.
3. Ричард Уортман. Символы империи: экзотические народы в церемонии коронации российских императоров // Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань, 2004. – С.409-426.

4. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф.1291. Оп.81. (1859). Д.243.
5. Ремнев А., Сухих О. Казахские делегации в сценариях власти: от дипломатических миссий к имперским репрезентациям // *Ab Imperio*, 2006. - №1. - С.119-154.
6. РГИА. Ф.1291. Оп. 82 (1859). Д.1.
7. РГИА. Ф.1291. Оп.82. (1848). Д.8.
8. РГИА. Ф.1291. Оп.82. (1860). Д.1.
9. Пиралиев Мендали. Из Зауральской степи: письма к редактору «Дня» // *День*, 1862. - №28. – С.6.
10. РГИА. Ф.1291. Оп.82.(1849). Д.3.
11. РГИА. Ф.1291. Оп. 82. Д.201.
12. РГИА. Ф.1291. Оп.82 (1847). Д.3.
14. Плотников Л. По поводу статьи «Путешествующие киргизы» // *Русский вестник*, 1860. – Т.30.
15. Бабаджанов С. Заметки киргиза о киргизах // *Северная пчела*, 1861 - №4.
16. Артемьев А. Несколько заметок о киргизской степи Оренбургского ведомства // *Журнал Министерства внутренних дел*, 1859. – Т.38. - №10. – Отд.3.
17. Небольсин П. Путешествующие киргизы// *Русский вестник*, 1860. - №9.
18. Найт Н. Империя напоказ: всероссийская этнографическая выставка 1867 года // *Новое литературное обозрение*, 2001. - №51. - С.111-131.

References

1. Hobsbaum E. *Vek imperii. 1875-1914*, 1999 (in Russ.)
2. Moy C. Graf. *Als Diplomat am Zarenhof*, 1971 (in German)
3. Richard Uortman. *Novaya imperskaya istoriya postsovetskogo prostranstva*, 2004, 409-426 (in Russ.)
4. Rossiiskii gosudarstvennii istoricheskii arhiv (RGIA). F.1291. O.81. (1859). D.243. (in Russ.)
5. Remnev A., Suhih O. *Ab Imperio*, 2006, №1, 119-154.(in Russ.)
6. RGIA. F.1291. O. 82 (1859). D.1. (in Russ.)
7. RGIA. F.1291. O.82. (1848). D.8. (in Russ.)
8. RGIA. F.1291. O.82. (1860). D.1. (in Russ.)
9. Piraliev Mindali. *Den'*, 1862, №28,6. (in Russ.)
10. RGIA. F.1291. O.82. (1849). D.3. (in Russ.)
11. RGIA. F.1291. O. 82. D.201. (in Russ.)
12. RGIA. F.1291. O.82 (1847). D.3. (in Russ.)
14. Plotnikov L. *Russkii vestnik*, 1860, №30.(in Russ.)
15. Babadzhanov S. *Severnaya pchela*, 1861, №4. (in Russ.)
16. Artem'ev A. *Zhurnal Ministerstva vnutrennih del*, 1859, T.38, №10, Otd.3.(in Russ.)
17. Nebol'sin P. *Russkii vestnik*, 1860, №9.(in Russ.)
18. Nait N. *Novoe literaturnoe obozrenie*, 2001, №51, 111-131.(in Russ.)

Summary

This article is devoted to the study of the role of coronation in the formation of the empire idea, consideration of the empire tasks in sending a Kazakh delegation to Petersburg and the analysis of the lineup of this deputation.

Keywords: Empire, Kazakh deputies, Chingizids, sultan governors, scenarios of authorities.

Түйін

Мақала империялық идеялар қалыптасуындағы тәж кигізу рәсімінің ролін зерттеуге, қазақ делегациясын Петербургке жіберудегі империяның міндеттерін қарауға, делегация құрамын талдауға арналған.

Түйін сөздер: империя, қазақ депутаттылығы, шыңғыс әулеті, билеуші-сұлтандар, билік жүйесі.

**ТӘУЕЛСІЗДІК ҮШІН КҮРЕС
БОРЬБА ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ
STRUGGLE FOR INDEPENDENCE**

УДК 94 (574). 02/.08

ЖЕТПИСБАЙ Н.Ы.

(научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч. Валиханова)

**О НЕКОТОРЫХ АКТУАЛЬНЫХ ВОПРОСАХ ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ
ДВИЖЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ В XVIII-XIX ВВ.**

Аннотация

Статья посвящена к вопросам освободительных движений в Казахстане в XVIII-XIX вв. В ней приводятся некоторые протестные действия казахов против российского влияния, где подобные действия автором рассматриваются как началом народно-освободительных движений. На основе ряда исторических сведений высказывается мысль о непрерывности освободительной борьбы против российской колонизации.

Ключевые слова: освободительное движение, восстание, Западный Казахстан, Оренбургское начальство, Малый жуз, военная линия.

Национально-освободительные движения являются одними из самых ярких и важнейших страниц в истории нашего Отечества. В период второй половины XVIII – XIX вв., в эпоху колоссальных социально-политических изменений в казахских степях происходили многочисленные протестные выступления против иноземных влияний, начиная от самых малых его форм до крупных освободительных восстаний. В указанный период большая часть народных выступлений были направлены против колониальной политики царской России. История освободительных войн, ее объективное и всесторонне изучение до сих пор остаются одной из актуальнейших тем в истории Казахстана.

В истории освободительных движений Казахстана, главной ареной или основным эпицентром народных волнений были его западные регионы, большинство антиколониальных выступлений происходили именно здесь. По официальным данным, начиная с активного участия казахов в крестьянской войне под руководством Е.Пугачева в 1773-1775 гг. до восстания в Манкыстау в 1870 г. в западных регионах пламя антиколониальных выступлений не угасала годами. За этот период (1773-1870) не считая мелких волнений, с интервалом каждые 10-15 лет возгоралось очередное восстание. Это названное участие казахов в пугачевском восстании (1773-1775), движение «Невидимки» (1775-1776), восстание под руководством Сырыма Датұлы и других (1783-1797), восстания под руководствами Жоламана Тленшиулы (с перерывами 1822-1840), Исатая Тайманова (1836-1838), Есета Котибарұлы (с перерывами 1847-1858), восстание в Уральской и Тургайской областях (1869), восстание в Манкыстау (1870). В период 1805-1816 гг. значительная часть Западного Казахстана была охвачена движением султана Каратая Нуралиева, но по многочисленным параметрам его трудно отнести в ряды народно-освободительных. В 1827-1835 гг. во Внутренней Орде происходило восстание под руководством Каипкалия Есимова. В 1838-1841 гг. движение под руководством Кенесары локализовалось в смежных с западно-казахстанским регионом тургайских и иргизских степях, где в нем активно участвовали такие крупные роды как Шомакей, Торткара, Табын, Тама и другие.

Однако всецело считать началом протестных движений период 70-80 гг. XVIII в. со времен восстаний Пугачева и Сырыма было бы не совсем правомерным. Первые сопротивления против российского влияния начались сразу же после принятия присяги к России в 1731 г. Через несколько лет, начиная с 1738-1740 гг. сам автор идеи российского подданства хан Абулхаир начинает свою затяжную борьбу против колониальных амбиций оренбургского начальства, во главе с его главным администратором генералом Неплюевым. Начиная с этого периода, с 1738-1740 гг. антиколониальные или антироссийские выступления в Западном Казахстане приобретает массовый характер и серий прямых нападков на приграничные военные линии не прерываются вплоть до 1838-1840 гг. Не считая набегов и походов казахов в российские селения до первой трети XVIII в., т.е. до принятия подданства, между указанными 1740-1840 гг. в западных степях сопротивления против российского присутствия не прерывались в течение века. Народные сопротивления в иные годы по некоторым социально-политическим причинам превращались в крупные антиколониальные выступления, после завершения которых, вновь приобретали форму рядовых сопротивлений. Период противостояний 1740-1840 гг. важен тем, что волнения приобретают массовый и интенсивный характер, сопровождаются крупными восстаниями и нападениями непременно на военные укрепленные линии. После 40-х гг. XIX в. прежние отчаянные сопротивления казахов против российского влияния заметно снижаются. Такое явление имело место после неоднократных жестоких подавлений протестов царскими властями, с основанием в глубине степи ряда военных укреплений и по некоторым другим причинам. Борьба под руководством Есета Котибарулы и восстание 1869-1870 гг. продолжали традиции предыдущих освободительных войн, однако несмотря на продолжительность (в первом случае) и широкий размах (1869-1870 гг.) эти выступления по ряду причин уже не могли отличаться прямыми нападениями на укрепленные форпосты как это было во времена действий Сырыма, Жоламана и Кенесары.

Таким образом, освободительная борьба казахского народа против российского влияния берет свое начало с 40-х годов XVIII в. Россия, заинтересованная в продвижении своих политических амбиций в южные степи за Уралом, с дальнейшим ориентиром в среднеазиатские регионы, несмотря на неоднократные присяги верности себе со стороны казахской элиты в 1731, 1738 и 1742 гг., бесспорно сталкивается с трудно преодолимым барьером в южных регионах. Царские власти в своих пока еще умеренных действиях наткнулись здесь на самый решительный отпор, и он был не случайным, к этому имелись ряд основательных причин. Во-первых, в указанный период несмотря на некоторую политическую раздробленность казахи составляли довольно многочисленный, кочевой народ, не утративший свою воинственность, десятилетиями небезуспешно воевавшие со своими основными конкурентами в степях калмыками, джунгарами, туркменами, частично с башкирами и среднеазиатскими народами. Во-вторых, западные регионы казахов, где происходила первая волна колонизации, издавна относились к ряду самых беспокойных, в этих краях веками не умолкали затяжные войны и конфликты с вышеназванными народами. Само географическое расположение западных степей в соседстве с воинственными калмыками, туркменами, яицкими казаками и другими, не прекращаемые баталии с ними способствовали к росту воинственности его населения. Данный факт не раз был отмечен дореволюционными исследователями, хотя многие однозначно связывали ее склонностью к «грабежам», в казахском народном фольклоре к родам Малого жуза также традиционно приписывалось воинственность.

В первые десятилетия XVIII в. многочисленные казахские дружины, ведомые Абулхаиром и другими полководцами сами не раз вторгались вглубь российских владений, доходя до некоторых селений Казанской губернии. Здесь уместно вспомнить

героические походы Абулхаира и его близких соратников, отважных полководцев Бокенбая, Есета, Жанибека и других с крупными воинскими силами собранных из родов Малого и соседственного с ним Среднего жузов в пределы некоторых губернии России, в ответ на действия волжских калмыков и яицких казаков. В начале 1715 г. большой отряд под предводительством Абулхаира совершает набег на территорию Казанской губернии, где достигая казачьей станицы Новошешминск, выжигает его пригород. В этом же году происходят многочисленные нападения казахов и каракалпаков на казачьи обозы, вошедших в казахскую степь. Битвы идут с переменными успехами. Зимой 1717 г. Абулхаир во главе 10 тысячного войска вновь совершает поход в Казанский уезд, захватывает Новошешминск, где берет в плен многих людей.

В 1718 г. ополчение казахов и каракалпаков двигаясь к Яицкому городку (Уральск), более месяца держат город в осаде, отрезав его от центра – Самары. В июле 1719 г. огромное 20-тысячное войско под предводительством самого Абулхаира вновь осаждает Яицкий городок. В 1720 г. хан снова вторгается в пределы Казанской губернии, в Николаевский уезд, где у села Черемшан захватывает многих людей [2, с. 116-117].

Однако эти события происходили до массового нашествия джунгар и изменения внешнеполитических курсов Абулхаира, решившего теперь опираться на военную мощь России. Как известно, группа султанов, старшин и батыров Малого и Среднего жузов присягали в пользу империи в 1731, 1738 и 1742 гг., однако эти присяги имели силу только на бумаге и содействовали казахам только в некоторых взаимоотношениях с соседними народами, чего добивалась и сама местная элита. Фактически казахская степь оставалась полностью независимой. По мнениям некоторых дореволюционных авторов последняя присяга, где принимали участие и несколько представителей из Большого жуза, почти не имела той важности, которая имела в предыдущих.

Несмотря на формальное подданство, пока не притеснявшего казахские общины в привольных кочевьях, постепенно все больше усиливаются признаки присутствия внешних сил, это наблюдается особенно в том же западном регионе. Все происходящие события в этой части были под пристальным вниманием царских чиновников, которые активно вмешивались во внутренние дела казахов, особенно в их отношения с соседними народами. Преднамеренное натравливание соседних улусов и другие интриги царских наместников вызывают справедливый гнев местного населения.

Как было указано выше первые признаки национально-освободительной борьбы казахов против присутствия политики царизма намечается уже всего через несколько лет после так называемого «подданства» и имело место в Западном Казахстане, там же где оно было принято. Первые протесты против дальнейшей колонизации казахских степей произошли в названном регионе начиная с 1740-х годов и почти непрерывно продолжалась в течение одного века. К сожалению сведения о событиях XVIII в. весьма отрывочны. Однако имеются ряд достоверных фактов наглядно указывающих на наличие признаков освободительной борьбы в 40-60 гг. XVIII в. Вторжение Абулхаира в Оренбург (нынешний Орск) в апреле 1738 г. со своими приверженцами предпринятое посредством башкир можно отнести к данным фактам. Хотя названное его действие было предпринято под воздействием башкир избравших в том году его своим ханом с призывами возглавить их восстание, гордо произнесенные слова казахского правителя с вынутой саблей о том, что «город его и для него построен, а послушникам голову отрубит» [1, с. 158] ярко свидетельствуют о характере отношений степняков к русской администрации. Ниже приводим некоторые сведения из социально-политических событий 40-60-х годов XVIII в. наглядно отражающие протестные настроения среди коренного населения Западного Казахстана против русского влияния.

В 1742 г. казахи Малого жуза имели серьезные намерения уйти на Кубань, оставив свои

кочевья. По сведениям, причиной таких громких задумок становятся не только грозное нашествие джунгар в том году, но и действия оренбургского начальства [3, с. 195, 212]. Стоит отметить, что несмотря на сложные отношения с пограничной администрацией, в нужные моменты казахские правители умело воспользовались своей протекцией к империи. К примеру, последствия джунгарского вторжения в 1742 г. были настолько серьезными, что кроме пленения известного Абылай султана, многие известнейшие правители степи хан Абулмамбет, султаны Барак, Батыр, многие знатные бии были вынуждены признать подданство джунгар и отдавать им в качестве аманата своих сыновей. Когда джунгары потребовали аманатов от Абулхаира, он умело проводит их посланников в Оренбург, где начальник края генерал Неплюев категорически запрещает им требовать заложников от «подданных» им казахов, тем более нападать на их кочевья. До визита в Оренбург бии и старшины Малого и Среднего жузов в количестве до 1500 человек имели совет, где принимают решение признать власть джунгар. Абулхаир узнав о подобном решении резким тоном критикует биев, обозвав их за такое решение даже нецензурными выражениями [2, с. 248]. Здесь же в Оренбурге казахская элита принимает присягу новой императрице Елизавете Петровне, с Малого жуза – 34, со Среднего – 140 и с Большого жуза – 4 человек [3, с. 220-222]. Подобные присяги принимались только на бумаге, фактически казахи продолжали свои действия против царской администрации. Присяга, вместе с тем и поддержка во внешних делах соседней империи не помешали Абулхаиру в следующем 1743 г. с дружиной из 400 человек «ходить под российский город войною» который находился между Яицким городком и Оренбургом, и взять в плен до 100 человек «российского народа» [4, с. 65]. Об этом доносил калмык Абид к астраханскому губернатору В. Татищеву который в своем донесении не указал название города за незнанием.

Поводом множеств нападений на линии были отношения с калмыками, точнее вмешательства в них пограничного начальства. Последние всячески поддерживали нападки со стороны калмык, подстрекая к новым нападениям на кочевья казахов, в результате которых сильно страдали их хозяйства, теряли иногда от одних только рейдов калмык до тысячи голов лошадей. Собравшихся в ответный поход казахов яицкие казаки задерживали на линии, чем вызывали сильные негодования пострадавших. К тому же, начиная с того периода с целью ослабить позицию непокорных казахов Россия вступает в активные действия с прежними их союзниками каракалпаками, ведя с ними переговоры о подданстве и поддержке, подстрекая против своих сюзеренов. Каракалпаки, ручавшись поддержкой царской администрации, теперь открыто выступают против своих собратьев казахов, заявляя что они «ныне и сами такие же подданные, как и вы, ныне де вашего хана не боимся», даже нападают на сопредельные казахские улусы [4, с. 85-86]. Реакция казахской правящей элиты на такие интриги за их спиной была молниеносной, в начале 1744 г. Абулхаир с сыновьями Нуралы, Ералы, Айшуаком, батыры Есет, Жанибек и другие во главе 11 тысячного войска совершив поход к каракалпакам, полностью усмиряют их, захватив в плен множество местных правителей, в том числе и их хана Урыскула. Некоторые бии были вынуждены просить прощения у Абулхаира. Отметим, что вначале Абулхаир сам поддерживал намерение подвластных ему каракалпаков о подданстве, однако вскоре убедившись об истинных целях оренбургского начальства направленных на ослабление его улуса, принимает решительные меры.

Вмешательство царской администрации во взаимоотношения казахов с соседними народами очевидно и отчетливо отражается в документах тех лет. Цитата только одного из таких источников наглядно показывает реалий указанного периода. Казахский старшина Асанкадыр показал российскому посланнику капитану Гладышеву, принимавшему присягу от каракалпак следующее: «...нижние калмыки воруя по науке российских

командиров, а расставленные де по Яику караулы, с калмык берут скупо, которых к нам для воровства и пропускают. А как мы за ворами калмыками ездим в погоню, караулы не пропускают, от чего мы пришли в разорение. И ежели калмыки российскими командирами уняты не будут, то конечно у нас и с Россией без войны не будет. Мы де намерены были и прошлого года воевать, только опасались, что каракалпаки пришли в подданство, однако, мы ныне каракалпаков присмирили, а впредь де намерены, чтоб их искоренить и прогнать в аральцы, чтоб они с Россией советы не имели...» [4, с. 85-86].

Тяжба с русской администрацией не была личной амбицией только Абулхаира, всячески пытавшегося подобными действиями повлиять к освобождению находившегося в заложниках своего сына Кожахмета. Многие крупные родоправители были крайне возмущены политикой царских чиновников. Свои недовольства к политике царизма выражал и известнейший батыр Есет из рода Тама, когда к нему как знатному родоправителю и удостоенному царским правительством звания тархана старейшину астраханский губернатор Татищев послал своего человека с указом императрицы, то он *«распечатал и читал до половины того письма, а потом, издрав половину того, положил под ж., а другую половину посланцу в нос пехал, и весь нос до крови разбил и при том говорил, якобы русские и калмыки хотят их, киргизов рубить, и хотел уши и нос у них обрезать...»* [4, с. 88]. В журнале вахмистра Уракова сохранилось высказывание Есет батыра, который говорил, «что калмык Россия не может унять, а меня де как могут унять» [4, с. 71]. Другой знаменитый деятель своего времени, известный батыр и крупный родоправитель Жанибек из рода Шакшак Аргын, удостоенный звания тархана первым из казахской среды также активно участвовал в событиях тех лет. Хотя его имя не упоминается в действиях против линии, он активно участвовал в делах против каракалпаков, после вышеуказанного похода, позже сам лично ходил с 400 сарбазами против них, эти походы были организованы для подготовки безопасности тыла в борьбе с российской стороной. Есет, Жанибек и погибший в бою в 1742 г. известный батыр Бокенбай из рода Табын в прежние годы всецело поддерживали политику сближения с Россией. Влияния этих степных лидеров на Абулхаира были настолько велики, что хан без них, без их покровительства вряд ли смог бы добиться целей во многих своих широкомасштабных планах. Идея подданства, обреченная на крах уже с самого начала, была успешно реализована только благодаря их помощи и покровительства, особенно Бокенбая. Однако через десятилетие прежние взгляды изменились.

Отчаянные действия казахов против укрепленных линий, военные успехи на южных рубежах не на шутку встревожило оренбургское начальство. Главный командир края Неплюев 14 января 1744 г. предлагает в Сенат свой «запасный план» действий против казахов. В нем он указывает, что Малый и Средний жузы легко могут выставить до 30 тысяч вооруженных с ружьем войска, о малом употреблении стрел, о наличии больше карабинов с фитилями, с которых по его словам они слезши с лошадей «на сошках целно стреляют», а порох почти каждый умеет делать. Неплюев также доносит о наличии у них исправных лошадей, об искусстве их (казахов) обороняться при нужде в выбранных «крепостных» местах, даже об умении их «окапываться», внутрь которого собрав свои коши и лошадей, «сильно обороняться» [4, с. 75]. В своем плане генерал предлагал для успешного действия против казахов с разных сторон сосредоточит войска в пяти пунктах – от Яицкого городка, от Оренбурга, от Орска, от Уйской и Сибирской линии. Из них в одном только Оренбурге, взятого за главную базу по плану должны были располагаться кроме трех регулярных полков, 1 тыс. донских казаков, 3 тыс. уфимских башкир, 500 мешеряков, 300 ясашных татар, от 300 до 500 ставропольских крещенных калмык и от 3 до 4 тыс. казанских татар. На Орскую линию предусматривалось выставление 2 тыс. уфимских башкир, 500 мешеряков и 500 яицких казаков, на Уйскую линию – 1 тыс.

зауральских башкир, мещеряков и служилых татар, 500 яицких казаков, 500 крепостных казаков, до 300 красноуфимских, нагайбацких и ельдяцких казаков и 3 роты в полном комплекте. «Запасный план» Неплюева был заслушан в Сенате 1 марта 1744 г. и был одобрен [1, с. 686; 5, с. 53]. Таким образом, против главных «виновников» этого «парада» казахов Малого, а также смежных с ним родовых отделений Среднего жуза решено было держать в боевой готовности более 15 тыс. войска, не считая военную мощь сильного Яицкого городка. Рассмотрение и одобрение подобного рода действий в самых высших инстанциях, в Петербурге явно указывает на серьезное отношение в высших кругах на угрозы от объединенных действий кочевников.

Целью таких масштабных планов была якобы оборонительной, а не наступательной. Потому что для наступательных действий имелись другие силы – калмыки, башкиры, джунгары, каракалпаки, армию берегли, при наличии вышеуказанных сил рисковать ею было излишне, дело оставалось за малым – умело манипулировать между ними. Одной из главных целей центральных властей было ни в коем случае не допустить объединения вышеназванных степных народов во избежание их ополчения против России. Такие методы воздействия очень широко применялись при Неплюеве, однако инструкций на подобные действия поступали с центра, генерал успешно выполнял и развивал подобные «дела» на местах. Например, вскоре после одобрения вышеназванного плана действий Неплюева, 24 апреля 1744 г. калмыцкому наместнику Дондук Даше была подготовлена специальная грамота, в которой ему предлагалась собрать как можно больше войска и идти против казахов, с оставлением всей добычи в их пользу. Стоит отметить, что эта грамота с Петербурга была выдана не к самому наместнику калмык, а Неплюеву, последний должен был передать ему только при случае необходимости. Однако начальник края не успел ее передать к адресату, – в связи со слухами о намерении джунгар напасть на российские границы, запланированный конфликт между калмыками и казахами становится не выгодным, теперь Коллегия Иностранных дел принимает меры к предотвращению их столкновения и всеми силами стараются подстрекать казахов против джунгар [5, с. 56]. В этот раз автором идеи натравливания казахов к восточным соседям становится уже Неплюев, который в своем секретном донесении к Коллегии от 18 октября 1744 г. указывает подобное действие «весьма полезной» и просит возбудить против джунгар именно Абулхаира, считая «не надежными» на такое дело Абулмамбета и Барака, за нахождением их детей у джунгар [4, с. 109-110].

В 40-50-е годы XVIII в. действия казахов против калмык и русских населенных пунктов усиливаются. В феврале 1746 г. в ответ на угон калмыками до 3 тыс. лошадей, казахи в количестве 1500 человек пройдя по льду Каспийского моря ниже Гурьева, обходя караулы яицких казаков нападают на калмыцкие улусы, где захватывают в плен 638 человек, 461 из которых составляли женщины. Среди пленных находились и русские купцы как А. Ганюшкин, И. Ветлугин [14, л. 2; 1, с. 696]. Это действие казахов не являлась грабительским походом, они были возмущены неоднократными набегами калмык, подстрекаемых приграничным начальством, о чем указывал Абулхаир в своем письме к императрице Елизавете: «...калмыцкий владелец Дондук Даши виноват, ибо всякие злости от него происходят, яко не единожды, не 2 и не 3 раза, но уже не меньше 1000 раз у нас лошадей отгонял, но у нас лошади самое наше сокровище. И хотя люди наши, гнавшись за ними следом, просили, но они не отдали. И о том вашей императорской величестве донести не могли и не стерпя того, дикие ваши рабы, поехавши, улусы их разбили...» [4, с. 142-143].

Инициатором многих вылазок за линию становится Абулхаир, который все больше отдаляется от сферы влияния Оренбургской администрации. Например, он присланного к себе от Неплюева казачьего урядника Найденова открыто называет шпионом,

приехавшего «только для подсматривания их улусов», а в сентябре того же 1746 г. отправляет свое известное письмо к начальнику края с угрозами и упреками, где открыто писал: «...уже от меня вы ничего не ожидайте и я от вас ничего себе не ожидаю; хотя вина ваша, токмо я в Божескую волю предал; я караулить уже не мог по Тоболу с вершины и до устья Яика, – карауль сам...» [4, с. 152; 1, с. 700]. После получения данного письма Неплюев в тот же день посылает ордера во все форпосты и крепости с приказанием о высшей мере готовности. Осенью 1746 г. Абулхаир задумывает навсегда уйти с границ России вглубь степей, однако эту идею не поддерживали бии и подвластный народ.

Зимой следующего 1747 г. казахи из объединения Алшын и из родов Табын, Жагалбайлы в числе 500 человек обходя Гурьев с нижней стороны по льду Каспийского моря, совершают новый поход против калмыков. В этот раз приграничные форпосты были заранее извещены о предстоящем рейде. Против казахских сарбазов были выставлены 1350 яицких казаков при двух орудиях под начальством атамана Сумкина, сверх этого отряда Неплюев приказывает мобилизовать дополнительный отряд из 700 казаков. Кроме того по указанию начальника края для обороны Илецкого городка были укомплектованы еще 400 казаков. Во время продвижения казахов по льду, 600 казаков обходя их располагаются лагерем ниже, тем самым отрезав им обратный путь. Таким образом против небольшой казахской дружины были выставлены около 3 тысяч хорошо вооруженных регулярных войск. Тем временем, казахи не находя калмыцкие улусы (они были заранее переселены) собираются обратно в свои аулы. Из-за тонкого морского льда вызванного потеплением они решаются пройти через Жаик где были сосредоточены плотные ряды казачьих войск. Готовясь к смертельной схватке, казахская дружина при переходе через реку вступает в ожесточенный бой с казаками продлившегося до полуночи, к их несчастью во время перехода прорывается лед [14, лл. 59-68; 1, с. 704; 6, с. 213]. Часть из них сложили головы в этом бою.

Дерзкие походы казахов организованные через земли яицкого войска всерьез обеспокоили оренбургское начальство. В своем объемном донесении к Коллегии Иностранных дел от 15 мая 1747 г. Неплюев предлагает следующие меры для их усмирения. Указав о том, что *«со вступления киргис-кайсака в подданстве всероссийской империи... никакой пользы интересам ее императорского величества от их киргис-кайсацкого подданства не было»* он предлагает *«как и наперед сего бывало дать волю чинить над ними поиски»*, т.е. разрешить к открытым нападениям против казахов волжских калмык, яицких казаков, башкир, мещеряков и др. Как было указано выше, все вышеназванные действия должны были быть направленными против только одного Малого жуза, который по словам генерала все дерзости и «злодейства» происходят именно от *«одних бездельников Меньшей Орды (ибо от Средней, которая кочует к сибирской стороне, яко то: Барака, Ерали и Аблая салтанов и самого Абулмамбет хана, також и от Жанбек-тархана и их подчиненных никаких продерзостей не бывало и нет...»* [4, с. 184; 3, с. 344]. Неплюев опасается именно указанного жуза и считает с их силой: *«...ониye поиски дозволять на одну Меньшую Орду... а калмыки и яицкие казаки одни управиться с ними не в состоянии...»*. В то же время начальник края признает, что «учиня единожды» над казахами такое действие уже не останется надежды содержать их в спокойствии и примирении, и местным пограничным местам воспоследует «всегдашняя опасность» от них. В донесении озвучиваются и мысли об «отбитии или отлучении» казахов Малого жуза от российских границ в дальние места, но по мнению его автора без участия вышеназванных народов и нерегулярных войск такое невозможно.

В августе 1747 г. в своих предложениях Неплюев идет еще дальше, в этот раз он просит позволения с Коллегии дозволит ему с помощью яицких казаков один или два

улуса Малого жуза «вырубить до самого младенца и тем их в страх привести» [2, с. 279]. Однако и Коллегия Иностранных дел, и Сенат не принимают подобные исключительные меры, постановляют что в случае какой-либо «явной продерзости» казахов, не мешая их всех, только некоторых, на страх другим, силами калмык или башкир усмирять, а хану и биям объявить, что это сделано без ведома российских властей [7, с. 21]. 21 июля того же 1747 г. Правительственный Сенат издает секретный указ за № 164, запрещающий под жестоким штрафом всем торговцам не продавать казахам никаких видов оружия, пороха, кремния и свинца даже в подделках [7, с. 20]. Сенат требует от Неплюева заключения, не следует ли запретить казахам продавать даже меди и железа.

Царские власти в целях усмирения казахов использовали различные изощренные методы. Например специально посланный для урегулирования отношений с казахами Тевкелев, под видом дружбы наедине должен был сообщить Абулхаиру о просьбе калмыков, волжских, донских и терских казаков от императрицы «идти на киргис-кайсака», и якобы не дозволению на это государыни «по природному великодушию и милосердию», чтобы «невинные киргис-кайсаки не пострадали и кровь их не пролилась». Этим власти тонко намекали на прекращение различных противодействий. В противном случае также намекали что могут быть посланы против казахов все названные казачьи войска, с присоединением к ним яицких казаков и калмыцкого войска, от Оренбургской стороны регулярные войска, также башкир, мещеряков и казанских татар, от Сибирской стороны также российских войск и разных иноверцев [1, с. 713]. Доводы казахов о постоянных набегах со стороны российских калмык всерьез не воспринимались.

Если протестные действия казахов в 40-х годах XVIII в. так или иначе были связаны с именем Абулхаира главным образом стремившегося освобождения своего сына Кожаммета, то и после его смерти в 1748 г. антироссийские настроения в западных степях не уменьшаются. В первое время в начале антироссийских выступлений стоял сам новоиспеченный хан Нуралы требовавший от своих подчиненных откочевать подальше от русских границ и замышлявший в одно время даже напасть на Оренбургский меновой двор. Противоречия с пограничным начальством здесь также началась из-за отказа российских властей обменять ханских аманатов, но слова Нуралы о том, что если он откочует за Сырдарью, то его народ будет считать не только за хана, но и за святого, потому что они не слушаются его только потому что он находится близ России и служит ей верно, говорят о многом. Далее Нуралы ярко и точно выразил свои мысли по поводу политики царских властей: «Русские хотят поступать с нами, как с калмыками и башкирами, но мы лучше согласимся умереть, чем жить под тяжким игом...» [5, с. 105; 1, с. 790]. Однако бывший бессильным бороться с пограничной администрацией впоследствии и Нуралы хан, по ряду обстоятельств сам становится орудием в руках царских чиновников.

Нападения казахов в российские рубежи не прекращаются, в 1755-1756 гг. были совершены ряд вторжений за линию. В этот раз царские власти решаются на беспрецедентную меру – они готовят крупное наступление с привлечением крупных воинских сил, по приказу сверху начинается составление подробной карты западных казахских степей и из казны изыскиваются дополнительные финансовые средства на этот поход. Однако из-за начавшейся вскоре семилетней войны между Россией и Пруссией план войны против казахов Малого жуза, к счастью для последних срывается [6, с. 234]. Во время возрастания острой конкуренции между Россией и Цинской империей на восточные территории Среднего жуза в 1758 г. царские власти пытаются направлять против китайцев казахов Малого жуза во главе с Нуралы ханом.

В конце 50-х годов XVIII в. в западных степях повторно появляются намерения откочевать подальше от русских границ. По некоторым сведениям в 1757 г. казахи

Малого жуза еще раз посылают людей на Кубань для осмотра удобных мест для дальнейшего переселения, выбравших место называемое «шесть вод» им объявляется о невозможности отведения тех мест без дозволения турецкого султана. Тогда они отправляют посланца к султану, но об ответе не сообщается [7, с. 52-53]. В 1759 г. после конфликта Нуралы хана теперь уже с новым губернатором края Давыдовым, не разрешившего казахам переходить за Жаик, казахи всерьез задумываются откочевать в освободившиеся от джунгар территории на востоке. Эту идею особенно поддерживает младший брат хана Ералы, который двумя годами ранее со своей дружиной активно участвовал в освобождении указанных мест [7, с. 70].

В 1765-1766 гг. казахи Малого жуза делают ряд нападений в калмыцкие селения и русские форпосты. В 1765 г. в казахскую степь были отправлены крупные воинские силы, которые уничтожили много невинных аулов кочевавших близ линии. После таких карательных действий население Малого жуза еще раз хотят навсегда уйти от границ [5, с. 144].

Во время Пугачевского восстания 1773-1775 гг. нападения казахов на российские укрепленные линии возобновляются новой силой. По сути казахи Малого жуза активно участвуют в этом восстании, во время пятимесячной осады Оренбурга Пугачевым, вооруженные группы кочевников совершают ряд нападений на российские владения, проникая до территории Самарской губернии. Некоторые крепости как Красногорская, Ильинская, Губерлинская располагавшиеся на юге Оренбургской губернии находятся под контролем восставших казахов, Илецкий городок подвергается ожесточенной атаке. Передовые отряды казахов переходят даже на правобережье Волги, где в конце декабря 1773 г. угрожают Царицыну (нынешний Волгоград). Астраханский губернатор Кречетников сообщив об этом в Петербург, был вынужден вызвать 1 тыс. донских казаков для защиты города [8, с. 50]. В результате масштабных действий казахи захватывают в плен около 3 тыс. человек. Действия казахов в указанные годы отличаются особой дерзостью, об этом отмечают многие русские исследователи как Добросмыслов, Рязанов и другие. Отчаянные действия казахов также были вызваны и тем, что им в течение многих лет были запрещены переходить на правый берег Жаика, где они прежде пользовались обширными его пастбищами. Те редкие моменты перепуска через реку всегда сопровождалась унижениями и оскорблениями со стороны яицких казаков, захватами их скота. В феврале 1775 г. в казахскую степь были посланы карательные отряды, которые в свою очередь уничтожив множество аулов, освобождают около 300 российских пленников.

Начиная с осени 1775 г. до лета следующего 1776 г. наступательными движениями прилинейных казахов Малого жуза руководит 22-летняя девушка Сапар Матенкызы, получившее название движение «Невидимки». Данное протестное движение таит в себе множество тайн и загадок с тем, что руководившая им Сапар по многочисленным архивным источникам обладала определенными дарами, в том числе и способностью общаться с невидимыми аномальными силами и т.д. Однако в письмах сарбазов собравшихся под ее крыло (их число достигало до 1500 чел.), подписанные султаном Сейдалы и отправленных к башкирам были реальные призывы к борьбе: *«...от враждующих на нас россиян... вам и нам добра быть не может. А лучше, ежели бы мы обе стороны, будучи мусульмане, утвердась между собою согласиём и миром, и пойти совокупя до прибытия нового государя на Россию воевати...»* [9, лл. 42-43]. Движение «Невидимки» также сопровождалась многочисленными нападениями на линию и около года держало в напряжении пограничных властей. Оренбургский губернатор Рейнсдорп был вынужден сам лично отправить под видами купцов двух своих агентов к загадочной Невидимке, для выяснения ее личности.

Период 70-90-х годов XVIII в. в Западном Казахстане, во время которого происходили крупные события – восстания Пугачева, Невидимки и Сырыма Датұлы, является одним из самых знаковых периодов в истории взаимоотношений казахских общин с их северными соседями. Указанные годы сопровождались многочисленными нападками на линию, захватами большого количества людей и имущества. В этот период пленение российских людей достигают небывалого размаха, однако всем этим действиям имелись веские причины, главные из которых заключались в невыносимых притеснениях и поборах на Урале. Все указанные восстания с участием казахов были звеньями одной цепи, главным образом направлялась против ограничений их прежней свободы, на вмешательство в их дела, особенно в вопросах управления. Это вовсе не были выступлениями шаруа (крестьян) как были указываемы прежде. Организация их известными потомственными биями и батырами, выходцами из высших социальных слоев, участие в них также известных султанов наглядно показывает недовольство и протесты среди казахской элиты. К сожалению несмотря на наличие различной литературы данный период является одним из самых малоизученных страниц в нашей истории.

Документальные материалы социально-политических событий 1770-1790 гг. в огромном количестве отложились в центральных российских архивах, где только для ознакомления с ними потребовался бы не один месяц, не считая их освоения и дальнейшего изучения, к чему к сожалению наши исследователи не всегда имеют возможности. Исследования прежних годов в основном были проведены с использованием только незначительной части архивных материалов.

Восстание под руководством Сырыма Датұлы и других деятелей как Гленши Бокенбайұлы и Барак Сатыбалдыұлы, происходило в указанный нами период и представляло собой длинную серию противоборств, с открытыми штурмами крепостей и форпостов. Это было одно из самых продолжительных выступлений в истории освободительных движений казахского народа. Его поддерживало множество крупных родоправителей Малого жуза. Восстание привело к значительным изменениям в административном управлении края. Степные лидеры и народ во главе с Сырымом желали видеть во главе народа более достойных лиц, нежели престарелого и марионеточного Нуралы хана. Под давлением восставших царские власти были вынуждены пойти на уступки и в 1786 г. правивший в Малом жузе около 40 лет Нуралы хан смещается с должности. Дальнейшие административные реформы и учреждение расправ в Западном Казахстане не приводят к ожидаемым результатам. Царские власти не допускают в ханство избранников народа, продолжая утверждать своих ставленников. В 1792 г. Сырым вместе с своими соратниками объявляет войну против России. В 1797 г. восстание достигает своего апогея, восставшие убивают ставленника оренбургского начальства Есим хана...

Охваченные различными войнами и междоусобными распрями западные степи переступают в порог нового XIX века. Однако и означенный век не приносит мира и спокойствия к многострадальному региону. Начало XIX в. в Западном Казахстане ознаменовалось бурными событиями, сопровождавшимися с многочисленными нападками на линию и захватами торговых караванов, однако усиливаются взаимные претензий и конфликты между родами. Первые десятилетия XIX в. Малый жуз был охвачен междоусобными войнами, имело место великая смута. Величайший хаос особенно приходится на годы правления Айшуак хана (1797-1805) – в прежнем отважного наездника, ныне дряхлого и не способного управлять ордой очередного ставленника царской России. По сведениям дореволюционных авторов, в указанный период внутренние распри и всеобщая анархия достигают небывалых размеров. От нескончаемых внутренних раздоров, от социально-политических потрясений,

от голода казахские семейства целыми партиями переходят в башкирские кантоны. Часть принимают христианскую религию, немалая часть переходят в казачью службу. Архивные материалы указанных лет пестрят документами подобного рода.

Всеобщая анархия была вызвана слабостью ханской власти, неспособной утвердить в степи тишину и спокойствие. Царская администрация по прежнему не допускала в трон более сильных и энергичных правителей как султаны Каратай и Арынгазы. Первый из них, отличавшийся вместе с решительностью, также и чрезмерной жестокостью, по ряду причин не был допущен к власти. Каратай султан с перерывами в 1805-1816 годах вел долгую борьбу за звание хана, нередко продолжавшуюся с кровопролитными стычками с не поддерживавшими его родами, включая убийство в 1809 г. следующего ставленника российских властей сына Айшуака – Жанторе хана. В отличие от Каратая, несмотря на свои карательные меры не сумевшего объединить народ под свое знамя, абсолютная тишина и спокойствие в степях была восстановлена султаном Арынгазы Абилгазыулы. За короткий срок ему удалось водворить в степях полное спокойствие и согласие и в отличие от того же Каратая, которого уважали и боялись, за смелые действия и справедливые решения Арынгазы был горячо любим народом. Однако несмотря на многочисленные просьбы народа царская администрация не допускает султана к власти. Кроме неоднократных писем с просьбами утвердить его в ханское звание, в 1819 г. в Оренбург пребывает крупная делегация состоящая из более 400 знатных биев, батыров и старшин, которые вручают письмо-петицию к оренбургскому губернатору Эссену с просьбой об утверждении Арынгазы в ханском достоинстве. Стоит отметить, что начальство края во главе с Эсеном также желало видеть во главе казахов означенного султана. Однако утверждение его ханом по ряду причин вызывает опасение столичных чиновников и вызванному в 1821 г. в Санкт-Петербург Арынгазы султану запрещается вернуться обратно в казахскую степь. Недопущение достойных личностей к управлению собственным народом, способных объединить их, также являлось одной из главных задач центральных властей.

Задержание Арынгазы и открытый захват территорий между реками Илек и Жаик, с заложением новой укрепленной Ново-Илецкой линии вызывает в Западном Казахстане следующее крупное и продолжительное антироссийское восстание под руководствами известного батыра и бия Жоламана Тленшиулы и его верных соратников.

Борьба под руководством Жоламана являлась освободительной войной направленной против России. Она стала одним из хорошо организованных выступлений в истории освободительных движений. Все прежние многочисленные стихийные и одиночные набеги во внутрь российских линий с начала лета 1822 г. были объединены под общее знамя и были превращены в целенаправленные и массированные атаки. В январе указанного 1822 г., еще до начала сплоченных военных действий, восставшие открыто объявляли о своих намерениях начать войну делегации Шергазы хана и оренбургского начальства, пришедшим по вопросам возврата захваченных прежде российских пленников и скота *«с презрением называя их предателями свободы, подкупленными от русских»*. Объявляли свои намерения, что *«в наступающее лето будут повсюду наносить возможный вред России, опустошив границы пожарами, грабежами и увлечением в неволю наших подданных, в отмщение за отнятие у них Илека»* [10, л. 34-35].

В период 1822-1826 гг. на российские укрепленные линии были организованы сотни нападений. К прямым штурмам подверглись все шесть форпостов Ново-Илецкой линии. В конце августа 1822 г. во время осады очередного Ветлянского форпоста казахские сарбазы шедшие на штурм с пятью знамями, *«с сильным криком, визгом и выстрелами»* открыто угрожали начальнику названного форпоста хорунжему Печенкину *«что собьют русских с своего Илека и выжгут форпост»* [11, л. 1].

Для обороны от казахских нападений власти были вынуждены усилить военно-оборонительные объекты. Оренбургский губернатор Эсен в своем секретном донесении в декабре 1822 г. к министру Иностранных дел России графу Нессельроде указывал что разглашение восставшими в степях о ведении ими войны против России за не удовлетворение их требований «заслуживает примерного наказания» [12, с. 450-452]. На подавление восстания были мобилизованы крупные военные экспедиций под командованием опытных командиров. Первую из них возглавлял специально приглашенный из Санкт-Петербурга полковник Берг – участник русско-французской войны, вторую воинскую команду возглавлял атаман Яицкого казачьего войска полковник Назаров – герой русско-турецкой, русско-французской войны. Команда Берга состояла из 2382 человек разделенных на три отдельных подразделений, из числа которых только офицеров разного ранга насчитывалось 218. Все три подразделения этого карательного отряда по въезде в казахскую степь были тотчас окружены и подвергнуты нападением сарбазов. По источникам, в боях с сильными подразделениями они дрались насмерть, желая расстаться с жизнью, нежели пустить русский отряд по своим кочевьям, во время сражения карателям не удастся ни одного из них захватить живыми. По этому поводу Берг писал в своем полевом дневнике что они «страшась рабства и тюрьмы более самой смерти, защищались до последней капли крови» [13, л. 30]. Одно из подразделений Берга под командованием полковника Милорадовича в числе 408 человек был окружен и атакован сарбазами Жоламана и других полководцев, которые пустив огонь со всех сторон отряда не дают им хода. В результате массированных атак сарбазов 13-14 июня 1823 г. у реки Шынгырлау отряд Милорадовича потеряв часть людей был вынужден вернуться обратно на линию. Случай отступления в степи правительственного отряда не достигнувшего поставленных целей, произошло впервые и является единичным и редким случаем в нашей истории.

Восстание под руководством Жоламана приостановило на некоторое время дальнейшую колонизацию казахских степей и среднеазиатских государств. Одной из важнейших частей борьбы стало его присоединение к движению Касыма и Кенесары, охватившего значительную часть территории Казахстана. Соединение двух крупных фронтов освободительных движений в истории Отечества происходило также впервые. Движение под руководством Жоламана была организована за территориальную целостность казахского народа, за установление среди казахских общин сильной, централизованной власти.

В 1835-1839 гг. в западных степях Казахстана по прежнему кипели бурные политические страсти. По достоверным источникам, в указанный период среди населения идет сильнейшая агитация об отложении от России в пользу южных территорий, преимущественно хивинских владений. В 1837 г. такими пропагандами особенно активно занимаются гонцы из родов Табын и Тама, разглашая по степи антиросийские лозунги. В архиве сохранились имена более 40 человек особо отличившиеся подобными лозунгами, почти все они были соратниками Жоламана [15, лл. 2-3]. Весной 1838 г. многие аулы кочевавшие прежде вблизи российских линий также намереваются откочевать в хивинские пределы. Как указано в рапорте старшего султана казахов Средней части Оренбургского ведомства Жусупа Нуралиева *«все киргизы кочующие по линии и р. Илеку имеют намерение при первой встрече весны откочевать к границам Хивинского владения с целью не быть зависимыми и приверженными России...»*. Однако Оренбургская Пограничная комиссия требует от султана «об откочевке их не заботится», вместе этого указывает узнать какие роды и в каком количестве собираются удалиться «навсегда от линии», и о землях остающихся после них свободными [16, лл. 1, 3].

Летом 1838 г. Жоламан и его соратники уводят из пределов Илека и Жаика около 500 аулов в орду султанов Касыма и Кенесары – в иргизские и тургайские степи, в присырдаринские Каракумы. Летом 1839 г. намерение откочевать вдаль от российских линий поддерживают и издавна кочевавшие вблизи Жаика роды Байулы – Алаша, Байбакты, Тана, Маскар, Кызылкурт, Ысык, Шеркеш и другие. Оставив свои кочевья со своими аулами, имуществом и скотом они достигают верховья реки Киыл... [17, л. 15].

Таким образом, протесты против российского влияния, начавшиеся в 40-х годах XVIII в. почти беспрерывно продолжались в течение одного века. Безусловно, народно-освободительные движения указанным периодом не ограничивались, однако на наш взгляд данный отрезок времени лучше и наглядно отражает непрерывную борьбу за независимость. Как было указано, дальнейшие выступления казахов продолжали традиции освободительных движений, но начиная с 40-х годов XIX в. сопротивления казахов против российского присутствия заметно снижаются. В свое время, в тех же 40-х годах XIX в. такое явление было верно замечено военным исследователем Бларамбергом [18, с. 86]. Народ долго и постепенно привыкал к русской власти, были и некоторые позитивные моменты в этом, но основным моментом служило осознание военной мощи российской державы, о невозможности противостоять против империи.

К сожалению, не считая некоторых сведений мы не имеем возможности в одной статье привести все факты о наличии освободительной борьбы в течение века и обобщать все данные. Данный вопрос требует серьезного подхода и глубокого изучения. Однако ряд приведенных сведений в достаточной мере указывают о продолжительном периоде народных сопротивлений, в организованных и стихийных вариантах, о постоянном присутствии идей отложения ради самостоятельности и независимости. В одной из предыдущих статей, посвященной к вопросам взаимоотношений казахов с прилинейным российским населением в Западном Казахстане в указанный период были приведены также ряд достоверных фактов касающихся некоторых важных моментов освободительных движений, 20-е годы XIX в. в данном регионе были упомянуты как периодом противостояния на Илеке [19]. В целом, на наш взгляд, в более широком контексте, период между 40-гг. XVIII и XIX вв. (1740-1840) можно охарактеризовать как «периодом сопротивления» или «периодом противостояния в Западном Казахстане». К этому имеются более чем достаточно аргументов.

Литература

- 1 Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Историческая монография. – Том 1-3. – Казань: Типо-литография В.М. Ключникова, 1897. – 974 с.
- 2 Ерофеева И.В. Хан Абулхаир – полководец, правитель, политик. – Алматы: Санат, 2002. – 336 с.
- 3 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). Том 1. – А.-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1961. – 743 с.
- 4 Материалы по истории Казахской ССР (1741-1751). – Том 2. – Ч. 2. – А.-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1948. – 457 с.
- 5 Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. – Тверь: Типо-лит. Н.М. Родионова, 1902. – 524 с.
- 6 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсачих орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 655 с.
- 7 Сборник узаконений о киргизах степных областей. Сост. И.И. Крафт. – Оренбург: Типо-литография И.Н. Жаринова, 1898. – 282 с.

- 8 Бекмаханова Н.Е. Легенда о Невидимке. – А.-Ата: Казахстан, 1968. – 190 с.
- 9 Государственный архив Оренбургской области. Ф. 3. Оп. 1, д. 152.
- 10 ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1, д. 1856.
- 11 ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1, д. 4700.
- 12 Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828). Том 4. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1940. – 543 с.
- 13 ЦГА РК. Ф. 2300. Оп. 1, д. 316 – РГВИА. Ф. 846. Оп. 16, д. 769.
- 14 ЦГА РК. Ф. 2300. Оп. 10, д. 314 – РГАДА. Ф. 248. Оп. 113, кн. 118(1).
- 15 ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1, д. 3331.
- 16 ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1, д. 3339.
- 17 ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1, д. 4304.
- 18 Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том 14. Ч. 3. – Сост. И. Бларамберг. – СПб.: Тип. Департамента Ген. Штаба, 1848. – 119 с.
- 19 Жетписбай Н.Ы. О некоторых моментах взаимоотношений казахов с русскими прилинейными жителями в XVIII – первой трети XIX вв. в Западном Казахстане // «Отан тарихы». – 2012. – № 3 (59). – С. 41-54.

References

- 1 Vitevskiy V.N. Nepluev i Orenburgskiy kray v prezhnem ego sostave do 1758 g. Istoricheskaya monografiya. Tom 1-3. – Kazan: Tipo-litografiya V.M. Klyuchnikova, 1897. – 974 s.
- 2 Erofeeva I.V. Han Abulhair – polkovodets, pravitel, politik. – Almaty: Sanat, 2002. – 336 s.
- 3 Kazakhsko-russkie otnoshenia v XVI-XVIII vv. (Sbornik dokumentov i materialov). Tom 1. – А.-Ата: Izd. AN KazSSR, 1961. – 743 s.
- 4 Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1741-1751). Tom 2. Ch. 2. – А.-Ата: Izd. AN KazSSR, 1948. – 457 s.
- 5 Dobrosmyslov A.I. Turgayskaya oblast. Istoricheskiy ocherk. – Tver: Tipo-lit. N.M. Rodionova, 1902. – 524 s.
- 6 Levshin A.I. Opisanie Kirgiz-kazachih ili Kirgiz-kaysachih ord i stepey. – Almaty: Sanat, 1996. – 655 s.
- 7 Sbornik uzakoneniya o kirgizah stepnykh oblastey. Sost. I.I. Kraft. – Orenburg: Tipo-litografiya, I.N. Zharinova, 1898. – 282 s.
- 8 Bekmahanova N.E. Legenda o Nevidimke. – А.-Ата: Kazakhstan, 1968. – 190 s.
- 9 Gosudarstveniy arhiv Orenburgskoy oblasti. F. 3. Op. 1, d. 152.
- 10 CGA RK. F. 4. Op. 1, d. 1856.
- 11 CGA RK. F. 4. Op. 1, d. 4700.
- 12 Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1785-1828). Tom 4. M.-L.: Izd. AN SSSR, 1940. – 543 s.
- 13 CGA RK. F. 2300. Op. 1, d. 316 – РГВИА. F. 846. Op. 16, d. 769.
- 14 CGA RK. F. 2300. Op. 10, d. 314 – РГАДА. F. 248. Op. 113, кн. 118 (1).
- 15 CGA RK. F. 4. Op. 1, d. 3331.
- 16 CGA RK. F. 4. Op. 1, d. 3339.
- 17 CGA RK. F. 4. Op. 1, d. 4304.
- 18 Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperiy. Tom 14. Ch. 3. – Sost. I. Blaramberg. – SPb.: Tip. Departamenta Gen. Shtaba, 1848. – 119 s.
- 19 Zhetpisbay N.Y. O nekotorykh momentah vzaimootnosheniy kazahov s russkimi prilinyeynymi zhitelyami v XVIII – pervoy treti XIX vv. v Zapadnom Kazakhstane // «Otan tarihy». – 2012. № 3 (59). – S. 41-54.

ЖЕТПІСБАЙ Н.Ы.

(Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері)

**XVIII-XIX ғғ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРДЫҢ
КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕ**

Түйін

Мақала XVIII-XIX ғғ. Қазақстандағы азаттық қозғалыстар мәселесіне арналған. Мұнда қазақтардың ресейлік ықпалға қарсы кейбір наразылық іс-қимылдары келтіріледі, мұндай қимылдар автор тарапынан халық-азаттық қозғалыстардың бастауы ретінде қарастырылады. Бірқатар тарихи деректер негізінде ресейлік отарлауға қарсы азаттық күрестердің үздіксіздігі туралы ой айтылады.

Түйін сөздер: азаттық қозғалыс, көтеріліс, Батыс Қазақстан, Орынбор басшылығы, Кіші жүз, әскери шеп.

ZHETPISBAY N.Y.

(Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov, Research Fellow)

**ABOUT SOME TOPICAL MATTERS OF LIBERATION MOVEMENTS IN
KAZAKHSTAN IN XVIII-XIX CENTURIES**

Summary

The article is dedicated to matters of liberation movements in Kazakhstan in XVIII-XIX c. It describes several protest movements of Kazakhs against Russian influence, these movements are considered by the author as a start of national- liberation movements. Based on the number of historical facts, it expresses the idea of continuous liberal actions against Russian colonization.

Keywords: liberation movement, Western Kazakhstan, Orenburg authorities, Inferior zhuz, military border.

**ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК ТОТАЛИТАРИЗМ
КАЗАХСТАН И СОВЕТСКИЙ ТОТАЛИТАРИЗМ
KAZAKHSTAN AND SOVIET TOTALITARIANISM**

ӘӨЖ 94(574)084.9:656

ҚОЖАХАНОВА Қ.К.

(Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері, т.ғ.к.)

**ҚАЗАҚСТАНДА СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ КӨЛІК
ҚАТЫНАСЫНЫҢ ДАМУЫ**

Аннотация

Мақалада Ұлы Отан соғысынан кейінгі көлік қатынасының дамуы туралы айтылады. Қазақстанның өнеркәсіп салалары соғысқа қажет деп шығарылған өнімдерін қысқартып, бейбіт өмірге қажет өнім шығаруға кірісті, халық тұтынатын тауарларды көбейтті. Сондықтан осындай өнімдер толассыз іске асырылу үшін тасымал жұмыстарын жақсарту барысында транспортты тездетіп дамыту немесе қайта қалпына келтіру жұмыстары іске асырылды.

Транспорт жүйесінің дамуы Кеңестік кезеңде халық шаруашылығының өсуіне зор ықпалын тигізді.

Түйін сөздер: темір жол, әуе, өзен, теңіз, автомобиль, құбыр транспорт

Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары Қазақстанның өнеркәсіп салалары соғысқа қажет деп шығарылған өнімдерін қысқартып, бейбіт өмірге қажет өнім шығаруға кірісті, халық тұтынатын тауарларды көбейтуді қолға алды. Шикізат қорына бай еліміздің қазба байлықтарын игеру, оны өндіру кеңейтілді, сөйтіп Қазақстан сол кездегі одақтас республикаларды шикізат көзімен қамтамасыз ететін негізгі қорлардың отаны болды.

Қазақстан өнеркәсібінің дамуы соғыстан кейінгі жылдарда соғысқа дейінгі қарқынынан екі еседей асып түсті. Бесжылдықта Қазақстанда қара және түсті металлургия, тау-кен өндіріс саласы өркендеді. Зауыттар, көмір өнеркәсібі жабдықтары, ұсталық станоктар, ауыл шаруашылығына қажетті құралдар мен жабдықтар шығара бастады. Өнімдердің жаңа түрлерін шығаратын ауыр машиналар зауыттары, мұнай кәсіпшіліктері өнімдері арттырылды. Еліміздің жеңіл өнеркәсіп орындары да қарапайым болса да ел тұтынатын аса қажетті тауарлар шығарымын айтарлықтай жетілдірді.

Себебі өнеркәсіп өндірісінсіз халықтың тұрмыс-жағдайы, мәдениеті түзелмейтін еді. Өнеркәсіпті қысқа мерзім ішінде өркендету үшін жұмысшы қолы, өндіретін шикізат, материалдар да ескерілді. Әсіресе жоғары қарқында дамыған көмір, мұнай, металлургия, химия, құрылыс материалдары және басқа да өнеркәсіп салалары болды. Соғыс кезінде қираған халық шаруашылығын қалпына келтіру жұмысы тек күрделі жөндеу негізінде ғана іске асып қойған жоқ, осы уақыттарда елімізде өндіріс ошақтары арттырылды. Ауыр индустрияның құрылыстары жоспарланып жүргізіле бастады. Мысалы, Қаратон, мұнайлы, Қазақ металлургиялық зауыттары, Қаратау кен-химия комбинатын салу жоспарға енгізілсе, Ақтөбе ферросплав зауыты, кен орындарындағы шахталардың ашылып, ісе қосылуы қарқынды істердің бастамасы еді. Сондықтан осындай өнімдер толассыз іске асырылу үшін тасымал жұмыстарын жақсарту барысында транспортты тездетіп дамыту немесе қайта қалпына келтіру жұмыстары етек алды.

Соғыстан кейінгі жылдардағы республикамыздың өркендеуінің барлық кезеңдерінде алдымен транспорттың дамуына айрықша көңіл бөлінді. Транспорттың дамуы бүкіл

экономиканың, мәдениеттің өркендеуіне әсер етті. Транспорт неғұрлым дамыса, еліміздегі алыс жатқан аудандардың шаруашылығын көтеруге септігін тигізері белгілі болды. Транспорттың дамуынан халықтар арасындағы байланыс, қарым-қатынасы күшейіп, мәдениеті өсті. Әсіресе еліміздің кең байтақ даласын игеруге, байлық көздерін өндеуге, өндіріс өнімдерінің дамуына транспорттық қарым-қатынастар күшейтілді. Өндіріс салаларында өндіруші мен тұтынушының қажетіне шығарылған өнімді қоймаларға тасу қарқыны өсті.

Халық шаруашылығы салаларын дамуына өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының өркендеуі Қазақстанның транспорт жүйесіне қойлатын міндеттер мен жауапкершіліктер артты.

Бірақ транспортты өркендету деңгейі жалпы қоғамдағы өндіріліп жатқан өнім деңгейінен төмен болды. Бұған себеп негізгі магистральді темір жолдарының тасымал резервтерінің жоқтығы немесе жөнделмегендігі еді. Ал қоғамдағы өндірістің ұлғайуы, материалдық пайдалардың өсуі тасымал жұмысының көбеюіне байланысты болды.

Қай елде болмасын үнемі өндіріс процесінің өсуінде транспорт ерекше роль атқарады. Өндірістің барлық түріне қатысатын ішкі өндірісті орындайтын және өндірушілер мен тұтынушыларға сыртқы жұмысты атқаратын транспорттық еңбектер тапшы болды.

Демек транспорт халық шаруашылығының барлық салаларының негізгі нәтижесінің, халықтың тұрмыс жағдайының өсуіне әсерін тигізді. Сондықтан транспорттық тасымал толық атқарылып, халықтың тұрмыс-тіршілігінің, қоғамның табысының өрісін тапты.

Республикамызда жалпы транспорт жүйесіне темір жол, әуе, өзен, теңіз, автомобиль және құбыр транспорты жататыны белгілі. Бұлардың қайсысы болмасын халық шаруашылығында атқаратын ролі мен өркендеу жолындағы мүмкіндіктері зор еді. Соның ішінде, темір жол транспорты Қазақстанның транспорт жүйесінің негізі болып саналады. Ол еліміздің табиғат байлықтарымен он бес одақтас республиканы қамтамасыз етіп, теміржол арқылы таскөмір, мұнай, қара металл, орман ағаштары, ауылшаруашылық дәнді дақылдар, құрылыс материалдары сияқты көптеген қоғамға керек заттарды жеткізу аса қажеттілікті танытты. Темір жол тасымалын үздіксіз орындау үшін темір жол құрылыстарына аса қажет металл өнімдері атқарылатындықтан ауыр индустриалы өнімдерді шығару үнемі жүргізілуі шарт.

Тас жол транспортының тасымал жұмысын орындауда бірқатар артықшылығы бар. Автомобиль транспорты техникалық жөндеуде де аса көп шығынды керек етпейді. Жүк тиелген жерінен апарып бірден түсіре алады. Автомобиль транспорты халық шаруашылығының барлық салаларында кәсіпорындар мен мекемелердің жалпы тасымал жұмысын орындауға да тиімді. Сондықтан оның жұмысы тас жолдың сапасына көп байланысты еді.

Соғыстан кейін транспорт салаларын үнемі жаңа техникамен жабдықтап, олардың тиімді жұмыс істеуіне жағдай туғызып отыру керек болды.

Су транспорты да ішкі сауда жолдарында судың ағысы бағытымен тасымал жасауға тиімді түрі еді. Оның жұмысы ауа райының қолайлы кездерінде темір жол, көлік тасымалына көмек ретінде қолданады. Теңіздегі транспорт ішкі өнім тасымалын орындай отырып шет ел саудасынан тасымалданатын жүк көлемінің көбіне жауапты. Оның ерекшелгі алыс қашықтыққа үлкен жүк көлемін жеткізе алады.

Бұндай темір жол құрылыстарын салу да соғыстан кейінгі жылдары қарқынды дамыды. Теміржол құрылысын салу аса ауыр жұмыстардың бірі екені белгілі. Оны салуда тағы жұмысшы күші тірелді. Соғыс жылдарында ер азаматтардың басым бөлігі майдан қатарында болса, соғыстан кейін олардың майданнан оралуы 1947 жылға дейін созылды. Бұндай ауыр темір табанды құрылыстарға жұмысшы ретінде көбіне әйел адамдар, жас жеткіншек демей жұмылдырылды. Сондай-ақ, соғыс уақыттарында

тоталитарлық жүйеге байланысты жекелеген адамдар мен этникалық топтар қудаланып осындай ауыр жұмыстарға тартылды. Олар ауыр жұмыстарда жүргенде жағдайлары мен тұрмыстары да нашар болды.

Соғыс ошақтарын ойдағыдай аяқтау үшін алдымен алыс қашықтықты байланыстыратын темір жол құрылыстары аса қажет етілді. Соғыс уақытында және соғыс аяқтала салысымен оларды еңбеккерлермен қамтамасыз ете салу да оңай болған жоқ. Бұндай қара жұмыстарға көбіне сенімсіз деп танылған, майданнан аластатылған адамдар тартылды. Жол құрылыстарын салудағы техникалық жеткіліксіздіктен адамдардың қол еңбегімен жүргізілген.

Соғысқа дейінгі салынған алғашқы Петропавл-Көкшетау темір жолы 1920-1922 жылдары пайда болды. Одан кейінгі темір жолдың бағыты Қазақстанда астықты жан-жаққа шығару үшін 1924 жылы Құлынды-Павлодар, 1926-1931 жж. Бурабай-Курорты мен Ақмола станциясы арқылы Қарағандыға дейін созылған 700 шақырымнан асатын жол салынды.

Осындай қажеттіліктен туындаған жолдың бірі 1926 жылы салынған Гурьев-Доссор тар табанды қатынасы. Ол Ембідегі мұнай кәсіпшілігінің дамуына байланысты пайда болды.

Ал, 1927-1930 жылдары ұзындығы 1444 км Түркістан-Сібір (Түрксіб) магистралінің аяқталуы зол заманымыздағы үлкен жетістіктердің бірі болды. Ол Қазақстан мен Сібірді байланыстырып, республиканың экономикалық дамуына зор үлес қосты.

30-шы ж. Орталық Қазақстан өңірінің өндірісі үшін салынған Ақмола-Қарағанды, Қарағанды-Балқаш (490 км), ал оңтүстік үшін Шымкент-Ленгир темір жолының салынуы да халық шаруашылығын өркендету нысанымен байланысты еді. Айталған жылы Локоть-Защита (235 км), сосын Лениногорскіден Зыряновскіге дейін салынған жолдар Алтай тау кен өндірісінің дамуында шешуші рөл атқарды.

Ал, 1936-1939 жылдары Қазақстанды Орталық Ресеймен байланыстырған, Саратовқа шығатын темір жол Орал-Елек салынды.

Ұлы Отан соғысы кезінде негізгі роль атқарған 1936-1944 жж. салынған, Ембінің мұнай кәсіпшілігін Оралмен байланыстырған, Ресейдің бірқатар аймақтарының арасындағы қатынасты жақсартқан осы Гурьев (Атырау) - Қандағаш-Орскі магистралі болды [1].

Сол сияқты, 1939-1943 жылдары салынған Ақмола-Қарталы желісі Қарағандының көмірін Оңтүстік Оралға жеткізуді қамтамасыз еткен маңызды нысан болып табылады. Сол жылдары Көксу-Текелі-Талдықорған және Атасу-Қаражал телімдері іске қосылды. Қазақстандық шойын жолдың ұзындығы 10 мың шақырымға жеткізілді. Ұлы Отан соғысы кезінде теміржолдың бойында жол шаруашылығын және жылжымалы құрамды жөндеу жөніндегі өндірістік база құрылды.

Сталинск-Абакан, Сталинск-Барнаул, Ақмола-Барнаул, Ақмола-Қарталы, Ақмола-Павлодар, Сосьва-Алапаевск, Орск-Қандағаш, Магнитагорск-Сара теміржол құрылыстары негізгі адам қол күшімен салынған темір жолдар болатын [2].

1946–1950 жылдардағы халық шаруашылығын қалпына келтіру және өркендетуге ауыр өнеркәсіп пен теміржол байланысының рөлі ерекше. Көбінесе транспорт аралық тура жолдардың болмауы еліміздің экономикалық ысыраптары байқалды, яғни көп қаржы жұмсады. Оңтүстік пен солтүстікті байланыстыратын темір жолдың болмауынан екі арада астық, металл сияқты т.б. жүктерді тасымалдауға бірталай қиыншылықтарды тудырды. Транспорттың жұмысын жандандыру ға да арнайы жұмысшы күші бөлінді. Ұлы Отан соғысы жылдары бәрі жеңіс үшін деген ұранмен барлық ер-азаматтар майданда болды. Сондықтан бүкіл соғыс бойы темір жол жұмысына көбіне әйел адамдар, жас жеткіншектер және арнайы «айыпты» адамдар тартылды. Мысалы, 1946 жылы Алматы транспортына жер аударылған халықтардан 34 отбасы (146 адам) орналастырылды [3].

Немесе Қарағанды темір жол транспортында арнайы жер аударылған халықтардан 377 отбасы, оның ішінде 1429 адам орналастырылды. Олардың 346-ы ерлер, 455-і әйелдер қалған 628 адам балалар еді [4].

Олардың арасынан да соғыстан кейінгі басталған темір жол құрылысына атсалысқандар да бар.

Мойынты-Шу құрылысы басталған уақыт 1946 жыл соғыстың түтіні әлі сейілмеген кез болғандықтан темір жолдың салынуы біршама қиындықтарға тірелді. Оған құрылыс материалдары тапшылығы, мамандандырылған жұмысшы күшінің жетіспеуі, оның үстінен елсіз жапан далада жүргізілгендіктен жол құрылысы біразға дейін созылды.

1947 жылы маусымында Қаратал-Талдықорған темір жолының құрылысы басталды. Оның салынуынан Текелі қорғасын комбинаты мен қант зауыты сияқты басқа да байланыстарға жол ашылды [5].

Темір жол құрылыстарының салынуы алдымен Қазақстанның экономикалық байланыстарына қарай анықталды. Республикадағы бай пайдалы қазбалар орындарын игеру, оны тасымалдауда, ол пайдалы қазбаларды өңделетін жеріне жеткізу қашықтықтарына темір жол желілері салынды. Оның жұмысы да әр кезде қызу қарқында жүргізілді.

Темір жол құрылыстары үнемі тас көмір, темір және марганец, ресурстар, метал, минералды құрылыс материалдары, мұнай өнімдері, астық т.б. өнімдері, өнеркәсіп орындары, кәсіпорын, зауыт, фабрикалармен тығыз байланыста жүргізілді.

1952 ж. 18 желтоқсанда Кеңес Одағы Министрлер Кеңесінің халық шаруашылығын өркендету туралы мемлекеттік жоспары бойынша Қазақстан министрлер кеңесіне тапсырма берді. Онда Жол жөндеу Бас басқармасы министрлігіне де 1953 жылдың ақпанына дейін өздеріне бекітіліп берілген жұмысшылардың өндірген өнімдерінің берілген нормаларын қайта қарап, ол өнім мөлшерін 10,3% жоғарылату туралы айтылды.

1946-1958 жылдары республикамыздың өркендету жұмыстарына барлық территориясын қиыстыратын, солтүстіктен оңтүстікті байланыстыратын теміржол құрылысы 8212 км-ден 10297 км дейін өсті, яғни 25,5 пайызға жетті. Бұл кезеңдегі ірі теміржол құрылыстары Мойынты-Шу және Ақмола – Павлодар салынды. Мойынты-Шу теміржолының салынуы республикамыздың Солтүстік және Орталық Қазақстан аудандарын астанамен байланысын күшейтті және Алматыдан Петропавлға дейін 755 км, Ақмолаға дейін 1746 км, Қарағандыға дейінгі 2194 км³ жолды қысқартты. Солтүстік және Орталық Қазақстанның республикамыздың оңтүстігімен байланысы, Сібір ормандары мен Солтүстік Қазақстан астығына, Қарағанды көмір және металына Орталықазия республикалары мен Қазақстанның оңтүстік облыстарына шығуға жол ашылды [6].

1950 жылы жол құрылысын салуға бүкіл ел жұмылдырылып, республика еңбекшілерінен 93 020 адам, 40 экскаватор, 2 балестр, 200 жүк таситын автомашина, 11 автосистерна, 44 автокран, 2 темір жол краны, 20 шынжыр табанды трактор, 28 көшпелі электр станциясы, 75 әртүрлі станок, 20 бульдозер, 20 паравоз, 400 платформа сияқты құрылыс машиналары қолданылды да жолды пайдалану 1953 жылы берілді. Сөйтіп Мойынты-Шу жолы Қарағандыдан Орта Азия республикалары мен Оңтүстік Қазақстанға дейінгі 2,5 мың километрден астам жолды қысқартты [5, 114 б].

Десекте темір жол транспортында тасымалдау жұмыстарында кемшіліктер болды. Мысалы, 1953 ж. темір жол тасымалына байланысты 520 вагон дайындау жоспарланғанымен, адамдарымен жүктерді тиеуге 668 вагон керек етілген. Немесе Омскіге қажетті 160 вагон дайындалғанымен 106 вагон ғана қолданылған, қалғаны артық дайындалды. Сондай-ақ Қарағанды темір жолына 203 вагон дайындау керектігін айтқанымен 213 вагон қолданылды. Оңтүстік Орал жолына 44 вагон, Орынбор жолына

105 вагондар қолданылған. Бұндай істерден теміржол транспорты жұмыстарына кедергілер келтірді. Оларды тиейтін адам саны мен жүктің салмағына сәйкестендіп дайындалғанымен, тиеу кезінде вагондарға симауы немесе вагондардың бос қалып жатқаны жұмыс уақытына кедергі келтіріп, артық шығындарға тіреді [7].

Десекте транспорт құрылыстарын салу қарқыны дамуын тоқтатқан жоқ. 1953 жылы Ақмола-Павлодар линиясының 440 км құрылысының салынуы аяқталды. Негізгі байланыс торабының бірі ретінде Оңтүстік-Сібір магистралі Солтүстік және Орталық Қазақстанның экономикалық байланысы болды. Бұл аудандар Сібір, Орталық Қазақстан және Орталық Азия, Урал – Кузбасты Екібастұз көмірлі бассейнімен және мыс рудасының мекені Бозшакөл, Майқайың, Төрткүдық, Александровка алтын кендері т.б. орындармен байланыстырды [6, С. 195].

Ақмола-Павлодарлиниясыныңсалынуысоғыстанбұрынбасталып, қиыншылықтардан жол құрылысы 1946 ж. жалғасты.

Сонда жалпы еліміздегі Солтүстік облыстардағы салынған темір жол линияларының ұзындығы 2889 км болған. Олар Қостанай облысы бойынша – 573 км, Көкшетау – 196 км, Павлодар – 433, Солтүстік Қазақстан -285 км, Ақмола -912 км болды [5, 108 б].

«Тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңі темір жолдардың дамуына жаңа серпін берді. Дәл сол жылдары шалғайдағы аудандардан астық тасымалдау үшін жаңа желілерді салу қарқынды жүргізілді. Сол кезеңнен бастап Қазақстанды Сібірмен, Оралмен, Волга бойымен, Орта Азия республикаларымен жалғасытырып тұрған, бұрынғы Кеңестер Одағындағы ең ірі жолдардың бірі Қазақстан темір жолы біртұтас жүйе ретінде жұмыс істей бастады. Темір жолдардың барлық қызметтерінде жаңа техника мен технологияларды енгізу басталды. Саланың барлық табыстары теміржолшылардың ерен еңбегінің, жоғары кәсіби біліктілігінің, өз ісіне жан-тәнімен қызмет еткендігінің арқасында ғана мүмкін болды»-деп атап көрсетті Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев [8].

50-ші жылдардың орта шенінде тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде Көкшетау-Қызылту, Қорған-Пески, Қостанай-Урицкое-Пески, Пески-Володарск-Көкшетау т.б. тар жолдар кең табанды құрылыстарға айналды. Екібастұзды Павлодармен жалғастырған темір жол салынып, қатарға қосылды.

1955 жылы Қарталы-Ақмола жолындағы екінші қарсыға 806 км-лік жол құрылысы аяқталды [6, С.195].

Алматы-Аягөз арасындағы жолдың салынуы, Алакөл арқылы темір жолдың өткені, Достық, Бескөл станцияларының пайда болуы да осы соғыстан кейінгі жылдар [6, С.195].

Соғыстан кейінгі елімізде бірінен соң бірі өрістету жұмыстарының орындалуы сол кездегі еңбекші қауымның ерлігі. Жүргізіліп жатқан жұмыстардан қай кезде болмасын ел мен жер тынымсыз қайнаған еңбектің ортасында жүрді. Мысалы, Қорған-Пески, Көкшетау-Қызылтау аралығындағы кең табанды жолдардың, сондай-ақ Курган – Пески торабы мен Пески-Урицкая бөлімдерінің салынуы үшін 3 миллион т/м астам жер қазу жұмысы, 130 жасанды құрылыс, 301 шақырым жол, 258 шақырым басты және 40,5 шақырым станциялық жолдардың төселуіне, 18 бөлу пункттері, 7 мың шаршы м. тұрғын үй, 2,4 мың шаршы байланыс жолдары жасалынды. Бес сумен жабдықтау пункттерімен бірге басқа да құрылыс орындары пайдалануға берілді. 624 км тар табанды тұйық линиялар жасалынып, іске кірісті. 1956 жылы Атбасар – Краснознаменка (118), Ковыльно – Ломоновск (94), Көкшетау – Володаровка (60 км), 1957 жылы Қостанай – Урицк (135 км), 1958 жылы Атбасар – Тахтаброд (122 км) жолдары жасалды [5, 114 б.].

1954-1960 жылдары Солтүстік Қазақстанда 686 километрден астам тар табанды темір жолдар кең табанды жолдармен ауыстырылды. 1959 жылы Тобыл-Жетіқара 114 км темір жолы іске қосылса, осы жылы 97 километрлік Қостанай – Тобыл темір жолы

Соколов – Сарыбай кен байыту комбинатының өнімдерін тасымалдау барысында іске қосылды [5, 114 б.].

Өркендету жылдарынан бастап 1960 жылдары қазақстандық темір жолшылардың ұжымында елу ұлттың өкілі еңбек етті. Еңбек еткендер арасында 12 Социалистік Еңбек ері, бірнеше мыңдаған орден иегерлері, республиканың 17 еңбек сіңірген өнертапқышы, 21 еңбегі сіңген дәрігер, 29 еңбегі сіңген мұғалім, жолдың 650 қызметкері «Құрметті теміржолшыға» деп аталатын ерен еңбек белгісімен марапатталды [8, 21 б.].

Бірақ құбыр тасымалы кешеуілдетіп жүргізілді. Құбыр тасымалы еліміздің негізгі байлық көзі ретінде саналатын газ, мұнайды ысырап етпей тасымалдаудың тиімді саласы. Ең алғашқы еліміздің Маңғыстау ыстық мұнайын тасымалдау құбыр жолдары 1967 жылы жасалды. Оның ұзындығы 683 километрге созылған Өзен-Гурьев бөлігі 22 айда, 745 километрге созылған Гурьев – Куйбышев бөлігі 16 айда салынды. Өзен, Жетібай кәсіпшіліктері Ақтау теңіз портымен де осындай «ыстық» құбыр арқылы жалғасты. Мұндай қазба байлықтарды тасымалдау үшін де айрықша тәртіп сақталды. Мысалы, Маңғыстау мұнайының құрамында парафин көп болғандықтан жабысқақ келеді. Сондықтан мұнай құбырға аз жұғу үшін құбырдың ішкі жағына эпоксидтті шәйір, эмаль жағылады немесе шынымен қаптталады. Оны құбыр арқылы тасымалдағанда мыңдаған километр қашықтықта созылатын мұнай құбырына әрдайым арнайы пештермен жылытып отырды [9].

Осы сияқты қыруар жұмыстардың басынан бастап қайта жанданыуына аса күшті тынымсыз еңбектер жұмсалды. Қазба байлықтары ашылған жерлерде өнеркәсіп орындарын салу жұмыстары бірінен соң бірі жүргізілді. Онда жұмыстың сапасын көтеру үшін жұмысшыларға арналған тұрғын үйлер, асхана, ауруханалар салу жұмыстары бірге көтеріліп, ол жерлерде шағын жаңа қалашықтар, поселкелер пайда болды.

Жалпы Кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясаты тылдағы, оның ішінде Қазақстандағы тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын да қиындатты. Сол кездегі халық шаруашылығын көтеруде жалпы жұмысшы қауымының өнеркәсіп пен транспорт саласында қажырлы да ауыр еңбекте көрсеткен ерліктері ерекше.

Әдебиеттер

- 1 newikis.com/Қазақстан темір жолы.
- 2 История российских немцев в документах (1763-1992 гг.). – Москва: МИГУП, 1993. – С.169
- 3 Алматы облыстық мемлекеттік мұрағаты. 1881-қ., 1-т., 5-іс, 2-п.
- 4 Қазақстан Республикасының Президентік мұрағаты. 708-қ., 10-т., 1381-іс, 7-п.
- 5 Бәйкенов М. Қазақстан транспортының даму белестері. – Алматы: Қазақстан. 1972. – 107б.
- 6 Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана. – Алма-Ата:Наука, 1973. – С.189.
- 7 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 1987-қ., 1-т., 37-іс, 1-п.
- 9 Қазақстан темір жолдары. Даму кезеңдері 1958-1997 жж. – Алматы, 2005. 3 б.

References

- 1 newikis.com / The Kazakhstan reilwey.
- 2 History of the Russian Germans in documents (1763-1992). Moscow: MIGUP. 1993 . Page 169
- 3 The Almaty State Archive. 1881-қ. 1-t. 5-i with, 2-p.
- 4 The President’s Archives of the Republic of Kazakhstan . 708-s. 10-t. 1381-i with, 7-p.
- 5 Biykenov M. Of Kazakhstan transport development stade. – Almaty: Kazakhstan. 1972. – 107-b.

-
- 6 Asylbekov M. H. Formation and development of shots of railroad workers of Kazakhstan. – Alma-Ata:nauka. 1973. – Page 189.
7 Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. 1987-қ. 1-т. 37-і with, 1-р.
9 The Kazakhstan railway. Lady period 1958-1997 livejournals. – Almaty, 2005. – 3 b.

КОЖАХАНОВА К.К.

(Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова, НС, к.и.н)

**О РАЗВИТИИ ТРАНСПОРТА В КАЗАХСТАНЕ
В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ**

Резюме

В статье рассматривается развитие транспорта в послевоенные годы. Транспортный рост внешней торговли между странами вызвал быстрое развитие. За годы Советской власти достижению высоких результатов работы железнодорожного транспорта способствовали высокие темпы развития народного хозяйства, также успешно решалась задача по созданию высокоэффективной единой транспортной системы страны.

Ключевые слова: железная дорога, воздушный, река, озеро, автомобиль, транспорт, трубопровод.

K.K. KOZHAKHANOVA

(Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Research Fellow, Candidate of Historical Sciences)

**ABOUT THE TRANSPORT DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN
IN POST-WAR PERIOD**

Summary

In this article the author considered the development of transport in the period after the Great Patriotic War (World War II). The transport growth of foreign trade between the countries caused the fast development. During the years of Soviet power the high growth rates of the national economy promoted the good results of railway's work. Besides, the task of creating a high effective united network in country had been solved successfully.

Keywords: railway, airway, river, lake, motor-car, conduit transport.

ӘӨЖ 94(574); 314(091)

АЛДАЖҰМАНОВ Қ.С.

(Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкер, т.ғ.к.)

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 30-ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ПЕН САЯСИ
ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫНАН**

Аннотация

Мақалада 30-жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін дүрбелеңі зерттелген. Жаңа деректер негізінде онда бұрынғы КСРО көлемінде болған 1937-1938 жылдардағы «Үлкен террор» Қазақстанда, басқа аймақтарға қарағанда, 20-жылдардың соңы – 30-жылдардың бас кезінен бастау алады деген қорытынды

жасалған. Оған дәлел – күштеп ұжымдастыру жылдарындағы халықтың жаппай қырылуы мен оларға қарсы қолданылған әкімшілік – сот терроры.

Түйін сөздер: террор, ашаршылық, әскери сот, үштік трибуналы т.б.

Бүгінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында КСРО-ның басқа өңірлері сияқты Қазақстанда да өріс алған, сталиндік жүйенің өз азаматтарына қарсы іске асырған адам айтқысыз қырғыны, оның жәй-жапсары туралы бәрі белгілі сияқты болып көрінеді. Осыны жасаған кімдер еді? Шын мәнісінде олар күшпен іске асырылатын, соңы қанды қырғынғы әкеліп соқтырған, онысынан әлі күнге дейін бүкіл қоғам тітіркенген әлеуметтік эксперименттерді іске асыру мақсатында халық атынан өздерінің адамзатқа жат диктатурасын орнатқан азғантай ғана авантюристер тобы болатын. Сондықтан қанқұйлы сталиндік «Үлкен террор» тарихына қайта оралу, қуғын-сүргін 50-жылдардың бас кезіне дейін жалғасса да, 20 жылдардың соңы -30 жылдардың оқиғаларын жаңа көзқараспен тағы бір шолып өту кейбір жаңа деректерді қорытындылауға мүмкіндік береді.

«Үлкен террор» анықтамасы біздің қолданысымызға 80-жылдардың соңы – 90-жылдардың бас кезінде еніп, бүгін ғылыми және тарихи-публицистикалық шығармаларда әбден орнықты. Оның авторы американдық ғалым Роберт Конквист екі жүйе (КСРО мен батыс державалары) арасындағы «қырғиқабақ соғыс» қызып тұрған шақта 1967 жылы КСРО-дағы саяси қуғын-сүргін тарихына, онан соң 1986 жылы 30-жылдардағы ашаршылық пен КСРО-дағы ұжымдастыру тарихына арналған кітабында осы анықтаманы пайдаланды.

Дегенмен, 90-жылдардың басынан бері жұртшылық пен ғалымдарға жаппай саяси қуғын-сүргіннің жай-жапсарын ашып көрсететін ең жабық дерек көздерінен алынған көптеген фактілерді жария ету мүмкіндігі туып отырса да, біздің соншама түнекті кезең тарихының жәйттері әлі де көлеңкеде қалып келеді. Соған қарамастан, белгілі құжаттар, зерттеу нәтижелері, әсіресе бұрынғы КСРО аймақтары бойынша, Қазақстанда «Үлкен террор» өзінің бастау көзін 1937 жылдан әлде қайда бұрын алады деген қорытындыға келтіреді. Барлық жағынан да осы тағдыр басына түскен бірінші республика Қазақстан екені аян.

Мұның бұлтартпас дәлелі ретінде күштеп ұжымдастыру, ең бірінші кезекте көшпелі және жартылай көшпелі деген халықты, яғни республикадағы қазақ халқын ұжымдастыру тарихын келтіруге болады. Сол кездегі құжаттар мен ресми есеп баяндарында, онан соң бүгінгі күнге дейін шыққан зерттеулердегі бірінен-біріне көшіп жүрген көшпенділік туралы бұл жаттанды тұжырым шындықты айқындай алмайды, себебі ұжымдастыру кезеңіне қарай іс жүзіндегі көшпенді халықтың құрамы барынша азайған болатын. 1929 ж. қарай республиканың көпшілік территориясында (негізгі мал шаруашылығы аудандарында) көшіп-қонып жүрген халық саны 30-35% аспайтұғын. Ал олардың көшу радиусы, Манғыстау өңірін қоспағанда, өз қыстауынан 10-30 км-ден аспайтын [1].

Халықтың басына әңгіртаяқ ойнатып, «кулактарды тап ретінде жою» ұранымен малды жаппай тартып алу, елдің қарсылығын, шаруа көтерілістері мен бүліктерін қару күшімен басып-жаншу (ал олар 1929-1932 жж. 380 рет көтерілген), көтеріліс болған аудандарда адамдарды жаппай ату және т.б. өзінің көлемі жағынан «Үлкен террордың» бастауы мен негізі болды [2].

Кең көлемдегі саяси қуғын-сүргінге дейін большевиктер билігі 1920 ж., азамат соғысы аяқталысымен, бұрынғы патша әкімшілігінің қызметкерлері мен адамдарын, большевиктік емес партиялар мен қозғалыстардың, бірінші кезекте Алаш және Алашорда ұлт-азаттық қозғалысының мүшелері мен жетекшілерін бақылауға алып, тізімдерін жасады. Сөйтіп, 20-жылдары олардың бір бөлігі жаңа билік мекемелерінде қызмет

істей бастағанына қарамастан, олардың бәрі де большевиктер өкіметі «винтовкасының» нысанасында болды, яғни билік кез келген уақытта оларды тұтқындауға және атуға бұйрық беруге әзір тұрды.

Осындай сәт 1928 ж. байлар мен жартылай феодалдар дегендердің, жалпы қазақ аристократиясының мал-мүлкін тәркілеп, өздерін жер аударған соң, бұрынғы ұлт-азаттық қозғалысына қатысқандардың бәрін қоғамнан оқшаулау туралы жоғарыдан түскен команданы орындаудан басталды. Бұл өзіндік алдын-ала берілген соққы, дәлірек айтсақ, тұтқындау екенін айту қажет. Осындай әдіспен ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру қарсаңында билік бүкіл КСРО бойынша бұл науқанның ықтимал қарсыластарын оқшаулауға шешім шығарды. Сондықтан осындай шара Қазақстанда Алаш қозғалысына қатысқандар үшін, Өзбекстанда – «Иттихат – ве Таракки», Түркменстанда және Қырым татарлары республикасында – «Милли-Фирка», Татарстанда – «Шуро-и-исламия» және т.б. партиялар мен қозғалыс мүшелеріне қолданылды. Әзірбайжанда муссаватшылар, Грузияда – меньшевиктер, Арменияда – дашнактар, Украинада IV Бүкілукраиндық Рада мүшелері және т.б. репрессияға ұшырады.

Бұл жағдайда біз неліктен Қазақстанды ерекше бөліп айтамыз және «Үлкен террор» мұнда 20-жылдардың соңы – 30-шы жылдардың басында басталған дейміз. Себебі, жоғарыда айтылғандай, большевиктер билігінің Қазақстандағы репрессиялық жазалау шаралары күштеп ұжымдастыру барысында бүкіл халыққа бағытталған террордың логикалық жалғасы болды, ал оның нәтижесінде болжам бойынша 2 млн 200 мың адам құрбандыққа ұшырады. Не себептен бұған назар аударылып отыр: себебі халықтың жаппай қырылуы, оның үстіне 100 адам, не 200 адам емес, 2 млн 200 мыңдай, мүмкін онан да көп адамның қырылуы большевиктік авантюристердің әлеуметтік-экономикалық саясатының түгелдей құрдымға кетуін дәлелдеді. Ал бұл үшін кім жауап беруі керек еді?

Халық қаһарынан сескену, келешекте әйтеуір бір әшкерелену қаупі Сталин мен оның айналасындағыларды Қазақстандағы халықтың қырылуы, шаруалардың жаппай қарсылыққа және көтеріліске шығуы, ашыққан халықтың босқындыққа ұшырауы себептеріне кінәліні табудың оңай да, жеңіл жолы – бәрін қазақ қызметкерлерінің өзіне аудара салуға итермеледі. Бұл барлық заңсыздыққа нұсқау беруші Мәскеу емес, өкіметке жыл сайынғы әлденеше миллион бас мал тапсыру жоспарын, сол сияқты әр жылда 40 млн пұттан астам астық өткізу жоспарын КСРО жабдықтау және сауда халық комиссары Анастас Микоян емес, басқа біреу бекіткен сияқты әрекет еді. Ал Микоян 1931 және 1932 жылдары Қазақстанға тікелей келіп, өзінің түсірген шындыққа жуымайтын жоспарын аштан қырылып жатқан республикаға орындатқан болатын.

Осының бәрі бұл нәубет жергілікті қазақ қызметкерлерінің пәрменімен іске асырылғандай әсер қалдырды. Көпшілікке мәлім, Қазақстанда халықтың ашаршылықтан қырылғаны КСРО мүлдем тарағанға дейін СОКП мен Кеңес өкіметінің аса жасырын құпиясы болып келді. КСРО-дағы болған ашаршылықты 1991 ж. мойындаған тек Михаил Горбачев қана болатын. Ал осыған дейін ашаршылық пен репрессияның барлық жәй-жапсары құпия болып қала берген еді. Сондықтан жаппай саяси қуғын-сүргін кезеңі басталғанда 20-30 жылдардағы экономикада орын алған апат репрессия құрбандарын іздеп табуға қолайлы себеп болып шықты. Бұл науқан 1936 ж. БК(б)П Орталық Комитетінің желтоқсандағы Пленумының, онан соң 1937 ж. ақпан-наурыз Пленумының шешімдері негізінде іске асырылды. Ондағы И. Сталиннің жасаған баяндамасында «халық жауларын», яғни оның билігінің жауларын құрту, өзі айтқандай, «түп тамырымен жою» туралы нұсқау ашықтан-ашық берілген бұйрық деп саналды. Осы пленумдардың шешімдерінен, жалпы материалдарынан, сондай-ақ большевиктер партиясының тарихынан, тіптен «БК(б)П тарихының қысқаша курсынан» белгілі болғандай, жаппай репрессияға экономикадағы апаттардан басқа Лев Троцкийге

және оның сыбайластарына, сонымен бірге Бухарин, Томский, Рыков және олардың жақтастарына қарсы күрес себеп болды. Олар 20-жылдардың соңында большевиктер партиясының жартысына жуығын құрайтын. Бұл партияны жікшілдер мен оппозициядан әлденеше рет тазарту жүргеніне қарамастан солай болатұғын.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргінді іске асыру барысында жергілікті партия-кеңес қызметкерлерінің Л. Троцкийдің республикаға жер аударылған жақтастарымен байланысына зор мән берілді. Ал олар аз еместұғын және барынша жауапты қызметтерде отырды. Оның үстіне Л. Троцкийдің өзінің 1928 ж. Алматыға жер аударылып, біршама уақыт осында тұруы репрессия барысында ұтымды ескерілді.

Сондықтан репрессияға ұшырағандардың осы категориясына И. Сталиннің нұсқауы бойынша Н.Ежов пен оның жандайшаптары ұлттық үлгідегі «халық жауларын» (ұлт-азаттық қозғалысының аман жүрген мүшелерін), сондай-ақ аудан және онан жоғары деңгейдегі партия, кеңес, шаруашылық қызметкерлерін енгізді. Бұған қоса И.Сталин мен оның серіктері келешекте қарсы шығуы мүмкін деген оппозиционерлерден және ауыл мен деревняның келешекте қандай да бір қарсылық көрсетеді деген әлеуметтік құрамынан да құтыла салуды ойластырды. Бұл үшін «бұрынғы кулактар» деген қарапайым анықтаманың өзі жеткілікті болатұғын.

Осылай репрессия қызып тұрған 1937 ж. алғашқы жартысында И. Сталин мен Н. Ежовтың сұрауы бойынша жер-жерден қуғын-сүргінге жататын жау элементтердің, бұрынғы кулактар мен басқа да «сенімсіз» адамдардың саны көрсетілген ұсыныстар түсе бастады. Мысалы «Мәскеудің партия басшысы Н.С. Хрущев Саяси бюроға 8500 адамды атып тастауға, ал 32 000 адамды лагерлерге айдатуға» ұсыныс түсірді [4]. Бұл тек Мәскеу бойынша ғана. Біздің «Мырзажан» - ол кезде Өлкелік комитет емес, Қазақстан (большевиктері) компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Левон Исаевич Мирзоян, 12 500 адамға ұсыныс берді. Оның ішінде 2500 адамды облыстар бойынша, 10 000 адамды лагерлер бойынша атуды сұрады [5].

Ұсыныстар КСРО мен Ресей Федерациясы республикалары мен облыстарының бәрінен түсіп жатты. Бұл жағынан Н.С. Хрущев пен Л.И. Мирзоян жалғыз емес еді. Олар тек басқалардан бұрын қимылдады. 1937-1938 жж. «Үлкен террор» кезінде, Мирзоянның өзі репрессия диірменіне түсіп қалғанша, бұл әлденеше рет қайталанған болатын.

Осындай жағдайда жер-жерден түскен ұсыныстар негізінде «Бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және басқа да антикеңестік элементтерді репрессиялау операциясы туралы» деген КСРО Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) 1937 ж. 31 шілдеде №00447 бұйырғы шықты. Ол бойынша жазалау операциясын өткізу үшін үштіктер құру, жаза шарасын белгілеу тапсырылды. (1 –категория бойынша – ату; 2 – категория бойынша – 8-10 жылға еңбекпен түзеу лагерлеріне айдау қарстырылды). Қазақстан бойынша бұл операция 1937 ж. 15 тамызда басталып, 2-3 ай мерзімінде аяқталуы тиіс болды.

Зерттеушілер үшін белгілі бір уақытқа дейін неліктен 1937 күзде, әсіресе қарашадан бастап, НКВД-ның облыстық басқармаларының «Үштіктері» РКФСР қылмыстық кодексінің 58-бабы бойынша жүздеген айыпталған адамдарға үкім шығарып келгені түсініксіз болатын. Тек қанқұйлы 00447 бұйрық мәтіні мен оның республикалар мен облыстар бойынша әр категорияға сәйкес репрессияланатын адамдар саны көрсетілген қосымшалары жарияланған соң ғана бәрі түсінікті болды.

НКВД-ның кейбір «аяушылық» білдірген тергеушілерінің «біз адамдарды айыптауға мәжбүрміз, себебі бізге репрессиялау жоспары берілген» - деген мойындаулары енді түсінікті бола түсті.

Кулактарға қарсы науқан басталар алдында 1937 ж. 25 шілдеде КСРО НКВД-сының неміс халқының белгілі бір контингентіне қарсы (бұйрықты жазғандар осылай депті)

репрессия жүргізу туралы №00439 бұйрығы шықты. Осы сияқты №00485 бұйрық бойынша «поляк контингентіне» (тобына) қарсы операция басталды. Осындай қуғын-сүргін және жер аудару шаралары Қиыр Шығыс кәрістері, курд, ирандық және Кавказ бойындағы басқа да шекара аймақтарының тұрғындарына қарсы жүргізілді.

1937-1938 жылдардағы «Үлкен террордың» өлім машинасы мұнымен тоқтап қалған жоқ. Антикенестік элементтерге және аз ұлттарға қарсы бағытталған қуғын-сүргін іс-қимылдарын жүзеге асырудың мерзімдері ұзартылды. Мысалы, Ресейдің жаңа заман тарихы мемлекеттік мұрағатының «Кремль ісінде» жинақталған материалдары бойынша 1937 жылы күзде БК(б)П Новосибирск өлкелік комитетінің жетекшісі Роберт Эйхе қуғын-сүргін бойынша қосымша жоспарды сұрастырған болатын. Бір-бірінен озып түсуге талпынған Украина КСР-ның бірінші жетекшісі Н.С. Хрущев және біздің Л.И. Мирзоян 1 және 2 санаттар бойынша қуғын-сүргін үшін қосымша бақылау сандарын ұсынды. Олардың бұл ұмтылыстары толығымен қанағаттандырылды: Мәскеу Қазақстан бойынша сұрастырылып отырған 1-ші санаттағы 1925 адамның орнына 2000 адамға, 2-ші санат бойынша 3000 адамға тең жоспарды бекітті [6]. «БК(б)П ОК арнайы папкісінде» сақталынған бұл құжат 1992 жылы қарашада құпиясыздандырылды. «Аса құпиялы» грифін алу бойынша комиссияның құрамында осы жолдардың авторы да жұмыс істеді. Мұнда облыстар бойынша құрастырылған кесте түпнұсқасына түзетулер енгеніне болғандығына жіті назар аударған жөн: жасыл қарындашпен өз қолымен өзгертулерді енгізген Л.И. Мирзоян адам санын бір облыстан екінші облысқа көшіре отырып, республика бойынша ортақ баланстың шығуын қадағалады және осы жасыл қарындашпен қол қойды. Осы құжатқа ҚК(б) П ОК бюросының өзге мүшелері де қол қойған болатын. Аталған құжаттың көшірмесі 2010 жылы наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатында «Құпиясыздандырылған құжаттардың» қатарында көрмеге қойылды.

Бүкіл КСРО және ішінара Қазақстан бойынша кең өріс алған жаппай саяси қуғын-сүргін адамдарды қарапайым санамен қабылданбайтын, нанғысыз қылмыстар үшін айыптаған толассыз жала жабу және өсек тарату науқанымен қатар жүрді. Бұл жағдай әр түрлі деңгейдегі жетекші қызметкерлерге, зиялы қауым өкілдеріне айрықша қиынға соқты. Бір ғана мысал келтірейік: 1937 жылы күзде «Казахстанская правда» газеті халық ағарту комиссары Т. Жүргеновтың «До конца искоренить отсталки вредительства буржуазных националистов в казахской орфографии!» атты көлемді мақаласын («Подвал») жариялап, онда 20-шы жылдардың аяғында қазақ тілін реформалауға және латын графикасын енгізуге қатынасы бар А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Ғ. Тоғжанов және басқа да зиялы қауым өкілдері әшкереленді.

1937 жылдың күзіне қарай қуғын-сүргін толық қарқынмен жүргізіле бастады. КСРО ПХК (Ішкі істер халық комиссариаты) №00447 және өзге де бұйрықтарына сәйкес қуғын-сүргінге ұшырайтын кулактар және басқа да элементтермен қатар, Қазақ КСР ПХК облыстық басқармалары азаматтардың барлық санаттарына қарсы қуғын-сүргін шараларын іс жүзіне асыруын қолға алды. Большевиктік партияның және КСРО ПХК кабинеттерінің ішінде шешілгендей, аса қауіпті тұлғаларды диверсиялық және ланкестік іс-қимылдарды жүзеге асыруға ниеттенген, «антикенестік үгіт» сынды контрреволюциялық қылмыстарды жасаған, ұйымдастырылған антикенестік элементтер ретінде топтастыру көзделді. Шаруашылықтың әр түрлі салаларында зиянкестік деген жала айыптаудың ең кең таралған түріне айналды. Өндірістегі кездейсоқ апаттар, өрт шығулары, темір жол вагондарының рельстен шығып қалуы, эпизоотия және малдың қырылуы, астық пен азық-түлікті сақтаудың технологиясын сақтамау және тағы да басқа, яғни кез келген кіші-гірім оқиқылықтар мен немқұраушылықтар зиянкестік ретінде бағаланды. Қоғамда жаппай үрей мен шағым жазу жағдайы қалыптасты.

Мысалы, артынан танымал болған қазақ ақыны І. Жансүгіровке келесідей айып тағанды: «1934 жылы мен І. Жансүгіровке Жазушылар одағының төрағасы ретінде келіп, менің ақын болғанымға 10 жыл толғандығы және осыған байланысты мерейтой шараларын ұйымдастыру қажет екендігі туралы айттым. Алайда, маған қолдау көрсетудің орнына, ол менің өлеңдерімді сынап, әдеби шеберлікті шыңдай түсуге кеңес берді. Міне осылай, ол қолдаудың орнына, әдебиет майданында зиянкестікпен айналысып, жастарға жол бермей жүр».

Осыған ұқсас мысалдарды көптеп келтіруге болады. Қуғын-сүргіннің қызған шағында большевистік партияның және республика ПХК жетекші органдары Орталықтан тұтқынға алынғандардың («әшкереленген халық жаулары») істерін ұйымдасқан антикеңестік астыртын топтар ретінде құрастыру, осыған сәйкес қоғамдық сананы қалыптастыру және сотқа материалдарды тапсыруға даярлау туралы нұсқау алған еді.

1936 жылдан бастап қуғын-сүргін шараларын іске асыруға жауапты болған ПХК облыстық басқармалардың «үштіктері» мен КСРО прокуратурасы және КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясының жұмысына басты назар аударылды. Сондықтан да, сол кезде қызмет етіп отырған КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясы «халық жауларына» қатысты істерді «қарауға» және олар бойынша шешім шығаруға белсенді түрде мамандырылды.

КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясы көшпелі сессиясының әрбір тобы белгілі бір республика және аймақ бойынша арнайы «маманданды». Қазақстан бойынша бұл «миссия» 1937 жылдың қазан-қараша айларында-ақ қазақстандық азаматтарға үкім шығарумен айналысқан шені генерал-майор әскери атағына сай келетін дивизиялық әскери заңгер А. Горячевке және оның тобына жүктелінді. Оның «соттыларына» жергілікті партия-кеңес органдарының және әр түрлі мекемелердің қызметкерлерімен қоса, №00447 бұйрыққа сәйкес тұтқындылған адамдар да айналды. Мысалы, қазіргі кезде дүниеден озған Қарқаралы аудандық атқару комитетінің бұрынғы экономисті Қаман Мұхамедиев былай деп еске алатын: «Мені 1937 жылы тамыздың аяғында тұтқындады. Мені бір-ақ рет тергеп, ауданның ауыл шаруашылық саласындағы «зиянкестігім» үшін айыптады. ПХК Қарағанды облыстық басқармасының №047 ісі бойынша ауданнан 40 адам болды. Екі айдан соң, бізді таңғы сағат 5-те абақтының ауласында тізіп, бізді 10 жылға соттағаны туралы әскери соттың шешімімен таныстырды. Мен кейіннен білгенімдей, осы топтың 11 адамы (негізінен колхоздардың төрағалары, мал дәрігерлік техникумның директоры, аудан көлеміндегі қызметкерлер) атылған болатын [7]». Осыған ұқсас түрде Қарағанды облысының Нұра ауданындағы істер де аяқталды. Бұл жерде осындай айып тағумен бір топта 50-ден астам адам сотталды. Мұндай жағдай жер-жерде орын алды.

Қазақстанның билік орындары және Қазақ КСР-нің ПХК сол уақытта басты айыпталушылардың құжаттары мен істерін дайындаумен айналысып, олардың құрамында Ұ. Құлымбетов, О. Жандосов, С. Сейфуллин, А. Асылбеков және өзге де көрнекті мемлекет қайраткерлері болды. Олардың істерін даярлау барысында: «Қазақстанда ұзақ уақыт бойы астыртын түрде жұмыс істеген ұлтшыл-фашистердің жетекшілігіндегі контрреволюцияшыл, ланкестік-диверсиялық топ анықталды. Бұл топ троцкистермен және оңшылдармен блок құрып, соғыс болған жағдайда Қазақстанды бөлу арқылы оны Жапонияның протекторатына айналдыруды көздеді. Аталған топ Т. Рысқұлов және Н. Нұрмақов басқарған Мәскеудегі жетекші орталықпен байланыста болған» [8].

Міне осындай жолмен «А. Горячевтің тізімі» өмірге келді. Бұл тізім Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің, ең алдымен оның хатшысы Л.И. Мирзоянның тікелей келісімімен құрастырылды. Енді Мәскеудің бекітуіне қол жеткізу қажет еді. Осылайша, 1937 жылдың қараша-желтоқсанында-ақ тұтқындалған С. Сейфуллинді, Ұ. Құлымбетовты, М. Саматовты, С. Есқараевты және тағы басқаларды алғаш тергеуден өткізуден кейін кімді ату керек және кімді соттау қажет екендігі көрсетілген тізім жіберіледі. Бұл

тізім А. Горячевке жіберіліп, ол өз тобымен 1938 жылы ақпанда-ақ Қазақстанға екінші «гастрольді» іссапарын жасайды.

1938 жылы 15 ақпанда Орал қаласына келіп, ол айыпсыз тұтқындалған 57 адамды ату жазасына кеседі. Бұл қазіргі Маңғыстау, Атырау, Қызылорда, Ақтөбе облыстарының жергілікті партия-кеңес органдарының қызметкерлері еді. Бүгінгі таңда ең жоғарғы жазаға ұшыраған адамдардың тізімі ғана белгілі. А. Горячев 2-ші санат бойынша да үкімдерді шығарғаны нақты белгілі. Бірақ, бұл мәселеге қатысты толық мәліметтер әлі күнге дейін жоқ.

1938 жылдың 19, 20 және 21 ақпанында А. Горячев Шымкентте 75 тұтқындалған адамдарды өлім жазасына кесу туралы шешім қабылдайды. Қолда бар толық емес мәліметтерге сәйкес, ол 70-тен аса адамды ұзақ мерзімдерге еңбек-түзету лагерьлеріне соттаған болатын.

1938 жылы 25 ақпанда Алматыға келіп жеткен А. Горячев 1938 жылдың 13 наурызына дейін күн сайын 50-ге тарта, кейде одан да көп тұтқындалған адамдарды өлім жазасына кесу туралы шешімдерді қабылдап, жендеттің міндетін тиянақты орындап отырды. Бұл адамдар ұлттың элитасы, халықтың мақтанышы еді. Атылғандардың қатарында О. Жандосов, Ж. Сәдуақасов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, Ж. Шанин, Ұ. Құлымбетов, Қ. Жұбанов, Р. Сүгіров, М. Жолдыбаев және тағы басқалары болды. Ғалым-зерттеушілерге бұл тізім 1992 жылдан бері таныс болғандықтан, олардың әрқайсысына жеке тоқталып отырудың қажеттілігі жоқ.

Большевиктік партияның жетекшілері жазалау іс-қимылдарын жоспарлай отырып, оларды идеология жағынан қамтамасыз етуді де алдын ала қарастырған болатын. Мысалы, 1937 жылы 1 тамызда облыстар мен ұлттық республикаларға «аудандық, партиялық, кеңес және жер органдарының құрамына өтіп кеткен халық жаулары мен зиянкестерге әрбір облыста аудандар бойынша ашық түрде үлгі болатын 2-3 процесті және колхозшыларды зиянкестікке қарсы күреске жұмылдыру мақсатында оларға қатысты болған сотты жергілікті баспасөзде кеңінен көрсетуді» ұйымдастыру туралы И. Сталиннің шифрожеделхаты жолданды.

Қазақстанда мұндай сот процестері Қарағандыда, Алматы облысының Ұржар ауданында, Солтүстік Қазақстан облысының Пресновск ауданында, Шымкент, Ырғыз қалаларында және тағы басқа жерлерде ұйымдастырылды [10]. Осы «сот процестерін» облыс, қала және аудан бойынша үлестірушісі және ұйымдастырушысы міндетін республиканың ПХК-мен бірлесе отырып ҚП(б)К ОК және оның хатшысы Л.И. Мирзоян атқарды.

Жалпы алғанда, 1937-1938 жылдардағы «Үлкен террор» кезінде 100 мыңнан аса адам қуғын-сүргінге ұшырап, олардың 23 мыңға жуығы атылды. Қайғылы атымен танылған дивизиялық әскери заңгер А. Горячев күндіз-түні аянбай «жұмыс істеді». 1938 жылдың күзінде ол Қазақстанға тағы да келіп, 1938 жылдың мамырынан бастап қуғын-сүргіннің екінші толқынына ілінген Л.И. Мирзоянның, О.Ж. Исаевтың және тағы басқалардың жетекшілігіндегі адамдарына жазалау шешімдерін шығарды. Л.И. Мирзоянның өзі 1939 жылы атылды.

1937-1938 жылдары жаппай қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың 30% – жұмысшылар, 40% – колхозшылар, 30% зиялы қауым өкілдері және өзге санаттағы азаматтар құрады. 1937-1938 жылдардағы «Үлкен террордың» қызыл қырғынының нәтижелері осындай.

Алайда, жаппай қуғын-сүргін мұнымен аяқтала қойған жоқ. Республиканың территориясы ГУЛАГ-тың ауқымды филиалына айналды. Ол туралы ҚАРЛАГ-тың және оның бөлімдерінің, сондай-ақ қаралы атымен әйгілі АЛЖИР әйелдер лагерінің қызмет ету тарихы айқын дәлел бола алады.

Екінші дүние жүзілік соғыстың басталуымен және КСРО-ға Балтық елдерінің, Батыс Украинаның, Батыс Белоруссияның және Бессарабияның қосылуымен осы аймақтардан кеңес режиміне жағымсыз адамдарды, соның ішінде әлеуметтік топтардың толықтай санаттарын Қазақстанға көшіру процесі өз жалғасын тапты. Ұлы Отан соғысы басталысымен Қазақстанға күштеп көшірілген халықтар мен этникалық топтардың толқыны бірнеше рет ұлғайған еді. Қазақстанды «сенімсіз» деп танылған немістер, қарашайлар, балқарлар, шешендер, ингуштар, қалмақтар, күрдтер, түріктер, гректер, болгарлар, қырым татарлары және тағы басқалар паналады. Соғысқа дейінгі жылдардан бастап 40-шы жылдардың аяғына дейін Қазақстанға күшпен көшірілген халықтың саны 1 млн 200 мың адамнан асып түсті.

Соғыс жылдары ПХК органдары 1937-1938 жылдардағы материалдардың негізінде «Ұлтшылдар» атауына ие болған істі қолға алады. Ол бойынша кеңестік режимге жағымсыз санатқа 500-ге жуық адам, соның ішінде Қазақ КСР-нің жоғарғы жетекші қызметкерлерінің тобы кіргізілді. Тек қосымша өткізілген тексерістен кейін ғана оларға төңген қауіптің беті қайтты. Соған қарамастан, 11 адам сотталып, олардың ішінен 3 адам өлім жазасына кесілді.

Соғыстан кейінгі жылдары да қуғын-сүргін шаралары өз жалғасын тапты. Ұлттық мәдениет және оның таптық тазалығы туралы дискуссиялар, Кеңесары Қасымов қозғалысы және тағы да басқа мәселелер бойынша өрбіген пікірталастар қуғын-сүргінмен, ұлттық ғылым мен мәдениет өкілдерін қуғындаумен аяқталды. Мысалы, 50-ші жылдардың басында ұзақ мерзімдерге тарихшылар Б. Сүлейменов, Е. Бекмаханов, әдебиетшілер К. Мұхаметханов, Е. Исмаилов және тағы басқалар негізсіз сотталды. Тек И. Сталин қайтыс болғаннан кейін ғана елдегі жағдай өзгеріп, олар бостандыққа шыққан болатын.

Қазіргі таңда 30-50-ші жылдардағы қасірет туралы көптеген әдеби шығармалар, зерттеулер жазылып, құжаттық және көркем фильмдер түсірілді. Бұл қайғылы тақырыпқа суретшілер де тұрақты түрде жүгініп отыр, ол туралы осы жинақ дәлел болады.

Әдебиеттер

- 1 ҚР ОММ. 1179-қ., 1-т., 15-іс, 25-42 pp.; ГАРФ.Ф. 8489., оп. 14, д. 19с, л. 44 және т.б.
- 2 Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс. – С. 66-93.
- 3 Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы: ТЭИ, 1992. – 29-35 б.
- 4 Йорг Баберовски. Красный террор. История сталинизма. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 178-179.
- 5 РГАНИ. Ф.89, оп.48, д.10, л.1; Д.12, л.2 и др.; Сталин: расстрельные списки. 1937-1938. – Алматы: Алаш – Адилет, 2010. – 82 с.
- 6 ҚРПМ. Ф. 141, оп.1, д.53, л. 12.
- 7 Қ. Мұхамедиевтің естеліктерін автор жазып алған.
- 8 ҚР ҰҚК арнайы мұрағатының материалдары.
- 9 РГАНИ.Ф. 89, оп. 48, д.12, л.1-2.
- 10 Алдажуманов К.С. Открытые «судебные процессы» 1937 года в Казахстане. Материалы круглых столов и семинаров. ИИЭ – Адилет. – Алматы, 1996. – С. 53-61.

References

- 1 QR OMM. 1179-қ., 1-т., 15-іс, 25-42 pp.; GARF.F. 8489., op. 14, d. 19s, l. 44 және т.б.
- 2 Aldazhumanov Kajdar. Krestjanskoe dvizhenie soprotivlenija. Deportirovannye v Kazahstan narody: vremja i sudby. – Almaty: Arys. – S. 66-93.
- 3 Qarangiz: Qozi'baev M.Q., Aldajumanov Q.S., Abilqojin J.B. Qazaqstandaghi kushpen kollekti'vtendiru: qorliqpen zorliq. Almati, TEI. 1992, 29-35 b.

-
- 4 Iorg Baberovski. Krasnyj terror. Istorija stalinizma. – M.: ROSSPJeN, 2007. – S. 178-179.
5 RGANI. F.89, op.48, d.10, l.1; D.12, l.2 i dr.; Stalin: rasstrel'nye spiski. 1937-1938. –
Almaty: Alash – Adilet, 2010. – 82 s.
6 QRPM. F. 141, op.1, d.53, l. 12.
7 Q. Muhamedievting estelikterin avtor jazi'p alghan.
8 QR UQK arnayı muraghatining materialdari.
9 RGANI.F. 89, op. 48, d.12, l.1-2.
10 Aldazhumanov K.S. Otkrytye «sudebnye processy» 1937 goda v Kazahstane. Materialy
kruglyh stolov i seminarov. IIIJe – Adilet. – Almaty, 1996. – S. 53-61.

АЛДАЖУМАНОВ К.С.

(Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
главный научный сотрудник, к.и.н.)

ИЗ ИСТОРИИ ГОЛОДА И ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 30-Х ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ

Резюме

Статья посвящена истории голода и массовых политических репрессий 30-х годов в Казахстане. В ней история массового голода казахов и насильственная коллективизация крестьянских хозяйств, осуществленная путем всеобщего террора и судебного произвола рассматривается как составная часть и начало «Большого террора». Таким образом, автор приходит к выводу о том, что «Большой террор» 1937-1938 гг., в отличие от других регионов СССР в Казахстане начался в конце 20-х годов, т.е. с конфискации имущества баев и так называемых полуфеодалов, а также репрессий в отношении участников национально-освободительного движения под эгидой «Алаш-Орды».

Ключевые слова: голод, террор, военный суд, суд тройка.

K.S. ALDAZHUMANOV

(Candidate of Historical Sciences

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov CS MES RK
Chief Research Fellow)

FROM THE HISTORY OF FAMINE AND POLITICAL REPRESSIONS OF 30-ies IN KAZAKHSTAN

Summary

The present article is devoted to the history of famine and mass political repressions of 30-ies in Kazakhstan. In this paper the author considered the history of Kazakh famine and forced collectivization of farms carried out by means of total terror and judicial arbitrariness as an integral part and the beginning of the «Great Terror». Thus, the author concludes that the «Great Terror» of 1937-1938 started in Kazakhstan in the late 20-ies (in contrast to other regions of USSR) with confiscation of property of bays and so-called half-feudal owners, and repressions against the participants of national liberation movement under the aegis of «Alash Orda».

Keywords: famine, terror, military court, «troyka» court.

НОГАЕВА З.К.

(Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, ВНС, к.и.н.)

ПРОБЛЕМАТИКА РАСШИРЕНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ ИСТОРИКОВ В 30-Е ГОДЫ XIX ВЕКА

Аннотация¹²

Данная статья посвящена проблеме исследования истории Казахстана в 30-е годы XIX века. В работе также уделено внимание деятельности выдающихся ученых-историков М. Тынышпаева, Ш. Кудайбердиева, С. Асфендиярова, А. Маргулана и других.

Ключевые слова: исторические исследования, выдающиеся ученые, археологические экспедиции.

Научная историография, связанная с историей Казахстана, начиналась в зарубежной и русской историко-научной мысли с публикаций ряда обобщающих работ по древней истории народов Средней и Центральной Азии, причем эти народы выводились под собирательным этническими названиями, т.е. не были дифференцированы по собственным именам. Так, вышедшая во Франции в 1756 г. работа Жозефа де Жунге обозначалась как «Общая история гуннов, тюрок, монголов и древних татар», а книга немецкого ученого Генриха Шурца 1832 г. имела заголовок: «История человечества: Средняя Азия и Сибирь». Эти труды были переведены и изданы в России в конце XIX века, а затем переизданы уже в наше время [1]. В российской историографии такой обобщенный подход нашел отражение в знаменитых работах В.В. Бартольда – «Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии» и «История турецкого-монгольских народов» [2].

Данный методологический прием объединения различных народов под одним этнонимом был связан со слабой разработанностью вопроса и недостаточной источниковой базой. Этот пробел стал восполняться в XIX веке сбором фактического материала и публикацией древних китайских и персидских источников, этнографическими сведениями, изучением богатого устного народного творчества: сказаний, легенд и преданий. Одним из таких собирателей документов о народах Средней и Центральной Азии был представитель православной миссии при Российском посольстве в Пекине отец Иакинф (Н.Я. Бичурин), его сведения составили несколько томов и неоднократно издавались в России и Советском Союзе» [3]. Огромный вклад в изучение этнографии и истории казахского народа внесли ученые Российского географического общества А.И. Левшин, первые его труды вышли из печати еще в 30-е годы XIX века, П.И. Рычков, Г.Н. Потанин, К. Струве, Н.И. Гродеков, Н.А. Аристов, В.В. Вельяминов-Зернов, Л.Л. Мейер, Ф. Красновский, А.Н. Харузин, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, В.В. Григорьев и многие другие этнографы и историки [4].

Историко-этнографические исследования стали развиваться и непосредственно в Казахстане. Их зачинателями стали И. Алтынсарин, Б. Даулбаев, С. Джанторин, Т. Сейдалин, М. Бабаджанов [5]. Выдающимся вкладом в изучение истории, этнографии и географии Казахстана стали труды Ч.Ч. Валиханова [6].

В конечном итоге уже к XX веку было накоплено достаточно материала, чтобы исследователи смогли приступить к написанию пославесных очерков по истории казахского народа, охватывающих значительную часть исторических проблем этнического, экономического, социального и политического плана. По сути дела,

первым таким произведением стала книга М. Тынышпаева, изданная в Ташкенте в 1925 г.: «Материалы к истории киргиз-казакского народа». В целом «Материалы» представляли собой цикл лекций, которые были прочитаны автором в Туркестанском отделе Русского географического общества в 1924–1925 гг., а уже затем оформлены отдельной книгой. О том, что автором был написан весьма солидный научный труд свидетельствует в частности достаточно емкий научно-справочный аппарат – это свыше ста ссылок на работы других авторов и ряд документальных материалов. Книга делится на четыре части. В первой – рассматривается генеология казахских родов, во второй описывается происхождение казахов и история образования Казахского ханства, в третьей – приведены таблицы родословий казахских родов и в четвертой – показана общая численность казахов в 1917 году по отдельным родам и жузам.

М. Тынышпаев попытался впервые свести воедино сведения о происхождении казахского народа, его этнических субстратах, т.е. родо-племенном составе и отделить историю собственно казахов от общей предыстории тюркских народов и других иноязычных соседей. Уже в это время история Казахстана зарождалась как сложная многогранная наука в острой теоретико-методологической борьбе с другими взглядами на эту историю и выявлением противоречий и ошибок допущенных другими исследователями. Так, М.Тынышпаев довольно остро критиковал вышедшие годом ранее, в 1924 г., в Оренбурге, «Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских народов», написанные известным в ту пору обществоведом А.П. Чулошниковым. Прежде всего критике были подвергнуты те положения, которые уводили в сторону от истории собственно казахского народа. М. Тынышпаев писал, что автор чрезмерно увлекся описанием истории других народов и их предков, не имеющих отношения ни к тюркской, ни к казахской истории. Он иронично заметил по этому поводу: «Коснуться культурного состояния соседних стран, разумеется, следует, поскольку таковое имеет связь с рассматриваемой страной, но незачем эту «связь» обращать в «цель». Было отмечено также множество фактографических ошибок в книге А.П. Чулошникова. Из девяти глав этой книги, только отдельные места двух глав можно отнести к «удовлетворительно изложенным» [7], заключил свой отзыв М.Тынышпаев.

Судьба Мухамеджана Тынышпаева – видного общественно-политического и государственного деятеля, первого инженера-путейца казаха, историка родной земли во многом интересна, поучительна и трагична. Он с отличием закончил Верненскую мужскую гимназию, а затем Петербургский институт железнодорожного транспорта. Он еще студентом в годы первой российской буржуазно-демократической революции 1905–1907 гг. окупился в общественную жизнь. Как он сам писал позднее, «будучи гимназистом старших классов и студентом, понимал уже все нужды киргизского населения, стал постепенно вникать во взаимоотношения между органами русской власти и киргиз, и по мере постепенного изменения условий киргизской жизни приходилось сравнивать, что было с киргизами раньше и что происходило в данный момент».

В 28 лет М. Тынышпаев избирался от Семиреченской области во 2-ю Государственную думу, после ее роспуска в 1907 г. работал на строительстве железных дорог и мостов в Средней Азии и Казахстане, сотрудничал в газете «Казах», в период восстания 1916 г. подвергался аресту, восторженно встретил Февральскую революцию 1917 г., входя в Туркестанский комитет Временного правительства и назначен комиссаром по Семиреченской области.

Участвовал в 1917 г. в съездах партии «Алаш», был избран кандидатом в депутаты Учредительного собрания, стал членом правительства «Алаш-Орды» и принял участие

в создании «Кокандской автономии», где стал премьер-министром, но через месяц после разногласий уступил это место Мустафе Чокаеву. Разочаровавшись в белогвардейском движении, М.Тынышпаев переходит на сторону Советской власти. Он становится членом правительства Туркестанской АССР – управлял водным хозяйством Наркомата земледелия. С 1924 г. на педагогической работе в Казахском педагогическом институте в Ташкенте. К этому периоду и относится его увлечение историей и написанием книги по истории казахского народа. В 1927–1932 гг. М.Тынышпаев как начальник пути участвовал в создании Турксиба. В 1932 г. он был отправлен в «ссылку» в Воронеж, где работал инженером проектного отдела железной дороги Москва-Донбасс. В 1937 г. М.Тынышпаев был репрессирован. Жизненный путь М.Тынышпаева был сложным, тем ценнее его вклад в становление исторической науки в Казахстане.

Трагична судьба еще одного из зачинателей истории Казахстана в XX веке. Шакарима Кудайбердиева, написавшего значительную книгу по истории тюрков, кыргызов и казахов, а также описавший родословную ханских династий. Шакарим трагически погиб во время великого бедствия казахского народа – голода, в начале 30-х годов. Его творение увидело свет уже в 90-е годы XX века – становления независимого Казахстана [8].

Впрочем раньше оно не могло быть опубликовано, поскольку в советской исторической науке господствовала другая схема изложения исторических событий.

Наиболее известным историческим трудом «советского типа» стала, вышедшая из печати в 1935 г, книга Санджара Асфендиярова «История Казахстана» (с древнейших времен). Но ее автор был репрессирован в 1937 г., поэтому книга долгие годы была малоизвестна читателю, и только ее переиздание в 1998 г. сделало этот труд достоянием широкого круга читателей отечественной истории. История С. Асфендиярова охватывает период с III в. до н.э. и доведена до описания событий 1916 г. Автор в основном использовал вторичные источники историко-географических и этнографических описаний зарубежных путешественников и историков в переводах на русский язык и российских исследователей Казахстана XVIII–XIX веков. Широко привлечены материалы по землепользованию экспедиций, проводившихся в крае в XIX в. – начале XX в. – всего 42 тома, довавшие богатые сведения статистическо-экономического характера. Автор казахстанец, впервые в таком капитальном труде, попытался применить «марксистский подход», что выразилось в обильном, 57 ссылок, цитировании К. Маркса, Ф. Энгельса, В.И. Ленина и И.В. Сталина. Но новые методологические подходы во многом были наивны и слабы. Они выразились в основном в критике «буржуазных» авторов, писавших историю Казахстана. Особенно досталось М.Тынышпаеву, которого он характеризует как историка «местного националистического лагеря», создавшего «буржуазно-националистическую теорию происхождения казахов» и «солидаризовавшегося с придворными историками казахских ханов», стоящего на позициях «шовинистического характера извращений», когда Тынышпаев заявляет «о широком, чуть ли не всемирном распространении казахов». «Ясно, – заключает С.Асфендияров, – что в работе Тынышпаева мы имеем явную фальсифицированную, грубую подделку под науку в целях подведения якобы «научной», «беспристрастной» базы под буржуазно-шовинистическую идеологию».

Санджар Асфендияров известная общественная, политическая и научная личность в Казахстане. Сын помощника Туркестанского генерал-губернатора, генерал-майора Джафара Асфендиярова, он получил прекрасное образование в Петербургской военно-медицинской академии. Он сражался на фронтах Первой мировой войны, был в плену у немцев, в революциях 1917 года выступал на стороне Советов, в гражданскую войну боролся с белогвардейцами и в 1919 г. вступил в партию большевиков. С.Асфендияров активно участвовал в советско-партийном и государственном строительстве в

Туркестанской АССР, занимался вопросами социально-экономического развития края.

Он член Туркестанского, а позже Среднеазиатского бюро ЦК РКП (б), секретарь ЦК Компартии Туркестана, нарком земледелия и здравоохранения Туркестанской АССР. Участвовал на X Всероссийском съезде в создании Союза СССР, работал членом Президиума и заместителем секретаря ВЦИК. Именно там, в Москве, он начал активно собирать материал и изучать литературу по истории Казахстана, сотрудничает с Институтом востоковедения при ЦИК СССР, преподает в МГУ. В 1927 г. он назначается директором Института востоковедения и ему присваивается звание профессора истории МГУ.

Вернувшись в Казахстан, С.Д. Асфендияров в 1928-1937 гг. плодотворно трудился на ниве просвещения и науки. Он был первым ректором Казахского пединститута, ныне КазНПУ им.Абая, ректором Алматинского мединститута, носящего имя своего основателя С.Д. Асфендиярова. В 1931-1933 годах работал наркомом здравоохранения и заместителем наркома просвещения КАССР, был членом президиума Казахского филиала АН СССР, где возглавлял ряд комиссий и являлся заведующим сектором казахского НИИ национальной культуры. Будучи талантливым ученым и писателем, он пишет повесть «Шатер мира» о жизни народов Востока, продолжает собирать материалы об истории Казахстана и вместе с профессором П.А. Кунта в 1935–1936 гг. издает два тома сборника «Прошлое Казахстана в источниках и материалах». В эти же годы он завершает свою обширную работу, о которой мы говорили выше, – «Историю Казахстана» (с древнейших времен). Книга появилась в сложное для советской исторической науки время. В стране утверждалась идеология тоталитаризма и догматического марксизма, главным создателем которой был И.В Сталин. Жесткой критике была подвергнута позиция первого крупного советского ученого обществоведа-историка, академика М.Н. Покровского, заявлявшего, что «история это политика, опрокинутая в прошлое». Именно этому тезису следовал и С.Д. Асфендияров, не уловивших новых тенденций в методологических подходах изучения истории по-сталински. Он писал: «Наша задача – установить этапы общественного развития, пройденные казахскими трудящимися массами, чтобы они увидели свое прошлое не в извращенном буржуазными идеологами всех мастей виде, а в истинном свете марксистско-ленинской науки. Наша задача – изучить пути классовой борьбы, которую вели казахские трудящиеся массы на всем пути своего исторического прошлого» [9]. Позже, при аресте в 1937 году, это также инкриминировалось ему как «преступление».

Кто и как бы не оценивал труды М. Тынышпаева, Ш. Кудайбердиева, С.Д. Асфендиярова в прошлом и настоящем, их непреходящая ценность заключается в том, что они положили начало подлинно научной историографии Казахстана. Гражданская значимость этих трудов тем более, что их творцы обладали высокими морально-нравственными качествами, своей твердой позицией в понимании значимости истории и не склонили головы перед молохом судьбы и репрессий 30-х годов XX века.

Вместе с тем следует отметить, что этим историкам явно не хватало артефактов о древнейших насельниках Казахстана, т.е. археологических и антропологических данных, поэтому первоначальные исследования исходили из этнографических материалов, устного народного творчества, преданий и сказаний, шежере казахских родов и племен. Поэтому недаром известный казахстанский ученый, историк и археолог Алькей Хаканович Маргулан, литературовед по базовому образованию, свою первую кандидатскую диссертацию в 1943 г. посвятил изучению «Исторического значения ярлыков и пайце», а в 1945 г. защитил докторскую диссертацию на тему: «Эпические сказания казахского народа». Именно он обратил внимание на недостаток в изученности материально-культурных памятников древнего Казахстана. Но он не только указал на этот факт, но и фактически стал зачинателем археологической казахстанской науки

и этнологии. Он долгие годы возглавлял отдел этнографии Института истории АН КазССР. По его инициативе с середины 40-х годов был организован ряд археологических и этнографических экспедиций в самые глубинные районы казахстанских степей и пустынь. Вместе со всеми коллегами он исследовал маршруты древних караванных путей и кочевков номадов. Были разысканы десятки археологических памятников, проведена их систематизация, описание и исследование. А.Х. Маргулан показал, что Казахстан не был, как полагали ранее некоторые исследователи, безжизненным пространством, которую изредко посещали кочевники, что и здесь была жизнь, о чем свидетельствовали многочисленные следы деятельности человека. Именно А.Х. Маргуланом были изучены древние города Южного Казахстана. Он провел предварительные исследования таких городов, как Отрар, Тараз, Сайрам и Сыгнак. Им были собраны в этих экспедициях сотни образцов казахских преданий и легенд, были записаны их различные варианты. Результатом его научных усилий стала подготовка и издание в 1950 г. монографии «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана». Она стала результатом его многоплановых археологических и этнографических изысканий. Общим итогом его многолетней плодотворной работы стало издание более 300 научных трудов.

Становление археологической науки, как важной части истории древнего Казахстана, в 30-40-е годы XX века связано с именами и других замечательных исследователей. В эти годы в междуречье рек Сырдарьи и Амударьи, в Мавераннахре и Хорезме, работала крупная экспедиция известного российского ученого С.П. Толстова, результатом которой стало изучение древней цивилизации низовьев Сырдарьи и Амударьи. Сам С.П. Толстов опубликовал несколько книг по результатам своих исследований [10], им было подготовлено немало талантливых археологов и среди них наш современник, ныне старейшина археологической науки в Казахстане Уахит Халилович Шалекенов.

Важное место в археологических изысканиях 30-х годов принадлежит экспедиционным исследованиям в Семиречье и на юге Казахстана, предпринятым Институтом истории материальной культуры (ИИМК) АН СССР и Казахским филиалом АН под руководством А.Н. Бернштама. За представленные четыре года (1936–1940 гг.) семиреченская археологическая экспедиция провела десятки исследований местных древних поселений, была предложена переодизация археологии этого региона. Это был первый опыт комплексного историко-археологического изучения [11]. В послевоенные годы здесь состоялась вторая археологическая экспедиция под руководством А.Н. Бернштама и Е.И. Агеевой.

В 30-е годы ряд крупных экспедиций охватили своими исследованиями многие районы республики. Среди них экспедиции, руководимые П.С. Рыковым, О.А. Кривцовой-Грановой, С.С. Черниковым. К примеру, многочисленными исследованиями по всему Казахстану прославился М.П. Грязнов. Он участвовал в раскопках и в Западном Казахстане–районе древнейшей Кельтименарской археологической культуры, и на Алтае при изучении Пазарыкских курганов, Центральном и Северном Казахстане. Результатом его усилий стала публикация ряда интереснейших работ по археологии древнего Казахстана, о чем говорит даже простое перечисление этих трудов: «Погребения бронзовой эпохи в Западном Казахстане», «Казахстанский очаг бронзовой культуры», «Памятники карасукского этапа в Центральном Казахстане», «Северный Казахстан в эпоху ранних кочевников», «Этапы развития хозяйства скотоводческих племен Казахстана и Южной Сибири» и т. д.

Увлечение казахстанскими древностями приняло в 30–40-е годы массовый характер. Они интересовали не только специалистов-археологов, но и людей, казалось бы, далеких от этой науки. Например, геолог, будущий президент АН Каз ССР К.И. Сатпаев заинтересовался памятниками древних рудокопов Центрального Казахстана и написал об этом ряд статей [12].

С учреждением в 1946 г. АН Каз ССР большинство археологических работ стал проводить Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Начала складываться казахстанская археологическая школа, что явилось новым этапом в развитии республиканской археологии. Постоянно действующими стали археологические экспедиции в Центральном, Восточном и Южном Казахстане.

В 40–50-е годы ознаменовались широким размахом археологических исследований. Они охватили все регионы Казахстана и характеризовались широчайшим хронологическим диапазоном исследований от раннего (нижнего) палеолита до железного века. В горах Каратау геолог Г.Я. Ярмек и археолог Х.А. Алпысбаев обнаружили стоянки древне палеолитического человека.

Были раскопаны и изучены курганы саков и уйсуней в долине реки Или, наскальные рисунки в урочище Тамгалы-тас, началось изучение могильника Бесшатыра на реке Или, катакомбных погребений на Сыр-Дарье, в урочище Чардара, закончены раскопки на цитадели Баба-Аты.

В этот период на авансцену археологической науки выдвигается плеяда новых талантливых археологов республики, так сказать вторая волна, среднее поколение. Среди них К.А. Акишев, М.К. Кадырбаев, С.М. Ахинжанов, А.Г. Медоев, Г.Б. Зданович и другие. Итогом их деятельности вместе со старшим поколением стало составление и выпуск в 1960 г. археологической карты Казахстана, подытожившей общие усилия ученых с 1946 по 1960 г. и наметившей новые перспективные направления поисков. Стало ясно, что территория Казахстана была заселена человеком с ранних палеолитических времен, и её освоение постоянно было в центре внимания человека. Ученые доказали, что Андроновская археологическая культура прошла несколько этапов в своем развитии, что рядом с ней существовали в Западном Казахстане Кельтимерская. Срубная культуры, и в самом ареале расселения андроновцев были выявлены локальные зоны со своеобразным ведением хозяйства и бытом – Тасмолинская, Ботайская, Атбасарская, Бегазы-Дандыбаевская культуры и т.д. Была проведена и предложена хронологизация андроновской культуры – раннего XV–XIV веков, среднего XIV–XIII веков. И позднего XII–VIII веков до н.э., что соответствовало оседлоземледельческому типу хозяйства, постепенного перехода, в связи с ареализацией зоны обитания, к полуседлому с отгонным скотоводством и кочевому, номадическому, хозяйству, о чем свидетельствовала Бегазы-Дандыбаевская культура. Перечисленными выше направлениями и проблемами исторических исследований дело, конечно, не ограничивалось, диапазон интересов ученых, широта охвата решаемых вопросов в хронологическом и структурно-функциональном плане раскрытия отдельных сторон жизни казахстанского общества от глубокой древности до современности были гораздо емкими и насыщенными. Много внимания историки уделяли вопросам дружбы и единства народов СССР, их взаимопониманию, реальному воплощению интернационализма [13]. Зарождалось и развивалось такое важное направление как источниковедение и историография истории Казахстана, появилась историческая политология, введены сектора партийного строительства в Институте истории партии и т.д.

Литература

1 Жозеф де Жунге. Общая история гуннов, тюрков, монголов и древних татар (пер. С франц.). – Соб, 2002. – 364 с.; Генрих Шурц. История человечества: – Средняя Азия и Сибирь (пер. С нем.). Спб, 2004. – 205 с.

2 Бартольд В. Соч., т.V. М., 1968. – 117 с.

3 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т. 1-3. – М.Л. 1950

4 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. (переизд.) – Алматы. 1996. – 288 с.; Гродеков Г. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. т. 1-2. – Ташкент, 1889; Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков (переизд.) – Алматы. 1998; Григорьев В.В. О скифском народе саках. – Спб., 1871; Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. – Спб., 1894-вып. III-IV, Герман Ф.И. О киргизах // Вестник Европы. 1821, № 3, 4, 22; Вельяминов-Зернов В.Р. Исторические известия и киргиз-кайсаках и сношения России со Среднею Азию со времени кончины Абулхайрхана (1948-1965 гг.). – Уфа, 1853; Рычков П.И. Топография Оренбургская – СПб. 1762; Мейер Л.Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – Спб., 1865; Красовский Ф. Область сибирских киргизов. – СПб., 186; Харузин Н.Н. К вопросу о происхождении киргизского народа // ЭО, 1895; Семенов-Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1865-1957 гг. – М. 1948.

5 Алтынсарин И. Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства // Записки Оренбургского отдела РГО. т.1, 1870; Даулбаев Б. Рассказ о жизни киргиз Николаевского уезда Тургайской области с 1830 по 1880 год // Записки ИРГО по отделению этнографии. Вып. 4. Оренбург. 1881; Джантюрик А., Очерки Киргизского коневодства // Туркестанский сборник. – 366 с. СПб. 1883; Сейдалин Т. О развитии хлебопашества по бассейну реки Тургай // Записки Оренбургского отдела ИРГО. Вып.1. Казань, 1870; Бабаджанов М. Заметки киргиза о киргизах // Северная пчела. 1861. № 4.

6 Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. т. I – V. Алма-Ата. 1961.

7 Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: «Санат», 1998. с. 6 – 66

8 Шакарим Кудайберды-ұлы. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. – Алматы, 1990.

9 Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен) – Алматы: Санат, 1998. с. 16 – 304

10 Толстов С.П. Древний Хорезм. М. 1948; Он же. По следам древнехорезмийской цивилизации. М. 1948; Он же. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962.

11 См.: История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). т.1. – Алматы: «Атамұра», 1996. с. 18–19

12 Сатпаев К.И. Избранные труды. – Алма-Ата, 1970. – т.5, с. 44 – 70

13 Белан П.С. Казахстанцы в боях за Ленинград. Алма-Ата.: Наука, 1973. –243 с; Басин В.Я. Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне. Алма-Ата.: Наука, 1965. –164 с.; Абишев Г.А. Воины Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны.-Алма-Ата.; Об-во «знания», 1950. – 38 с.; Он же Казахстан в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – Алма-Ата.: Казгосиздат, 1958. – 362 с.; Он же Под знаменем Родины. М.: Воениздат, 1967. –212с. Он же Казахстан в защите социалистического Отечества. Алма-Ата.: Наука, 1969. – 357 с.; Козыбаев М.К. Казахстан арсенал фронта. Алма-Ата.: Казахстан, 1970. – 475 с.; Покровский С.Н. Казахские соединения в битве на Курской дуге. Алма-Ата.: Наука, 1973. –130 с. и др.

References

1 Zhozef de Zhunge. Obshhaja istorija gunnov, tjurok, mongolov i drevnih tatar (per. S franc.). – Sob, 2002. – 364 s.; Genrih Shurc. Istoriija chelovechestva: – Srednjaja Azija i Sibir' (per. S nem.).Spb, 2004. – 205 s.

2 Bartol'd V. Soch., t.V. M., 1968. – 117 s.

3 Bichurin N.Ja. Sbranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii vdrevnie vremena. t. 1-3. – M.L. 1950

4 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsakskih ord i stepej.(pereizd.) –Almaty.

1996. – 288 с.; Grodekov G. Kirgizy i karakirgizy Syrdar’inskoj oblasti. t. 1-2. – Tashkent, 1889; Andreev I.G. Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov (pereizd.) – Almaty. 1998; Grigor’ev V.V. O skifskom narode sakah. – Spb., 1871; Aristov N.A. Opyt vyjasnenija jetnicheskogo sostava kirgiz-kazahov Bol’shoj Ordy i karakirgizov na osnovanii rodoslovnyh skazanij i svedenij o sushhestvujushhijh rodovyh delenijah, a takzhe istoricheskijh dannyh i nachinajushhihsja antropologicheskijh issledovanij // Zhivaja starina. – Spb., 1894-vyp. III-IV, German F.I. O kirgizah // Vestnik Evropy. 1821, № 3, 4, 22; Vel’jaminov-Zernov V.R. Istoricheskie izvestija i kirgiz-kajsakah i snoshenija Rossii so Sredneju Aziju so vremeni konchiny Abul-hajyrhana (1948-1965 gg.). – Ufa, 1853; Rychkov P.I. Topografija Orenburgskaja – SPB. 1762; Mejer L.L. Kirgizskaja step’ Orenburgskogo vedomstva. – Spb., 1865; Krasovskij F. Oblast’ sibirskijh kirgizov. – SPb., 186; Haruzin N.N. K voprosu o proishozhdenii kirgizskogo naroda // JeO, 1895; Semenov-Tjan-Shanskij P.P. Puteshestvie v Tjan’-Shan’ v 1865-1957 gg. – M. 1948.

5 Altynsarin I. Oчерk obyчаev pri svatovstve i svad’be u kirgizov Orenburgskogo vedomstva // Zapiski Orenburgskogo otdela RGO. t.1, 1870; Daulbaev B. Rasskaz o zhizni kirgiz Nikolaevskogo uezda Turgajskoj oblasti s 1830 po 1880 god // Zapiski IRGO po otdeleniju jetnografii. Vyp. 4. Orenburg. 1881; Dzhantjurik A., Oчерki Kirgizskogo konevodstva // Turkestanskij sbornik. – 366 s. SPb. 1883; Sejdalin T. O razvitii hlebopashestva po bassejnu reki Turgaj // Zapiski Orenburgskogo otdela IRGO. Vyp.1. Kazan’, 1870; Babadzhanov M. Zametki kirgiza o kirgizah // Severnaja pchela. 1861. № 4.

6 Valihanov Ch.Ch. Sobr.soch. t. I – V. Alma-Ata. 1961.

7 Tynyshpaev M. Istorija kazahskogo naroda. – Almaty: «Sanat», 1998. s. 6 – 66

8 Shakarim Kudajberdy-ұлы. Rodoslovnaja tjurkov, kirgizov, kazahov i hanskih dinastij. – Almaty, 1990.

9 Asfendijarov S. Istorija Kazahstana (s drevnejshijh vremen) – Almaty: Sanat, 1998. s. 16 – 304

10 Tolstov S.P. Drevnij Horezm. M. 1948; On zhe. Po sledam drevnehorezmijskoj civilizacii. M. 1948; On zhe. Po drevnim del’tam Oksa i Jaksarta. – M., 1962.

11 Sm.: Istorija Kazahstana (s drevnejshijh vremen do nashijh dnejj). t.1. – Almaty: «Atamura», 1996. s. 18–19

12 Satpaev K.I. Izbrannye trudy. – Alma-Ata, 1970. – t.5, s. 44 – 70

13 Belan P.S. Kazahstancy v bojah za Leningrad. Alma-Ata.: Nauka, 1973. – 243 s; Basin V.Ja. Tjazhelaja promyshlennost’ Kazahstana v Velikoj Otechestvennoj vojne. Alma-Ata.: Nauka, 1965. – 164 s.; Abishev G.A. Voiny Kazahstana na frontah Velikoj Otechestvennoj vojny.-Alma-Ata.; Ob-vo «znanija», 1950. – 38 s.; On zhe Kazahstan v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945 gg. – Alma-Ata.: Kazgosizdat, 1958. – 362 s.; On zhe Pod znamenem Rodiny. M.: Voenizdat, 1967. – 212s. On zhe Kazahstan v zashhite socialisticheskogo Otechestva. Alma-Ata.: Nauka, 1969. – 357 s.; Kozybaev M.K. Kazahstan arsenal fronta. Alma-Ata.: Kazahstan, 1970. – 475 s.; Pokrovskij S.N. Kazahstanskije soedinenija v bitve na Kurskoj duge. Alma-Ata.: Nauka, 1973. – 130 s. i dr.

НОҒАЕВА З.К.

(Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
Бас ғылыми қызметкері, т.ғ.к.)

XIX Ғ. 30-ЖЖ. ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ КЕҢЕЙЕ ТҮСУДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Түрлі халықтар бірлестігінің бір этноним астарында бірігуі методологиялық тұрғысы мәселенің толыққанды зерттелмеуі мен деректік базасының жеткіліксіз болуымен түсіндіріледі. Аталмыш кемшілік фактілік материалдар мен ежелгі қытай және парсы деректері, этнографиялық мәліметтердің жариялануы, халық ауыз шығармашылығының

бай қорын (ауызша жеткізілген аңыз-әңгімелер, ертегі) зерттеу негізінде XIX ғасырдан бастап жүзеге асырыла бастады.

Түйін сөздер: тарихи зерттеулер, көрнекті ғалымдар, археологиялық экспедициялар.

NOGAYEVA Z.K.

(Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Leading Research Fellow, Candidate of Historical Sciences)

**THE PROBLEM OF EXPANDING THE RESEARCHES OF HISTORIANS
in 30-ies of the XIX century**

Summary

In this article the author considers the historical studies of the 30-s of XIX century. A special attention is paid to activity of prominent scientists M. Tynyshpayev, Sh. Kudaberdiev, S. Asfendiarov and others. The author emphasizes the importance of studies of the 30-s for historical science of Kazakhstan and lists the major archaeological expeditions performed in 30-ies.

Keywords: historical studies, 30-ies, prominent scientists, archaeological expeditions.

**ХАЛЫҚТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ
POPULATION PROBLEMS**

УДК: 94 (574.51) – 554.75:39

ҚАСЫМОВА Д.Б.

(КИМЭП университеті, т.ғ.к., доцент)

ИСАЕВА А.И.

(Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, т.ғ.к., доцент)

**ОРАЛМАНДАРДЫ БЕЙІМДЕУ ҮДЕРІСІНДЕГІ РЕТТЕУШІ ЖӘНЕ
ӨТЕМДЕУШІ ТЕТІКТЕР***

Мақала Алматы облысы Алакөл ауданы, Алакөл көлінің жағасында орналасқан Көктума ауылындағы (ауылдың әкімшілік атауы жанында ағып жатқан өзен атауы бойынша Ырғайты) қазақ репатрианттардың бейімделуін реттеу үдерістерін түсіндіруден тұрады. Мәліметтер 2012-2013 жылдардың жаз айларында жүргізілген сұхбаттасу, сыртқы және кіріктіріме бақылаулар нәтижесінде алынған. Көктумаға барудың негізгі мақсаты репатрианттардың оралмандар қоғамы, сондай-ақ жергілікті қауым ішіне бейімделу үдерісіндегі ресми емес құрылымдарды анықтау болып табылады. Оралмандар ауылда қалыптасқан өзара қатынас жүйесіне және тіршілікке маңызды және ішінара шектеулі ресурстарды бөлісуде түзетулер енгізеді. Біздің барлық респондтеріміздің сұхбат берудегі міндетті шарты аты-жөнін көрсетпеу емес, олардың сөздерін «сұхбатта көтерген мәселелерді шеше алатындарға жолдау ретінде дұрыс жеткізу» өтініші болды. Мақаланың негізі міндеті бір ауыл мысалында оралмандардың бейімделу және ықпалдасу процесіндегі реттеуші және өтемдеуші механизмдерін айқындау болып табылады. Аталған контексте сыртқы шеңбер ретінде олардың бет-алысын анықтайтын репатрианттардың әлеуметтік-мәдени шектеуші қылықтары түсіндіріледі.

Түйін сөздер: репатриант, оралман, адаптация, бейімделу мен интеграция, этникалық Отан, миграциялық реттеуші және өтемдеуші тетіктер

Көктума ауылы тұрғындарының жалпы саны 2000 адамнан асады. Халық саны жаз уақытысында – маусымның ортасынан тамыздың соңына дейін, яғни Алакөл көлінде демалыс маусымы ашылғанда артады. Көктума ауылы халқының 90%-ы Қытайдан келген оралмандар болып табылады, олар (өздері немесе ата-бабалары) түрлі уақытта туған өлкесіне оралған (XX ғасырдың 30-жылдары басында және 50-жылдар соңынан 60-жылдар басына дейін).

1991 жылдан кейін Қытайдан Көктумаға 22 қазақ отбасы көшіп келді, орта есеппен алғанда әрқайсысында бес-алты адамнан бар, олар жаңа отбасы құру және бала туылу есебінен өсіп отыр. Ауылдың айналасы бұрынғы колхоз жүгері даласы жергілікті тұрғындардың айтуынша оралмандар көшесіне айналған. Кейбір отбасылар ықшам өмір сүреді – үй құрылысы күрделі өтіп жатқандықтан екі отбасы бір үйде тұрып жатыр. Колхоздың таралуы кезінде (28 га) Көктума ауылының ақсақалы Ж. Бегатаров алған жер үлесінен өтеусіз негізде жер үлескілері берілген (15 соттықтан).

* «Отанға оралу: үміт пен шындық: Қазақстан қоғамындағы» оралмандардың психологиялық интеграция мәселесі» атты ҚР БЖҒМ 0620 ҚҚ жобасы аясында орындалды. Жоба жетекшісі: т.ғ.д., профессор А.Б. Қалыш.

Уақыт кестесіндегі Алакөл көлі.

Қазақстанның Қытаймен қазіргі шекарасындағы үштік көл – Сасықкөл, Алакөл және Жалаңашкөл – шекараның екі жағында тұратын ел мен халық үшін геостратегиялық мәні зор. Байырғы тұрғындардың айтуы бойынша қазақтар көлдің айналасында маусым бойынша, қысқа уақытқа демалу үшін көшіп-қонып жүрді. Ұзақ жылдар бойы жоңғарлармен соғыс уақытысында қазақтар осы жерде тұру құқығы үшін соғысуға мәжбүр болды. Археологиялық мәліметтер бойынша бұл жерде ерте темір дәуірінен бастап адамдар мекен еткен – қабірлері Ақши және Көктума ауылдарына жақын жерде орналасқан [1], орта ғасырда бұл жерде керуен жолдары өткен, ол жайлы Пано Карпини жазбалары дәлел болады [2].

Қытаймен шекарада Ресей бақылауының орнатылуы шекара және керуен жолдары бойына казак кордоны мен шаруалар қоныстары желісінің құрылуына алып келді және қазақтардың барлық көшіп-қонуын қатаң бақылап отырды. Қазақстанда кеңестік биліктің орнауы көл жағасындағы күш қатынасын да өзгертті – кеңестік типтегі елді мекендер пайда болды және қазақтар отырықшы өмір салтына көше бастады. Көктума кеңестік уақытта құрылған сыртқы геосаяси өзгерістерге тәуелді әлеуметтік-экономикалық және саяси-әкімшілік мазмұндағы әлеуметтік-әкімшілік инфрақұрылымды ауыл типі болып табылады. Кеңес өкіметіне дейінгі және кеңес өкіметі тұсында көлдің Қытаймен жақындығына және қытай жансыздарының бақыландығын көшіп-қонуларының жолын кесуге байланысты қатаң қорғауға алынды. 1991 жылдан кейін Қазақстанның Қытаймен қарым-қатынасының жаңа парағы бір жағынан сауда-экономикалық байланыстар дамуы үшін мүмкіндік тудырып, сондай-ақ шекара бойындағы қауіпсіздік, бақыландығын көші-қон және экологиялық жағдайдың нашарлауы сияқты көптеген мәселелердің бетін ашты. Ата-бабалары Қытайға өтіп кеткен қазақтар Қазақстанға қоныс аудара бастады, олардың айтуынша туған жері шақырған және ата-баба өсиетін орындау үшін [3].

Көктумада өмір сүру үшін ресурстар Алакөл көліне және аймақты Қытаймен байланыстыратын көлік жолдарына тәуелді. Көл маңында ауыл шаруашылығының және бау-бақша шаруашылығының дамуы мұнда бірнеше орыс ұрпақтары тұруының нәтижесінде мүмкін болды, олар Ресей империясы және КСРО кезіндегі отаршылдық және әскери-экономикалық көші-қонның бөлігі ретінде негізделген. 1990 жылдардың ортасында Көктума ресми емес шипажай статусын алды және мыңдаған демалушылар мұнда демалыс пен балық аулауға келетін. Барлық елде әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымдардың нашарлауы әсерінен Көктумада да жұмыс болмады. Адамдар қосымша табыс көзімен немесе жайылымдық жерлері болса фермерлік шаруашылық есебінен және жазда көлде демалатындарға қызмет көрсету есебінен күнкөріс жасайды. Көктума тұрғындары тек жазда еңбек етіп, жылдың басқа мезгілінде тапқан қаражаттарына күн көретіндеріне шағым жасап отыр. Ауылда жастарға жұмыс жоқ.

Жерді үлестіру бойынша қақтығыстарды болдырмау үшін – үлестер пай түрінде, жалға беру – жерде еңбек ету нәтижесіндегі рұқсат, үдеріс, шарттар және экономикалық ресурстар, Алакөлде – жазғы маусымда демалушыларға қызмет көрсету жүйесіне қатысу – ақсақалдар тікелей немесе жанама басқаратын әлеуметтік-мәдени желі түріндегі дәстүрлі реттеуші-өтемдеуші механизмі бар. Оралмандар Көктума ресурстық спектрінде өз үлестерін алды – дәулетті ауылдастарының малын бағады, көліктік және құрылыс қызметтерін көрсетеді, демалушыларға пісірілген жүгері мен тандыр нан сатады. Оларға бөлінген үлескілер жағалаудан алыс орналасқан, сондықтан да олар бөлмелерді жалға бере алмайды (байырғы тұрғындарға бәсекелес бола алмайды).

Хабарламадағы орталық орынды Көктуманың екі ақсақалы – Жанахмет Бегатаров пен Құдайберген Қорабаевтың сұхбаттарын талдауға берілді. Ж. Бегатаров кеңестік уақытта ауыл әкімшілігінде жауапты қызметте болған (шаруашылық бөлімде) және зейнетке шыққан соң ақсақалдар кеңесінің төрағасы болды, бүгінгі уақытта үлкен

фермерлік шаруашылығы (жылқы, қой) бар және жұбайымен бірге Алакөл жағасында шағын демалыс үйін ұстайды. Оралмандар өмірін жақсарту үдерісіндегі соның рөлі ең маңызды болып көрінеді, сондықтан да біз Бегатаровтың Көктумадағы оралмандардың қалай бейімделіп және ықпалдасу үдерісін кім және қалай реттеу керек жайлы сұхбатын талдауға тоқталамыз. Ауылдық жерлерде этникалық ұқсастық пен мәдениеттің, азаматтық қоғамның жаңғыруы мен сақталу негізі ақсақалдар беделіне негізделеді. Ауыл деңгейінде тұрғындар, басшылық және оралмандар арасында әлеуметтік келісім формасы тұрғындар ақсақалдарға сеніп тапсырған сенімге деген мандатпен іске асырылады. Ж. Бегатаров ХХ ғасырдың 30-жылдардағы ашаршылықтан өткен, жетімдіктің қасіретін көрген және байдың тұқымынан шыққаны үшін талай қорлық көрген, қатаң кеңестік әкімшілік әдістерін де көрген, сенімге кіру үшін аса маңызды тапсырмалармен кеңес-қытай шекарасына жіберіледі. Ол шыққан тегіне байланысты Отан соғысына қатыса алмаған.

Сұрақ: Өз ата-бабаларыңыз және өміріңіз жайлы айтыңызшы?

Ж.Бегатаров: Мен 1925 жылы осы маңайда белгілі бидің ұлы болған байдың отбасында дүниеге келдім. 30-жылдардың басындағы аштық кезінде біздің отбасы ауылмен бірге Қытайға жол тартты, шекараға жақын қалғанда әкем әрі қарай жүре алмай бізді – әкемді, анамды және мені – аздаған азықпен әкемнің туыстары тастап, қайта келеміз деп уәде етті. Әкем қайтыс болды, анам оны жерлей алмай ағаштың түбіне тастап, өзіміз шекарадан өттік және қалмақтардың қолына түстік. Олар бізді тамақтандырды, сұрастырып Қытайдағы туыстарымызға анам екеуміз жайлы хабар берді. Олар келіп бізді алып кетті. Қалмақтар бізді тастап кеткен әкемнің де туыстарын тауып, әкемді жерлеуге мәжбүр етті және әкемнің ағасын қатаң жазалады (дүре соқтырды – таяқпен 25 рет ұрды). Көп кешікпей анамның туыстары отанға оралатын болды, себебі мұндай қиыншылықты өз жерінде өткізген жеңіл деп ойлады. Ұзаққа созылған тексерістерден кейін бізге туған жерімізде қалуға және Көктумада қоныс тебуімізге рұқсат берді. Мен тек 3 класс оқыдым – мектеп көрші ауылда болатын, жетім болғандықтан мектепке алып баратын ешкім болмады. Сонымен менің білім алуым аяқталды. Қалған барлығына өмір үйретті.

Қ. Қорабаев ХХ ғасырдың 50-жылдары соңында туыстарымен бірге ҚХР-дан оралды, жоғары білім алғаннан соң біртіндеп кеңестік ауыл шаруашылығын басқару жүйесіне ене бастады. Зейнетке шыққаннан соң олда шағын шаруашылық (мал) ұстады және толық қызмет етіп тұрған демалыс үйін ашты (әкімшісі өзі және жұбайы). Соңғы жылдары Көктума ақсақалдар кеңесін басқарады.

Дәстүрлі социумдағы координат жүйесі және Көктума ерекшеліктері. Дәстүрлі қоғамда «жас ерекшелігі тобы» және ақсақалдық түсінігі үнемі өзгеретін индивидтер мен олардың мүддесін қорғайтын топтар диспозициясы түрінде социум аясындағы күрделі қатынастар жүйесін түсінуге алып келетін кілт болып табылады. Бұл жерде қатынастың бір бөлігі уақыт өткен сайын нысанның мүддесін қорғайтын – материалдық немесе мәдени-тарихи құндылықтар – қауымның құқығы түрінде объектенеді. Ақсақалдар белгілі бір билікке ие және социумның өмір сүру әрекеттері үдерістерін басқарады, өткен тарихқа және алдыңғы ұрпақтардың көпжылдық тәжірибесіне сүйенеді. М. Вебер бойынша ақсақалдар институты геронтология мен алғашқы патриархизмге негізделген [4]. Вебер бойынша адамдарды ақсақалдар шешіміне бағынуға мәжбүр етеді, себебі олар дәстүрмен байланысты бір топқа жатады [5]. Ақсақалдар институты ертеден бері эволюцияға ұшыраған, егер көк құдіретін түсіндірушілер шамандар болса, сонан соң көшпелі қоғамда – жырау, кейіннен бұл функция билерге көшті, одан кейін билер билігі жойылғаннан кейін бұл қызметті рулық ақсақалдар өз қолдарына алды. Бірақ ақсақалдар халықты тыңдауға мәжбүр, себебі басқаша жағдайда олардың орнын басқалар басады.

Ақсақалдар институтында белсенді және енжар бастамалар тығыз байланысқан. Егер «дәстүр» сөзінің мағынасын алатын болсақ, ол латын тілінен аударғанда «беру, тапсыру» дегенді білдіреді.

Ақсақалдар мәңгіліктің атынан сөйлейді, себебі жыл өткен сайын тек қана даналық келмейді, сондай-ақ мәңгілікпен кездесу жайлы, оны лайықты қарсы алып, тек өзін үшін емес, өзінен кейін не қалдырасың сол жайлы ойларда келеді. Олар көк құдіретін және оның орындаушыларын пәлсапалайды, жер мен көктің тепе-теңдігін сақтауда өздерінің қосатын үлестерін көріп, жер бетіндегі барлығы өткінші екендігіне көз жеткізеді. Ақсақалдар кеңесі билік пен халық арасындағы бітімгерші рөлінде болады, себебі биліктегілер халыққа қатысты белгілі бір дистанция ұстанады (билік мінажаттылығы идеясы), тіпті қашықтық символикалық түрде болғанның өзінде. Ақсақалдар кез келген уақытта ханға кіріп, жеке кездесулерде болсын, жиналыстарда, халық көп жиналған жиындарда болсын тікелей ханмен тілдесе алатын болған, биліктің легитимділігіне күдік келтіре алған, себебі оларға билікке жақын болуға құқық берілген. Өз міндеттерін лайықсыз орындамаған жағдайда ханды тақтан «құлата» алған. Олар тек ру немесе қара халықтың жасырын сырларына ғана қанық болмай, адамдарға білуге қажетті шындық немесе ақиқаттың бір бөлігін біліп отырған. Олар білім мен болып жатқан оқиғаларды түсіндіріп, халыққа жеткізіп отырған, сондықтан да ханның билігін арттыру мен әлсірету қолдарында болған.

Ақсақалдар кеңесі әлеуметтік-саяси институт ретінде қазақ қоғамында Ресей отаршылдық әкімшілігі мен минимизациясының құқықтық және әкімшілік реформаларынан кейін би рөлінде үлкен мәнге ие болды [6]. Барлық саяси жұмылдыру, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр кешенін сақтау мен тапсыру қызметтері біртіндеп ақсақалдар қолына көшті. Қазақ даласында Ресей әкімшілік және құқықтық реформалары біртіндеп іске асырылды. Төменгі деңгейдегі ақсақалдар кеңесі мен би соттары міндеттерін қасақана орындамады, яғни Ресей билігінің жарлықтарын түрлі әдістер қолдана отырып орындамай жатты. Белгілі бір дәрежеде мұны қазақ рулық өкілдерінің ұйымдасқан қарсылығы ретінде қарастыруға болады. *Көк тәңірі мен ата-бабадан қалған құқықты және оны орындау ақсақалдар қолында болуы тиіс* [7]. Ресей құқықтарын қазақ даласына енгізуде сәтсіздікке ұшырауының себептерінің бірі рулық дәстүрдің өміршеңдігі мен ата-баба заңдарының беделі болды [8].

Қазақстанда 1991 жылдан кейінгі саяси жүйенің қызмет ету ерекшеліктерін түсінуге апаратын кілт көпжылдық эволюциядан өткен биліктің дәстүрлі институтында жатыр. Қазақ социумы дәстүрлі билігінің айрықша ерекшелігі оның әлеуметтік табиғатында жатыр, ол рулықтың барлық жүйелерімен анықталады. Орталық Азиядағы дәстүрлі қоғамдағы рулық қатынастардың өміршеңдігі түрлі факторлармен анықталады, институттық – ру, қауым қоғамның тірегі болды және әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық қызметті атқарды [9] немесе құрылымдық-функционалдық талдау тұрғысынан жүйелік-реттеуші қызметін атқарды – кеңестік экономика кемшіліктерінің орнын толтыруға негізделген және рулық желілер ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік берді [10].

1991 жылдан кейін Қазақстандағы ақсақалдар кеңесінде бір жағынан, қазақ ұқсастығының қайнар көзіне оралуға және рухани жаңғырудың негізін түсінуге деген ұмтылыс болса, екінші жағынан, ресми биліктің әкімшілік органдары әрекетін біртіндеп толықтырып отыратын халықтық өзін-өзі басқару формасы болып табылады. Ақсақалдардың рөлі мен белсенді әлеуметтік көзқарастары аймақтан аймаққа түрленеді және жергілікті билік пен ақсақалдар кеңесінің ерекшелігіне байланысты болады.

Мемлекеттік құрылымдар мен ақсақалдар кеңесі арасындағы өзара қарым-қатынастың дамуы мен тасымалдануы билік органдары дәстүрлік институттарға сүйенуге мәжбүр

болған Қазақстан мемлекетінің динамикасы мен эволюция векторынан тұрады. Жас және жасы бойынша үлкендік категориясы қазақ социумы әлеуметтік-мәдени практикасында бірнеше мәнге ие. Үлкендік біруақытта бірінші және соңғысында білдіреді. Қарт адамдардың барлығы автоматты түрде қоғамда атқаратын рөліне қарай үлкен бола алмайды. Жасы бойынша бәрінен үлкені ақсақал бола алмайды. «Ақсақал» категориясы бәрінен бұрын индивидтің қажетті генеалогиялық және іс-әрекет сипаттамасын білдіреді. Қауым немесе ру атынан сөйлеуге жасы кішіде құқылы, егер оның жолы үлкен болса. Ақсақалдардың беделі моральдық императив күшке сүйенеді, оның көзі ата-баба өсиеттері мен социумның тұрақты қызмет етуін қамтамасыз ету қажеттілігі болып табылады.

Ресми және ресми емес институттардың рөлі ауылдық жердің өмір салтын ұйымдастыру үдерісінде зор болып келеді. Кеңестік уақыттағы колхоздық басқарма ресурстарды бөлуді бақылап отырды, КСРО тарағаннан кейінде осы үдерістерді басқарып қалды. Бүгінгі уақытта олар – ауылдық ұйымдардың бұрынғы басшылары және түрлі деңгейдегі партия қызметкерлері – экономикалық және адам ресурстарын үлестіру координациясы үдерісінің артында тұрған ресми емес ядро ретінде әрекет етеді. Кеңестік әкімшілік-шаруашылық кешен жүйесі құлағаннан кейін жерді бөлу және оралмандар мәселесін шешу қажеттілігі хаосқа айналды (немесе Бегатаровша анархия). Көктумада оны ауылдағы қарым-қатынас және «ақсақалдар» арқасында шиеленіссіз шешілген әлеуметтік торапқа жатқызу керек.

Оралмандар өздерінің дәлелді құқықтарымен экономикалық тауашаға бәсекелес ретінде әлеуетті тұрақсыздық элементі болып табылады, оны дәстүрлі өзін-өзі басқарумен реттеу қажет. Көктумада жерге деген құқық байырғы тұрғындарға негізделеді, оны келесідей критерийлер анықтайды: 1) Ресей отаршылық билігінің отырықшы жерге ие болу жүйесі және кеңес өкіметіндегі – колхоздар құрылғанға дейін тұрғандарға; 2) ақсақалдар мен әкімшілік келісімге келіп жер үлескілерін бергенде алып қалғандардың ұрпақтарына (ол жерден кетіп қала ға және Қытайға көшіп кетсе де) [5]. Көктумадағы оралмандардың негізгі мәселесі – жер үлескілеріне мемлекеттік акт алу мүмкіндігінің болмауы, олар осы жөнінде жергілікті билік пен жергілікті дәстүрлі билік өкілдеріне, бәрінен бұрын Бегатаров Жанахмет ақсақалға тәуелді [11]. Тіршілік ету үшін ортақ ресурс – Алакөл көлі, оған бәрінің қолы жетерлік, бірақ түрлі жағдайда, яғни орналасқан жеріне байланысты, көлге жақын жер үлескілері бар адамдар демалыс үшін бағасы жоғары қызмет көрсетеді. Оралмандардың демалушыларға тандыр нан мен пісірілген жүгері сатуға мүмкіндігі бар.

Ауыл кешені қызмет етуінің этно-мәдени негізі.

Көктумада негізінен найман және оның ру өкілдері тұрады, ең бастысы қаракерей, одан өз уақытының белгілі батыры – Қабанбай шыққан. Ол барлық найманның, әсіресе Көктума тұрғындарының ортақ бабасы болып табылады [12]. Көктумада өзіндік қарым-қатынас орнаған, яғни тек «өз адамдары» ғана тұра алады және өмірге маңызды ресурстарға қол жеткізе алады. К. Коллинз бойынша қауым дегеніміз «рулық және туыстыққа негізделген индивидтерді қамтитын ресми емес ұйым». Қауымдық қатынастар «құжымдық және институттық контекст аясында жасалатын индивидтерді оңтайлы есепке алуға негізделген желі» [13].

Дәстүрлі қоғамның реттеуші институты негізінде отбасылық туыстық және одан шығатын әлеуметтік келісім жүйесі - әкелік және аналық жағынан – жатыр. Әкесі жағынан туыстар қауымдық құрылым түзеді, оның аясында генеалогия (шежіре), рулық ағаш және жүздік иерархиядағы орны бар қоғам формасы қалыптасады. Әлеуметтік келісім жүйесінің саяси немесе билік нұсқасын ақсақалдар анықтап, бақылайды. Сонымен, ортақ дәстүрлік құрылым келесідей элементтерден тұрады: 1) дәстүрлі

элеуметтік құрылым – сегменттік желілік немесе қауымдық құрылым; 2) әдеттегі құқық нормасы – адат [14]; 3) заң түсіндірушілері және билеп-төстеуші түріндегі дәтүрлі билік – рулық ақсақалдар және билер.

Көктумада Қытайдан келген оралмандар отбасы ықшамдық қағидасымен өмір сүреді – бірнеше отбасы бұрынғы колхоз егістігінде орналасқан бір үйде тұрады. Бір жылда әр отбасы шағын үй тұрғызады. Оралмандар Ж. Бегатаровтың көмегінсіз және ауылдағы өзара көмек жүйесінсіз өмір сүре алмастығын айтады [5]. Бірінші қыстарын олар ауылдастарының үйінде өткізді, олармен киім-кешекпен, азық-түлікпен бөлісті, жазда шағын үй соғып келесі қыста өз үйлерінде тұруға дайындық жасады. Оралмандардың өз сөздерінше Ж. Бегатаров ақсақалдың жайылымында келісім бойынша бағатын 100-200 қойлары бар, сонымен қатар ақсақалдың да малдарын бағады (1500 қой және мыңға жақын жылқы), жыл ақыларының бір бөлігін қолма-қол алады (айына 20 мың теңге көлемінде, қалғаны сауын ретінде). Оралмандар өздерінің маңызды мәселелері бойынша алдымен Ж. Бегатаров ақсақалға барады, онымен кеңескеннен кейін. Ауыл тұрғындары мен оралмандар арасындағы шиеленістер болған емес. Оралмандар өз *қамқоршысы* деп Ж. Бегатаровты біледі. Ол оралмандарға колхоз мүлкінен қалған өз жерінен жер үлескілерін бөліп берді, орналасуға көмектесті – өз қаражатына оралмандар орналасқан көшеге жарық қойғызды, малдарын бағу арқылы еңбек етуге мүмкіндік берді. *Ж. Бегатаровтың пікірі ауылдықтар мен оралмандар үшін маңызды.*

Ақсақалдар басқаруы ережелерінің концепциясы.

Бегатаров түсіндірмесі бойынша Қытайдан Қазақстанға қазақтардың оралуы бірнеше өзара байланысты бөліктерден тұрады – *объективтік және субъективтік. Объективтікке* тарихи және саяси-әкімшілік факторлардың жиынтығын – тарихи оқиға, күштердің қарсы тұруы, мемлекет лидері тұлғалары, құқықтық механизмдер, қазақтардың оралуы мен орналастыру үдерістерін іске асырудағы мемлекеттік бақылау деп түсінеді.

Субъективтік факторлар Ж. Бегатаровтың саясат типтері мен өткен ғасыр мен бүгіндегі тарихи тұлғалардың әрекеттері, қарапайым қазақтардың өмірлік стратегиясы жайлы ойларында кездеседі – өткен мен бүгінгіден, кеңес өкіметі және 1991 жылдан кейінгі оралмандарды қайтару үдерісіндегі өз рөлін тұлғалық қабылдауынан және оның философиялық ойларына түрткі болған ата-бабаларынан, себебі ол өзі де жақында қатарларына қосылатын айтып отыр. Туған қазақ жеріне немесе ата-бабалары жеріне оралу Ж. Бегатаров үшін тек жай шекараны кесіп өту емес, ол үшін бүгінгі оралмандардың ата-бабалары қасық қандарын төккен және олардың қабірлері бүгінде *оралуға деген құқық береді* және *ортақ есте сақтаудың* ескертпесі ретінде қызмет етеді. Тарихи келешекте оралмандардың оралуы Ж. Бегатаров бойынша ұрпақтардың өз бабалары жерінде тұру құқығының аффирмациясы және егер өткен ғасырда олар рулар арасындағы өзара қатынас жүйесімен қамтамасыз етілсе, кеңестік билік орнағаннан кейін ол басқаша формада қазақтардың белгілі бір елді-мекенде тұруы және көшіп-қонуын қатаң бақылауда ұстады.

Ж. Бегатаров нарративінің негізгісі – *тәртіп* – ол қалай болу керек, яғни кеңес уақытысында элеуметтік-экономикалық тіректерді қолданумен күштік және идеологиялық механизм арқылы қалай қамтамасыз етілді. Ол тәртіп КСРО тарағаннан кейін бұзылғанын қайғыра айтады, енді өзі жеке ресурстарын пайдалану арқылы қазіргі заманға бейімдеп жасап жатыр.

Тәртіп өз бастауын байырғы тұрғындар мен ақсақалдардың есінде қалған тарихтан алады – *қалай болған солай болуы тиіс*. Көктумада тәртіптің сақталуы осы уақытқа дейін Бегатаров қолында болған, ал бүгінде ақсақалдар кеңесінің басшысы Қ. Қорабаев.

Ресми органдар жағынан Көктумадағы тәртіпке әкім (бұрын құқық қорғау органында жұмыс істеген) және мешіт имамы (бұрынғы жергілікті учаскелік милиция) жауапты.

Құқықтық мәселелер, жер үлескілерін заңдастыру ауданда және одан жоғары инстанцияларда шешіледі.

Ж. Бегатаров *мемлекет рөлін тәртіпті сақтаудың бір формасы ретінде бағалайды және мемлекет қайраткерлеріне тәртіпті қаншалықты сақтап отырғанына қарай* баға береді. Бірақ не үшін тәртіпті сақтау керек және ол дегеніміз не? Бегатаров бойынша бұл жүйелік ұйым және белгілі реттегі иерархия: жоғарғы деңгей – табиғат рухы мен бабалар рухының жүйелі ұйымдасқан әлемі, әлемдегі тәртіп күштерінің орталығы – әлемдік державалар арасындағы қатынас ретінде, аймақтық контекст – Қазақстан мен Қытай арасындағы қатынас, ішкіқазақстандық контекст – Астанаға және шекараға салыстырмалы түрде жақын аудандар, аудан мен Көктума, ауылдар арасындағы, Көктума ішіндегі – байырғы тұрғындар мен мигранттар арасындағы, ақсақалдар мен жастар арасы деңгейіндегі қатынастар жүйесі.

Өткеннің мәнін Ж. Бегатаров тәртіпті ұйымдастыру мен тәртіптің өзі арқылы анықтайды, оның қайнар көзі *мемлекет күші* және оның атқарушылары болып табылады, олар мемлекеттен қорықпайды, оны *құрметтейді*. Ж. Бегатаровтың өткен өмірінде кездескен адамдарды олардың іс-әрекеттері және халыққа жасаған қызметі арқылы сипаттайды: «Бұл адамдардың қазақ пен қазақ жеріне қандай пайдасы тиді?». Бұл белгілі бір мағынада кеңестік уақыттағы аффирмация. Мемлекеттің мәні сөздік үйлесіммен және *жер, тарих, мемлекет адамдары, тәртіп, шекара, бақылау, сенім, үкімет, болашақ* түсініктері арқылы беріліп отыр. Ж. Бегатаров *Атамекен* сөзін қолданбайды, бірақ оның сөзінде *ата-бабаларымыз, қазақтың жері, қазақтар* көп кездеседі. Орталық сөзі – *өкімет және оның атқарушылары* – мемлекеттік органдардың өкілі. Ол өз ойларында өткенді көп қосады, яғни еліміздің жағдайын дәл сипаттау үшін қосады.

Ж. Бегатаровтың ойынша кеңестік мемлекет қазақтарға жерді тікелей бермесе де жанамалап – колхозға мүшелік етіп берді, сол арқылы екі қолға жұмыс беріп, қоғамға пайдалы екендіктерін сездірді. Бегатаров партия мүшесі болған жоқ, партия тапсырмаларын да орындаған жоқ, өзінің айтуынша қазіргі саясаттан алыс жүреді, ол терең саясаттанған адам, оның санасы белгілі бір бағытта жұмыс жасайды – *тәртіп орнату, оны кім және қалай қамтамасыз ету*.

Көктумадағы оралмандар Ж. Бегатаровқа қаны бойынша жақын келеді – онымен бір руда. Ол олардың бабаларын таниды, бір тілде сөйлейді, Көктумада тұруды таңдады. Ақсақалдың ойларындағы көрінбейтін уақыт байланысы қазақ халқының тағдыры жайлы әңгімелерінде ұшырасады, яғни кеңестік мемлекеттік рөлін бағалау барысында ұжымдастыру арқылы қазақ ауылы қалай кеңестік ауылға айналғаны, соғыс жылдарында ортақ отанымызды қорғауға қатысуы, қазақ жерінің тағдыры қыл үстінде тұрғанда кеңес-қытай шекара дауы кезінде қорған болуы сөзге тиек етіледі. Мемлекетке қызмет ету арқылы ол қазақ халқы тағдырына еніп кетті.

Сұрақ: «Қайта оралғаннан кейін, ашаршылық жылдарынан қалай аман қалдыңыз?».

Ж. Бегатаров: *«Оралғаннан кейін жүгері өсіріп соның арқасында аман қалдық, оны ас ретінде қолдануға болады. Колхоз жүгері егу үшін тұқым бөлді. Тек норманы орындасаң болғаны, ересектер бір норма, балалар одан азырақ. Ерінбестен еңбек еттім, сонан соң малға қарауды тапсырды».*

Өткен өмірі жайлы әңгімесін Ж. Бегатаров: «Мен әрқашан өз халқым үшін, халқыммен бірге өмір сүрдім, онымен қайғымды да, қуанышымды да бөлістім. Бел жазбастан еңбек еттім, халқымыздан еңбегімізді аяған жоқпыз, бірақ бірнеше рет басшылармен келіспей қалып жұмысымнан айырылдым, соттан кейін бәрі қайта калпына келді», – деп қорытындылады.

Кеңес уақытында Қытайдан қазақтардың оралуы.

Ж. Бегатаров 50-жылдар аяғы мен 60-жылдардың басында оралмандардың жеке

бас тұлғаларын тексеру процедурасына қатысты және олардың көпшілігімен таныс болды. Оның үстіне, ол кеңестік арнайы қызметтің мәліметтері мен ақпараттарын оралмандардың айтқандарымен салыстырып тексерді, түрлі трагедия мен кеңестік билік қызығушылық тудырған ақпараттармен танысу мүмкіндігі болды. Оның айтуынша, кеңестік уақыттағы оралмандарды жақсылап қарсы алған, оларға ақшалай қаражат – отбасы басшысына 1500 рубльден, отбасы мүшелеріне 500 рубльден (сол кездегі бағамен) үлестірілді, пәтерлер мен үй іргесіндегі жер телімдері берілді. Ж. Бегатаровтың айтуынша, 50-жылдардың аяғы мен 60-жылдардың басында КСРО-ға қайтқан қазақтар республиканың жұмыс күші жетпей жатқан түрлі аймақтарына жіберілуі тиіс болды, ол кезде кеңес одағында бірнеше ірі жобалар – Сібір мен Қазақстанда индустриалдық база мен ауылшаруашылық жобалары іске асырылып жатты. Сәйкес органдардың «табанды ұсыныстарына» қарамастан оралмандардың көп бөлігі туған өлкесіне қайту ойынан бас тартпады. Олардың тілегі Қазақстандағы туыстарының қолдауымен нығая түсті, барлық процедуралардан өткеннен кейін оларды туыстарына әкеліп орналастырды [15].

Ж. Бегатаров: *«Қытайдан келген оралмандарды қабылдау қалай ұйымдастырылғаны әлі есімде, себебі оған өзім қатыстым – тізім жасадым, мәліметтерді тексердім, олармен сұхбаттастым, орналастырдым, сондықтан да сол уақытта кімнің келгенін жақсы білем – олардың өмірбаянын, аталарын, жақын жатқан ауылдардағы тұрғындардың әкелерін бәрін танымын. Кімнің кім екендігін білемін. Олар жайлы мәліметтер КГБ мұрағаттарында бар... Кеңестік режим оралмандарды қатты ұстайтын. Барлық қауіпсіздік құрылымдары оларды аңдып жүрді».*

Интерпретация: Бегатаров біздің көз алдымызға сол кездегі оралмандардың үлесіне тиген қиындықтарды егжей-тегжейлі сипаттап берді. Бірақ соңғысы оның сөзінше өз аяқтарынан тік тұра алды, еңбек етті, үй соқты, қазір онда олардың балалары мен немерелері тұрады.

«Ерінбестен еңбек етті» түсінігіне ақсақалдар қандай мән береді? Бегатаров нарративінің негізгі лейтмотиві – жер бетінде де, өзіңмен де жұмыс жаса, еңбек ет бастысы ең маңыздысын есте ұста. Ол өзі ешқандай жұмыстан қашқан жоқ, малшының көмекшісі болып жүріп шопанға айналды – алдымен қой бақты, сонан соң сиырларды сеніп тапсырды, қабілетін мойындатқаннан кейін жылқы бақты. Көп ұзамай ауылдағы құрметті адамға айналды, ферма басқарушысының көмекшісіне айналды, әрі қарай көтеріле бастады. Зейнетке өз колхозының шаруашылық басқарушысы болып шықты. Қағаз жүзінде тек үш класстық білімі бар, бірақ табиғи қасиеті мен жауапкершілігіне арқасында барлаушыларды дайындайтын арнайы топқа қабылданды. Ж. Бегатаров қандай тапсырмаларды орындағанын айтпайды, бірақ жергілікті жерді жақсы білетіндігі оны білдіріп тұр – шоқылардың, жылғалардың атауларын жатқа айтады, бір жерден келесі жерге дейінгі қашықтығын жақсы біледі, өз уақытысында осы жерге келіп кеткен застава басшыларының аты-жөнін, шенін және жауапты қызметкерлерді атап шықты. Өзі айтқандай ауыл тұрғындарын, олардың өмірбаяндарын егжей-тегжейлі, аталарын, әкелерін беске біледі, яғни ауылдың қыр-сырын жақсы біледі».

Еңбек ету сөзін Ж. Бегатаров қасық қанымен жерін сақтап қалған ата-бабаларының батырлық өткені ретінде түсінеді, еңбек өз ұрпақтарын сақтау үшін отанына ораламыз деген үмітпен режимнен қашқан қазақтардың күші. Еңбек қиын жағдайда аман қалу үшін қажеттілік және оның саясатынан әр қазақтың рухында, ақылы мен жүрегіңде тарихты ақтап алу үшін өсуге тиіс рационалды дән табу қажеттілігі.

Сұрақ: *«1991 жылдан кейін Көктумада өмір қалай өзгерді?».*

Ж. Бегатаров: *«1996 жылға дейін берілмедік. 1996 жылы біздің колхоз тарады және менің негізгі міндетім – ауылдықтарда малды аман қалдырып, айырбас сауда есебінен күн көруге көндіру болатын. Бірақ мені тыңдамады».*

Интерпретация: Бегатаровтың шаруашылық философиясына ауылдастар тарапынан түсіністік болмады, олар оңай олжа соңына түсті, бір жағынан жинаған қорлары да, жұмыс табуға деген үміттері де болмады. Шаруашылықтың тарап кетуі қызғаныш пен сәтсіз келісімнен туындаған араздыққа, қастастыққа алып келді, осының барлығы Бегатаровтың ойынша тек шаруашылықты жүргізе алмаушылықтан емес, ауылдастарының оңай олжа табуға ұмтылуынан болды, *болашақ ұрпақтарды ойламады*. Осы соңғысы оларды Бегатаровтан колхоздан қалған жерді бөлуді сұрауға мәжбүр етті.

Ж. Бегатаров: *«Мен бәрін әділ бөлдім – жерді, малды, техниканы, құрылыстарды. Осында тұруға қалғандар жақын арада жағдайларын жасап алды – малдары көп, мықты үйлері бар (жергілікті өлшем бойынша), жазда көлде демалушылар есебінен ақша табады. Ал қалғандары өз жерлерін, малдарын сатып алып, енді олар тұрмыстарының нашарлығына шағымданып отыр».*

Сұрақ: *«Сіздерде дәулетті адамдар көп. Олар ауылға қамқор бола ма?».*

Ж. Бегатаров: *«Жергілікті қалталы жгігіттер Алакөлдің экологиясына мән бермейді. Мен оларға осы жерде ақша жасайсыңдар, неге тазалығына назар аудармайсыңдар. Бұл ластап кететін қыстау не жайлау емес. Болашақ ұрпақтарға не қалдырасыңдар? Көл мәңгі, ол бізге бабаларымыздан сый болып келген», – деп айтамын.*

Екі ақсақал кеңестер билігі кезінде атқарған өз лауазымдары мен қызметтері жайлы салқын айтып шықты. Ж.Бегатаров үш класстық білімімен колхоздың басқармасы болды, кеңестер уақытында шекара «құлыпта болуы үшін» жан тәнімен қауіпсіздік органдарына қызмет етті. Мемлекетке қызмет ету ауылдастар арасында құрметке ие болуына септігін тигізді.

Еңбекті Бегатаров тек қана режим мен билеушіге емес, бәрінен бұрын Отанға және өз халқына қызмет ету деп бағалайды. *Еңбек жүрек* пен рухтың жұмысы. *Еңбек* ауылдағы хаосты тұрмысты ұйымдастыру, дау жанжалды реттеу арқылы бір жөнге келтіру тәсілі ретінде көрінеді. Еңбек уақыт байланысы ретінде – өткен мен болашақ арасындағы көпір ретінде болады. Еңбек кеңістікті ұйымдастыру сияқты – әлеуметтік, саяси (қазақ тарихын ақтау арқылы) және билікпен одақтасу қажеттілігі, мәдени – мәңгілік құндылықтар жайлы ақпарат беру және назар аударту. Адам құмарлығы мен кемшіліктерінен жоғары тұрып, олардан алысқа баратын салдары болатын терең себептер мен тенденцияларды көру, оларды қажетті арнаға салу. *Еңбек* рухпен тілдесу сияқты – мәңгілікпен кездесуге дайындалу. *Еңбек* адамдарды ынтымақтыққа шақыру. *Еңбек* жауапкершілік сияқты – болашақ ұрпақ үшін ауылды қалай көркейту керек. Ақсақал ауылдың барлық мәселелерін шеше алмайды, бірақ ол қажетті шешімдерімен бөліседі, адамдардың психологиясын біле отырып олардың тәртібіне әсер ете алады, оның үстіне, оның шаруашылық-әкімшілік жұмыста тәжірибесі мол.

Мемлекет пен тәртіп ұғымы Ж.Бегатаровта бірігеді, олар оралмандардан бәрін өз жері үшін жанның беруге дайын сенімді қазақты жасайды.

Оралмандар мен жергілікті тұрғындардың айтуынша оралмандар барлық әлеуметтік маңызы бар шараларға, әсіресе жерлеу, ас беру шараларына қатысады. Қазақ мәдениетінде жерлеу рәсімі – ортақ бабасын мәңгілікке шығарып салу.

Сұрақ: *«20-жылдардың аяғы мен 30-жылдардың басында қазақтардың Қытайға кетуіне не мәжбүр етті?».*

Ж. Бегатаров: *«Аштық, малдың қырылуы және режим алдындағы қорқыныш. Оның үстіне ерекше рөлді Қытайда қоныс аударғаннан кейін қара жұмысқа адам керек қылған байлардың үгіт-насихаттары болды. Сөз бен іспен үгіттеді. Кетуге қарсы шыққандарды қамшымен сабады, тіпті өлтірді, ал отбасы мүшелерін күшпен алып кетті».*

Қазақ тағдырындағы шығындар мен жетістіктері. Ж.Бегатаров шығындарды шарасыздық деп айтады: Қытайға өтерде қазақтар көптеген бауырларынан, малдарынан,

жеке мүліктерінен айырылды, көп бөлігі жолда қалса, қалғаны өлді, ал көп бөлігін екі жақтың шекарашыларына беруге тура келді. Бірақ Бегатаровты жалпы қазақ масштабындағы шығындар толғандатады (Н.С. Хрущев кезіндегі қазақ жерінің шығынға ұшырауы): «Жердің бір бөлігін ол (Хрущев) түрікмендерге берді, экономикалық оңтайландыру – мұнай өндіруді арттыру үшін, өзбектерге мақта өсіруді дамыту үшін берді, жердің бір бөлігін ұйғырларға бермек болды. Ресейде де ұйғыр автономиясын құру үшін. Қазақстанға тек солтүстік-шығыс жерлерді Қазақ КСР ретінде қалдырғысы келді». Ж.Бегатаров кеңес саясаткерлері арасында дана қамқоршылар (қазақ үшін жаны ауырғандар) ретінде – Д.А. Қонаевты, Қ.И. Сәтбаевты, Ж.Тәшеновты, Н.Ә. Назарбаевты үлгі тұтады.

Ж. Бегатаров кеңестік уақыттағы шекарадағы мәселелерді айта отырып: «Жайылымнан 1-1.5 км дейін қытайлардың мұнаралары көрініп тұратын», – дейді. Ол қолымен көрсетіп қазақ пен қытай территориясын бөліп тұратын көрінбейтін сызық салды.

Сұрақ: «Сонда кеңестік уақытта Қытай территориясына дейінгі осы жердің барлығы құпия режимдік нысан болды ма?».

Жауап: «Иә, дұрыс, шекараны бақылап отыру керек».

Қазақтар және қазақ рухы.

Сұрақ: «Бүгінгі қазақтар ертеде өмір сүрген қазақтардан ерекшелене ме? Қазақтар қандай болды және қандай ерекше қасиеттері болды?»

Ж. Бегатаров: «Қатты ерекшеленді. Бүгінгі қазақтарды бұрынғылармен салыстыруға да келмейді. Олар сөздерінде тұратын, бір-бірін сыйлайтын, қара нанды бөліп жейтін. Қазақ үшін қолындағының бәрін беруге дайын болатын. Соңғы азығын қонағына беретін».

Сұрақ: «Қазақшылық сіздің ойыңызша материалдық емес, рухани күш пен қасиет пе? Қазақтарды қазақ ететін олардың жүрегі мен рухы ма?».

Ж. Бегатаров: «Иә, инабаттылық, бәрінен бұрын – адамгершілік, басқаларды да өзіңді де сыйлау».

Сұрақ: «Алматы барахолкасында бірнеше сауда қатарлары бар, онда Моңғолия мен Қытайдан келген қазақтар ұлттық нақыштағы заттар сатады. өздері айтқандай нағыз қазақша».

Ж. Бегатаров: «Моңғолиядан келген қазақтар ұлттық бұйымдар жасауда шебер екендіктеріне келісемін. Олар еңбекті көп қажетсінетін жұмыстарды жасауға ерінбейді, мәселен моншақпен кесте тігу. Біз жалқауланып кеттік. Себебі – молшылық, тіпті асып-шашылу. Оларда барлығы бар жұмыс жасаудың керегі жоқ. Байларға не керек? Ештеңе. Тек ақша ғана».

Қорытынды орнына.

Ақсақалдар институтының функционалдық мәні мынада, олар басты мен тысқары, тұрақты мен уақытшаны бөлу арқылы тәртіпті ұйымдастырады, болып жатқан дүниелерге мақсаттылық береді. Ж.Бегатаров өз сөзінде мынадай пікір мен сөздерді пайдаланады: келешек, болашақ, ұрпақтар, ата-бабаларымыз, ежелгі немесе бұрынғы қазақтар, заман, тәртіп, өкімет, яғни өз рөлін символдау ретінде – ол тек ұрпақтар қатарындағы тапсырушы звено, уақыт келіп ол да ақсақал болды, ісімен де сөзімен де тәртіпті орнатып жатыр.

Қазақстан барлық деңгейдегі жаңа басшылар дәстүрлі билік институтын – ақсақалдар мен ардагерлер кеңесін мойындайды, себебі олар қоғамға әсер ететін, тепе-теңдікті қолдайтын, қоғамдық пікірді қалыптастыратын арна. Ақсақалдар кеңесінің мүшелері мемлекеттік немесе басқа да органдардан ресми жалақы алмайды, өз пайдасына

қарай істі бұруға мүмкіндіктері жоқ. Алайда оларда жанама қысым жасау құралдары – қоғамдық пікір, кеңес пен ұсыныстар сияқты құралдарын пайдалана алады, ауыл өміріндегі барлық мәселе бойынша үлкен ақпараттар базасына ие және шенеуніктердің кабинетіне кірер жолы ашық. Ішкі шеңбер ретінде олар жергілікті қауымдастыққа оралмандардың бейімделуі мен кірігуі үшін жағдай жасайды.

Әдебиеттер

1 Ердавлетов С., Артемьев А., Ақтымбаева А., Айжолова Г. Социально-экономические предпосылки рекреации и туризма в локальной туристско-рекреационной системе Алакольского бассейна. Географический вестник, 2012, 4 (23). – С. 81-85.

2 Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Географгиз, 1957.

3 Авторлардың ел арасынан жинаған мәліметтері. Алматы облысы, Алақол ауданы, 2012-2013 жж.

4 Вебер М. Типы господства. Социологические исследования. 1988. № 5.

5 Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.

6 Ларина Е., Наумова О. Народное самоуправление у казахов Оренбургской области // Вестник Евразии. – 2006. – №4. – С. 85-96; 2007. – №1. – С. 129-136.

7 Брусина О.И. Попытки кодификации казахского обычного права в Российской империи. История кодификации //URL: http://www.jurant.ru/ru/publications/reindeer_disc/round_table/brusina.html

8 Алимжан К.А. Вопросы теории обычного права. – Алматы, 2003.

9 Collins K. Economic and Security Regionalism among Patrimonial Authoritarian Regimes: The Case of Central Asia, Europe-Asia Studies (March 2009, vol. 61, issue 2), pp.251-283.

10 Schatz E. Modern clan politics. The power of “Blood” in Kazakhstan and Beyond. University of Washington Press. – Seattle, 2004.

11 Правительственные награды – достойным. Жетісу өлкесінің бірқатар азаматтарына Алматы облысының әкімі Серік Умбетов Президенттің атынан жоғары мемлекеттік марапаттаулар ұсынды //URL: <http://www.nomad.su/?a=3-200509010007>; Новая сельская врачебная амбулатория села Коктума//URL: <http://ognialatau.kz/index.php?newsid=1970>

12 Корабаев К. Батырлары Қаракерей – бәрімізге болған мерей. – Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2010.

13 Collins K. Clan Politics and Regime Transition in Central Asia. – Cambridge University Press, 2006. – P. 17.

14 Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX в. г. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1958; Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX вв. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1960.

15 Көктұма ауылының репатрианттар мен жергілікті тұрғындарының сұхбат мәліметтері бойынша (шілде-тамыз 2012 ж.). Алматы қаласының тұрғыны, 1960 жылдардың басындағы репатринат Гүлсім апаймен сұхбат. Гүлсім апайды туған-туыстары шекарада күтіп алып, сол уақыттағы Семей облысы Мақаншы ауылына орналасуына көмектесті.

References

1 Erdavletov S., Artem'ev A., Aktymbaeva A., Aijolova G. Social'no-ekonomicheskie predposylki rekreacii i turizma v lokal'noi turistsko- rekreacionnoi sisteme Alakol'skogo basseina // Geograficheskii vestnik. – 2012. – 4(23). – S. 81-85.

2 Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka. – M.: Geografiz, 1957.

3 Field ethnographic materials of authors. Almaty area, Alakol district, 2012 year.

4 Veber M. Tipy gospodstva // Sociologicheskie issledovaniya. – 1988. – № 5.

5 Veber M. Osnovnye sociologicheskie ponyatiya/ Per. s nem. M. I. Levinoi// Veber M. Izbrannye proizvedeniya.. – M.: Progress, 1990.

6 Larina E., Naumova O. Narodnoe samoupravlenie u kazaxov Orenburgskoi oblasti // Vestnik Evrazii. – 2006. – №4. – S. 85-96; 2007. – №1. – S. 129-136.

7 Brusina O.I. Popytki kodifikacii kazaxskogo obychnogo prava v Rossiiskoi imperii. Istoriya kodifikacii //URL: http://www.jurant.ru/ru/publications/reindeer_disc/round_table/brusina.html

8 Alimjan K.A. Voprosy teorii obychnogo prava.– Almaty, 2003; Materialy po kazaxskomu obychnomu pravu. Sbornik 1. – Alma-Ata, 1948; Elfimov V.O. Istoriya izucheniya adatnogo prava musul'manskix narodov stran SNG (s nachala XIX veka do nashix dnei): istoriografiya problemy //Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Seriya «Uridicheskie nauki». –2007. – T. 20 (59). – № 1. – S. 129-136.

9 Collins K. Economic and Security Regionalism among Patrimonial Authoritarian Regimes: The Case of Central Asia, Europe-Asia Studies (March 2009, volume 61, issue 2), pp.251-283.

10 Schatz E. Modern clan politics. The power of «Blood» in Kazakhstan and Beyond. University of Washington Press. – Seattle, 2004.

11 Governmental reward – deserving. Serik Umbetov – akim of the Almaty region handed high governmental rewards on behalf of President of country to the row of citizens of the Zhetysu edge. A new rural medical out-patient's clinic sat down Koktuma // URL: <http://www.nomad.su/?a=3-200509010007>; Novaya sel'skaya vrachebnaya ambulatoriya sela Koktuma // URL: <http://ognialatau.kz/index.php?newsid=1970>

12 Korabaev K. Batyrlary Karakerei – barimizge bolgan merei. – Almaty: «Toganaï T» baspasy, 2010.

13 Collins K. Clan Politics and Regime Transition in Central Asia. – Cambridge University Press, 2006. – P. 17.

14 Zimanov S.Z. Obshestvennyi stroi kazaxov pervoi poloviny XIX v. g. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1958; Zimanov S.Z. Politicheskii stroi Kazaxstana konca XVIII i pervoi poloviny XIX vv. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1960.

15 On materials of interview of locals and repatriates in Koktuma (July-August, 2012). Interview with the repatriate of beginning of 1960th Gulsim apay, habitants of Almaty city. Her native met them on a border, helped family to be settled in a village Makanchi, ex-Semipalatinsk region.

КАСЫМОВА Д.Б.

(КИМЭП к.и.н., доцент)

ИСАЕВА А.И.

(КазГосЖенПУ к.и.н., доцент)

РЕГУЛЯТИВНЫЕ И КОМПЕНСАТОРНЫЕ МЕХАНИЗМЫ В ПРОЦЕССАХ АДАПТАЦИИ ОРАЛМАНОВ

Резюме

Статья представляет собой интерпретацию процессов регулирования адаптации оралманов в селе Коктума (административное название – поселок Ыргайты по названию протекающей рядом речки) Алакольского района Алматинской области, расположенного на берегу озера Алаколь. Данные получены в результате интервью, внешнего и встроенного наблюдения летом 2012-2013 гг. Основная цель поездки в Коктуму состояла в выявлении неформальных структур, стоящих за процессами адаптации оралманов как внутри общин репатриантов, так и местных. Репатрианты

вносят коррективы в устоявшуюся систему взаимоотношений и распределения жизненно важных ресурсов, и зачастую ограниченных. Одним из обязательных условий интервью всех наших респондентов была не анонимность, а просьба правильно «отразить их слова как послания тем, от кого зависит решение тех проблем, что будут подняты ими в интервью». Основная задача статьи состоит в выявлении регулятивных и компенсаторных механизмов внешних рамок процессов адаптации и интеграции оралманов на примере одного аула. Под внешними рамками в данном контексте понимаются социокультурные ограничители поведения репатриантов, которые определяют их поведение.

Ключевые слова: оралман, репатриант, адаптация и интеграция, этническая Родина, миграционная политика, регулятивные и компенсаторные механизмы.

D.B. KASYMOVA

(KIMEP University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor)

A.I. ISAYEVA

(KazGosZhenPU, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor)

REGULATORY AND COMPENSATORY MECHANISMS IN THE PROCESSES OF ADAPTATION OF ORALMANS

Summary

The article is an interpretation of the regulatory process of adaptation of oralman in the village Koktuma the (administrative name – Yrgayty village by name of the nearby river) Alakol district of Almaty region, located on the shore of Lake Alakol. The data obtained through interviews, external and internal monitoring in the summer of 2012-2013. The main purpose of the trip to Koktuma was to identify informal structures behind the processes of adaptation of oralman within immigrant and local communities. Repatriates are making adjustments to the established system of relationships and the distribution of vital resources, often limited. One of the conditions of our interview was not anonymously, but correctly «to reflect their words as a message to those who influence the decision of the problems that are raised by them in the interview.» The main objective of this article is to identify regulatory and compensatory mechanisms outside the framework of processes of adaptation and integration of oralman, the example of one aul. The external framework in this context refers to the socio-cultural constraints of the repatriates that determine their behavior.

Key words: oralman, repatriate, adaptation and integration, ethnic homeland, migration policy, regulatory and compensatory mechanisms.

УДК 314.7

Kubeyev R.D.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Research Fellow

“On Measures for “Attaching” Special-Settlers to their Places of Residence”

Annotation

In this article the author considers policy changes towards deportees rooted in general changes in the USSR. After rehabilitation the deportees still faced some discrimination. Even after all the restrictions pertaining to them were cancelled, the authorities tried to make deportees stay in their places of exile (to attach them). Measures on attaching special settlers were discussed at a high level, and it should be recognized that the authorities successfully applied various methods (from promotion at work to attracting the respected representatives

of deportees' national republics). These measures were directly implemented by the heads of the republics where the deportees lived. This paper is based on archival materials containing detailed information on these measures, taken from senior officials' correspondence.

Keywords: deportees, restrictions, rehabilitation, attaching.

After deporting the representatives of some nationalities to Kazakhstan or other Soviet republics, the Government tried to influence them through propaganda.

It is interesting to trace policy changes and especially how these changes were realized during this period. As is well known, the end of Stalin's epoch meant great changes for the whole country and especially for repressed categories of population.

After declaring the end of "Stalin's personality cult", the authorities had to do something with the "heritage" of the Stalin period. And the issue of the deported nations was one of these issues.

The deportees were permitted to come back to their historical lands. At the same time, this process was connected with the large-scale movements of populations and the settlement of the originated organizational problems: big groups of people leave their place at the area of deportation which in certain cases may effect some kolkhozes and sovkhoses where the deportees formed a considerable part of workers. Besides, they sale their property and come to their native land; (in many cases their houses were already occupied by others). For example in the North Caucasus, deportations caused changes in ethnic settlement patterns, and this issue was not solved after deportees returned. Several decades later it resulted in bloodshed, and there is still tension in this region because of the unsettled territorial issue between two republics of the Russian Federation.

Consequently, the authorities tried stimulating deportees to stay in their locations of exile.

This article is an attempt to trace this policy based on data in archival documents concerning administrative means and statistical data.

From the "Information of the South Kazakhstan Regional Party Committee (obkom) about realizing the decree of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan of July 18, 1960 "On Placement, Housing and Social Support for Kurds, Turks and other special settlers ("spetspereselentsy") and Improving Mass Political Work Among Them" we present the following data: in the above-mentioned region they [local party-state authorities] formed a commission for inspecting the living and working conditions of Kurds, Turks and Khemshils earlier deported from Georgian SSR, as well as the settlement of recently arrived families in kolkhozes and sovkhoses. The inspection established that there are 5647 deportees from the Georgian SSR – among them there are 279 Kurds, 2040 Turks, 142 Khemshils, and 3,186 Azerbaijanis.

In addition, in June-July 1960 and additional 60 Kurdish and Khemshil families (187 persons) arrived in the region. All the newly arrived settlements were placed mainly on kolkhozes and sovkhoses in Karatasskiy, Georgievskiy, Sary-Agashskiy, Sairamskiy, Kelesskiy, Arysskiy, and Turkestanskiy districts as well as the cities of Shymkent and Kentau. They were provided with employment according to their specialties and provided with residences. Their children were provided with education in schools.

Party raykoms (district committees) have been performing political propaganda among them through the party, Komsomol (Young Communist) and union organizations of these kolkhozes and sovkhoses.

The author commented that secondary inspection revealed that most of these "spetspereselentsy" (especially Kurds and Turks) are working conscientiously, many of them are purchasing houses, own land, and actively participate in the life of kolkhozes and sovkhoses (signed by Secretary of the obkom S. Begimbetov) [1].

More detailed information is provided in Information concerning the realization of the decree issued by the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan of July 18, 1960 "On Providing Employment and Housing Provision to Kurds, Turks and other Settlers,

and Improving Mass-Mass Work among Them” signed by Head of Administrative and Commercial-Financial Bodies of the obkom of TsK KP of Kazakhstan K. Nauryzbayev.

Almaty region

As stated in the document, 217 Kurdish and other families arrived from the Georgian SSR. They were accommodated in kolkhozes and sovkhoses in the following districts:

1. Kolkhoz “Luch Vostoka” – 41 families
2. Kolkhoz “40 Let Kazakhstana” – 20 “
3. Kolkhoz imeni Lenina – 4 “
4. Kolkhoz “Kyzyl-Gayrat” – 5 “
5. Vinsovkhoz – 11 “

Dzhambul'skiy district

1. Kolkhoz imeni Amangeldy – 10 families
2. Kolkhoz imeni Dzhambula – 11 “
3. Kolkhoz imeni Stalina – 4 “.

Kaskelenskiy district

1. Leninskiy o/m sovkhos – 29 families
2. Chemolgenskiy o/k sovkhos – 6 “

Panfilovskiy district

1. Basshinskiy sheep breeding sovkhos – 8 families.

Karatal district

1. Kolkhoz imeni Dzerzhinskogo – 35 families
2. Kolkhoz imeni Abaya – 16 “
3. Kolkhoz “Leninskiy Put” – 3 “
4. Kolkhoz “1 Maya” – 2 “

It was reported that all these families arrived in the course of resettlement and received a generous allowance, every family got a settler's ticket conferring the right to receive loans (20,000 Rubles for purchasing a house and 15,000 Rubles for purchasing cattle on preferential terms).

Most of the able-bodied Kurdish population was employed and they actively participated in the social life of their kolkhozes.

However, it was mentioned that the majority of kolkhoze and sovkhose directors of Kaskelenskiy, Dzhambul'skiy and Iliyskiy districts did not properly attend to finding employment and residences for Kurds and other nationalities who arrived by resettlement. The following examples were described:

On the “Luch Vostoka” kolkhoz of Iliyskiy district, 30 out of 41 families live in wooden-board booths. The administration of these kolkhozes will not allot needed materials even though they are available.

6 families who arrived on the “Vinsovkhoz” (in the same district) live in a stable. 23 families who arrived on the kolkhozes “imeni Amangel'dy”, “imeni Dzhambula”, “imeni Stalina” of Dzhambul district live in jerry-buildings not adapted for residence, and they were poorly provided with food and many of them had to go to Uzunagach settlement to buy food products.

It was mentioned that Communist party, union, and Komsomol (Young Communist) organizations of these districts conducted political, educational and cultural work among Kurds and other nationalities, especially among the youth of these groups. In connection with the additional arrival of Kurds and other settler families the Almaty oblispolkom requested that the Cabinet Council of the Kazakh SSR allot 10 million rubles (in order to purchase and build houses for settlers). 4 million of these rubles were intended for Kurds [2].

More documentary evidence of the large-scale work conducted to ‘attach’ the settlers is a letter from Secretary of the Dzhambul obkom of the Communist Party of Kazakhstan V. Vashchenko to Head of the Department for Administrative Bodies Berdykulov. In this letter it was reported that in July-August, 1960 96 Kurdish, Turkish, and Khemhil families (553

persons) arrived in the Dzhambul region from the Georgian SSR. All the families were registered as settlers (“pereselentsy”) and sent to work on kolkhozes (66 families – 353 persons) and sovkhozes (30 families – 200 persons). All the families of the above-mentioned nationalities were given housing and employment. In addition, upon their resettlement they were given a one-time allowance.

The obkom also discussed the issue of providing funding for necessary facilities and improving political work among the Turks and Kurds [3].

We can see even more measures that were implemented for Chechen and Ingush special-settlers. By 1960 these special-settlers had been permitted to return to their republic. But at the same time the authorities encouraged them to stay in their present locations and tried to minimize and organize returns to the greatest extent possible.

We get a general idea of these measures from the information on organizational and mass-political work conducted in accordance with the decree of the TsK KPSS issued by request of the Chechen-Ingush obkom KPSS and Cabinet Council of the Chechen-Ingush ASSR about postponement of moving Chechens and Ingush from the Kazakh SSR and Kyrgyz SSR back to their historical land.

In accordance with the decision of TsK KPSS, the Chechen-Ingush obkom of the KPSS and the Cabinet Council of the Chechen-Ingush ASSR a group of officials was sent to Kazakh SSR and Kyrgyz SSR for explanatory activity among Chechens and Ingush living in these republics.

The members of this group were chosen in accordance with their knowledge of the situation in the republic, their experience working with people, and their authority among the settlers living in Kazakhstan and Kyrgyzstan. All these factors impacted the result this mass-political and organizational work. The group was headed by Secretary of the Chechen-Ingush obkom O.A. Chakhkiev. The Secretaries of the TsK KP of the Kazakh SSR D.A. Kunaev, N.N. Rodionov, Chairman of the Cabinet Council Zh.A. Tashenev, Secretary of the TsK KP of the Kyrgyz SSR Stepin and other high-positioned officials, all of whom had a positive impression of these measures.

The governing bodies of the Kazakh SSR and Kyrgyz SSR issued comprehensive decrees in order to realize the above-mentioned measures on “attaching” the Chechens and Ingush in the above-mentioned republics, providing these settlers with employment, involving them in social life, and promoting the best of them to supervisory positions.

The representatives of the Chechen-Ingush obkom KPSS were sent to all the regions of the Kazakh SSR and they worked together with local administrations.

A series of meetings for officials and active Communists were organized where the attendants discussed the realization of these measures. At these meetings it was ascertained that the most of Chechens and Ingush are employed and they work effectively (mainly in the industrial and agricultural spheres). Many of them are students of higher educational institutions of the Kazakh SSR and Kyrgyz SSR.

On October 15, 1960 the following information was established: about 100,000 Chechens and Ingushes were living in the Kazakhs SSR and 6,064 – were living in the territory of the Kyrgyz SSR (among them there were 1,000 Communists).

In the course of mass-political work most of the Chechens and Ingush voiced agreement with the decree of the TsK KPSS about delaying their returning to their native land, considering it to be beneficial to the Chechen and Ingush people.

It was reported in the document that among the 100,000 of Chechens and Ingush in the Kazakh SSR and the 6,064 who lived in the Kyrgyz SSR only about 2,000 families insisted to leave and move to the Chechen-Ingush ASSR. Most of these families were scattered – they had prepared to depart earlier so had sold all their property. For this reason they were given permission to depart.

With the consent of the TsK KP of the Kazakh SSR and the leaders of the Chechen-Ingush ASSR the above mentioned number of Chechens and Ingush were sent mostly to the Molgabekskiy, Nadterechnyi, Naurskiy, Kurchaloyevskiy, and Pervomayskiy districts of the Chechen-Ingush ASSR, as these districts offered the best opportunities for employment and acquiring residences.

In addition, a number of “considerable shortcomings” were revealed during the implementation of the TsK KPSS decree.

There were a series of cases mentioned in this regard. For example, in sovkhos imeni Kirova (28 Gvardeytsev-Panfilovtsev district, Almaty region) 70% of employees are Chechens and Ingush, and according to the sovkhos directory they work “well” and “excellently”, but none of them is in a managerial position.

There were individual cases where the honor and dignity of Chechens and Ingush were trampled and their rights violated (prohibition to move from one region to another, to use railway transport, to visit their relatives living in the Chechen-Ingush ASSR).

There were still no Chechens and Ingushes in executive [governmental] positions.

It was also mentioned that the Ministries of Culture of the Kazakh SSR, Kyrgyz SSR and Chechen-Ingush ASSR perform their work poorly among Chechens and Ingush living in these republics. Radio, TV and other forms of cultural, educational, and mass political work are insufficiently utilized.

This report concluded that these shortcomings have been taken into account. For example, appropriate instructions were given to the administrations of railway stations, airports, water and automobile transport to allow Chechens and Ingush to move within their republics and to go to Chechen-Ingush ASSR for temporary residence during their vacations. The Ministries of Culture of the Kazakh SSR, Kyrgyz SSR and Chechen-Ingush ASSR were given instructions to develop measures aimed at the radical improvement of political, educational and mass-cultural work. Special attention was paid to usage of radio, TV, newspapers in the Chechen and Ingush languages, and national theater. The document was signed by Secretary of the Chechen-Ingush obkom KPSS O. Chakhkiev, dated on October 15, 1960, Alma-Ata [4].

From the information on the work accomplished in order to “attach” special-settlers in the region dated, April 28, 1956 from S. Andreyev (Head of the Administrative and Commercial-Financial Bodies of the Kustanai Regional Committee (obkom) of the Communist Party of Kazakhstan) to Kh. N. Nurushev (Head of the Administrative Department of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan) we can see the following:

it was stated in this document that because some of the rights of special settlers (“spetspereselentsy”) were cancelled and limited, and because some heads of enterprises, kolkhozes, and sovkhoses had an improper attitude toward providing normal cultural and economic conditions, many of special settlers started moving to the southern regions of Kazakhstan, Kyrgyzstan and other counties of the Kustanai region.

According to data for September, 1954 – January, 1956, of the 46,779 special-settlers living in the region, 4,209 persons had departed, and 1,700 persons had moved within the region. Most of the special-settlers who left the region were Chechens and Ingush (3,483 of them left the region).

Considering the departure of special-settlers to be abnormal, the authorities discussed this issue at meeting in January, 1956.

They concluded that the regional committees (raikoms) and lower-level party bodies were obliged to improve political work among special-settlers, and to demand from the heads of enterprises, kolkhozes, sovkhoses that they take measures on providing normal cultural and economic conditions to special-settler and to employ the unemployed special-settlers.

As we can see from this document, the “attaching” of special settlers was an important issue for local authorities.

It is worth to mention that these measures had a considerable effect to the situation. The

departure of the special-settlers' decreased markedly (only 143 persons left the region in 1956, and most of them had a good reason). Along with this it was reported that there some special-settlers actually arrived (3,335 German special settlers arrived in the region), and all measures were taken to employ them. This document signed by Head of Administrative and Commercial-Financial Bodies of the Kustanai Regional Committee (obkom) of the Communist Party of Kazakhstan S. Andreyev, # 204/6 dated on April 28, 1956 [5].

The deportation of peoples in the USSR was one of the events that considerably affected the multiethnic structure of Kazakhstan. The Republic became the object of a large-scale campaign where over a million people representing various ethnic groups were exiled and had to survive in extremely difficult conditions. A considerable part of them died on the way. During the war no one could provide comfortable conditions, but conditions barely acceptable for life were especially prevalent among representatives of ethnic groups declared guilty of collaboration with enemy. But as we can see from the archival materials, even after the policy towards "special-settlers" was softened and they were rehabilitated, some restrictions remained in force. Even after cancellation of restrictions for special-settlers, the authorities tried to make them stay in their places of exile.

References

1. АП РК Ф 708, оп. 33, ед. хр. 1604, Л. 63-64.
2. АП РК Ф 708, оп. 33, ед. хр. 1604, Л. 65-68.
3. АП РК Ф 708, оп. 33, ед. хр. 1604, Л. 69.
4. АП РК Ф 708, оп. 33, ед. хр. 1604, Л. 57-62.
5. АП РК Ф 708, оп. 29, ед. хр. 1551, Л. 58-59.

References

1. APRK F 708, op. 33, ed. hr. 1604, L. 63-64.
2. APRK F 708, op. 33, ed. hr. 1604, L. 65-68.
3. APRK F 708, op. 33, ed. hr. 1604, L. 69.
4. APRK F 708, op. 33, ed. hr. 1604, L. 57-62.
5. APRK F 708, op. 29, ed. hr. 1551, L. 58-59

Түйін

Қоныс аударылған халықтарды ақтау туралы хабарландыру олардың тарихи отанына қайту құқығына ие болуына алып келді. Сонымен қатар, ресми билік өкілдері келімсектерді тұрғылықты жерлерге отырықшыландыруға талпынды. Мақалада (мұрағат деректері негізінде) арнайы келімсектерді «орнықтыру» мәселесі кешенді қарастырылады.

Түйін сөздер: қоныс аударылғандар, шектеу, ақтау, орнықтыру.

Резюме

После объявления реабилитации представители депортированных народов получили право на возвращение на историческую родину. Тем не менее, официальные власти пытались склонить спецпереселенцев к оседанию в местах их проживания. В статье (основываясь на архивных материалах) рассматривается комплекс мер по «закреплению» спецпереселенцев.

Ключевые слова: депортированные, ограничения, реабилитация, закрепление.

**МАГИСТРАНТТЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР
ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ
STUDIES OF MASTER STUDENTS**

ӘӨЖ 94 (574); 94 (574) 09

ТОЙШЫБЕКОВА Ж.Қ.

(ҚазМемҚызПУ оқытушысы, тарих магистрі)

**XX ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНЕ ҚАТЫСТЫ ЗИЯЛЫЛАРДЫҢ
КӨЗҚАРАСТАРЫ**

Аннотация

Мақалада XXғ. 20-жылдары аса кең ауқымда көтерілген араб алфавитінен латын алфавитіне көшу туралы идеяға байланысты екі арнаға бөлінген қазақ зиялыларының көзқарастары баяндалады. КСРО мен Батыс елдерінің басым бөлігі қабылдаған алфавиттік жүйеге енуді жақтаушылардың араб алфавиті өмір қажеттілігін толық қанағаттандыра алмайтындығы туралы дәлелдемелері және асыра дәріптеу арқылы халық санасына латын алфавитінің қажеттілігін идеологияға сай сіңіру жолдары жан-жақты ашылады. Алфавитті ауыстыру дәстүр болып қалыптасқан жүйеге үлкен нұқсан келтіретіндігін түсінген қазақ зиялыларының екінші тобы мәдениетті алдымен қазақтың салт-санасына, тұрмысына байланысты үйлестіруді қолдағандығы көрініс табады. Сонымен қатар, жаңа алфавит қозғалысы барысында Түркияда туындаған жазу мәселесі туралы қызу айтыстар да тыс қалмады. Халықтарды жұмылдырып отырған олардың жазуының біркелкі рухани өмірдегі маңызын түсінген әміршіл-әкімшіл жүйенің алфавит ауыстыру саясатының нәтижесінде қазақты халық, ұлт ретінде анықтайтын басты айқындауыш – қазақ тілі мен ислам дініне қауіп төнгендіктен алфавит мәселесі түркі зиялылары арасында қызу талқыға түскендігі толық қамтылған.

Түйін сөздер: зиялылар көзқарасы, араб алфавиті, латын алфавиті, рухани және материалдық мәдениет, дәстүрлі алфавиттік жүйе, идея, арабшылдар, латыншылар, мәдени байланыс.

XIX ғ. екінші жартысынан бастау алып, XX ғ. 20-жылдары аса кең ауқымды көтерілген араб алфавитінен латын алфавитіне көшу туралы идеяға байланысты қазақ зиялылары екі түрлі көзқараста болды: бірі латын әрпін негізге алып, жаңа алфавит жасауды көздесе, екіншісі дәстүрлі қазақ алфавитін жақтады. Алғашқы топ мұндай шараға өмір қажеттілігі итермелеп отырғандығын және араб әрпі мұндай қажеттілікті толық қанағаттандыра алмайтындығын дәлел ретінде келтірді. Араб алфавиті өзінің күрделілігіне және түркі халықтарының тіліне дыбыстық ерекшеліктерінің сәйкес келмеуіне байланысты оқу мен жазуды үйренуде қиындықтар тудырады; техника жетістіктеріне бейімделмегендіктен полиграфиялық өндірісті төмендетеді; КСРО мен Батыс елдерінің басым бөлігі қабылдаған алфавиттік жүйеден бас тартса, олармен мәдени байланыс тежелуі мүмкін деген ұстанымда болды. Ал алфавитті ауыстыру халықтың рухани және материалдылық мәдениетіне, дәстүр болып қалыптасқан жүйеге үлкен нұқсан келтіретіндігін түсінген қазақ зиялылары өз қарсыластарының іс-әрекетін «еліктеушілік» деп сынға алды: «Латынның еліктен басқа түгі жоқ. Бұл әңгіме – Европаның жылтыраған моншағына құмартып, асық болғандарының елігінен шыққан әңгіме. Мұның аты кұр елік, әуестік, орыс әйелдеріне бетін бояғандарына қызыққандық сияқты еріккендік» [1]. Осылайша жаңа алфавит мәселесінің Қазақстанда кеңінен жайылып, жарыққа шығуына ешқандай негіз жоқ болғандығын, мұның тек

басқа түркі халықтарының тәжербиесіне жай ғана еліктеушілік екендігін түсіндірді. 1924 жылғы қарардағы «мәселе тексеріліп ашылсын» деген талапқа сәйкес алдымен латын алфавитін қабылдаған елдердің жаңа алфавитке көшу тарихын білу арқылы мәселені шешу жолға қойылды. Себебі алғашқылардың бірі болып латынды қолдаған Әзірбайжан республикасында өз ана тілінің дыбыстық ерекшеліктері ғылыми тұрғыда арнайы зерттелмегендіктен, жазылған сөздер дұрыс оқуға келе бермеді. Сондықтан өзге елдегі процесті тікелей қабылдай салмай, жаңа алфавиттің артықшылығын, кемшілігін қарастырып, ол кемшіліктер жойылуға келе ме, жойылмастай болса, жаңа алфавит қажет пе деген сұраулар басшылыққа алынып, жан-жақты талдау жасау арқылы қазақ халқына оның мәдениетіне, тіліне сай келіп, тиімді тұстары болған жағдайда ғана қолдау керектігін ұсынды. Осылайша жаңа алфавитке көшу мәселесінің көтерілу себептерін анықтау барысында әртүрлі, бір-біріне қарама-қайшы пікірлер айтылды. Латыншылдар әріп мәселесінің көтерілу себепін еліктеушіліктен емес, елдің керегін орындауға араб әрпінің кемшілігінен деп түсіндірді. Патшалық Ресейдің отарында болған ұлттардың өміріне қазан төңкерісі мол өзгеріс тудырғандығын «бұрын өгіз аяғындай итшелеп, әрең жылжитын тұрмыс октябрьден бері жерде шапқан аттай екпіндеп жылжыды. Ұсақ ұлттардың қай-қайсы болсын саясат, мәдениет жағынан ілгеріледі» – деп асыра дәріптеу арқылы халық санасына латын алфавитінің қажеттілігін идеологияға сай сіңірді [2]. Дегенмен, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Е. Омаров сияқты зиялылар көрші және шетелдермен қарым – қатынас жасау үшін дәстүрлі қазақ алфавитін өңдеуге шақырды. Осы мақсатта 1926-1928 жж. А. Байтұрсынов «Үлкендерге арналған әліппе», «Қызыл әскерлерге арналған әліппе» және қазақ тілінде Хрестоматия жазып, шығарды. Зиялылардың көпшілігі «Араб әрпінен жасап алған әліп – биімізге жер жүзінде әліп-би баласы жетпейді. Араб әрпімен түзеген емлемізге бізге мәлім емлелердің бірі жетпейді» – деп дәстүрлі қазақ алфавитін жоғары бағалады [3]. Алаш зиялылары әлем экономикасы мен олардың мәдени өмірінен сауатты болуға шақыра отырып, өздерінің барлық күш-жігерін қазақ халқының ұлттық санасын оятуға жұмсады. Олар латын алфавитіне көшу ұлттық рух пен мәдениеттің жойылуына алып келеді деп қауіптенді. Өздерінің қазақ екендігінен арланатын жастар туралы сөз қозғаған Елдес Омарұлы: «...Латын аламыз деушілер де қазақтың қазіргі әрпінен жиренеді. Ол олардың орысша үйреніп қалған әдеттерінен шыға алмай, сырты сұлуға еліктегендіктен әдет...» – дей келе, егер мұндай жағдай өз тоқтамын таппаса, ендігі кезекте қазақ тілін де өзгертуге тура келетіндігіне алаңдады [2, 12 б.]. Арабшылдар араб алфавитіне реформаның жобасын ойластырып, оның техникаға және тұрғындардың мәдени сұраныстарына қолайлы болуы үшін әрекет жасады. Бірақ қарсыластары бұл жобалар жеке адам немесе әлеуметтік топ арқылы жасалғандықтан белгілі бір мақсатты көздейтінін айтып, қанаудың құралы ретінде және мәдениеттің, білімнің дамуына кедергі болатын күш ретінде қарады. Мысалы, Омар Әлиев «таулы аймақтарда арабша сауаттылық мәдени сауатын ашуға және ілгері дамуға емес, керісінше дін иелері тарапынан жасалған қанауға жол ашты»- дейді [4]. Латыншылар латын алфавиті ұжымдық шығармашылықтың нәтижесі, сондықтан партия мен үкімет тарапынан қолдау тауып, мемлекеттік деңгейге көтерілетіндігін айтып мақтан етті. Мемлекеттік органдардың қатысуы, әрине, жаңа алфавитке көшу науқанын күшейтіп, жылдам жүзеге асуына жағдай жасады. Ал өз тарапынан құрылған қоғамдардың немесе жеке авторлардың жобалары бірден қолдау таба қоймады. Мәселен, А. Байтұрсыновтың жобасымен жасалған алфавит ресми түрде тек 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде ғана қабылданды. З.В. Тоған да түріктердің алфавиті туралы мәселені 1917 жылдан бері қозғап, Ортақ Түркі тілі грамматикалық еңбегін жазды. 1930 жылы түріктердің географиялық орналасуына байланысты тіл мәселесі бойынша ортақ түрік алфавиті және әдеби тіл туралы жоба

жасады [5, 7 б.]. Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Ағамалы Оғлының баяндамасында «реформаланған қазақ алфавиті социалистік құрылыс барысында түгелдей жеңіліске әкеліп соқтырады», – деп айтылуына байланысты бұл реформалар халықтың сауатсыздығын жоюда тиісті нәтиже бермеді деген ұстаныммен іске аспай қалды.

Түркияда да жаңа алфавит қозғалысы барысында жазу мәселесі туралы қызу айтыстар туындады. Араб алфавитінің кемшіліктерін көрсетіп, сынға алу бұл елде алғаш рет латын негізінде түрік тілінің грамматикасын жасаған С. Тевфикбейдің әрекетінен кейін пайда болды. Түркі тілдес елдерімен салыстырғанда Түркияда бастапқы кезде араб алфавитіне деген наразылық жабық түрде жүрді. Себебі қарсылық танытқандарды империя мен ислам дініне қауіп төндіруші деген айыппен жер аудартып немесе түрмеге жапты. Сондықтан жас түріктер қозғалысымен қатар туған алфавит революциясы Түркияда ұзаққа созылды. Стамбул университетінің профессорлары Капрюлю Заде Мемед Фуад, А. Галант, М. Шекиб, И. Алаэддин – латын алфавиті түрік тіліне сәйкес келмейтіндігін дәлелдеп, араб жазуын реформалауға шақырды. Олардың пікірінше, латын алфавитін тез және оңай үйренуге болатындығына еш дәлел жоқ, ал реформаланған араб әріптері тез жазылады және латын әріптерімен салыстырғанда аз орын алады. Латын алфавитін қабылдаған соң ежелгі түрік әдебиетінің қазынасы кейінгі ұрпақ үшін түсініксіз болады, елдің қоғамдық өмірі әлсірейді, түрік және мұсылман халықтарының арасындағы байланыс үзіледі, ең бастысы – «қасиетті Құранды» латын әріптерімен жазуға болмайды. Бұл ретте діни кітаптарды оқуға мүмкіндік жойылып, дін иелері өз міндеттерін атқара алмайды. Бакуде өткен Түркітанушылар конгресінде Түркия делегациясы – Х.З. Әли, Г.Мессарине және Капрюлю Заде Мемед Фуад осы пікірді білдіріп, араб алфавитін сақтауды ұсынды. Алайда жиылыста латыншылар арабшылардан теория жағынан да, тәжірибе жағынан да басым түсті. Ендігі кезекте комитеттер латын және араб алфавиттерінің артықшылықтары мен кемшіліктері жөніндегі қызу тартысты аяқтап, алфавитті қолданысқа бірден енгізу дұрыс деп тапты [6]. Осылайша 1926ж. Баку пленумы бүкіл Одақ масштабында латын негізіндегі жаңа алфавитті енгізуде арнайы түрде алғаш қадам жасалды. Жаңа алфавитке әрбір халық жеке-кейі көшуді қиындық туғызатындықтан, бұл істі орталықтандыру қажет екендігі көрсетіліп, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті құрылды. Дегенмен 20ж. саяси-экономикалық мәселелерді шешу алғашқы орынға қойылғандықтан және араб жазуы көпшіліктің қолдауына ие болғандықтан Қазақстанда латынға көшу процесі баяу жүрді. Ол жөнінде мерзімді басылым беттерінде: «Латыншыл ағым жайылып барады. Әрине, латынға қарсылар да бар. Қарсылардың да өздеріне қарсы боларлардың да дәлелі бар. Қазақстанда бұл әңгіме әлі талқыда тұр. Бір топтамға келгенше латын мәселесі көнер емес. Тұрмыс майданға сүйреп салған әңгіме де сөнбекші емес. Бір шешілуі болмақшы», – деп жарияланған [7].

1928 ж. 28, 29 сәуірде Ташкенттегі Орталық Азиялық Коммунистер Университетінің залында Ә. Байділдаұлының «Қазаққа араб әліппесін тастап, латын әліппесін алу керек» деген баяндамасы, оған қарсы А. Байтұрсыновтың «Араб графикасында қалуымыздың қажеттілігі жайлы» баяндамасы тыңдалды. Пікір-таласта он шақты адамның көзқарасы талқыға салынды. Оған қатысушылар арасында екі түрлі пікір болды. І. Ахметұлы, М. Дулатұлы, Е. Омарұлы, Ә. Байтасұлы, т.б. араб графикасында қалуды, ал Т. Шонанұлы, Ә. Ермекұлы, т.б. латын алфавитін қабылдауды жақтап сөйледі. Мысалы, Ә. Байділдаұлы араб алфавитінің өмір қажеттілігінен туып отырған мәселе екендігін арабшылдардың сол тұстағы әрекеттерін, яғни жаңа жоба жасау ісін сөз қылу арқылы дәлелдеуге тырысты. Жоба жасауда көп мөлшерде қаржы шығарып шығындалғанша, КСРО мен Батыс елдерінің басым бөлігі қабылдаған алфавиттік жүйеге

көшуді ұсынды. Бұл жүйеден бас тартса, олармен мәдени байланыс тежелуі мүмкін деп сөзін қорытындылады [8]. Сонымен қатар, Ә. Байділдаұлы араб алфавитінің оқу-жазуда, баспа жұмыстарында кездесетін кемшіліктеріне тоқталып, арабшылар пікірінің тиянақсыз, дәйексіз екендігін баяндады. Т. Шонанұлы баяндамашының пікірін қолдап, одан әрі араб әліппесінің педагогика, денсаулық, тасқа басу жағынан кемшіліктерін атап өтті: біріншіден, бір дыбысты белгілеу үшін әр түрлі таңбалардың қолданылуы және тіл дыбыстарын түгел таңбалауға жетпеуі. Латыншылар осы кемшілік салдарынан шәкірттердің көп уақыты тек оқып-үйренуге кететіндіктен мәдениет жарысында мұсылман халықтары артта қалуда деп есептеді. Осыған орай Ә. Байділдаұлы өз еңбегінде атақты академик Бартольдтың сөздерін ортаға салады: «Араб әліппесі түрік тілінің дыбыстарын дұрыс таңбалай алмайды. Бұған орыс білімпаздарының әлдеқашан көзі жеткен...» [1, 32 б.].

Екіншіден, араб алфавитіндегі ерекшеліктер – харакаттар мен әріптердің астындағы немесе үстіндегі нүкте, сызықшалар арқылы ажырату үшін қағазды көзге жақын апаруға тура келетіндігінің денсаулыққа зиянды екендігін атап көрсетті.

Үшінші кемшілік – әріптің оңнан солға қарай, ал цифрдың солдан оңға қарай жазылуы. Бұл кемшіліктің күрделілігін Т. Шонанұлы былайша суреттейді: «Нүктелер мен иректердің бейнетін шегіп, әрең ілгері қарай жылжып келе жатқанда алдыңнан мынандай цифр 867, 328, 259 кездесіп, соны жазуға тура келсе, нағыз кесел емес пе. Бұл жазылған үстіне жұдырық соққанмен бірдей болмай ма?!» [1, 32 б.]. Яғни латыншылар сандарды жазу барысында туындайтын қиындық – ілгері басып келе жатқан қолды тоқтатып, қайта кейін қарай жазуда және оған орын мөлшерін ойлап белгілеуде деп түсіндірді.

Төртінші кемшілігі – араб әрпінің біркелкі болмай, бірі үлкен, бірі кішкене болуы. Мұның салдарынан баспахана қызметкерлерінің жазу машиналармен жұмыс істеуінде қиындықтар туындайтындығын ескертті.

Бесіншіден, араб әрпін музыкада, алгебра, геометрия, физика сияқты пәндерде қолдану қиындық тудыратынын, яғни ноталар сан белгілеріндей солдан оңға қарай жазылатындықтан және жоғарыда аталған пәндердегі терминдер латын әрпімен жазылғандықтан араб әрпі сөздің мағынасын өзгертіп, кері әсер етуін ерекше атап өтті.

Алтыншыдан, араб алфавитінің баспа жұмысындағы кемшілігіне нақты дәлелдер келтірілді, латын әрпі мен араб әрпінің мөлшері салыстырылды: «Бір нөмір газетті араб әрпімен басу үшін 15-20 пұт әріп кетеді. Бір нөмір газетті қайбір тілде болсын Европа әрпімен басу үшін 2-5 пұт әріп жетеді...». Одан әрі латын әрпінің арзан түсетіндігін 1926 ж. баспа тапсыруы бойынша құйдырып алынған әріптердің бағасын көрсету арқылы дәлелдейді: «сегіз кекіл – қазақтарда 72 сом 20 тиын, орыстікі – 31 сом 20 тиын; 12 кекіл қазақтікі – 56 сом, орыстікі – 20 сом 80 тиын» [9].

Жетіншіден, араб әрпінің өзге елдермен жақындасуға және олардың мәдени табыстарын пайдалануға жарамсыздығы. Араб алфавитін қолданып отырған халықты «мәдениеті төмен, үлгісі аз, өнегесі кем» деп сипаттады. 1927 ж. қараша айында өткен IV Бүкілодақтық партия конференциясында Ф.И. Голощекин де қазақ халқының 97% сауатсыз екендігін, яғни оның 3% ғана арабша хат танитындығын айта келе; «осы сауатсыздарды латын әрпі бойынша жеңілірек жазуға үйретуге болар еді, ал мына араб жазуын білетін 3% бұқараның мәдени дамуын тежеп отырған да осылар» деген еді [10]. Сөз соңында латыншылар өзге елдермен жақындасып, олардың мәдени табыстарын пайдаланған жөн бе әлде ескі алфавитті қолдана берген жөн бе деп өз бағыттарынан тайынбады. Осылайша олар латын алфавитін қабылдаудың өзіндік себептерін рет-ретімен анықтап тізді. Тіпті баяндаманы оқу барысында сөздері дәлелді болу үшін атақты

ғалымдардың пікірлерін ортаға салды. Мысалы, латын алфавитін дәріптеу мақсатында Бартольдтың: «Латын әліппесін алу керектігіне маңызды бір себеп – бұл әліппе Батыс Европа мәдениетінің әліппесі. Европа мәдениеті әлі күнге дейін жер жүзінің мәдениет жарысында бәйгенің алдын бермеуі анық. Сондықтан бір әліппе – латын әліппесі болуға ыңғайы бар», – деген сөздері маңызды болды.

Латыншылардың пікіріне арабшылдар қарсылық көрсетіп, жаңа алфавитке деген өз көзқарастарын білдірді. Әсіресе, Е. Омарұлы мен А. Байтұрсыновтың латын алфавитінің кемшілік тұстарын әрі араб алфавитінің артықшылығын нақты анықтауы арабшылдардың қолдауына ие болды. А. Байтұрсыновтың араб жазуын жақтаудағы негізгі дәлелдемелері – бұл алфавиттің он екі-он үш жыл бойы қолданылып, орнығып қалғандығы, қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне лайықталып, өзгертіліп, қазақ мәдениеті мұқтаждығын толық өтеп отырғандығы және оның дыбыс әдісі мен оқыту ісіне айтарлықтай қолайлы болып шыққандығы. Мысалы, латын әріптерін біріне бірі таяу орналасқан, қатарынан қойылған кірпішке теңесе, араб алфавиті туралы: «...Мұнда бірдейлік, бірөңкейлік, бірбеткейлік жоқ. Мұның әріптерінің бірі биік, бірі аласа, бірі ұзын, бірі қысқа келіп, сөз әлпіне айрың-үйрің ашық сүгірет береді. Бір жағынан онысы, екінші жағынан қойылатын қосымша белгілері сеп болып, сөз сүгіретін көзге елеулі етіп, тез танытады, тез оқытады,» – деді. Сонымен қатар, оңнан солға қарай жазудың тиімділігін күнделікті тұрмыстық істерден алынған тәжірибе арқылы дәлелдейді: «Машина айналдырған жұмыскерге, қол машинамен тіккен елдерге қарап тұрсақ, бәрі сағат тілінің бағдарымен айналдырады... инемен тігу, арқан есу – бәрі де сағат тілінің бағдарымен істеледі, оңнан солға қарай жүгіреді. Оның бұлай істелетіні қол талмау үшін. Қайта-қайта көп рет қимылдағанда ыңғайсыз жағына қимылдаса қол тез талады. Мәселен, орысша жазғанда қолдың талғаны білінеді, қазақша жазғанда білінбейді...»[1, 35 б.]. Нүктелерді белгілеу мәселесіне келгенде, екі алфавитті салыстыра отырып, қол сермелу мен барлық нүктелерді есептеп, арабтікі латындікінен 25-30% кем екендігін анықтады. Арабшылдар бұл алфавиттің полиграфиялық мүмкіндіктері мен экономикалық тиімділік жақтарын да баса көрсетті. Алфавит ауыстыруда көп қаржы мен көп күштің екі әріппен қатар оқыту, сауат ашу істеріне және дүкендер ашуға, екі әріппен бірдей басылып, шығып тұратын кітаптарға қажет екендігін түсіндіріп, қазақ халқы мұндай іске әлі даяр еместігін және екі шығынды көтерердей қаржы жоқтығын айтып ескертті. Олар жаңа сауаттанып келе жатқан қазақ халқы қайтадан сауатсыз болып қалатындығына, араб әрпімен жазылған құндылықтардан айрылып, тарихи сананың күңгірттенетінін айрықша атап өтті. Осылайша ХХ ғ. 20-30 жж. жаңа алфавит қозғалысы барысында қазақ зиялылары арасында екі тенденция байқалды. Қазақтың шығыстық интеллигенциясы бұл идеяны қолдамай, жазуды латындандыру саясатына қарсылық көрсетуіне байланысты «ескішілдер» мен “жаңашылдар” күресі ұзаққа созылды. Арабшылдар мен латыншылдар мәдениеттің дамуында әріптің қажеттілігін жақсы түсінді. Алайда тіл қажеттілігін одан да зор санаған зиялылар латын алфавитін алу арқылы өзге елдің тілін білу – адасқандық деп сипаттады. Мәдени, саяси, экономикалық байланысқа түсуде араб әрпінің негізінде жасалған қазақ алфавитінің еш кедергісі жоқтығын дәлелдеп, әріптің суреті латынша болуы, солдан оңға қарай жазылуы мәдениетке жетудің шарты емес екендігін ескертті. Мәдениетті алдымен қазақтың салт-санасына, тұрмысына байланысты үйлестіруді қолдады. Өнер мен тұрмыс өлшемін дұрыс пайдалана білген жағдайда ғана қазақ өзінің салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, дәстүрлі алфавитін сақтай алады деген сенімде болды.

Әдебиеттер

1 baıdylda ul' jana al'bbe tuvral'. q'zylorda 1928 – 42 б.

- 2 Омарұлы Е. Мәселенің көтерілу себебі // Жаршы. – № 5. – 1926. – С. 9.
- 3 Байтұрсынұлы А. Араб әліппесін жақтаған баяндамасы // Ақ жол. – Алматы, 1991. – 326-б.
- 4 Алиев У. Культурная революция и латинизация // Революция и письменность. Сб. статей и мат. – М., 1936. – С.105.
- 5 Қырқымбаева А.Т. З.В.Тоған және жалпы түрік тарихының кейбір мәселелері жөніндегі тұжырымдары // Вестник КазГУ. № 2. – 2009. – С. 5-8.
- 6 Агамалы- Оглы С.А. К делу и к делу! // Культура и письменность Востока. Кн. 2. – М., 1918. – С. 8.
- 7 Шонанұлы Т. Латын әліппесі туралы // Еңбекші қазақ. – № 84. – 1926. – С. 6.
- 8 Байдилдин А. Введение нового алфавита в Казахстане // За партию. 1929. – С. 81.
- 9 Шонанұлы Т. Әріп мәселесі туралы айтыс // Еңбекші қазақ. – № 135-136. – 1927. – 5-б.
- 10 Голощекин Ф.И.: Отчет Краевого комитета VI Всеказахской партконференции. – Кзыл-Орда, 1928. – С. 203.

References

- 1 baidylda ul' jana al'bbe tuvral'. qyzylorda 1928 – 42 б.
- 2 Omarov E. Maselenin korsetylu sebeby // Zhyrshy. – № 5. – 1926. – S. 9.
- 3 Baytursynov A. Arab alipbesinin zhaktagan bayandamasy // Ak zhol. - A., 1991, – 326 b.
- 4 Aliev U. Kul'turnaya revolucea i latinizaciya // Pevolucea i pismennost'. Sb Statei I mat. – M., 1936. – S.105.
- 5 Kyrkymbaeva A.T. Z.V.Togan zhane zhalpy turik tarihinyn keibir maseleleri zhonindegi tyzhyrymdary // Vestnik KazGU. – № 2. – 2009. – S. 5-8.
- 6 Agamaly- Ogly S.A. K delu i k delu! // Kul'tura i pismennost Vostoka. kn. 2. – M., 1918. – S. 8.
- 7 Shonanuly T. Latyn alippesi turaly // Enbekshi kazak. – № 84. – 1926. – S. 6. 8.Baidildin A. Vvedenie novogo alfavita v Kazahstane // Za partiuyu. 1929. – S. 81.
- 9 Shonanuly T. Arip maselesi turaly aitys // Enbekshi kazak. – № 135-136. – 1927. – S. 5.
- 10 Goloshekin Ф.И.: Otchet Kraevogo komiteta VI Vsekazahskoi partkonferencii Qyzyl-Orda. – 1928. – S. 203.

ТОЙШУБЕКОВА Ж. К.

(Преподаватель Казахского Государственного Женского педагогического университета, магистр истории)

ВЗГЛЯДЫ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НА КАЗАХСКИЙ АЛФАВИТ НАЧАЛА XX в.

Резюме

В статье рассматриваются идеи о переходе казахского языка с арабского на латинский, которая берет начало со второй половины XIX века. Также затрагиваются вопросы обсуждения данной идеи в 20-х годах XX века тюркской интеллигенцией. Анализируются вопросы опасений арабистов, что с переходом на латиницу исчезнет национальный дух и культура, и сторонников латиницы, что переход на латиницу даст возможность для обширных политико-экономические взаимоотношений с европейскими странами.

Ключевые слова: казахский алфавит, тюркская интеллигенция, латиница.

Z. K. Toishibekova

(Lecturer of Kazakh State Women Pedagogical University, MA in History)

Summary

In the article the author considers the ideas about transition of Kazakh language from Arabic to Latin alphabet. which started in the 2-nd half of XIX century. Besides, the author raises issues of discussing this idea by Turkic intellectuals in 20-ies of the XX century, analyzes the concerns of Arabic alphabet supporters that transition to Latin will result in disappearing of national spirit and culture, and arguments of Latin alphabet supporters, that transition will allow wide-range political-economical relations with European countries.

Keywords: Kazakh language, Turkic intellectuals, Latin alphabet.

**КОНФЕРЕНЦИЯЛАР, СИМПОЗИУМДАР
КОНФЕРЕНЦИИ, СИМПОЗИУМЫ
CONFERENCES, SYMPOSIA**

ӘӨЖ 930:005.745

С.Е. Әжіғали

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Этнология және антропология бөлімінің меңгерушісі т.ғ.д., профессор,
ШЕХАА-ның корреспондент-мүшесі

Б.А. Ашимов

Этнология және антропология бөлімінің ғылымиқызметкері

**«ҚАЗАҚ ЕСКЕРТКІШТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ» 2-ші
СИМПОЗИУМЫ**

2012 жылдың 22–24 қараша айында Атырау қаласында Атырау облыстық әкімдігі мен ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (ТЭИ) бірлесіп ұйымдастырған «Қазақ ескерткіштану мәселелерінің 2-Симпозиумы» өтті. Симпозиумға елімізге белгілі ғалымдар, облыстық әкімдік басқармасы және республикамыздың көптеген аймақтарының облыстық өлкетану музейлері, облыстық ескерткіштерді қорғау инспекцияларының қызметкерлері, белгілі архитектор-ғалымдар және реставраторлар қатысты. Симпозиум барысында қазақ ескерткіштерінің іргелі мәселелері қаралып, олардың бүгінгі күнгі қорғалу барысы жөнінде баяндамалар оқылды. Симпозиумның ғылыми жұмысы 23-қараша күні өтті. Конференция жұмысы оның модераторы т.ғ.д., профессор *С.Е. Әжіғалидің* бастауымен ашылды. Ғалым 2011 жылы Ақтөбе қаласында қазақ ескерткіштану мәселелерінің 1-Симпозиумы өткенін, оның маңызын еске салды. Республика үшін ерекше маңызы бар осы іргелі әрі жаңадан қалыптасқан ғылыми-практикалық бағыт – Қазақ ескерткіштану мәселелерінің 2-Симпозиумның ашылуымен оған қатысушыларды құттықтады. Сондай-ақ, Атырау облысы әкімінің орынбасары *Ш.Ж. Мұқан* құттықтау сөз сөйлеп, симпозиумның жоғары деңгейде өтуіне тілектестік білдірді. *Х. Досмұхамедов* атындағы Атырау мемлекеттік университетінің ректоры, филол.ғ.д., профессор *Б.Б. Мамраев* құттықтау сөз барысында университеттің жай-күйімен таныстырып, осы оқу орнында Гуманитарлық ізденістердің ғылыми зертханасы, Археология және этнология орталығы құрылғаны, 2012 жылы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу лицензиясына ие болуы және археология, этнология мамандығы ашылғандығы жөнінде хабарлар етті.

Симпозиумның ғылыми жұмысы *С.Е.Әжіғалидің «Қазақстанда мәдениет саласындағы аса маңызды ғылыми-тәжірибелік бағыт ретінде “ескерткіштануды” дамыту қажеттігі туралы»* атты проблемалық баяндамасымен басталды. Оның баяндамасында Қазақстанның ескерткіштерді зерттеу, қорғау және қалпына келтіру саласындағы өткір де, ұтқыр мәселелері көтерілді, сонымен бірге бұл саладағы кемшіліктер де айтылды. Олар, көп жағдайда, республиканың реставрация саласына басшылық ететін мекемесінің («Қазреставрация») қызметіне байланысты екеніне назар аударылды. Сонымен қатар Қазақстан облыстарының өте маңызды Ескерткіштер жинағын, ескерткіштердің Мемлекеттік тізімін жасаудағы кемістіктер де айтылды. Мысалы, осы тізімде кейбір аса көрнекті ескерткіштер мен кешендердің жоқтығы, олардың атаулары мен мерзімделуінде қателіктер кеткендігі белгілі. Баяндамашының пікірінше осы және т.б. кемшіліктер ғылыми-әдістемелік жұмыстың жоқтығымен

байланысты. Баяндамада «қазақ ескерткіштану» ғылыми-практикалық бағытын (негізгі үш сала: мемориалдық-діни архитектура, қоныс-жұрт ескерткіштері және арабәрпіндегі эпиграфикалық ескерткіштері бойынша) дамыту қажеттілігі егжей-тегжейлі айтылды. Елімізде осы үлкен сұранысты жүзеге асыру жолында «*Ескерткіштану*» ғылыми-зерттеу орталығы/институт ашудың зәрулігі бар екені көрсетілді.

Ақтау қаласының белгілі реставраторы М.С. Нұрқабаев «Қазақстанның архитектуралық ескерткіштерін мерзімдеу және классификациялау мәселесіне»* деген баяндамасында Маңғыстау ескерткіштері мысалында тарихи-архитектуралық зерттеулерде жалпы өнертану әдістерін пайдалану мәселесін көтерді. «Күмбез» журналының редакторлары, архитекторлар Т. Төреқұлов және Н. Төреқұлованың «Қазіргі жағдайда мәдени мұра нысандарын ортаның сақтау мәселесі»* деп аталды. Онда белгілі Сисем-ата некрополи және оның төңірегіндегі архитектуралық нысандар негізінде ескерткіштердің зерттелуі және тарихи-мәдени сақталуы әңгімеленді.

Жалпы мәселелерге арналған кейбір баяндамалар методикалық сипатта болды және мамандардың қызығушылығын тудырды. Бұл, ең алдымен «Казреставрация» РМҚК бөлім меңгерушісі, Қазақстан архитекторлар Одағының мүшесі С. Ағытаевтың «Реставрацияда қазіргі заман технологияларын пайдалану»* тақырыбында жасаған баяндамасынан байқалды. С.Е. Әжіғали және Р.А. Бекназаровтың «Батыс Қазақстан қорымдары мен бейіттерін кешенді зерттеу әдістемесіне»* атты баяндамасы мамандар үшін өте маңызды мәселеге арналған. Онда зерттеу әдістерінің қалыптасуының тарихы қысқаша баяндалды (қазақстандық тәжірибе, Омск этноархеологиялық, Петрозаводск этноархитектура мектептері т.б.) және сонымен қатар Батыс Қазақстан кешенді этноархеология экспедициясының (БҚКЭЭ) далалық зерттеулерін ұйымдастыру мен жүргізу тәжірибесі алғашқы рет жинақталып, облыстардағы мемориалдық-діни кешендерді қазіргі кезде зерттеу барысында соларды пайдалану қажеттілігі айтылған.

Бірқатар баяндамалар Қазақстанның мемориалдық-діни архитектуралық ескерткіштеріне арналды, оның екеуі бұл бағыттың жалпы мәселелеріне арналды: олар ҚарМУ-дің аға оқытушысы Т.Т. Аршабековтің «Орталық Қазақстанның мемориалды ескерткіштерінің классификациясының ерекшеліктері туралы» және архитектура докторы Э.М. Бәйтеновтің «Қазақ мемориалдық сәулет өнеріндегі сабақтастық мәселесіне»*. Басқа баяндамалар жеке ескерткіштер немесе олардың топтарына арналды: Р.А. Бекназаров – Атырау облысының солтүстік-шығысындағы шикі кірпіштен салынған мавзолейлер туралы; т.ғ.д. М.Б. Қожса – Шығыс Арал өңірі мұнара секілді ескерткіштер жөнінде; т.ғ.д. А.У. Тоқтабай – Тәшкенттегі Төле би (Қалдырғач би) кесенесі; ҚР MOM ғылыми қызметкері Ж.А. Шәйкен – Торғай өлкесінің сәулет ескерткіштер туралы.

Бірнеше баяндамашылар қоныс-жұрт ескерткіштеріне және табиғат нысандарына тоқталды. ТЭИ ғылыми қызметкері Б. Ашимовтың баяндамасының тақырыбы «Сырдария өзенінің орта ағысындағы XVIII–XIX ғғ. ескерткіштері: Жаңақорған ауданы бойынша». Баяндамада ескерткіштердің сақталу барысы жөнінде, олардың қалпына келтіру жұмысының нәтижелерінде бастапқы құндылықтарын жоғалтқаны және зерттелмей тек аңыздық деректермен ғана шектеліп қалғандығы, ғылыми еңбектердің мүлдем жоқтығы айтылып өтті. Архитектура докторы Л.Р. Тұрғанбаеваның баяндамасы «Батыс Қазақстанның тұрғын үй-діни кешендерін зерттеу мәселесіне»* деген баяндамасы аса маңызды болды. Ол Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясының Солтүстік Үстірт аудандарында (Доңызтау мен Желтау) жүргізген соңғы зерттеу жұмыстарының кейбір нәтижелерін жариялады. Үлкен қызығушылық тудырған Астрахан спелеологі, геогр.ғ.к. И.В. Головачевтің «Бесшоқы» қыратындағы

*спелеологиялық зерттеулердің нәтижелері»** деген баяндамасы болды. Ол Солтүстік Каспий маңындағы үңгірлі ескерткіштерді талдады. Талқылау барысында зерттелген нысандарға жергілікті атаулар берілгені жөн деген пікірлері айтылды.

Бірқатар баяндамалар ескерткіштанудың соңғы жылдары мақсатты түрде дамып келе жатқан ерекше бағыты – арабграфикалық мемориалды эпиграфикасына арналды. *С.Е. Әжіғалидың «Батыс Қазақстан мемориалды арабграфикалық эпиграфикасы ескерткіштану зерттеуінің нысаны ретінде»** баяндамасында Арал-Каспий аймағында жүргізілген эпиграфикалық ескерткіштер зерттеулерінің кейбір қорытындылары талданып, автордың бағамы бойынша, бұл аймақтағы мұндай жәдігерлердің саны 100 мыңнан кем емес екені айтылды. Батысқазақстанның эпиграфикалық дәстүрінің негізгі ерекшеліктері және бұл құбылыстың кешенді тарихи-мәдени, этнографиялық және филологиялық маңызы көрсетілді. ТЭИ этнология бөлімінің қызметкері, арабтанушы *А. Омарова «Хан зираты» эпиграфикасына жалпы сипаттама»* деген баяндамасында Бөкей Ордасындағы белгілі Хан зираты қорымының ескерткіштерін зерттеудің тәжірибесі туралы сөз етті. Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының бөлім меңгерушісі *Н.А. Құлбаевтың «Адай руына қатысты Үстірт және Жылыой өңірлеріндегі тарихи деректер»* атты баяндамасы 2011 ж. Атырау облысының арабграфикалық эпиграфиясын зерттеу мақсатында өткен ғылыми-ізденіс сапарының нәтижелеріне арналған.

Қазақстанның ескерткіштерін қорғау және қалпына келтіру жұмыстарының тәжірибесі Симпозиум жұмысындағы маңызды әрі негізгі мәселелердің бірі болды. Тарихшы *М.Қ. Сембі* өз баяндамасын *«Мәдениет министрлігіне мәдениет ескерткіштері керек пе?»** деп атапты. Ол республика ескерткіштерінің талайының жағдайы нашарлығына айқын мысал келтіріп, аса өткір сөздер айтты. Кейбір баяндамашылар жергілікті ескерткіштердің (әсіресе археологиялық) болашақ тағдырына алаңдаушылық білдірген: археолог *К.Г. Шақшақовтың «Мәдени мұра ескерткіштерін қорғау проблемалары: Ақмола облысы материалдары негізінде»** және Атырау облысының ескерткіштерді қорғау инспекциясының бастығы *Ғ.А. Ысқақовтың «Тарихи-мәдени мұраны қорғау саласындағы мәселелер»* деген баяндамалары осындай. Сонымен бірге ескерткіштерге байланысты еліміздегі заңнаманың жетілмегендігіне назар аударылды. Осыған байланысты облыстық ескерткіштерді қорғау инспекция қызметкерлері арасында пікіралысу болды. «Маңғыстауреставрация» ЖШС директоры *Қ.Ө. Озғамбаев* облыстағы ескерткіштерді қалпына келтіру мәселесін айтса, Қарағанды облыстық ескерткіштерді қорғау инспекциясының қызметкері *Ж.М. Мәжитов* өңіріндегі археологиялық ескерткіштердің зерттелуі мәселелерін қозғады.

Келесі мәселелер өлкетану, аймақтың тарихы мен археологиясына арналды. Бұл баяндамалар: т.ғ.д., этнограф *Ү. Қыдыралынның «Шоқан Уәлиханов Батыс өңірі тарихи-мәдени ескерткіштері мен тұлғалары туралы»*; т.ғ.к., археолог *М.С. Қасеновтің «Сармат амазонкалары»*; Атырау облыстық ескерткіштерді қорғау инспекциясының ғылыми қызметкері *М.Т. Жаңабайдың «Атырау аймағындағы Қазыбек би ескерткіштерін зерттеу мәселелері»*; ұжымдық авторлар т.ғ.к. *Ж.Ж. Мұстафиннің және Атырау облыстық мұражай қызметкерлері Қ.И. Құдабайдың, С.А. Мираштың «Өлке тарихына тағзы бір үңілгенде»*; Атырау облыстық мұражай қызметкері *А. Тұрарұлының «Атырау өңірінің ескерткіштері және музей ісі: жағдайы алаңдататын мәселелер»* және Ақтөбе облыстық тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау инспекциясының бастығы *Б.Б. Мырзабайдың* Бекет атаның рухани ағартушылық қызметіне байланысты табылған олжа жөнінде қызықты баяндамасы.

Симпозиумда сөз сөйлеген көптеген қатысушылардың баяндамаларында өзекті мәселелер қозғалып, қызу талқыланды. Ғылыми конференция соңында оның қарарды

кабылданды, оның мазмұнында Қазақстан ескерткіштануының өзекті мәселелері көрініс тапты. Оның негізгі бөлімінде «қазақ ескерткіштануы» бағытының дамуына ерекше назар аударылды.

Симпозиумның екінші күні (24.11.2012) Атырау қаласының солтүстігінде орналасқан ескерткіштерде – Алтын қорымы (XVIII – XX ғ. басы) және ортағасырлық Сарайшық қалашығында далалық семинар өтті.

Симпозиумның нәтижесінде ондағы баяндамалардың жинағы шықты: *«Қазақ ескерткіштану мәселелерінің 1-ші және 2-ші Симпозиум материалдары. Алматы–Атырау: «Ағатай», 2012»* (226 б.).

Сөйтіп екі рет өткізілген Симпозиумдар арқылы Қазақстандағы жаңа және аса өзекті ескерткіштану ғылыми-практикалық бағытының өте маңызды негізі салынды. «Қазақ (этнографиялық) ескерткіштану» бағыты соңғы жылдары негізінен Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты қабырғасында қалыптасып келе жатыр, атап айтқанда Этнология бөлімінің негізінде 1990 жылдардан бастап этноархеология мектебі ойдағыдай дамуда.

«Қазақ ескерткіштану» 2-Симпозиумына қатысушылар

Конференция залы

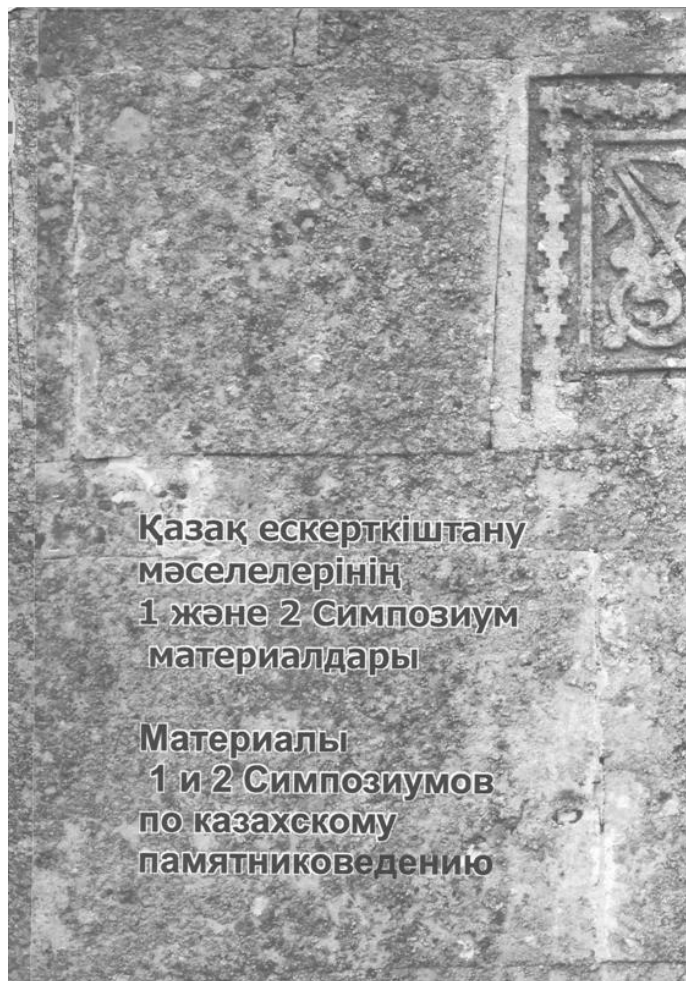
С.Е. Әжіғалидің бастауымен Симпозиумның ашылуы

Астрахан ғалымы И.И. Головачев

Мәдениет қайраткері М.Қ. Сембі

*Қазақ ескерткіштану мәселелерінің 1 және 2 Симпозиум
материалдары. Алматы–Атырау: «Ағатай», 2012.*

**ИНСТИТУТ МҰРАҒАТЫНАН
ИЗ АРХИВА ИНСТИТУТА
FROM THE INSTITUTE'S ARCHIVES**

ӘОЖ 94(574); 94”16/18”

БӨГЕНБАЙ БАТЫР ЖАЙЫНДА
(Институт мұрағаты қорынан)

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты мұрағатынан алынған Екібастұз қаласының тұрғыны Қазақстан Республикасының халыққа білім беру ісінің озат қызметкері, соғыс және еңбек ардагері Қазыбек Нұралиннің Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа, Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің төрағасы Серікболсын Әбділдәұлы Әбділдинге, Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің депутаты академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевқа, Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің депутаттарына жолдаған хатының көшірмесі ұсынылып отыр.

Қанжығалы Бөгенбай батырдың ұрпағы Қазыбек Олжабайұлы Нұралин 1918 жылы 30 желтоқсанда туған. 1935-38 жылдарда Семейдің педагогикалық училищесін бітіріп, Баладжан мектебінде еңбек жолын бастайды. Ұлы Отан соғысына қатысып аға лейтенант атағымен 1946 жылы елге оралады.

Отан соғысынан кейін Павлодар қаласының № 10 орта мектебінде мұғалім болып істейді, кейін Баянауыл ауданының Төрқұдық 7 жылдық мектебінде оқу ісінің меңгерушісі болады.

1948-1952 жылдары Семей қаласының геологиялық-барлау техникумында қазақ тілінен сабақ береді. Сонда жүргенде Семейдің Н.К. Крупская атындағы педагогикалық институтының орыс тілі мен әдебиеті факультетін сырттай бітіріп, 1952 жылы Екібастұз қаласының қазақ мектебінде орыс тілі пәнінің мұғалімі болып жұмыс істейді. 1958 жылы қалалық оқу бөлімінің инспекторы болып тағайындалады. Кейін қазақ мектебінде оқу ісінің меңгерушісі болып қызмет істейді. 1963-1969 жылдары Екібастұз қаласының № 4 мектептің директоры болып қызмет етеді.

Халық ағарту саласында көп жыл жемісті қызмет еткені үшін «Қазақ КСР-нің халық ағарту ісінің үздігі» атағымен және қалалық, облыстық оқу бөлімдерінің халық депутаттары облыстық кеңесінің грамоталарымен мадақталады.

1970 жылдан бастап Екібастұз қалалық, аудандық оқу бөлімінде әдістемеші (методист) болып еңбек етіп, 1976 жылы мүгедектігіне байланысты құрметті демалысқа шықты. Демалысқа шыққасын қалған өмірін (18 жыл) қазақ халқының тарихын зерттеуге, әдеби-сын мақалалар жазуға арнады.

Қазыбек Олжабайұлы 5-ші сәуір 1994 жылы дүние салды.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ
НҮРСҰЛТАН ӘБШҰЛЫ НАЗАРБАЕВҚА**

**ҚАЗАҚСТАН ЖОҒАРҒЫ КЕҢЕСІНІҢ ТӨРАҒАСЫ
СЕРІКБОЛСЫН ӘБДІЛДӘУЛЫ ӘБДИЛДИНГЕ**

**ҚАЗАҚСТАН ЖОҒАРЫ КЕҢЕСІНІҢ ДЕПУТАТЫ
АКАДЕМИК МАНАШ ҚАБАШҰЛЫ ҚОЗЫБАЕВҚА
ҚАЗАҚСТАН ЖОҒАРҒЫ КЕҢЕСІНІҢ ДЕПУТАТТАРЫНА**

**АСА ҚҰРМЕТТІ ПРЕЗИДЕНТ!
АСА ҚҰРМЕТТІ ТӨРАҒА!
ҚҰРМЕТТІ ДЕПУТАТТАР!**

«Халық кеңесі» газетінің осы жылғы қыркүйектің 11 күні шыққан 177-санында басылған «Қазақстанның наградалары болмақ?» – деп аталған мақаламен таныстық.

Қазақстан Республикасының өмірінде бірінші рет өзінің мемлекеттік құнды белгісі - наградалары болатыны мені, жарты ғасырдай халқымыздың жасөспірім болашағын оқытып, тәрбиелеуге елеулі еңбек сіңірген қарт ұстазды қандай қуантса, мақалада тізілген наградалар ішінде ұлы қолбасшы, ұлы сардар, ақындар тілімен айтқанда, «қалмақты қысқа күнде қырық шауып, Қазаққа олжа салған сол Бөгенбай» бабамыздың есімі аталмағаны көңілімізді қатты қынжылтты. Осыдан Республикамыздың Үкіметі басындағы азаматтар, Ғылым Академиясындағы тарихшы ғалымдар, Жоғарғы Кеңестің депутаттары Бөгенбай батырдың есімі тұрсын оның тарихи ерлік істерімен таныс еместігі, немесе оған пендешілікпен мән бермейтіндігі аңғарылды. Осыған орай, қанжығалы Бөгенбай батырдың бүгінде жер басып жүрген көптеген ұрпақтары атынан Сіздердің аттарыңызға осы ашық хатты жіберуге, үн салуға мәжбүр болған жайымыз бар.

Қабанбай батыр - Қабанбай батыр. Оның тарихи рөліне ешкім де нұқсан келтіріп, кеміткісі келмейді. Бірақ оның көлеңкесінде Бөгенбай батырды қалдырып, қиын-қыстау замандарда халқының қамал-қорғаны болған батырды, Бөгенбайды, естен шығару, оның тарихи рөліне қырын қарап елемеу - елімізді бүгін де басқарушы азаматтарға халық алдында абырой бере қояр ма екен? Халқымыздың болашақ буындары, кешірім жасар ма екен? Олай болмас.

«Атасын білмес ұл болмас» - делінетін халық сөзі бар. Бұл бабалардың жеті атаға дейін есімдерін есте сақтаумен қоса, олардың қасиеттерін де, адамгершілік парасаттығын да, ерлік істерін де білу керек деген сөз. Үлкендерімізден өз басымызға ауысқан қасиет - ұлы бабамыз Бөгенбай батырдың тарихын теру болды. Сіздерді Бөкең бабамыздың қасиетті тарихымен қысқа түрде таныстырғым келеді.

Қазақ ханы Тәукенің 80 мың қолын басқарған сардар батыры және елшісі болған. Үмбетей жырауша айтсақ, Алатаудай Ақша батырдың бес ұлының ішінде Бөгенбай, әкесі Ақша хан ордасынан алыстамай, Қаратаудың (Жантауында) жоңғар басқыншыларынан тығылған үйсін Төле биді тауып, оған бүкіл қазаққа ұран шақыртып, «қыл құйрықты аты бар» Ұлытауға жиналып, бас қосып жасақ жасауды ұйымдастырған. Жас жауынгерлерді өзінің батыр көмекшілеріне әскери іске, соғыс әдісіне үйреткен. Жүз сарбазбен өзінің нөкері Жантай батырды Алтайға жіберіп, ондағы кентанығыш әйгілі Дархан ұстаны алдырып, оған Ұлытау қойнауларынан темір кенін таптырып, ежелгі қышдақ пештеріне болат қорытып, жасағын қаруландырған. Бөгенбай батырдың бұл ісі Қазақ жерінде болат қорытудың алғашқы бастамасы болған.

Сол Төле биге барған жолы оның қолындағы жас батыр Сабалақты өзіне ертіп, астындағы тұлпарын оған сиға беріп, ерлік, батырлық іске баулап, ақыры оның Орта жүзге хан сайланып, Абылай аталуына себепкер болған. Бөкеннің оған деген осы қамқорлығына парызды Абылай хан Бөгенбай дүние салғанда (1778 ж.), оны әулие қатарында санатып, мәйітін Қожа Ахмет Иассаuidің ғимаратында жерлеуге жарлық еткен.

Бөгенбай батырдың «Ақтабан - шұбырынды» дәуірінде көп жыл бойы жасаған ерлік ерен істерін өзінің тұсындағы Бұқар, Үмбетей, Тәттіқара, Бөрібай, Қожаберген сияқты әйгілі жыраулар жырларында паш еткен. Солардың негізінде Бөгенбай батыр казак тарихына енген.

Ұлы Шоқан Уәлиханов «XVIII ғасырдағы казак батырлары туралы аңыздар» деп аталатын тарихи еңбегінде тізген 18 батырдың алдында Бөгенбай батырды атаған.

Мағжан Жұмабаев ақынның «Батыр Баян» тарихи поэмасында тізген Орта жүз батырларының ішінде:

Ашуы жауған қардай, шөккен нардай Қарт қыран канжығалы қарт Бөгенбай, - делінетін шумақпен Бөгенбай батырды поэмада есімдері аталған батырлардың көсемі, ағасы етіп көрсеткен.

Қанжығалы руынан шыққан жырау, ақындар Бөгенбай батырдың ерлік істерін жырлайтын көлемді шығармаларын оған арнаған. Олар: Ералы Саққұлақұлы (1846-1932), Молдажан Жадайұлы (1879-1949), Олжабай Нұралыұлы (1881-1935), Тұрсынбай Ералыұлы (1892-1972) тағы басқалары.

Бір хат тексті ішінде Бөгенбай батырдың ерлік тарихын сиғызуға болмайды. Осында қысқаша баяндалған ерлік істерін Қабанбай батырдың тарихынан табу қиын. Қабанбай батырға оны дәріптеп, шашбауын көтерушілер Бөгенбай батырға тән ерлік істерді теліген. Бөгенбай батыр бүкіл Қазақ жасағының қолбасшысы болғанда, Қабанбай батыр тек қана Найман тайпасы қолына басшылық еткен Орта жүз көлемімен санағанда, бұл алтының бірі деген сөз.

Бөгенбай батыр мен Қабанбай батырдың айырмашылығы бұл күнде мынада: Алматының төрінде Қабанбай батырды қолдаушылар көп те, Бөгенбай батырдікі жоқ.

Бөгенбай батырдың он бір ұрпақ шашқан балаларынан тарағандар кеңес өкіметі тұсында 522 шаңырақ болып, (1926 ж. санақ бойынша) төрт ауылнайлықты құрған ел болған. Бұл күнде де аз емес. Олар өндіріс, Шығыс бөктерінен Шу өзеніне қарай ағатын Бөген өзені бойында отырғанда туған (1680 ж.). Сол себепті Бөгенбай атанған. Осы аяулы баласын Ақша батыр өзінің орнына дайындаған. Сол үшін жас Бөгенбайды Иран мемлекетіне жіберіп, ондағы әскери мектепті бітірттірген. Бөгенбай батыр - сол дәуірге сай оқымысты, әскери қолбасшы, соғыс жүргізудің маманы болған.

Бөгенбай батырдың қол басшылық тырнақ алдысына мына тарихи оқиға себеп болған.

1708-1709 жж. Дон казактары Кондратий Булавиннің басқаруымен Петр I патшаға қарсы көтеріліс жасағаны тарихтан мәлім. Петр I патша көтерілісті күйрете басқан. Дон казактары бассауғалап, Петрдің қанарынан қашып, жаппай казак жеріне енген. Жайыққа жетіп тірелген. Осы өңірді қоныстайтын казак жерінен қууға 30 мың қолға басшы етіп Тәуке хан Бөгенбай батырды жіберген. Жиырма тоғыздағы жас қолбасшы ханының тапсырмасын аз шығынмен абыройлы түрде орындап, Түркістанға оралған. Бөгенбай батырдың осы жеңісін Үмбетей жырау оның өлімін Абылай ханға естірткен жоқтау жырында:

Шалғыны жылқы таптырмас,
Балығы суға жаптырмас,
Балдырғаны білектей,
Бүлдіргені бүйректтей,

Бөденесі үйректей,
Шортаны тайдай тулаған,
Маралы қойдай шулаған,
Ұзыны шексіз, ені алыс
Еділден өтті Бөгенбай! —

деп, сол келімсек казактарды соғыса қуып, Еділден өткізіп қайтқан Бөгенбай батырдың алғашқы ұлы жеңісін жырлаған.

1710 жылы елімізге жоңғар елшапқыштарынан қауіп төнгенде, қазақ Қарақұмына бүкілқазақ Құрылтайы шақырылып, осы қауіпке қарсы үш жүздің біріккен жасағын құру қаулы етіліп, жасақ ханы болып Әбілхайыр Абдоллаұлы сұлтан, сардары Бөгенбай батыр сайланғанда, жас сардар әкесі Ақша батыр қолынан Қазақ қолының сарыала туы мен сардарлық бағанасын қабылдап алған. Осы жайындағы мәлімет Ресейдің алғашқы шығыстанушы оқымыстылары П.И. Рычков пен В.Н. Витебскийлердің тарихи еңбектерінде жазылған.

1723 жылы Жоңғарияның елшапқыштары Шудан Сырға дейін қоныстайтын Орта жүз елдерінің жайлауға алысқа, Есіл, Торғай, Тобыл өзендері өңірлеріне көшіп кеткендігін пайдаланып, елімізге лап қойыш, оның шығысынан Сырға дейін басып алғаны, халқымыздың басына қиын-қыстау кезең тудырғаны тарихымызда «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» дәуірі деп аталатын кезеңнен кімге де болса мәлімі жайт. Бұл дәуір ұзынды-кесінді қырық жылға созылса керек.

Осы дәуірдің басында Бөгенбай батыр өзінің қанжығалы руының мың қолымен Торғайдан Шу өзеніне жетіп, сонымен көтеріле отырып, Желтауда ауылшаруашылық, білім, ғылым, мәдениет саласында еңбек атқаруда. Олардың ұлы бабасының туған халқының азаттығы мен отанының амандығы үшін 70 жыл бойы жарғақ құлағы жастыққа тимей, көк найзасын қолынан түсірмей жасаған тарихи еңбегін бұл күнде бағаламаушылық — күпірлік дегіміз келеді. Бөгенбай батырдан жас жағынан да кіші, батырлық істен де көп төмен Қабанбай батырдан Бөкең бабамызды кем санау - әділеттік емес. Оның бүгінгі ұрпақтарын кемітіп, оларды жерге қарату болып көрінеді.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі құрамында Бөгенбай батырдың ұрпақтары дауыс берген депутаттар аз емес. Солар арқылы Жоғарғы Кеңестен, Үкімет басшыларынан Республикамыздың мемлекеттік наградалары мәселесі қайта қаралғанда, Бөгенбай батырдың ұрпақтары үнімен санасуды өтінеміз.

Ұлы Отан соғысы жылдарында енгізілген «А. Невский», «А. Суворов», «М. Кутузов» ордендері тәріздес үш дәрежелі: «Бөгенбай батыр» (бірінші дәрежелі), «Жәнібек батыр» (екінші дәрежелі), «Қабанбай батыр» (үшінші дәрежелі) ордендер тағайындалып, олармен Республикамыздың Қарулы күшін басқаруда аса құнды еңбегі үшін әскери қолбасшылар (командующие), құрама командирлері (командиры соединения), бөлімшелер командирлері (командиры подразделения) наградталса, ал «Жеті жарғы» зандары авторлары - Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би аттарына сәйкес, бұлар да үш дәрежелі, ордендер шығарылса, бұл ордендермен ел басқарушылар, заң-құқ орындарын басқарушылардың елеулі еңбектері бағаланса, нұр үстіне нұр жауған болар еді.

Қазыбек Олжабайұлы Нұралин Соғыс ардагері, еңбек зейнеткері, Қазақстан Республикасының халыққа білім беру ісіндегі озат қызметкері.

15.09.1992 ж.

**638710 Екібастұз қаласы
Ленин проспекті, 58/1-41 Тел. 5-50-58**

**«Зерде» журналының бас редакторы
- Раушанов Есенғали жолдасқа
Көшірмесі: «Социалистік Қазақстан»
газетінің редакторы, Қазақстан журналистер
Одағы басқармасының председатели
- Қ. Дүйсеев жолдасқа**

ҚҰРМЕТТІ РЕДАКТОР!

Осы хатты Сіздерге жолдаушы - Нұралин Қазыбек Олжабайұлы, пенсиядағы мұғалім, соғыс және еңбек ардагері, «ҚазССР халық ағарту ісінің озат қызметкері», Екібастұз қаласының тұрғыны.

Мен XVIII ғасырда өткен халқымыздың аяулы ұлдарының бірі, сол ғасырдағы қазақ мемлекетінің көрнекті қайраткері, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» дәуірінде үш жүздің жасақтарына қолбасшы болып, Жоңғардың елшапқыш феодалдарымен күресуін ұйымдастырған, үйреткен, жұмылдырған, олардың алдына түсіп қазақ қолдарын жаумен қанды соғыстарға жетелеген және Қазақ елінің Россия мемлекетіне өз еркімен қосылуына атсалысқан, Россия патшалығының елшісі А.И. Тевкелевтен сол үшін беделді алғыс алған, т.б. ерлік істері бүгінге дейін халыққа аян Қанжығалы Бөгенбай Ақшаұлы батырдың (1680-1778) жетінші буынында тұрған ұрпақ баласымын.

Батыр бабамыз Үйсін Төле бидің қолында жүрген Мансұр-Сабалақ батырды қасына ертіп, оны соғыс, мемлекет істеріне баулып, ақыры Абылай атымен, басында Орта жүзге, кейін бүкіл Қазақ еліне хан көтеруіне атсалысқан. 1740 жылы 28 август күні сол Абылайды Россияға қосылу актысына қол қоюға икемдеген де Бөгенбай батыр болған.

1778 жылдың февраль айында императрица Екатерина II Абылайды указымен Орта жүзге хан етіп бекіткені тарихта мәлім. Сол себепті Абылай май айында Тобыл қаласына, губернатор алдында патшаға ант (присяга) беруге шақырылады. Абылай хан сапар шегіп кеткен тұста, жайлауға көшіп бара жатқан жол үстінде 98 жастағы Бөгенбай батыр дүние салады. Оның өліміне жиналған халық Бөгенбайдың мәйітін жерлеу мәселесін Абылайдың шешуіне қалдырады. Батырдың денесі тұздалып, Абылай ордасына оралып, Бөгенбай қазасына келгенде, әйгілі Бұқар, Үмбетей, Тәттіқара жыраулар Бөгенбайдың өлімін ханға өздерінің жоқтау-жырларымен естіртеді. Сол жылдарда, әсіресе Бөгенбай батырдың нөкер жыршысы Үмбетей-жыраудың жоқтауында, Бөгенбай батырдың қазақ елінің жауларымен күресте жасаған ерлік істері түгелдей баяндалады. Бұл жылдарда Бөгенбай батырды басшы етіп қазақ жасақтарын соңына ерткен үш жүздің батырларының бәрінің есімдері аталады.

Ғасырлар бойы халқымыз жадында сақтаған осы жырларды бізге жеткізгендер: Бұқар-жыраудың шөбересі Құрымбай (Кеке), Үмбетей - жыраудың ұрпағы ақын Бопы Жолдықараұлы, Бөгенбай батырдың шөбересі - шежіреші -тарихшы Саққұлақ - шешен Бапанұлы.

Біздің ғасырымыздың бірінші ширегінде Бөгенбай батырдың тарихына өз шығармашылығын арнағандар, батырдың өз ұрпақтарынан, Ералы Саққұлақұлы, Молдажан Жадайұлы, Олжабай Нұралыұлы ақындар болды. Молдажан мен Олжабай ақындардың Бөгенбай батыр тарихына арналған жырларының қолжазбалары Қаз ССР Ғылым Академиясының Орталық кітапханасы қорында сақтаулы. Өкінішке орай, оларға осы күнге дейін назар аударған не бір тарихшы, не бір әдебиетші жоқ.

Мен 1959 жылдың 15 январь күні әкеміз Олжабай Нұралыұлының шығармалары жинағының (80-ге жуық өлең, 5 поэма) қолжазбасын Ғылым Академиясының Әдебиет институтының қолжазба қорына тапсырған болатынмын. Қабылдаушы – профессор

Ысқақ Дүйсенбаев, қолжазбаға енген шығармаларға қысқаша пікір жазған әдебиетші ғалым С. Ордалиев екен.

Осында айтылып отырған 5 поэманың бірі – «Сабалақ – Абылай» көлемді шығарма. Поэма 1928-1929 жылдарда жазылған. Поэманың сюжет желісіне «Ақтабан-шұбырынды» дәуірінде қазақ халқының басына түскен ауыр қилы заман. Жоңғар басқыншыларының екпінінен Сырдария өңірі мен Қаратаудың бөктерлерінен Торғай, Тобыл өзендері бойларындағы жайлауларына қашып барған Орта жүздің қалың елі. Өзінің Қанжығалы руынан мың кісілік қол жинап соңына ерткен Бөгенбай батырдың Ырғыз өзенін көбелей отырып Шуға жетуі. Шудың аяғында, Мойынқұмның Бетпақпен ұштасатын шөлде жасырынған үйсін Төле бидің ауылын іздейді. Бидің түйелерін бағушыларға кездеседі. Солардың ішінде болған Сабалаққа еріп, Бөгенбай Төлеге келеді. Кезінде Тәуке ханның қарашы биі болған Төледен Бөгенбай батыр бүкіл қазаққа ұран тастап, басқыншылармен соғысып, қазақ елін олардан азат ету күресіне жасақ шақыруын өтінеді. Төле би Бөгенбай ұсынысын қабылдайды, қоштайды. «Алдағы жылдың «ат қара тіл кезінде» (көктемде) үш жүздің ат мініп, найза көтере алатын адамы Арғанатыға (Ұлытауға) жиналсын» - делінетін Төле бидің жарлық ұраны жер-жерге тарайды.

Бөгенбай батыр жасы жиырмаға жаңа толған жас Сабалақты өзіне ертіп ала кетеді. Бөгенбайдың соңына ерген Сабалақ батыр онымен бірге талай рет елбасқыш жаулармен қанды соғыстарға қатысады. Бір жеңісті соғыста Сабалақтың көрсеткен ерлігіне риза болған Бөгенбай батыр астындағы Нарқызыл тұлпарды Сабалаққа тарту етеді. 1733 жылғы («Бөкеңнің елу үшке келген жасы») Талқы асуының үстіндегі (қалмақ жеріндегі Авра жотасының үстіндегі Сайрамнұр көлінің тұсындағы) қалмақтар тастан жасаған бекініс қамалды Сабалақ тапқан айламен қазақ қолы аз шығынмен алып, үлкен жеңіске қолдары жетеді. Сабалақ батырдың қамал алу тактикасы қазақ елінің соғыс тарихында «Абылайша» деп аталады.

Талқы соғысынан жеңіспен, шаттықпен оралған қазақ қолын Абыз (Дос) және Шомақ деген ағайынды екі бай адамдар ауылымен Баянауылда қарсы алады. Тоқсан ту бие сойып, жеңіс тойын жасайды. Сол тойда Сабалақ батыр өзінің шын аты Әбілмансұр екенін, Көркем Уәли сұлтанның баласы, Кіші жүз ханы Қанышер - Абылайдың немересі екені жайын әшкерелейді. Сондағы үш жүздің жиыны Сабалақты Абылай атап, келесі 1734 жылы Көкшетау жерінде ордасын жасап, өзін Орта жүзге хан көтеруге қаулы етеді: Поэманың қысқаша мазмұны осындай (ҒА ОЖ, 1618 папка).

«Сабалақ-Абылай» поэмада «Ақтабан – шұбырынды» кезінде қазақ жасақтарын басқарған үш жүздің маңдай алды батырларының есімдері түгел аталады: ұлы жүзден - Төле бидің көмекшілері Жаныс Шақан батыр, орта жүзден - Бөгенбай, ер Жәнібек, Қабанбай, Жантай, ағайынды Баян мен Сары, Малайсары, Толыбай, Қошқарбай батырлар, Кіші жүзден - Есет, Арал, Бөкенбай батырлар.

30-шы жылдардың басында қазақ Республикасының тарихын құрастыру жұмысы қолға алынған тұста, онда Бөгенбай батырдың тарихи роліне тиісті баға беруге ынталы болған профессор Саржан Аспандияров болады. Аты әйгілі осы ғалым сол мақсатта қазақ хандығымен XVIII ғасырда қатынасты болған орыс ғалымдарының еңбектерінен Бөгенбай батырдың тарихына жанасатын деректер іздестіреді. П.Н. Рычковтың («Оренбургская история»), В.Н.Витевскийдің («Политика Петра по отношению к Средней Азии») еңбектерінен 1710 жылы қазақ Қарақұмында болған Құрылтайда Бөгенбай батырдың жасақтар қолбасшысы, Әбілхайыр сұлтанның (Абдолла ұлы, Қатаған қаны Тұрсынның немересі, Кіші жүзге хан болған Әбілхайыр емес) хан сайлағандығын (әскери хан) мәлімдейтін дерек тапқан.

Бөгенбай батыр туралы қысқаша айтарымыз осындай.

Сталинизм және тоқырау дәуірі кезінде Бөгенбай батырдың тарихи ролі құйтырқы қиянатқа ұшырады.

Бөгенбай батырдың тарихи ролі тым төменделіп, ол Абылай хан тұсында ғана ерлік көрсеткен, Абылайдың саясатын қолдаған қатардағы болмысы батыр етіп көрсетіліп келді. Бөгенбай батырдың қарындасы Қаракөз-сұлу төңірегінде Қанжығалы мен Найманның Сыбан руы арасында болған дауда Үмбетай-жыраудың Қабанбай батырға айтқан «терлігің кеппес ұры едің» сөзі әдеби жинақтарда «Тауарих-хамсадан» алынды деген жалғанмен Бұқар-жырау - Бөгенбай батырға айтыпты- мыс делініп жүр.

1934 жылы профессор Сәрсен Аманжоловтың бастыруымен «Бөгенбай батыр» жыры шықты. Ол жырда Бөгенбай батырға жанасатындар: поэманың аты, сонда аталған Қанжығалы руы, батырдың мінген аты - Нарқызыл. Бұл поэманың Бөгенбай батырға жатпайтын жалғандығы туралы сол жылғы «Әдебиет майданы» журналының 9 санына ол кезде Семейдегі мұғалімдер институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетінде аға оқытушы (кейін Семей Пединститутының доценті) Ералиев Тұрсынбайдың көлемді мақаласы басылған болатын. Ералиевтің осы мақаласы «байтал түгел бас қайғы» дәуірге кездесті. Содан осы кезге дейін ұмытылған қалпында.

«Профессор С.Аманжолов бастырған «Бөгенбай батыр» поэмасына негіз болған Ақтанберді-жырау Сарыбайұлының өз туысы Байғұлы батырға арналған жыры көрінеді (Т.Құсайынов, Өскемен қаласы, 1978 жылы Алматы қаласында кездескенде естідік).

Қазақ совет энциклопедиясының 12 томыдығында екі Бөгенбай батыр көрсетіледі. (Т. 2, 435 б).

Шын Бөгенбай батыр туралы энциклопедиялық мақалада жөні түзу шынайы мәлімет берілмеген. Мысалы: 1680 жылы туып, 1778 жылы өлген адамға «1690-1775» деп көрсетіледі. Бөгенбайдың бәйбішесі Баяу, оның шешесі делінген. Бөгенбайдың 11 ұл балаларының ішінен екеуінің ғана аты аталған. Бір жіберілген өрескел мәлімет – «Бөгенбай батыр үлкен ерлік көрсетті. Ол Олжабай (т.б. - Қ.Н.) батырларға тізе қосып, талай шайқастарға кірді ... 1725-1727 жылдары Абылаймен бірге қазақ жасақтарын соғысқа бастады» делінеді.

Біріншіден, Абылай 1725 жылы 14 жастағы бала. Осы жастағы бала әлі хан дәрежесіне жетпеген, қалың соғыстарға қалай «кірмек»? 45 жастағы, сақалы сапсифан, Бөгенбай, т.б. батырлар осы баланың соңына ермек? Парадокс!

Екіншіден, осы энциклопедиялық мақалада Бөгенбай батырлардың арасында Олжабай батырдың атын қоса енгізу - әділетсіздік іс.

XVIII ғасырда жырауларының жырларында, әрі Ш. Уәлихановтың «Исторические предания о батырах XVIII века» еңбегінде аты аталмайтын осы Олжабай батыр 70-жылдардың соңынан бастап Баянауыл жерінің тарихын жақсы білетін академик Қаныш Сәтпаев, тарихшы ғалым Ермұқан Бекмановтардың көздері тайғаннан кейін, осы батырға кейде Бөгенбай батырдың кейіпі телініп, тарихи-әдеби кітаптарда аталып келеді. Бұл бажырайған түрде қолпаштаулықта осы батырдың ұрпағы академик Ә.Марғұлан, «Олжабай батыр», «Жұлдыз» - 2, 1984 ж. Осы мәселеде Марғұланды қостаушылар оның «шәкірттері» Балтабай Адамбаев, Ханғали Сүйіншәлиевтер және Баянауыл жерінен шыққан қайсыбір ақын-жазушылар болды. Мысалы: Х. Сүйіншәлиев өзінің «Қазақ әдебиеті, XVIII-XIX ғасырларда» кітабын Олжабай батырды мадақтаудан бастайды. Сонда: «Бір аңызда (І.) Калданның (қалмақ хонтажысы Галдан-Цереннің - Қ.Н.) Лаба және Ләйлі деген екі қызын Шәуке батыр тұтқандайды (І.): Ол Лабаны Олжабай, Ләйліні Абылайға сыйға тартады» (Аталмыш кітаптың 17 бетінде).

Жоңғар хонтажыларының шежіресін зерттеген Шоқан, оның «Хонтай» делінетін еңбегінде 1745 жылы Галдан-Церен өлгенде, оның артында некелі әйелінің 19 жастағы жалғыз қызы Лам Бояр, 8 жастағы ұлы Цебень-Намеджин және некесіз әйелінен Лама-Дорджи атты тағы бір ұл баласы қалғанын жазады. (Қараңыз: Ч.Ч. Валиханов, сборн. соч. в пяти томах. Т. 3, 1964 г.)

Х. Сүйіншәлиев атаған Шәуке батыры, шындығында Сүйіндік руына кезінде бас би болған Едіге Төлебайұлының ағасы Еламан бидің тұңғыш баласы Жәуке батыр, ХІХ ғасырдың адамы. Бөгенбай батыр 1733 жылғы жеңісте жорықтан олжаға әкеліп, өзіне әйел еткен Лаба-нойон Галдан-Дорджидің (Галдан-Цереннің ағасы) қызы. Одан Бөгенбай батыр Арғынбай, Шілдебай, Нарбай деген үш бала көрген.

Аталмыш кітаптың сол бетіндегі жолдас Сүйіншәлиев Американы жаңадан ашқандай. Ол 1849 жылы туып, 1930 жылы өлген Жаяу-Мұсаға 1835-1929 жылдарды «сыйлық» етеді. Жаяу-Мұса «Бәкар-жыраудың Жасыбай батырдың ерліктерін толғаған жырларына тоқтала келіп (І.), оның бір ұзақ жырын қалдырған, ол шамасы 150 жол, - дейді де, осы жырдан көптеген үзінділер келтіреді. Сол үзінділердегі «Жасыбай» деген атты Құлжабай, «Олжабайды» - Абылай, «Ежен-ханды» - Ерден хан, «Қара қабан Бөгенбайды» - Қаракерей Қабанбай, «Малайсары батырымды» - Бөгенбай сынды батырым, «Еркөкше мен Баяндайды» - ер Көкше мен Қосайдай, «моңғол, қалмақ» делінген атауларды - қырғыз, «таласы аула тау болды» делінетін тіркесті «таласы Алатау болды» деп өзгертсек, Сүйіндік руынан шыққан Алтайұлы Бөрібай жыраудың «Өсиет жырын» көруге болады. Бөрібай жыраудың «Өсиет жыры» Абылай хан мен Орта жүздің батырлары 1770 жылы оңтүстіктегі қазақ қалаларын қырғыз манаптарының көмегімен басып алған Қоқан ханы Ердене-бекке қарсы жорыққа аттанғанғанына арналған жыр. Бұл жырдың нұсқасы Қазан университетінің Шығыс қолжазба қорында сақталады екен. Жырдың көлемі 50 беттей. Ұсақ арабша жазылған. КГУ қорында бұл жыр «Мнажати Бурибай» деп аталатын көрінеді. Шифры 1288-5000. «Бөрібай өсиетін» университет қорына 1897 ж. шығыстанушы ғалым, профессор И.Ф. Готвальд тапсырған болса керек. Жыр ХVІІІ ғасырда болған қазақ тайпаларының өзара қақтығысын баяндайды, - деп білдіреді КГУ-ның Қолжазбалар бөлімінің меңгерушісі жолдас Альберт Фатхиев біздің сұрастыруымызға жауап ретінде жазған хатында (Н-175) 89 12 декабрь 1982ж.).

Бөрібай жыраудың «Өсиетінің» бір бетіндегі ақжолға біреу орысша «Муса Байжанов» деп жазғанмен жырды шығарушы, не тапсырушы Жаяу-Мұса деп сене алмаймыз. Себебі Жаяу-Мұсаның баласы Садық Байжанов /1893-1969/ біз тұрған Екібастұз қаласында 8 жыл тұрғын болды. Оның баласы Сайлаудың оқытушысы болдық. Садықтан Жаяу Мұсаның өмір бойы Павлодар, Ақмола, Қызылжар, Омбы қалалардан басқа жерге барған деген мәлімет естіген емеспіз.

Сонда Бөрібай жыраудың «Өсиетін» проф. Готвальдқа берген кім болмақ? Біздіңше, Садуақас (Сәкен) Шорманов болуға тиісті.

Семейлік ғалым-жазушы Қайым Мұқаметхановтың іздестіруінен Садуақас Шормановтың 1897 жылы, әрине жаз айларының бірінде, Петербургке сапарға шығады. Мақсаты - ондағы Ілияс Борагандинскийдің баспасында әкесі Мұса Шормановтың әдеби жинақтарын, өзі жинастырған Абай өлеңдерін, өз өлеңдерін бастыру болады. Балтықтың ауа райы өкпесінен сырқат Садуақасқа жақпай, жедел еліне оралуға мәжбүр болады. Басуға апарған материалдарын (4 мың жолға жуық) Петербург университетінің профессоры П.М.Мелиоранскийге тастап кетеді. Қазір ол қолжазба Ленинградтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапхананың қорында сақтаулы көрінеді. (Қ. Мұқаметхан, «Ұлы ақынның мұрасы жайында», «Семей таңы»: 154,9. VІІІ 75).

Садуақас Шорманов сол сапарында Қазанға тоқтап, ондағы университеттің шығыстанушы ғалымдарымен жүздесіп, оларға Петербургке бара жатқан мақсатын айтып, апара жатқан қолжазбаларымен таныстырып, олардан ақыл-жөн сұрауы сөзсіз. Сол кездесуде Садуақас Готвальдқа Бөрібай - жырау «Өсиетінің» нұсқасын, не көшірмесін беруі мүмкін. Бұл жұмбақтың ақиқаты КГУ қолжазба қоры мен Ленинградтағы көпшілік кітапхананың қорында сақтаулы қолжазбаны салыстарғанда ғана анықталады.

Сонымен, Бөрібай-жыраудың «Өсиеті» Жасыбай батырдың өліміне, немесе Олжабай батырдың «ерлігіне» арналған жыр емес. Олай болуы да мүмкін емес. Себебі осы

батырдың екеуі де 1757 жылғы қазақ пен қырғыз соғысында (Қарабалта соғысында) қазақ қолына тұтқынға түскен, Абылай хан Арқаға аманатқа алып кеткен қырғыздың 40 жас батырлары тобынан.

Жасыбай батырды сол соғысқа қатынасқан бәсентиін Барлыбай батыр өзімен бірге ала келсе керек. Олжабай батырды (шын аты Алажақы) Сүйіндік Айдабол бидің немересі Малқозы баласы Толыбай батыр сол соғыста Абылайдың туын ұстаған, қырғыз мергендерінің садақ оғынан мерт болған баласы Құлжабайдың құнына Абылайдан сұрап «олжаға» алса керек. Сүйіндіктің Орманшы атасынан шыққан Сақау ақын «Сағынай асында» (1876 ж.). Сүйіндіктің жері мен елін мадақтап жырлағанда, Құлжабай батыр жайында:

Құлжабай Сүйіндіктен ту ұстаған,
Балапан тұйғын құстай қоныстаған,
Қолының қос басынан оқ өтсе де,
Ту ұстаған жерінен жылыспаған, - деген екен.

Ереймендік халық ақыны Шәмшен Қалиевтің «Ереймен тарихы» дастанында (Қазақстанның Россияға қосылғанына 250 жыл толуына арналған):

Олжабай - Айдаболдың батыры еді,
Қырғыздан қолға түскен бір зат еді.
Малқозы Толыбайдың баласы өліп,

Абылайдың құлдығынан алған еді, - делінетін жолдар бар (Дастанның көшірмесі қолымызда бар: 1983 ж.).

Міне, Олжабай, Жасыбай батырлардың шынайы тарихы осындай. Олжабай, Жасыбай батырларды тарих шындығынан шалғай түрде дәріптеу тарихта, әдебиетте «қырғызшылдық» жағымсыз бағыт тудырды. Мысалы: ҚазССР Ғылым Академиясының аты маңдайшаға алынып, «Ғылым» баспасында басылған Қазақ ССР-ның бес томдығының III-томының 20 бетінде (орыс тіліндегі түрінде): «Народные ополчения возглавляли батыры трех казахских жузов: Младшего - Тайлак, Среднего - Букенбай, Старшего - Саурык, ставшие героями борьбы в годы «Ақтабан-шұбырынды, Алқакөл-сұлама», - деп жазылғанын бұл күнде екіншісі біледі. Тарихтың осы томының бірінші тарауын жазған тарихшы А.С. Сабырханов жолдас жоғарыда аталған батырлар туралы деректі қайдан алғаны жайында кітапта ешқандай сілтеме келтірмейді. Келтіру керек еді. Әйтпегенде, оқырман қауым, әсіресе қазақ шежіресі жадында, не оның жинағы қолында бар адамдарға мұндай «құрғақ» мәлімет күмән тудырады. Солардың бірі өзіміз.

Жолдас Сабырханов аталмыш батырларды тарих кітабына біреудің «сыбырымен» жазған ба деп ойлаймыз. Тарихшы ғалым Шоқан еңбектерін бес саусағындай білу қажет қой. XVIII ғасырда Тайлак батыр тек қырғыздарда, оның Саяқ руынан шыққан (Қараңыз, Ч. Ч. Валиханов, собр. соч. т-I 1961, стр. 340). Үйсіннің Албан руынан шыққан Тайлак батыр XVII ғасырда болған адам. Саурықтың да тегі - қырғыз, Қарашор руынан. Бұл Саурық қазақ-қырғыз соғысынан кейін Көкшетауға, Абылай ордасына бітім жасасуға келген қырғыз манаптарының бірі. Сол жолы Абылайдың алдында Бұқар жырау бас болып қазақтың 8 шешен биі осы манаппен Асан-Қайғының «қилы-қилы заман болар, қарағай басын шортан шалар» жұмбақ сөзін шешуде сөз таластырған. Саурық манаптың сонда айтқан сөзі әлі ел аузында сақталып келеді.

Қазақ Саурық батыр үйсіннің Шапырашты руынан шыққан. XIX ғасырдың адамы (1813 жылы туған, ҚСӨ).

Қанжығалы Бөгенбай батырдың тарихтағы орнын алған Бөкенбай батыр кім?

Кіші жүз «Жеті рудан» екі Бөкенбай батыр шыққан. Бірі - Табын руынан, XVIII ғасырдың адамы (бұған алда тоқтай кетеміз). Екіншісі - Керейт руынан, XIX ғасырдың адамы. Сонда бұл Бөкенбай Бөгенбай батырдың орнына қалай тарихқа енген делінетін

занды сұрақ туатынын сезгендейміз. «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса» демей ме?

Ғылым Академиясының ішінде жүріп жатқан бұл батырдың да ұрпағы бар. Мысалы: әдебиетші Мардан Байділдәев, Нұрым Сансызбаевтар. Осы Бөкенбай батырдың тарихынан кішкене елес келтірейік. Кенесары мен Наурызбай қозғалысы тұсында оларға кіші жүзден қол жинап қосылған - Керейт руынан шыққан ағайынды Оразалы, Бөкенбай батырлар болады. Ақмола аға сұлтаны Қоңырқұлжа төренің 10 мың жылқысын айдап әкеткен осы батырлар. Кенесары мен Наурызбай жойылғанда, әр елден айдап әкеткен, Сыр алқабында бағылған 150 мың жылқыдан 12 мыңын бөліп алып, кері Қоңырқұлжаға айдап әкеп, төренің аяғына жығылған тағы осылар. Сөйтіп бұларды Қоңырқұлжа патша үкіметінің қаһарынан сақтап қалады. Өздеріне Керей ішінен қоныс береді (Үлкен екі Қарой, Кіші-Қаройлар). Содан Бөкенбай батыр Керей ішіне ұрпақтарымен сіңіс болады. Сол кездерде Арқа елдерінің ішінде: «Бөкенбай Керейге барса қарауылмын дейді, Қарауылға барса, кереймін дейді» - делінетін мақал да тараған. Жазушы Тахауи Ақтанов осы Бөкенбай батырды өзінің «Ант» пьесасында кейіпкер етіп, бір ғасыр жоғары көтеріп, оның аузына: «Орта жүздің Керей руынан шыққан Бөкенбай батыр...» - делінетін сөз салынған. Бөкенбай батырдың тарихи кітапта Бөгенбай батырдың орнын алуына көркем әдебиетте кездесетін осындай «деректер де» себеп болуы мүмкін.

«Қырғызшылдықпен» әдебиетте дәріптеушілік Шөже ақын төңірегінде.

Шөженің алғыр, төкпе ақын, айтыс ақыны болғанын ешкім кеміте алмайды. Бірақ әр нәрсенің шегі бар. Шөжешіл әдебиетшілдер соқырлығынан ел кезіп күн көрген Шөжені азуы алты қарыс ел билеуші әкімдер Құнанбаймен, Алшынбаймен, Ыбыраймен кездестіріп, тайталастырады. Оған Құнанбайдың соқырлығын, Алшынбайдың таз, Ыбырайдың естек екенін, жиғаны мәстек екенін айттырады. Талай мықтыларды иген Құнанбай сынды әкімнің Шөжеге әлі келмеді ме екен? Аға сұлтандарға, ел билеуші әкімдер адресіне айтылған өткір сөздер - халықи фольклор. Оларды сол дәуірде болған ақындардың қайсысына болса да «айтқан екен» деуге болады. Шөженікі делініп жүрген өлеңдердің ішінде Орынбай, Шал ақындардың өлеңдері бар деседі. Бәсентиін Қазанғап бидің Құнанбайға айтқан сөзі (Бөжей менен Құнанбай), Шөженің аузына Балта ақынның Құнанбай өлгенде Абайға айтқан сөзі де салынып жүр.

Тоқыраушылық кезеңде «қырғызшылдықтың» тарихымыз бен әдебиетімізге енгізген «тартулары» осындай.

Енді «екінші» Бөгенбай батыр жайында сөз етелік (ҚСӘ, т-2, 435 б.).

ҚСӘ-сы бұл «батырдың» туған - өлген жылдары белгісіз, Шақшақ руынан шыққан әз Жәнібек батырдың інісі дей келе, шын, Қанжығалы Бөгенбайдың батырлық істерінің жартысы осы жалған «Бөгенбай» делінген. Онымен қоймай, А.И.Добромысловтың жазбаларына сілтеме жасалып «осы «екінші» Бөгенбай батыр» 1756 жылы түрікмендермен қазақтар арасындағы қақтығыста қаза тапты» делінеді.

Тарих шындығына келсек, осы «қаза тапқан» батыр кіші жүз Табын руынан шыққан Бөкенбай батыр, Әбілхайыр хан бұған қарындасы Сақып-Жамалды беріп, өзіне тартып, саясат құрған. Әбілхайырдан кейін кіші жүзге оның баласы Нұралы хан болғанда оған қазақтың басқа хан-сұлтандары қарсы партия құрғаны тарихтан белгілі. 1756 жылы Қытай боғдо-хандары алдымен Жоңғарияны басып алып, оның алдыңғы отрядтары енді қазақ жеріне лап қойғанда, Бөгенбай батыр бастаған үш жүздің батырлары Талқы асуында қытайларды тежейді, олармен қалың шайқасуда болады. Тап сол тұста Бөкенбай батыр өзі басқарған «Жеті рудың» аз қолымен Қаракұмда түрікмендермен қағысады. Сол соғыста өзі ажал табады. Бөкенбай батыр -Хиуадағы түрікмен ханының бос қалған тағына күпшен сол тұстағы кіші жүз ханы Нұралыны отырғызуға әлек болады. Себебі, Нұралы хан да ежелгі түрікмен ханы Айшуақтың ұрпағы екенін Бөкенбай батыр бетке ұстайды. Бірақ, оның мақсат тұтқан әлегі өзіне келген ажал болып аяқталады.

ҚСЭ-да қанжығалы Бөгенбай батырды «Шақшақтан шыққан әз Жәнібектің інісі» делінген жалған мәліметтің басын аша кетелік.

Бөгенбай мен Жәнібек батырлар Арғын тайпасынан, оның «Жеті момын» тобынан. Рушылдықтың, ағайындық сезімінің күшті дәуірінде ру, жүздің өкілдері осы екі батырдың бірін «аға», екіншісін «іні» деп танулары мүмкін. Шын мәнінде, XVIII ғасыр тұсындағы Шақшақ руының шежіресі ішінен Бөгенбай - есімді ешкімді көре алмадық. Олар болуы да мүмкін емес. Себебі Тәуке ханның сардар батыры - Ақша батыр ұл балаларының есімдерін олардың туған жерлеріне қарай атайтын қазақи дәстүрді ұстаса керек. Түркістан қаласында туған тұңғышын - Қалабай, Билікөл (Жамбыл облысы) маңында туған баласын - Көлбай, Қаратаудың шығыс бөктерінен ағатын Бөген өзенінің жағасында туған баласын Бөгенбай деп атаса керек. Ол ғасырда Қанжығалы руы қоныстанатын Бөген өзенінің бойында бір мезгілде екі Бөгенбай бір дәрежедегі тарихи тұлға ретінде, бірі - Қанжығалы, екіншісі - Шақшақ болып туулары ешқандай ақылға сыймайтын нәрсе ғой! Бірақ, қазақ Совет Энциклопедиясының бас редакциясының құрамындағы «Қазақ ССР тарихы» саласын жүргізген тарихшылар сиғызған...

Биылғы, 1989 жылы, «Қазақ әдебиеті» газетінің 1 санында Алматы тұрғыны, дербес пенсионер Ғаббас Баталовтың «Қанжығалы қарт Бөгенбай» атты мақаласы басылды. Мақала мазмұны ҚСЭ-ның жоғарыда білдірген Бөгенбай батыр туралы жалған мәліметтеріне негізделген. Ол аз болғандай, мақала авторы екі мәрте Советтер Одағының батыры Талғат Бигельдиновты Бөгенбай батырдың Лаба деген әйелінен туған Жылқыайдар батырдың ұрпағы деп көрсетеді. Бұл барып тұрған қате мәлімет. Жоғарыда айттық Бөгенбай батыр Лаба деген әйелінен Арғынбай, Шілдебай, Нарбай есімді үш бала көрген деп. Ал Жылқайдар - Бөгенбайдың немересі, Бапан бидің қызынан туған жиен, кіші жүз Кердері руынан шыққан Қанболат батырдың ұрпағы.

60 жылдардың бірінде Ақмола қаласында болған кезімізде сол қаланың тұрғыны, ата-бабасы Қыпшақ бір ақсақалдан Талғат Бигельдинов туралы сұрағанымызда, ол: «Ақмола төңірегіндегі Есіл өңірі - ежелден Ұзын - Қыпшақтың Алтыбасы руының қонысы болған. Мына аэропорт маңында Майбалық дейтін көл бар. Сол көлдің төңірегінде Майлы деп аталатын ауыл болды. Алтыбастың Ниязынан тарағанның ауылы еді. Бигелді сол ауылдың адамы болатын. Бигелдінің аталары Қажымұқан балуанның аталарымен ағайындас», - деген.

Жолдас Баталовтың аталмыш мақаласындағы жаңылыстың тағы бірі – «Бөгенбайдың бес әйелінен туған он сегіз (I) ұлының бәрінен де тұқым бар», - деген мәлімдемесі. Мақала авторы осылай әйел, бала-жағынан Бөгенбай батырға алты әйелі, 18 ұлы болған, Бөгенбаймен тұстас қыпшақ Қошқарбай батырдың кейіпін берген.

«Атасын білмес, ұл болмас» дейді халық мақалы. Жоғарыда аты аталған Тұрсынбай Ералиев - Бөгенбай батырдың Тұраналы деген баласының ұрпағы. Ұлы бабасының әйелдері, балалары жайында осы кісі былай жазады: «... Бөгенбай өзі төрт қатын алған. Олардың есімдері: Баяу, Қамырқан, Лаба, Жәп... Бөгенбай батырдың он бір ұлы болған. Олардың есімдері: Тұраналы, Тұрымбет, Батырбек, Тасбақа (дұрысы - Тасыбек, - Қ.Н.), Жылқыбай, Айназар, Қайназар, Жаназар, Арғынбай, Шілдебай, Нарбай. Тоғыз ұлдың тұқымы 1923 жылғы аудандар құрылысында (Т. Ералиев сол жылдары Ерейментау ауданының бірінші болаткомы председателі болып қызмет атқарған адам) 500 үйдей, төрт ауылнай ел болды.» (Т. Ералиев, «Бөгенбай батыр туралы», «Әдебиет майданы», Н-9, 1934 ж.).

20-шы жылдар ішінде 500 үй, 32 ауыл құрған Бөгенбай батырдың ұрпақтарынан 1939 жылғы санақ қорытындысынан 255 үйдей қалғаны анықталады. 1970 жылғы өз іздестіруімізде Қазақстанның әр облыстарына тараған 300 семья бар екенін білдік.

Қанжығалы Бөгенбай батырға жапсырылып келген бұрыстықтар мен ескерілмей келген дұрыстықтардың мәні осылай.

Олай болса, Бөгенбай батыр туралы жоғарыда баяндалған дұрыстықтар кезінде неге айтылмаған, неге жазылмаған дейтін сұрақ туады. Осы батырдың ұрпақтарының бірі Саққұлақ-шешен: «Қолдаушың болмаса, қолдарыңды бекер ербеңдетпе» - деген екен. Сталинизм және тоқыраушылық дәуірде бүкіл қазақтың тарихын бұрмалап, ылайлағандардың төрт көзі түгел кезде Бөгенбай батыр туралы айтқаныңа құлақ салып, жазғаныңды елейтін кім болды? Бір мысал.

1978 жылы, февраль айында Алматыға бардым. Онда баруымның негізгі себебі - Бөгенбай батырдың өлгеніне 200 жыл толуына байланысты мәселені тиісті ғылыми орындар, редакцияларға құлаққағыс етумен қабат, Бөгенбай батырдың тарихи рөлі бүркемеде қалғаны туралы және төңірегінде пайда болған жаңсақтық пен жалған жапсырмалар жайында пікір алысу еді. Осы мақсатта ҚазССР Ғылым Академиясының Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография, М. Әуезов атындағы Әдебиет институттарының қызметкерлерімен тілдестім. Қазақ Совет Энциклопедиясының сол кездегі бас редакторы акад. Мұхаметжан Қаратаевтың да алдында болдым. Бірақ жарытып ешнәрсе тындыра алмадым. Не тындыруға болады, егер кездескенінен салқын жүз көрсетіп, естігеніңіз «иә», «солай ма еді?», «дұрыс екен» сияқты репликалар ғана болса. Тарих институтының Октябрге дейінгі ҚазССР тарихы бөліміндегі тарихшыларға Бөгенбай батырдың тағы бір ұрпағы - Шайсұлтан Олжабаевтың тарихи-әдеби жинақтар жазылған (араб әрпімен) 8 дәптерінің бетінде: «Атамның шежіресінде Бөгенбай батыр 1679 жылы туып, 1778 жылы өлген деп жазылған» деген нұсқаның өзін көрсеткен болатынмын. Сондағы тарихшы ғалымдар бұл деректі қалай пайдаланғаны маған белгісіз. Содан бері талай жылдың жүзі өтсе де, Бөгенбай батыр тарихына жасалған дұрыс өзгертулерді көре алмай келеміз. Бөгенбай мәселесі әлі бір орында тұрған тәрізді.

Ескерту: Ш. Олжабаевтың жинағында «атам шежіресіндегі» мәліметте атасы - Ералы Саққұлақұлы (1846, Ерейментау, 1932; Семей) Ал Саққұлақ (1800-1888) XIX ғасырда Арқа жеріне аты әйгілі - шешен, шежіреші, Шыңғыс Уәлиханов, Мұса Шорманов сияқты ойшыл адамдармен қарым-қатынаста болған. Жас Шоқанмен жүздескенде шешен сөзбен батасын берген.

Ұлы батыр бабасы Бөгенбайдың тарихын сақтаған атасы Саққұлақтың, тарихшы, ақын өз әкесі Ералының шежірелерін қолында мұра тұтқан Тұрсынбай Ералиев Бөгенбай батыр тарихын терең толғана повесть жазғанын, қанжығалы Жантай батырға арнаған тарихи поэмасының болғанын білемін. («Бөкеңнің жас жолбарыс жеткіншегі ауызынан жалын шыққан жас Жантай», Мағжан Жұмабаев «Батыр баян»). Осы туындыларының жарық көруін зор үмітпен күткендей едік. Түрсекеңнің 1972 жылы дүние салуымен қоса бұл үмітіміз де үзілді. 1973 жылы ҚСЭ-ның 2 томы шығып, ондағы екі Бөгенбай батыр туралы мақалаларды оқығанда, сан соққандай болдық. Т. Ералиевтың Бөгенбай, Жантай батырларға арнаған туындыларының жарық көрмеуіне, әрине, сталиндік қытымыр кезең мен тоқырау тұсындағы, лауазымды адамдардың өзімшілдік қызғаншақтығы кедергі жасаған болу керек.

Бөгенбай батырдың «ұсақ» ұрпақтары бергін ұлы бабасы жайында өз үлкендерінен естіген аңыз-тарихынан, ізденістерінен құрап жазған материалдарын газет-журнал редакцияларына беріп, әйгілі батырды шынайы қалың оқырман қауымға таныстыра бастады. Ерейментау аудандық «Прогресс» газеті бетінде Мұқанов Рахымжанның «Бөгенбай батыр», Досаев Молдахметтің «Легендарный Бөгенбай» мақалалары басылды. Қазақстан Россияға өз еркімен қосылғанына 250 жыл толуына байланысты Екібастұздың қалалық «Заветы Ильича» газетінде «Славный батыр Бөгенбай», Екібастұз аудандық «Алға» газетінде «Бөгенбай батыр» атты менің мақалаларым басылған болатын.

1978 жылы Алматыға барғанымда өзіммен бірге «Жер мен Ел» деп аталған мақалалар топтамасын ала барған едім. Олар Павлодар, Целиноград облыстары жеріндегі Бөгенбай батырдың жорықтарымен, қоныстарымен және өлген жерімен байланысты топономикалық материалдар болатын. «Білім және еңбек» журналының сол кездегі бас редакторы жаңылмасақ, Солтанбеков Р. деген азамат: «Біздің журналымызға осындай материал керек», - деп қуана өз қолымен қабылдаған еді. Сол материал аталмыш журналға басылмақ тұрсын, кейін ізін жоғалтып алдық.

«Жұлдыз» журналының редакциясында болғанымда, ондағы жазушы азаматтарға Бөгенбай батырдың өлгеніне 200 жыл толуына орай сол батыр жайында жаңа деректі материал дайындауға ниетті екенімді білдірдім. Журнал редакциясы құптады. Өз қолымдағы жартылай дайын материалды Алматыдағы үлкен кітапханалардың қорында сақталатын тарихи әдебиеттердегі Бөгенбай батыр дәуіріне жанасатын мәліметтерімен толықтырып, 15 күн сарылып отырып қолға алған...

ҰЛЫ БАТЫР ТУРАЛЫ СӨЗ

Қазақ халқы XVIII ғасырда сыртқы жаумен талай киянкесті шайқастарды басынан кешірген. Сол тарихи оқиғалардың бел ортасында болып, ұрыстарға қатынасқан ерлердің бірі - батыр, қолбасшы сардар, мемлекеттік қайраткер Бөгенбай батыр. Осы кітапта

Арал теңізінің шығысындағы Қарақұмында 1710 жылы болған Бүкілқазақтық құрылтайда Қазақ хандығының әскери күшіне отыз жасында сардар қолбасшы болып сайланған, қарт әкесі Ақша батырдың қолынан Қазақ мемлекетінің соғыс сарыала туын қабылдаған Бөгенбай батыр туралы.

XVIII ғасырдың 10 жылдарының басында Торфанға жорық жасап, Қазақ даласына ежелден көз тігіп келген Жоңғария феодалдарын орнынан тұрғызбай өз ұясында тасталқан етіп, Қазақ еліне жеңісті олжа келтірген Бөгенбай батыр туралы.

Содан он екі жыл өткенде ес жиып, күшін жинаған жоңғар ел басқыштары Қазақ елі үстіне «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп тарихта аты қалған алапат қиын-қыстау дәуір төндіргенде, үйсін Төле биге ұран тастаттырып қазақ жасақтарын жинастырған, оларды сол заманның соғыс жүргізу тәсіліне оқытқан, жасақ жауынгерлерін соғыс тәжірибесі мол, күші басым жауға төтеп беруге ынталандырған, Алтайдан кең танушы Дархан ұстаны алдырып, Ұлытауда болат құйдырып, қазақ жасақтарымен қаруландыру ісін ұйымдастырған Бөгенбай батыр туралы.

Жоңғария басқыншыларымен қырық жылдай дүркін-дүркін жасалған сұрапыл соғыста соңына ерген қолға өнеге көрсетіп, жұрттан бұрын найзасын жауға тіреген, болат қылышын оңды-солды сілтеп, жауға ойран салған, Бұланты, Аңырақай, Талқы асуында, Ерейменде, Алакөл маңында болған сұрапыл шайқастарда қазақ қолын ұлы жеңістерге жеткізген Бөгенбай батыр туралы.

Қазақ елі Орта жүзінің Россия мемлекетіне өз еркімен қосылуына ынта білдіріп, табанды түрде, ат салысқан, Орта жүздің хандары Әбілмәмбет пен Абылайды, билерін сол ұлы шешімге, икемге келтірген, Россия патшалығының елшісі А.И. Тевкелевтен көрсеткен қамқорлығы үшін алғыс алған Бөгенбай батыр туралы.

1756 жылы қытай боғды-хандары Жоңғарияны қыра жаулап алып, енді қазақ еліне ауыз салғанда, оның алдыңғы отрядтарын Талқыдан асырмай төтеп берген Бөгенбай батыр туралы.

«Жау жағадан алғанда, ит етектен алады», - деп Бұқар-жырау сөккен, Қырғыздың елбасқыш манаптары 1756 жылы Қытай мен Қоқан иелерінің итермелеуімен туысқан қазақ елінің Жетісу аймағын басып алғанда, Шабындының ішінде,

Қос айдарлы ұл кетті,
Қос тұлымды қыз кетті...

1757 жылы Қарабалта тұсында болған қазақ-қырғыз соғысында қазақ қолын жеңіске жеткізген Бөгенбай батыр туралы.

XVIII ғасырдың 60 жылдарының аяқ шамасында Қытай боғды-хандарының қысымынан жоңғарлардың қалдығы Қазақ даласымен Еділге өткенде, Еділ бойындағы тұранғұт қалмақтар (құба қалмақтар), керісінше, орыс патшасы қысымынан қаша қазақ елінің ішімен көшкенде, олардың зақымынан Орта жүз елін қорғап баққан,

Лабашы деген бір ерді,
Антыменен улатқан.
Еренжі мен Серенді
Тозғындатып шулатқан, -

(Бұқар-жырау)

ерлердің бірі болған Бөгенбай батыр туралы.

Бұқар, Үмбетей, Тәттіқара, Қожаберген, Бөрібай сынды жыраулар ерлік істерін жырлаған, талай ақындар өлеңдерінде атын ауызға алған Бөгенбай батыр туралы.

Туған отанын шексіз сүйе білген, отанының басына талай рет қауіп төнгенде жанын шүберекке түйіп, жарғақ құлағы жастыққа тимей бүкіл өмір жолын елінің азаттығына, елінің тыныштығына, елінің көркеюіне жұмсаған ер Бөгенбай батыр туралы сөз етеміз.

Бұқар, Үмбетей жыраулардың жырларында:

Қаздауысты Қазыбек,
Шақшақтан шыққан Жәнібек,
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай -
Орманнан көп Орта жүз,
Содан шыққан төрт тірек, -

деп бірауыздан аталатын тарихи тұлғалардың ішінде Бөгенбай батырды өзгеше атайды, оның өлімін өзгеше жоқтайды.

Жырау болсын, ақын болсын, шежіреші болсын - кім болмасын, Бөгенбай батырдың атына «қанжығалы» деген ұғымды қоса атайды: Қанжығалы Бөгенбай, Қанжығалы қарт Бөгенбай, немесе қарт қыран Қанжығалы, қарт Бөгенбай, - деп батырдың атын мақтаныпшен әсерлей атайды.

Осында айтылатын Қанжығалы, Бөгенбай батырдың ру басы, бабасы Толыбай батырдың лақап аты. Бұл есімнің пайда болуында терең тарихи сыр бар.

Арғынның кіші әйелі, Үйсін Дулат бидің қызы Момыннан туған тұңғышы Ақсофы. Ақсофыдан Толыбай мен Маябоз. Осы екі ағайынды жігіт бірінің жасы жиырмада, екіншісінің жасы он сегізде кезінде батырлықты көксерп Қаратаудан Түркімен жеріне кетеді. Түркімендер оларға патшасы Көроғлы шах теке-жәуміттерінің қасиеттерін сынай білетін және оларды дұрыс бағып-қағатын қызметші іздейтінін айтады. Толыбай мен Маябоз Көроғлы шахқа келіп бас ұрады. Көроғлы шах қазақ жігіттеріне хан сарайы маңында ұстататын аттарын сынатады. Толыбайдың сынауы хан ойындағы сынға сәйкес болып шығады. Толыбай шах қасында атбегілік қызметте қалады да, Маябоз Рыспатек миуасында жайылатын шахтың теке-жәуміттеріне бағуға кетеді...

Бірде Көроғлы Хорасан жұртына жорық жасап, оның раушан қаласы Қандағарды өзіне қаратады. Өз ордасына оралған жол үстінде жеңіске көңілі шаттанып келе жатқан Көроғлы қасындағы Толыбайдың басына өз жығасын (қалпағын) кигізіп: «Толыбай, хан жығасын кисең, сенде ханға ұқсар ма едің?» - деп әзіл етеді. Сол жыға Толыбайдың басында қалып қояды (қараның басына киілген нәрсе хан басына қайта киілмейді ғой). Елдеріне оралғанда ханның жығасын басына киген Толыбайды көрген жұрт: «Толыбай ханның

жығасын киіпті! Ханның жығасын киіпті! Ханның жығасын...» -деп шуласады. Осыдан Толыбай батырдың атына «Ханжығалы» деген лақап ат қосылады. Ақыр түбі бұл лақап Толыбай батырдан өрбіген ұрпақтың ру аты Қанжығалыға айналады. Бұл ат Орта жүз шежіресі, оның ішінде Арғын тайпасы құрамы шежіресіне жататын байырғы ру есімі болып тарихта қалады.

Сол Қанжығалы - Толыбайдан бастап Орта жүздің соңғы ханы Уәлиге қызмет еткен Бөгенбай батырдың балалары Тұраналы би мен Тұрымбет батырға дейін хандар қасында мемлекеттік қызмет атқару дәстүрлік салтқа айналады.

Қанжығалы - Толыбай батыр Көроғлы шах қолында жүрген тұста түрікмен қызына үйленеді. «Түрікменнен шықты Толыбай», - деп айтылатын жалған лақап содан болуға тиісті.

Хорасан жорығынан Көроғлы жеңіспен оралғанда, Толыбай батырдың тұңғышы дүниеге келеді. Қандағар шаһарының құрметіне Толыбай нәрестесіне Раушанбек деген ат қояды. Одан кейін Шиішбек деген баласын сүйеді.

Толыбай батыр осы Шиішбекті жасөспірім кезінде қазақ жеріне баратын бір керуенге қосып, Қаратаудағы атасы мен әжесіне сәлем беріп, амандықтарын біліп келуге жібереді. Сол сапардан келе жатқан тұста жол жиегінде жатқан қу бас сүйекті көрген Шиішбек түйе үстінен домалай түсіп, жылқының қу басын құшақтап: «Сені тұлпардың басы, - деп кім айтар? Мені Толыбай сыншының баласы,- деп кім айтар? » - деп жылапты...

Қанжығалы - Толыбай батыр мен Тобықты-Маябоз батыр (Ақтобық атының бәйгесіне Найманның жесір келіні Ақсұлуды алғаннан солай аталған) егде келгендерінде, «Есің барда, елің тап» - дегендей, ел жұртына оралады. Раушанбекті Көроғлы шах өз қасына алып қалады.

Бұл күнде Өзбекстан жерінде өзбек халқы құрамында жүрген Қанжығалылар - сол Раушанбектің ұрпақтары. Әкесімен бірге Қазақстан жеріне оралған Шиішбектің (қазақ айтуында Іпшек атанған) Есен мен Бозым балаларынан қазақстандық қанжығалылар тарайды. Олар Октябрь революциясына дейін сегіз болыстық ел құрайды.

Орыс патшасы Борис Годунов қолына түскен қазақ ханының нәсілі Ораз-Мұхамметті Ока бойындағы мешер татарлар жұртына хан етіп тағайындап, Ока өзені жағасында оған хан Ордасы Кермен - Шахарды (Қасым қаласын) салдырады. 1600 жылы Ораз-Мұхаммет хан ордасына еніп, мәжіліс құрғанда, оның тағының екі жағында қазақ елінен алдырған уәзірлері отырады. Тақтың оң, маймана жағында жалайыр Қадырғали бек пен Маңғыт Саманай бек отырса, сол, майсара жағында Арғын Шиішбек пен Қыпшақ Тоқайбек отырады (Қараңыз Шоқан Уәлиханов, шығыс жинағы. 1-т, 1961, 157 б.).

Ішпектің Есен деп аталатын баласынан Қармыс, Қамбар, Жапар тарайды. Жапардан Жиес, бұдан Тілеу абыз, Тілеуден Әлдеуін, Анда, Жиенбай, Шағалақ.

Ер-Есім хан көңіліне жақпаған туысы Тұрсынды өлтіріп, Ташкент хандығы билігін қазақтың он екі батыр-билерінің басқаруына бергенде, олардың құрамында қанжығалы Әлдеуін батыр мен тобықты Сары батыр болады. Сары батырдың Тұрсын ханның қызына үйленгені шежіре-тарихта жазылған.

Әлдеуіннің балалары: Қошқар батыр мен жыраулар Алатауға теңеп атаған Ақша батыр. Тәуке ханның тұсында Ақша батыр Қазақ хандығының 80 мың қолын бастайтын сардары, Қошқар батыр Үргеніш ханы қолында қарақалпақ әскеріне қолбасшы болады. Көне заманнан басталатын қолбасшылық іс Қанжығалы Бөгенбай батырға келіп тіреледі.

Ақшаның қазақ елінің әскер басы міндетін атқаруы Жәдек хан тұсында басталған. 1680 жылы Тәуке әкесінің тағына келгенде Ақша батыр қазақ қарулы күшінің қолбасшысы болып қалады. Тап сол 1680 жылы Ақшаның ұлдан үшішпі баласы дүниеге келеді. Оның балаларының есімін туған жерінің атына сәйкес қоятын әдеті болған. Ол хан Ордасы - Түркістан қаласында туған, тұңғыш ұлын - Қалабай, Билікөлде дүниеге

келген ортаншысын Көлбай, Бөген өзені жағасында күзекте отырғанда көрген баласын Бөгенбай деп атаған.

Ақша батырдың екі қызы болған екен. Үлкені Кіші жүз тама руынан шыққан - Есет батырға ұзатылған. Кенжесі Қаракөз - кердері Қанболат батырға шыққан. «Ақтабан шұбырынды» кезіндегі Еділ қалмақтарымен шайқастардың бірінде Қанболат мерт болады.

Бөгенбай батырдың балалық шағы жөнінде ел аузында мынандай аңыз сақталған, Батырдың - анасы - Сандық бәйбішенің төркін жұрты қоңырат. Ол Бөгенбайды сәби кезінде бөтен көзден жасырып ұстаған. Бөгенбай өсіп, ойын баласына айналған кезде оның көйлегі мен шалбарын қоса тігіп кигізеді екен. Бұл баласының алысып-жұлысып денесі кызған шақта көйлегін шешіп тастамауына жасаған шарасы екен. Өйткені, Бөгенбайдың сәби күнінен бастап желкесінен құйымшағына дейін созылған жалсымақ түгі болыпты. Анасының бөтен көзден сақтағысы келгені, оның осы бір өзгешелігі екен.

Хан ордасы маңында қыстайтын Ақша батырдың ауылы бір жыл жазда қалың елмен бірге жайлауға Торғай алқабына кетеді. Сол жолы Өлкейек өзенінің бойын жайлап кайтады. Туған жерін - Қаратаудың сайлары мен адырларын сағынған Көлбай мен Бөгенбай құнандарына мініп, тау аралап кетеді. Бір сайға жетіп ондағы орман ішіндегі ағапқа құнандарын байлап, өздері жидек іздейді. Терең сайдан тауға шығып, ауылдарын көрмек үшін биікке өрмелейді. Адымы ұзындау Көлбай алға кетеді. Бір мезетте Көлбайдың: «Бөкеш» - деп шыңғырғанынан шошып кеткен Бөгенбай дауыс шыққан жаққа қараса ағасының қаратастың үстінде қалшып бір нүктеге қадала қарап тұрғанын көреді. Бөгенбай оның қасына еңтіге басып келгенде. Көлбайға қарай ирелендеп жылжыған сұп-сұр білектей Қаратаудың көржыланын байқап қалады. Көздерін Көлбайға қадаған жылан Бөгенбайдың жақын келгенін сезбейді. Сол кезде ол бір тасты ала сала жыланға жіберіп қалады. Желкесін тас қиған жылан шұбар бауырын төңкеріп, денесін жиырып алып шиыршық атпақшы болады. Бөгенбай енді бір үлкенірек тасты екі қолымен көтеріп, жиырыла қалған жыланның үстінен соғады. Ол қимылдауын қойған кезде Бөгенбай сұлық қалған ағасының жүзіне қарайды. Көлбай! - деп иығынан түрткенде ғана ол есін жияды.

Балалар жүгіріп құнандарын байлаған ағашқа келсе, оның бірі шешіліп, екіншісі тізгінін үзіп кеткен екен. Ауылдарына жаяу қайтады.

Екі құнанның шылбырын шұбатып, ертоқымдарымен жылқыға келіп қосылғанын көрген жылқышы Жанайдар балалар кеткен жаққа қарай шаба жөнеледі. Ол таудың бөктерінде бір отырып, бір жүріп тәлтіректеп келе жатқан екі балаға қарсы жолығып бірін алдына, екіншісін артына отырғызып анасының қолына әкеп тапсырады.

Бөгенбай анасы Сандық бәйбішеге болған оқиғаның мән-жайын апыл-құпыл айтып жеткізеді. Сонда ол он екі жасар Бөгенбайды бауырына қарай қысып, алдында мелшиіп тұрған Көлбайға: «Жылан, арбаған, құлыным-ай! Жылан арбаған кісінің басынан бақыты кетеді деуші еді, уа, тәңірім, байғұс баламды сондай пәлеңнен сақтай гөр? Өмірің ініңнің көлеңкесінде өтпесе, игі еді- деп жылаған екен.

Мемлекеттік істен қолы босамаған Ақша батыр екі баласының тәрбиесін түгелдей нөкері Жанайдарға жүктесе керек. Ол Көлбай мен Бөгенбайды алдымен ат ойындарына үйретіп, тақымдарын қатайтады. Олар «ат құлағымен ойнайтын» дәрежеге жеткенде жауға қарсы қару қолдану әдісіне үйретеді. Жанайдар қамқорындағы балаларды бұдан соң садақ тартуға машықтандырады. Ақша батырдың екі баласы осылай Жанайдардың көмегімен соғыс әдісіне үйреніп, сарбаздық тәрбие алады.

Екеуі өрімдей жігіт бола бастағанда, Көлбай Жанайдарға көмекші болып, әкесінің шаруашылығына араласады. Бөгенбайды әкесі Ташкент қаласындағы сарбаздар мектебіне оқуға береді. Сол оқудан ол үйіне 23 жасында оралады.

Әдемі жүзіне жіңішке сұлу мұрты жарасқан, бойшаң, иықты келген, сол жақ беліне күміс сапты қылыш, оң жағына садақ қорамсағын ілген, арқасына жебе оқшантайын асынған, ерінің қасына дулығысы мен қалқанын ілген, кеудесінде жалтыраған екі шоры бар кара елтірі бөркін сәл төмен қарай баса киген жас батыр Бөгенбай жұрт көзіне түсе бастайды. Ақша баласын қасына Түркістанға алып, онда оған жүзбасы әскери қызметін жүктейді. Қаратаудың батыс бөктерін қоныс ететін тарақты руының бас батыры Байқозының қызы Баяуды Бөгенбайға айттырып құда түседі. Ол 25 жасында әке болып, тұңғышы Тұралыны аталары Ақша мен Байқозыға сүйдіреді.

Қанжығалы Бөгенбай батырдың ерлік істері XVIII ғасырдың тарихи оқиғаларымен бірге басталады. Осы ғасырдың бірінші онжылдығында қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайы қандай болды? Бұл жайында Қазақ ССР тарихы кітабында былай делінеді: «XVIII ғасырдың ең басынан бастап қазақ хандықтары сыртқы саяси жағдайдан одан әрі шиеленіскен ауыр күйзелістерге ұшырады. Тәуке хан феодалдық өзара тартыстарды уақытша тыйып, үш жүздің үшеуінде де тыныштықты қалпына келтірді. Осы арқылы қазақ руларының қоныстарын сыртқы шапқыншылардан қауіпсіздендіре алған елі... Алайда, сұлтандардың өз алдына оқшауланып, билік үшін күресуі көп ұзамай бірлікті бұзды. Ал мұны көршілер дереу пайдаланды». (Қазақ ССР тарихы, 1982, 14-15 бб).

XVIII ғасырдың бас кезіндегі қазақ елінің мүшкіл халін Шоқан да өз еңбектерінде сипаттаған. Ол былай жазады: «XVIII ғасырдың алғашқы он жылдығы кырғыз (қазақ - Қ.Н.) халқының өміріндегі сұмдық оқиға болды. Жоңғар, Еділ қалмақтары, Жайық қазақ-орыстары мен башқұрттар жан-жақтан олардың ұлыстарын талқандап, малын айдап алып, тұтас семьяларымен тұтқынға әкетіп отырды». (Сонда, 166).

1708 жылы Ресей патшалығы ішінде болған қысым әсерінен Дон өзені бойындағы қазақ-орыстардан бөлініп шыққан қауым Жайық өзенінің арғы бетіне келіп тіреледі. Жайықтың шығыс өңірінде жайлауда отырған қазақ-елдеріне қазақ-орыстар дүркін-дүркін шабуыл жасап, қазақтардың мал-мүлкін тонап, Кіші жүз елінің мазасын кетіреді. Олардан қысым көрген Кіші жүздің ру басшылары Түркістанға, Тәуке ханға кісілерін шаптырып көмек сұрайды. Хан ордасында жедел жорық қолы дайындалып, Жайыққа әскер күші жіберіледі. Сол қолды басқаруға Тәуке хан өз қасындағы Абдолла сұлтанның (Ташкентке хан болған Тұрсынның баласы) баласы Әбілхайыр мен Бөгенбайды тағайындайды. Екі батыр бастаған қол қазақ-орыстарды талқандап, Еділден өткізіп, хан тапсырмасын шұғыл орындап ордаға оралады.

Кейін, көп жылдар өтіп, Бөгенбай батыр дүние салғанда, оның өліміне арнаған жоқтау жырларының бірінде Үмбетей жырау Бөгенбай батырдың сол жорығын еске алып:

Шалғыны жылқы таптырмас,

Балығы суға жаптырмас.

Балдырғаны білектей,

Бүлдіргені бүйректей.

Бөденесі үйректей.

Шортаны тайдай тулаған,

Маралы қойдай шулаған,

Ұзыны шексіз, ені алыс.

Еділден өттің, Бөгенбай! - деп жырлаған екен.

Өткен, XVIII ғасырдың бірінші он жылдығы аяқталар қарсаңында қазақ халқының басына қатерлі қауіп енді Шығыстан, мықты әскер күші бар, соғысқұмар феодалдық Жоңғария хандығы жағынан төнеді. Сол кезең туралы тарих кітабында: «Қазақ хандықтары мен Жоңғар хандығы арасындағы қақтығыс бірден-бірге шиеленіскен және қантөгісті күреске айналады... Жоңғар феодалдары қазақтарды жеңген үстіне жеңіп, адамдары мен малын айдап әкетіп, жайылымдары мен мал-мүлкін тартып алып, кейде

түгелдей бір рулар мен ауыларды қырып кетіп отырады. Толассыз сыртқы соқтығыстар мен ішкі алауыздықтар ыдыратып әлсіздендірген қазақ халқы бұл уақытта адам айтқызыз апаттар, жоқшылықтарға душар болады.

Жоңғар әскерлерінің Қазақстан жерін басып кірген ірі әрекеті 1710-1711 жылдары болды. Оның халықтың жанына қанша батқандығы 1710 жылы Қаракұмда қазақ жүздері өкілдерінің жиналысы-шақырылғанына қарап білуге болады. Бұл жиынға жасақтың басшысы болып Бөгенбай батыр сайланды, - делінген (Қазақ ССР тарихы бес томдық, Ш-т., А., 1982. 15-16 бб).

Қазақ Қаракұмында 1710 жылы өткен Бүкілқазақтық Құрылтайдың барысы, шешімдері орыс тарихшыларының еңбектерінде де орын алған.

Я. Гавердовский: «Егер... өздерінің қорқақтығын көрсетіп ... қонтайшының мейірімділігін паналауды ұсынды. Басқалары үй-күйін тастап, Еділдің сыртына қашып барып жан сақтағысы келді, ал енді біреулері қоян секілді жан-жаққа бытырап кетпекші болды, талайы толқып жүрді, бірақ сол кезде ерлігімен әйгілі болған ру басы Бөгенбай мұндай әрекеттердің бәрін тыйды», - деп жазады (Қаз ССР тарихы, бес томдық, Ш т., 1982,10 б.).

В.Витевский: «П.Н. Рычков в своей «Оренбургской истории» (т.1 с. 130-133) замечает что ... «киргизцы (қазақтар, - Қ.Н.) около 1710 года решались было искать защиту русского царя, но изветстный киргизский (қазақтың - Қ.Н.) батыр и старшина Букенбай (Бөгенбай, - Қ.Н.) на сейме (құрылтайда, - Қ.Н.) в Кара-Кумах склонил народ к нападению на калмыков (жоңғарларға, - Қ.Н.) Букен-бай был избран в предводители восставших киргизов (қазақтардың, - Қ.Н.), а ханское достоинство было вручено Абул-хаир. Калмыки действительно побеждены благодаря ловкости и изворотливости батыра», - деп жазып, Гавердовскийдің деректерін толықтыра түседі. В.Н. Витевский «Политика Петра I по отношению к Средней Азии» (с. 134-135)

Қайсыбір тарихшылар В. Витевский жазбасында аталатын Әбілхайыр туралы дерек Кіші жүзге хан болған Әбілхайырмен уақыт мезгілі сәйкес келмейді делініп, Витевскийдің осы деректерін елегісі келмейді. Бірақ шындықты бұрмалай алмайсың, онымен келіспесе болмайды. Бұл Кіші жүзге хан болған, Хиуа ханы Айшуақ ханның ұрпағы Әбілхайыр сұлтан жайында емес, жоғарыда айтылған, Тәуке хан қолында болған Абдолла сұлтанның баласы, Ташкент ханы Тұрсынның немересі туралы айтылған дерек. Құрақұмда өткен сол құрылтайда Әбілхайыр сұлтан Тәуке ханның орнына хан сайланған жоқ. Өйткені, Тәуке хан Құрылтай жиналысынан кейін 5 жылдан соң, 1715 жылы дүние салған. Онда әскер басы хан сайланғаны туралы айтылады. Қазақ хандығында сол жылдарға дейін Иран патшалығындағы әскер басын тағайындау үлгісінде мемлекеттік қарулы күшті басқаруда екі бастық сайланатын болған: бірі хан әулетінен -мүқадамаш лашкари, екіншісі қарадан - сардари. Витевский жазбасында аталған Құрылтайға Қазақ хандығының қарулы күшіне қолбасшы болып сайланған Әбілхайыр сұлтан мен Бөгенбай батырдың әскери лауазымдарын осылай ұғынған дұрыс болар.

Осында аталған Әбілхайыр сұлтан туралы тағы бір қосымша түсінік. Тәуке хан 1715 жылы өлген соң, оның тағына үлкен баласы Болат сұлтан отырған. Сол себепті хандық ел басқаруда өзгеріс болған: Ұлы жүзге Құдайменді сұлтанның (Тәукенің ағасының) баласы Қайып, Орта жүзге Болаттың інісі Сәмеке, Кіші жүзге Абылай (Тәукенің інісінің баласы) хан болып тағайындалған.

Қайып ханның орнына 1721 жылы Ұлы жүз жұрты жоғарыда аталған Әбілхайыр сұлтанды Ордабасы тауы маңында (А. Левшин бойынша) өздеріне хан көтерген. Бұл хан 1730 (1731) жылы болған Аңырақай соғысында мерт болып, өлген. Мұның орнына інісі Жолбарыс сұлтан хан болған. Қожа-Ахмет Яссауи ғимаратында қойылған ағайынды осы екі ханның сүйектері. Кіші жүзге хан болған Әбілхайырдың зираты Торғайдағы Өлкейек өзені жағасында (Шоқан, шығ. Жинағы, Ш т., А., 1964, 31 б).

Қарақұмда болған Құрылтай алдында қазақ хандығының 80 мыңға тарта жауынгерлеріне сардар қолбасшы болып сайланған Бөгенбай батыр қарт әкесі Ақша батырдың қолынан Қазақ мемлекетінің әскери сарыала туын сардарлық бағананы қабылдайды, жалынды сөз сөйлейді. А. Диваев: «Оның жалынды шақыруынан кейін жиналысқа қатысушылар «қасық қаны қалғанша бірін-бірі бір ауыздан қорғауға, күш біріктіруге» ұйғарады. Ант берілгеннен кейін «жұрттың бәрі дұға қылып, құрбандыққа шалған ақбоз аттың етін жеп, өз одақтарының мызғымайтынын көрсетті», - деп жазған екен (Қазақ ССР тарихы, Ш т, 1982, 16 б.)

Қарақұм Құрылтайындағы патриоттық рухтың, қазақ жүздерінің күш біріктіруі арқасында Бөгенбай батырдың басқаруындағы халық жасақтарының қолдары 1711 жылғы жоңғарлармен соғыста үлкен жеңіске жетеді. Айырылып қалған қоныстарын қайтарып алып қана қоймай, жоңғар билеушілерінің жерлеріне кіріп, Торфанда жауды тас-талқан етіп жеңіп, көп олжамен оралады.

Бөгенбай батырдың сол соғыста көрсеткен қолбасшылық ерлігін Үмбетей жырау:

Темір жұмсап оқ атқан
Қорғасындай Бөгенбай.
Құбыла көшкен байтақтың,
Ордасындай Бөгенбай.
Қолтығы ала бұғының,
Пәйкесіндей Бөгенбай.
Жалаң қия жерлерден,
Жазбай жүріп түлкі алған.
Білегі жуан бүркіттің,
Тегеурініндей Бөгенбай.
Тауырлығын тура кесіп,
Торфанды алды Бөгенбай.
Кекіл-жалы суылдап,
Кер арғымақ астында
Бөгенбай Талқыдан аса шапқанды
Құдиган үйрек мойынды
Құлан тұяқ көкше атпен
Құлжадан Жантай асқанда.
Мәмбеттің ұлы ер Атан
Жау сауырын басқанда, - деп суреттейді.

Қазақ жауынгерлерінің қанымен, ерлердің ерлігімен орнатылған тыныштық көпке созылмайды. Есін жинаған жоңғарлар 1717, 1718 жылдар ішінде қазақ жеріне шабуылдарын тағы қайталайды. Қайып ханмен Әбілхайыр сұлтан басқарған Ұлы жүздің 30 мың қолы жоңғарларға жеке жасаған жорық жолында, Аякөз өзені маңында жаудан күйрей жеңіледі.

Өзінің даңқын арттыру мақсатында жасаған соғыстан Қайып ханның жоңғарлардан күйрей жеңілуі, оның қара басына қырсық болады. Басқа жүздердің хан-сұлтандары Қайыптан хан тағынан кетуді талап етеді. Оған қарсы Үлкен хан ордасында топтар туады. Ол арқа сүйер тіректі орыс патшасы І Петрден іздейді. Абылай сол себепті Қайыпты өлтіреді де, ол қанішер Абылай атанады. Хан сарайындағы алты би қанішер Абылайды қазақ жерінен мәңгілікке кетуге үкім шығарады. Ол балалары Уәли, Балқи сұлтандарды қазақ жерінде қалдырып, өзі Алтайдағы хандардың - нағашыларының панасына кете барады.

Қанішер Абылайдың орнына Кіші жүзге хан етіп сайлауға оның үлкен баласы Көркем Уәлиді ұйғарды. Жайық жаққа жайлауға кеткен Кіші жүз елдеріне өзін олардың ханы етіп хабарлауға бара жатқан жолында Көркем Уәли қаза табады. Башқұрттарды шауып

келе жатқан Еділ қалмақтарының қолына кездеседі. Олар ханды қорғаушы кішкене жасақты тып-типыл етіп жойып, Уәлиді өлтіреді. Ханның ханымдары мен дүние мүлкін олжа етеді. Жеңіс пен бозаға мас болған қалмақтар ұйқыға кеткенде, Уәлидің бір құлы оның тоғыз жасар баласы Әбілмансұрды шапанының астына тығып, түн жамылып жаяу-жалпылап Мұғажар тауларының ішіне алып кетеді. Одан әрі Өлкейек бойында жайлауда отырған Орта жүз ханы ордасына бет алады.

Қалған құлдар Көркем Уәли сұлтанның өлі денесін Түркістанға жеткізбекші болады. Бірақ шіріп, аға бастаған денені құлдар Үстірт даласына көмеді. Ашыққан құлдардың өздері де ажал табады.

Бұл қаралы хабарды Түркістаннан бұрын Үргеніш естиді. Оның ханы Әйіп қолында әскер басы болып жүрген Әбіхайыр сұлтанды (Жиуа ханы болған Айшуақтың немересін, Өз-Жәнібек ханның Сүйік деп аталатын баласының нәсілінен шыққан сұлтанды) қазақтың Кіші жүз еліне барып өзін оларға хан етіп хабарлауға итермелейді. Бұл оқиға 1719 жылы болады. Тарихта бұл Әбілхайырдың «қазақ хандығына мұрагерсіздікпен келді» делінуі және оны 1745 жылы Ондан сұлтан нәсілінен шыққан Барақтың өлтіру себептері осыдан. Содан кейін сұлтан көкжал Барақ атанған.

Сол уақыттарда Жоңғария хандығының қонтажысы Цебень-Равдан-Батор да өліп, оның тағына кіші баласы Галдан-Церен (қазақтар Қалдан-Серен, жай ғана Қалдан деп атаған) келеді. Оның да сыртқы саясаты - Жоңғарияның батысы мен шектес көпшелі елдердің жайылымдарын басып алып, өз иеліктерін жасау, оған тағы шабуыл жасап, он жыл бұрын қазақтарда кеткен кекті қайтарып, оларды құл ету мақсатында болады. Галдан-Церен Жоңғарияның екі жерінде, Ургада және Торфанда мол қарулы күш жинайды. Жоңғар қолы ішінде мылтықпен қаруланған жасақтар, зеңбіректер болады. Қазақ елінің үстіне тағы қараңғы түнек жиналып, қоюлана бастайды.

1723 жылдың көктемінде жоңғардың қалың қолы қазақ хандығының шығысына екі жақтан құйылды. Галдан-Цереннің ағасы Галдан-Дорджи зайсан (қазақтар Уса-Серен деп атаған) басқарған жоңғар қолы қазақ жеріне Тарбағатай, Сауыр жоталарының арғы бетінен келді. Галдан-Цереннің немере інісі Цевтен нойон (қазақтар Сейтен деп атаған) қолы Торфаннан шығып, Жоңғар қақпасымен өтіп, қазақ жеріне енеді. Жоңғардың екі қолы Итішпес-Алакөл маңында тоғысып, біріккен айбарлы күшке айналады.

Уса-Серен бастаған жоңғар қолы Тарбағатай, Сауыр бөктерлерін қоныс еткен керей-уақ елдерін шапқанда, бұл рудың Қостарлы атасының елін түгелдей тұтқын етіп, өз жерлеріне құлдыққа айдайды.

Сол заманның адамы, сол қайғылы оқиғалардың куәгері керей Қожаберген жырау жау қолына түсіп, қырғынға ұшыраған елінің басына түскен қасіретін шақты:

Тарбағатай, Сауырдан көш келеді,
Көш ішінде көп арғымақ бос келеді.
Батырлардан айырылған жаман екен,
Қара көзден мөлтілдеп жас келеді, — деп зарлаған екен.

Тарбағатайдан қаша көшкен елдерді алдарына салып, жоңғардың ауыр қолы Жетісуға жетеді. Бұл жерлерді қоныс еткен, үйсіннің дулат, албан елдерін керей-уақтармен қоса ысыра шабады. Бұларға Шу мен Талас өзендері аралығындағы Шапырашты, Сіргелі руларының елдері қосылады. Қаратауға жеткенше жаудан қашқан елдер үлкен қайғы-қасіретке ұшырайды. Балқаштың батыс жағасында жайлауда отырған Төле биді төңіректеген Жаныс, Жалайыр руларының елдері жау көзіне түспей, қалтарыста, Хантау, Желтаулардың қойнауларына тығылып, босудан аман қалады.

Арттарынан жоңғарлықтар қуған қалың ел Қаратауға жеткенде қақ айырылып екіге бөлінеді. Керей мен Уақ Қаратауды Шығыс бөктерінен айналып ежелгі қала Сауранға жетіп, ондағы Кіші жүз ханы ордасын паналауды ойлайды. Бірақ Хан ордасы өз жүзімен

бірге Жайыққа жайлауға кеткен болып шығады. Керей-уақ «Сауран айналып», Кіші жүз елін пана етуге Жайық Жаққа ауып кете барады.

Үйсін елдері Қаратаудың Боралдай өзені тұсындағы асудан асып, арна бойлап төмен түседі. Көктемде қатты тасыған Боралдай, Бөген, Шаян өзендерінен көптеген адамдар мен малдарынан айырылады. Ақыры Түркістанға, хан ордасына жетеді. Халық жау қаһарынан хандардың өздері қорқып, туыстас Үргеніш хандарының панасына қашқандарын көреді. Сенімі сөнген халықта Түркістан мен Сырдария аралығында орналасқан көлдер тобы Алқакөлде сұлай құлағаннан басқа ештеңе қалмайды.

Сол кезде Түркістандағы хан ордасын күзету кезегінде тұрған найман қолы қаракерей Қабанбай батырдың басқаруымен Боралдай жотасының қыр арқасында жауды өзіне қарай тартып алдарқатады. Жоңғарлар Асы өзенінің бойымен асуға өрмелегенде, Қабанбай батыр аянбай қарсылық көрсетеді. Төмен жылжып, Арыс аңғарына түскен тұста да жоңғар қолымен жағаласып, уақыт ұтады. Жаудан қашқан елдің ес жинап, Сырдарияның арғы бетіне өтуіне жағдай туғызады. Шұбаған ел Бұхар, Хиуа хандарына барып паналайды. Қайсыбірінің Каспий теңізінен өтіп, Қарыс-Қозарға (Өзірбайжан) жеткендері де болыпты.

Жоңғар қолының оң қанаты Түркістанға орнап, сол қанаты Ташкент барып тіреледі. Тарихта «Ақтабан шұбырынды. Алқакөл сұлама» деп аталатын көп жылға созылған кезең қазақ халқының басына ауыр қасірет алып келді.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» алапат кезеңі басталғаннан кейін үш-төрт жылға дейін жан-жаққа быт-шыт боп ыдыраған қазақ елдерінің басын қосып, «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып», Тарбағатайдан Сырдарияға дейінгі байтақты басып алған жауға тойтарыс беруге ешқандай мүмкіндік болмайды.

Еділ бойындағы қалмақтардың ханы Аюкенің қалың қолы Жайықтан өтіп, қазақ жеріне енген туыстары жоңғарлармен қосылуды мақсат тұтты. Қалмақ билеушілері Церен-Дондоб, Доржи Назаровтар басқарған қалмақ қолымен Кіші жүз ханы Әбілхайыр күшті соғыс жүргізді. Ол басқарған қазақ-қарақалпақтың 30 мың қолы Аюке ханның күшіне қарсы тұрады. Тіпті Жайықтың арғы беті мен Еділ аралығында жайлауға келген қалмақ жұртына қауіп туғызады. Олардың наместнигі Церен-Дондоб Астрахань губернаторы А.Волынскийге қазақтардың 30 мың қолмен қалмақтарға қарсы соғыс ашып, олардың көшіп-қонып жүрген жерлерін жаулап алғысы келетіндігі жөнінде жазған. Астрахань губернаторы Еділ қалмақтары басшыларына өздері қазақтарға тиіспеулерін ескерткен. Бұл шешім қазақтарға үлкен пайдасын келтірген. Жоңғар қонтайшалары мен Еділ қалмақтарының бірігіп қазақтарды қанды қыспаққа алып, елі мен жеріне иелігінен біржола айырамыз деген жоспарлары іске аспай қалады. Бұл қазақ халқына үлкен жеңілдік болды. Ес жиып, қол құрап, Отанын азат ету күресіне дайындалуға қолайлы кезең туады.

«Ақтабан шұбырындының» сол қауіп-қатерлі жылдарында Бөгенбай бас болып Орта жүздің батырлары Есіл, Торғай, Тобыл өңірлерін жазда жайлап, қыста қыстап қалған өз жүзінің найза ұстап, садақ тарта алатын адамдарын түгелдей жасаққа жинап, ел ішінен темір атулы зат-саймандарды жиыстырады. Қазақ ұсталары олардан қару құралдарын соғады. Орта жүз жасағы жаумен айкасуға дайындықта болады.

Олардың соғысқа әзірленіп жатқанын естіген жоңғар басқыншылары қазақ жасақтарын «нәресте кезінде жойып» жібермек үшін, Түркістаннан Арқаға қарай беттеп шығады. Торғай даласының оңтүстік-шығыс жағында, Бұланты және Бөленті өзендерінің жағасында (кейін «Қалмақ қырылған» деп аталған) Қарасиыр дейтін жерде Орта жүздің қолы жоңғар басқыншыларына тойтара соққы береді. Жоңғарлар Балқашқа қарай тымтырақай болып қашады. Қазақтар оларды шабақтай қуып, бірталайын кырады. Осы алғашқы жеңіске жеткеннен кейін қазақтардың еңсесі көтеріліп, жігерлене түседі. Ендігі

міндет - үш жүз қолдарының басын қосып, қазақ елінің оңтүстігі мен шығысындағы жерлерін жау тобырынан азат ету болады.

Бұл оқиға 1726 жылдың жазында болады. 1727 жылы Болат хан өледі. Оның тағына үлкен баласы Әбілмәмбет сұлтан хан болып отырады. Жоңғарлардан бос қалған Түркістанға қазақ хандары оралады. Осы жылы Еділ қалмақтарының ханы Аюке өледі.

1728 жылдың күзінде Орта жүз ханы Сәмеке мен Кіші жүз ханы Әбілхайыр Еділ қалмақтары басшыларына елшілерін жіберіп, икемге келтіреді. Олармен бітім жасасады. Сөйтіп, қазақ хандары өздерін батыс жақтан қауіпсіздендіріп алып, енді ұйымдасқан басым соққыны жоңғар басқыншыларына қарсы бағыттамақ болады.

ҚАНЖЫҒАЛЫ Бөгенбай мен Қара-керей Қабанбай батырлар өз қарамағындағы қолдарды қосып, ел ішіне еңсере енген жаумен жағаласуды ойлайды. Бірақ күші басым жоңғарларға әлдерінің келмейтінін біледі. Олар өздерінің шағын қолын қырып тастайды деп қауіптенеді. Сондықтан да қазақ жерін азат ету жолындағы күресте Үш жүздің қолын біріктіргенде ғана табысқа жететіндеріне сенеді.

Қазақ халқының ежелден сақтап келген дәстүрі - хандардан гөрі, оның қасындағы өздерінің қараша билерінің ақылы мен ұйғарымын бұлжытпай орындау болған. «Ақтабан шұбырынды» алапатының қысылшаң қысымынан ыдырап кеткен жүздердің басын қайтадан қосу әрине, оңайға түспеген. Сол бір кезеңде бүкіл қазақ жұртына ұран салғандай жігерлі, айтқанын жұрт бұлжытпай орындайтын зор беделді адам қажет болған. Ел үйсін Төле биге тоқтайды. Оны іздеп шыққан Бөгенбай батыр, мың қолын соңынан ертіп Торғайдан Ырғыз түсіп, одан Шудың аяғына жетіп, өзенді өрлей Бетпақтан өткен. Хан тауының (Ұлы жүз ханының жайлауы) тұсына келгенде, Бөгенбай батыр қолын өзен бойында қалдырып, өзі нөкерлері Жантай мен Атан батырларды ертіп, Төле бидің ауылын іздеп кеткен.

БӨГЕНБАЙ батыр мен Төле би қазақ жеріне батпанда енген жоңғар басқыншыларынан Жегісуды, Аякөз бен Алакөл өңірлерін, Тарбағатай мен Сауыр бөктерлерін азат ету үшін және Бұланты соғысында жеңілген кекті жоңғар контайшыларының қайтармай қоймайтынын еске алып, олардың келесі шабуылына төтеп беру үшін үш жүздің әскери қолын қайта құру шешіміне келеді. Әр жүз жасақтарын қазақ даласының кіндігі болып есептелетін Арғанаты тауына (ол кезде Ұлытау алабы түгелдей осылай аталған) келесі ит жылының (1730) көктемінде жиналу ұйғарымына келеді. Сырдың арғы жағына кеткен Ұлы жүз, Жайықта бекіп қалған Кіші жүз, Есіл мен Тобыл аралығын қыстап қалған Орта жүз елдеріне: «Ит жылының көктемінде Арғанатыға жинал», «Арғанатыға...» деген ұран жайылған.

Сол жыл туып, жер көгеріп, өзен-сулардың тасқыны басылған кезде, Ұлытауға жан-жақтан лек-лек болып жасақтар жинала бастайды. Орта жүз жасақтары бұрынырақ жиналады. Кыпшақтан ұйымдасқан қолды әйгілі ер Қошқарбай, қоңыраттарды - Көктінұлы, Барақ, Кебек батырлар, найман қолын Қаракерей Қабанбай, «екі шекті», «тоқал арғындар» жасақтарын Шақшақ ұлы Жәнібек, «бес мейрамнан» жиналғандарды айдабол Толыбай, қаракесек Жарылғап батырлар, атығай мен қарауылдың жасағын Жәпек, бәсентиіндерді сырым Малайсары, канжығалыларды Бөгенбай батырдың өзі, оған ерген нөкері Жантай, Сейітқұл, Атан бастап келеді.

Жоңғар басқыншыларынан қашып, Кіші жүзге барып қосылған керей мен уақ ол жақта Еділ бойындағы қалмақтардың шабуылына тағы ұшырайды. Басқыншылардың жан-жақтан шапқан шабысынан мезі болған бұл ел енді Жайықтан Торғайды бет алып көшеді. Өзіне нәсілдес Орта жүз руларынан пана іздейді. Бір кезде сыңсыған қалың ел керей мен уақтың саны азайып, дал болған күйін Қожаберген жыраудың:

Еділ мен Жайық жақтан көш келеді,

Бір топ нар әр көш сайын бос келеді,

- деп өзінің «Ақтабан шұбырындыға» арнаған жырында суреттеген екен.

Өз жүзіне қосылып, тыныштық-тыным тапқан керей мен уақтың батырлары жаумен жағаласуға, кеткен кегін алуға өте құштар болады. Бұл рудан жиналған жасақтарды керейдің Еменәлі атасынан шыққан Жабай батыр, ағайынды Уақ Сары мен Баян батырлар бастап келіп, Орта жүз қолына қосады.

Тарақты руынан жиналғандарды әкелі-балалы Наймантай мен Байқозы батырлар бастайды. Осылай «орманнан көп Орта жүзден» 20 мыңнан астам әскер жиналады.

Кіші жүз ханы Әбілхайыр өз қарамағындағы қолдың жартысына тама Есет, табын Бөкенбай, кете Арал батырларды бас етіп, 10 мың қолды Ұлытауға, жалпы қазақ қолына қосылуға жібереді. Әбілхайыр хан шамалы жасақпен Еділ қалмақтарының уәдесіне онша сенбей, Жайық пен Ойыл аралығындағы бекіністе қалады.

Жоңғар басқыншыларының бастапқы шабуылынан босып, өзбек хандықтарынан пана тауып, ыдыраған Ұлы жүз руларынан көп қол жиылмайды. Жаныс руынан қалғандарды - Шақан, албандарды - жас Райымбек, шапырашты, жалайыр руларынан жиналғандарды әйгілі Қарасай батырдың баласы Жарылғап бастап келеді. Үйсін батырларын соңына Төле бидің өзі ертеді.

Осылай қазақ жасақтары жаңадан қайта құрылады. Әскер басқару хандығына Ұлы жүз ханы Әбілхайыр шақырылады. Қолбасшы болып Қанжығалы Бөгенбай батыр тағы сайланады. Қазақтың біріккен қалың қолын қолдауға келген Төле, Қазыбек, Әйтеке билер жалынды сөздерімен жауынгерлерді ерлікке шақырады. Ишан, молла ғұламалар құран бағыштап, жасақтарға ақ ішкізіп, ант алып, намазға жүгіндіреді. Осылай Ұлытауда 40 мыңға жуық қазақ жасағы құрылады.

Бөгенбайға және мыңбасы батырларға кездескен қиындық - жауынгерлерді түгелдей қарумен жарақтандыру мәселесі болады. Қазақ хандығының өнеркәсіпті қалалары басқыншылардың қолында қалып талқандалынып, талан-таражға түскен еді. Қару соғатын шеберханалары бар Ташкент, Қоқан, Бұхар қалаларымен қатынас та үзілген болатын.

Батырлар осындай дағдарысқа кезіккенде оларға Сәмеке ханның ордасын қорғаған төленгіттердің бастығы Жайсан батыр келіп Алтай жеріне барып, онда өзі білетін бір кен танығыш ұстаны әкелуге рұқсат сұрайды. Жантай батыр қасына қырық кісі ертіп Жайсанмен бірге Алтай кетеді. Ай жүріп ақкигізге құндақтаған ойрат-қалмақтың ұстасын тұтқындап әкеледі. Қазақ батырлары ұстадан: «Кімсің?» - деп атын сұрағанда, ол: «Дарханмын», - деп жауап береді. («Дархан» - қалмақ тілінде - «ұста») деген сөз. Осыдан ол Дархан аталып кетеді. Жантайдың осы жорығы халық аузында «Қырық батыр жорығы» деп аталады. Кейін, Жайсан мен Дархан мұсылмандыққа кірген соң, Жайсан Бөгенбай батырға, Дархан Жантай батырға тән болады. Екеуінің ұрпақтары бүгінде Целиноград облысының Ерейментау, Сілеті аудандарында тұрады.

Дархан ұста Ұлытаудан темір кенін тауып оны ежелгі қыпшақтардан қалған пештерде арша көміріне қорытады. Одан болат балқытып, казак ұсталарына жауынгерлерге қажетті қару-жарақ, сауыт-сайман соқтырады. Бірінші болат семсерді Дархан Бөгенбай батырдың өзіне арнап соғады.

Осылай қаруланған қазақ қолы Ұлытаудан Сарысу түсіп, одан Шуға жетіп, содан кейін Жетісуға бет бұрады. Қаруланған қалың қолдың Жоңғарға қарай келе жатқанын естіген олар Іле өзені бойына жиылып, қазақ қолын күтеді. Қазақтардың бұл жолы да аянбай соғысатынын сезген жоңғарлар Талқы асуы үстінде тастан ұзыннан ұзақ қамал жасайды.

Тамыз айының аяғында екі жақтың қолы Іле өзенінің Аңырақай ағысының тұсында кездеседі. (Ол кезде Іленің тау ішімен ағатын жартысын - Қыспағай, даламен ағатын ағысын - Аңырақай деп атаса керек.) Сұрапыл соғыс басталады. Ішін ыза кернеген қазақ жауынгерлері жаумен аянбай соғысады. Қазақтың талай аяулы батырлары жау қолынан

мерт болып, ажал табады. Солардың ішінде қолбасшы хан Әбілхайыр мен Малайсары батыр да болады. Қазақтар жаудың бетін тойтарып, соғыс үстемдігіне ие болады. Жоңғарлар қысқа жолмен Ілені өрлей, Талқыға қарай қашады.

Соғыс толастағанда қазақ батырлары шәйіт болған серіктерінің денесін көміп, бетін жасырады. Әбілхайыр сұлтанның мәйіті Түркістанда, Қожа-Ахмет зиратына жіберіледі, Малайсары батырдың сүйегі қалған адырлар бұл күнде соның атымен аталады.

Жоңғарлардың Талқы үстінде қалай бекінгенін байқап келуге Бөгенбай батыр барлаушы жібереді. Солардың ішінде Сабалақ та болады. Барлаушылар аман-есен оралып, жоңғарлар Талқы үстінде жасалған қамалдың мән-жайын айта келеді. Сабалақ қамалға біртұтас кеуделеп шаппай, оған жақындағанда үшке бөлініп, біріншісі ортадан, қалғандарына қос қанат қамалдың екі шетін шабуылдауды ұсынады. Барлығы осы әдіске келіседі. Сабалақ Бөгенбай батырдан шабуылды өзі басқаруға рұқсат беруін өтінеді. Бөгенбай оның ұсынысын қабылдайды. Сабалақ қолбасшы батырларға өзінің қамалды алу әдісінің мән-жайын түсіндіреді. Бұйрықтың бұлжытпай орындалуын сарбаздарға ескертеді.

Талқы - Бежін тауы мен қалмақ жеріндегі Борохор жотасының аралығындағы биік асу. Оған бару үшін Ілені өрлей отырып, Хоргос өзеніне келеді. Содан кейін оны жағалай жылжып Талқыға жетеді. Таудан түсе берісте айдынды Сайрамнұр көлі кездеседі.

Қазақтардың Талқы қамалына жасаған шабуылы толық жеңіспен аяқталады. Бұл жеңіс - қазақтардың күшін біріктіруінің, жаумен аянбай күреске кіріскен ынтасының, жасақ жауынгерлерін жақсы қаруландырып, соғыс жүргізу тәсіліне талмай үйретуінің және жау қамалына лап қойып шапқанда тиімді тактикалық әдісті таба білуінің нәтижесі болады. Бұл жеңіс жоңғар басқыншыларының «жеңілмейміз» деген даңқының күлін көкке ұшырады. Талқы асуын алу жөніндегі соғыс әдісі ел аузында «Абылайша атойлап шабу» делінетін атпен аталады.

Жоңғарлармен келесі шайқас 1733 жылы басталады. Уса-Серен бастаған жоңғар қолы бұл жолы қазақ жүздерін жеке-дара жоймақ болады. Жоңғарлар Қара Ертіспен келіп, Зайсан түсіп, одан Аякөз жетіп, бұдан Қарқаралы. Баянауыл тауларымен келіп Кәрітауға (Ерейменге), Орта жүз жерінің шетіне жетіп тоқтайды.

Жоңғарлармен бұл жолы тек қана Орта жүзден жиналған жасақпен соғысуға тура келеді. Ұлытау бөктерлерін қоныстайтын найман еліне, Қабанбай батырға дереу хабар кетеді. Орта жүз қолы Мұзбел тауына жиналады. Екі қол Өлеңті өзені мен Кәрітау аралығындағы жалпақ аңғарда түйіседі. Соғыс алдында қазақ пен жоңғарлардың бас батырлары шығыс дәстүрі бойынша жекпе-жекке шығады. Екі рет қалмақ жағы батырының күші асып, қазақтардың сағы сынып тұрғанда, жекпе-жекке Аңырақай соғысынан бері Бөгенбайдың қасында болған Сабалақ шығады. Қалмақтар жағынан Галдан-Цереннің үлкен баласы Сары-Манжа (Сарша деп қазақтар атаған) шығады. Сабалақ қалмақ батырының басын жерге түсіргенде, қазақтар қалмақ қолына лап қойып, ынтаға ие болады. Жау келген жағына қашады. Қашқан жауды қазақ қолы шабақтай қуып отырып, Жоңғариямен шектес жерлерден, Қара Ертістен асырып тастайды. Ақшаулінің үстіне жеңіс туын тігеді.

Жеңісті жорықтан оралған жауынгерлерін Орта жүз елі қуанышпен қарсы алады. Баянауылдағы Сабындыкөл басында отырған Қанжығалы ауыл иелері ағайынды Абыз бен Шомақ 90 ту бие сойып, жеңіс тойын өткереді. Сол жиынға жиналған жұрт алдына Сабалақ өзінің құпиясын ашады. Сабалақ батыр - Шыңғыс хан әулетінен, қанышер - Абылай атанған ханның немересі, кіші жүзге хан болып үлгірмеген, өзі Еділ бойындағы қалмақтардың қолынан мерт болған Көркем Уәли сұлтанның баласы больш шығады. Өзінің шын аты Әбілмансұр екен.

Бұл жаңалықты естіген жұрт «Абылайлап» ұрандап жауға шапқандықтан оны енді

атасының атымен Абылай деп атауға, ал келесі (1734), барыс жылы хан көтеруге сөз байласып тарайды.

XVIII ғасырдың 30 жылдары іші мен 40 жылдың басы Бөгенбай батырдың мемлекет ісіне араласуда талабы жанған кезең болады. Бұл жылдар Қазақстанның Ресей патшалығына еркімен қосылуы жөніндегі мәселесі шешілген кез еді. Осы тарихи бетбұрыста Бөгенбай батырдың атқарған рөлі зор болған.

«Ақтабан шұбырындының» басында жау айбарынан шошынған Болат хан, оның Орта жүзге хан болған інісі Сәмеке Үргенішке қашқанда өзі басқарған халқымен басқыншылық кезінде ауыртпалықты бірге көтерген хан Әбілхайыр болған. Содықтан, Әбілхайыр ханның беделі Орта жүз батыр-билеріне әсер еткен. Өзінің жездесі тама Есет батыр арқылы Бөгенбай Кіші жүз ханы Әбілхайырмен жақындасқан. Екі жақтан қысқан жаулармен күресті ынтымақпен, екі жақтап жүргізуге келіскен. Әбілхайыр хан мен Бөгенбай батырдың жоңғар мен Еділ қалмақтарымен соғыс жүргізу тактикасы іс жүзінде ақталған. Сондай көрегенді шешімнің арқасында қазақ елі басқыншылардың түгел басып алуынан аман қалған.

Қазақстан Ресейге қосылуының алғашқы бастамасында Бөгенбай батырдың да қатысы болған деп айта аламыз. 1730 жылы императрица Анна Иоановнаға жолдаған Әбілхайыр ханның хатын апарушы елшінің бірі Сейітқұл батыр Қойдағұлов болған.

Сейітқұл – қанжығалы руының Әжібай атасынан шыққан Бөгенбай батырдың нөкерлерінің бірі. Галдан-Цереннің «Тархан жарлығына» берген түсіндірмеде Шоқан: «Старейший из народных родоначальников - вождей того времени и старшина батыр со своим Сери-Кулбатыром», – деп жазғандағы көп нүктенің орнына біз Бөгенбай батыр, ал «Сери-Кулбатыр» деп атағанды Сейітқұл батыр деп оқимыз (Шоқан шығ. Жин. III т., 1964, 173-6). Бұл – бір.

Екіншіден, «1732 жылғы 19 ақпанда императрица Анна Иоановна Әбілхайыр ханға және «бүкіл қазақ халқына» олардың Ресей қоластына ерікті түрде қабылдағандығы туралы грамотаға қол қойды», – деп жазылады тарих кітабында (Қаз ССР тарихы, т. 3, 1982, 37-6.).

Әбілхайыр тек Кіші жүз ханы ғана бола тұрып императрицаға «бүкіл қазақ халқы» атынан хат жазуы мүмкін емес. Императрицаға жазылған хатқа Әбілхайырмен бірге Орта жүзді басқарушылардың бірі болған Бөгенбай батыр қол қойған болуы тиіс.

Қазақтардың Ресейге қосылуының қабылданғанын білдіру және қазақтың хандары мен ел басшыларынан ант алу үшін 1731 жылдың 30 сәуірінде қазақ даласына Ресей патшасынан Алексей Иванович Тевкелев бастаған елшілік келеді.

1731 жылғы 10-қазанда А.И.Тевкелев қазақ ру басшыларының жиналысына шақырылады. Онда Әбілхайыр хан және Бөгенбай, Есет бастаған білікті қазақ старшиналары Кіші жүздің Ресейге өз еркімен қосылуы туралы актіге қол қояды.

1731 жылдың 3 ақпанында А.И.Тевкелевтің шақыруы бойынша оған Құрама ханы (Сырдарияның басындағы, Ташкентпен шектес хандық) Батыр сұлтан Ресейге адал болуға ант береді.

Сол жылғы 15 ақпанда А.И.Тевкелев Әбілхайыр хан және Бөгенбай батыр Орта жүз ханы Сәмекеге елші жіберіп, олардың Ресей құрамына қосылуын хандық шешіммен бекітілуін талап етеді. Сәмеке хан бұл ұсынысты қабылдап ант беріп, өзінің мөрін басып оны бекітеді. Ресей империясының құрамына қазақ жүздерінен қосылмаған тек Ұлы жүз ғана қалады.

Қазақ сұлтандарын ел билеуші феодалдарын Ресей қоластына қарауға көндіру шараларында Бөгенбай батырдың Ресей елшісі А.И. Тевкелевке көрсеткен көмегі көп болды. Олар ең алдымен өз жағына елдің ықпалды адамдарын тарту керектігін жақсы білді. А.И. Тевкелев өзінің 1732 жылғы 5 қаңтарында вице-канцлер граф А.Остерманға

жазған хатында: «Господь бог дал нам одного храброго человека, помощника из киргиз-кайсацких и знатных старшин, называемого Бугенбай-батыром, через которого я себе получил от смерти спасение и его старанием киргиз-кайсаков в подданство всероссийское привел. И он Бугенбай-батыр, постоянный и умный, и доброго нрава», - деп Бөгенбай батырға зор тарихи баға берген (Целиноград обл музейі архиві материалдарынан).

1735 жылдан бастап өзінің өмірінің соңына дейін Бөгенбай батырдың ерлік жорықтары, мемлекеттік қайраткер ретіндегі істері Абылай хандығына байланысты болған. Осы жылы Абылайды Орта жүзге хан сайлауда және оның ордасын Көкшетау жеріне орналастыруда Бөгенбай батырдың қатынасы болғандығы айқын. Ханға дұрыс ақыл беретін уәзір болған және оны ішкі сыртқы саясатқа бағыттап отырған Бұқардай дана адамды Бұхара әмірінің қолынан Абылайға сұрап әкелгендер Қаздауысты Қазыбек би мен Бөгенбай, Жәнібек батырлар еді. Бұқар жыраудың Абылай ордасына келгенде жасы 50-де екен.

Орынбор экспедициясының бастығы князь В.А. Урусов 1740 жылы Орынбор қаласына келіп, онда қазақ хандары, сұлтандары және ру басы би, батырларын келіссөз жасауға шақырған. Бөгенбай батыр Орта жүздің ханы Абылайды осы келіссөздерге қатыстыруға, Урусовпен кездесулеріне икемдеген. 1740 жылғы 28 тамызда Орта жүздің ханы Абылай Ресеймен одақ туралы актіні бекітіп, қол қояды. Хандармен бірге Бөгенбай батыр бастаған Орта жүздің 128 ру басы билері Ресейге қарайтыны туралы шарттық міндеттемелер қабылдайды.

Орта жүз қазақтарының Ресейге еркімен қосылуы жөніндегі актінің бір данасы Абылайдың өзіне беріледі. Бұл тарихи документ қазақ айтуында -«ит терісіне жазылып, мөр басылған Абылайдың сұрқылтайы» деп аталады. XVIII ғасырдың 40 жылдарының басында орыс-қазақ қатынастары осылайшанығайтылады. Осындай күрделі халықаралық мәселелерді шешуге қатынасқандықтан Бөгенбайды тек найза ұстаған батыр ғана емес, алдағыны болжай алатын көреген мемлекеттік қайраткер деп санаймыз.

Қазақтардың Россия мемлекетімен одақ жасап, Россия құрамына өз еркімен қосылғанын естіген жоңғар қонтайшылары тістерін қайрайды. Олардың ендігі саясаты - қазақтарды Россия құрамынан күшпен аластау, немесе оларды жаппай қыруға арналған бағыт болады. Осы мақсатта Галдан-Церен қазақтардың қоныстары мен орыс поселка-камалдарымен шектескен жерде 20 мыңнан астам әскер күшін ұстаған. Ақыры 1740 жылғы күзде тағы Уса-Серен мен Сейтен-нойон бастаған жоңғар қолы Ертіс бойымен келіп, жаңа орыс қамалы Ямышевке жеткен. Сөйтіп қазақ еліне оның шығыс жақтағы қоныстарына тосыннан шабуыл жасаған. Жайбарақат жатқан елдерді қатты жәбірлеп, 400 адамды тұтқындап әкеткен. Жоңғарлардың осы жолғы шабысы жайында Ямышев қамалының бастығы Трофим Зориннің Сібір генерал-губернаторы П.Бутурлинге жіберген мәлімдемесінен (рапортында, 20 февраль, 1741ж.) айқын білуге болады (Шоқан шығыс жин. т-3, 1964,240-242 бб.).

Осындай шабуылдарын жоңғарлар талай рет қайталаған. Соның бірінде Абылай ханның өзі Галдан-Сереннің қолына тұтқынға түскен. Тоқсан биді ертіп Қаздауысты Қазыбек би Галдан-Серенге барып, Абылайды құтқарған. Ханның орнына кепілдікке атығай батыры Жапектің Сарықзақ деген баласы қалған. Өжет Сарықзақ жол тауып қашып келген.

Қалайша Абылай жау қолына тұтқынға түскен? Бөгенбай батырдың қолы ханын тұтқынға беріп, өздері қайда болған? Мұның сыры әзірше ашылмаған.

Бізше бұған себеп Ресейге қосылған соң хан да, батырлар да, «арқа тірер ірі мемлекет құрамындамыз, жау енді беттемейді» деген сеніммен соғыстан сақтануын бәсеңдеткен. Екіншіден, 1735 жылы Абылай ханның жарлығымен Сарыарқа Орта жүздің тұрақты қоныстарына бөлінген, Жаңа қоныстарға көшіп, оны игерумен шұғылданған, ел күйлі болған. Осындай жағдай жоңғарлар шабуылында жеңіл жеңістерге жеткізген.

Галдан-Серенмен сол жолы жасалған келісім ел аузында «Лайсу келісімі» деп

аталған. Келісім болған жер - Тарбағатайдың шығыс бөктерінен Зайсаңға қарай ағатын Лайсу өзені, кейін Қандысу аталған.

Ғалдан-Серен өлгеннен соң, 1750 жылы оның баласы Лама Эрдене-Батор қонтайшы өз билігін қазақ жеріне шабуыл жасаумен бастаған. Немере ағасы Дебачидің басқаруымен 10 мың қолын жіберген. Бұл хабарды естіген Абылай хан Жаңтай батырды 500 кісімен жоңғарлардың алдын тосуға аттандырған. Алакөлдiң маңында тоқтаған қазақтарды жоңғар барлаушылары қоршап алып, қырып тастаған. Сол шайқаста Жаңтай батырдың баласы, Тоқыш қана аман қалып, жағдайды Абылайға жеткізген. Қол жинап, жорыққа аттанғанша Лабашы Сарысуға жеткен. Сарысу бойындағы соғыста Орта жүз қолы жеңіске жетіп, жоңғарларды Аякөзге дейін қуған. Сонда Лабашы Абылай ханға кісі жіберіп, келісімге шақырған. Абылай сыйлыққа жіберген ақбоз үйлеріне асыл бұйымдарына, сұлу қыздарына қызығып, келісімді қабылдаған. Бұқар жырау осы оқиғаны былай елестетеді:

Лабашы деген бір ерді,
Антыменен улатқан,
Еренжі мен Серенді
Тозғындатып шулатқан.

1750 жылғы соғыс - жоңғарлардың күні батқанының белгісі, қазақ еліне соңғы жасаған соғысы болды.

Жоңғарияның әлсізденгенін сезген қытай боғды-хандары 50 жылдардың орта шамасында Жоңғарияға баса көктеп еніп, жоңғарларды қырып жояды. Сөйтіп қытай боғды-хандары Қазақ елінің шебіне жетіп тіріледі. Араны ашылған боғды-хандар өздерінің алдыңғы отрядтарын қазақ жеріне енгізеді. Абылай хан Бөгенбай батырды бас етіп, Орта жүз қолын енді қытайларға қарсы жібереді. Бөгенбай батыр қытай отрядтарын талқандап, өздерінің келген жағы Торфанға қарай қуады. Бөгенбай батырдың осы ерлігі жайында Қазыбек би Абылай ханға:

Сүйеуге арқа жарайды
Мынау көрші Орысың.
Сәтсіздеу боп тынып тұр
Боғды-ханмен соғысың.
Торфанды шапты Бөгенбай,
Жаратамын сол ісін.
Батыр аңғырт десек те,
Көрсеткендей ел күшін

деп шаттана айтқан екен. Бірақ Бұқардың өзі бас болып Орта жүздің ишан, ғұламалары «қара қытай көтерілсе, ақыр заман болады» - деп құранда жазылған», - деп, Абылайдың Қытаймен соғысуын тоқтатады. Бөгенбай батырдың қолы жеріне оралады. Абылай хан Қытай боғды-ханына елшілерін жіберіп, өзінің «Аспан астындағы империясы» ағзамына «тәуелділігін» білдірсе керек. Қазіргі тарихта Абылай хан Орыс және Қытай патшаларының арасында екіжүзді саясат қолданды делінуі осыдан болу керек. Бірақ Абылайдың Қытай императорына тәуелдігі - тырнақшаның ішіне алынған тәуелдік, - деп ұғыну жөн болар. Осы «тәуелділікті» еске ұстап, Абылай ханның тарихи беделіне нұқсан келтіріп, оның қазақ халқының амандығын сақтауда жасаған тарихи рөлін төмендету әділетсіздік болып шығады.

Қазақ халқының басына қытайлардан төне бастаған қиын-қыстау кезенді Тәттіқара жырау:

Көп қытайдың жыртқысы,
Тұрымтайдай құнысты.
Жау жағадан алғанда,

Ит етектен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,-
деп суреттейді («Алдаспан», 1970, 126 б.).

«Жағадан алған жау» - қытай боғды-ханы болса, «етектен алған ит», - деп жырау кімді айтқан? Бұл да басын ашатын тарихи мәселе.

«Ақтабан шұбырынды» кезінде түгелдей жоңғарлардың текпісінде, одан кейін шығысы Қытай қоластында, батысы Қоқан ханы Ердене бектің қоластында болған қазақ халқына туыс қырғыз халқының феодал манап басшылары Садыр, Есенғұл, Жайыл, Әтеке-жырық біресе Қытай боғды-ханының, біресе Ердене бектің айтақтауына еріп, 1756 жылы Жетісуды шауып, оны Сарыбелге дейін (Қордайға) басып алған. Жетісуды қоныстаған найман, үйсін руларының елдері жоңғар шабысынан бетер қуғынға ұшырап, тығырыққа тірелген. Қырғыз манаптарының бұл шабысын Бұқар-жырау тағы бір «Ақтабан шұбырынды» деп атаған. Өзінің Абылай ханның өліміне арнаған жырында қырғыздың елшапқыш батырларының қазақ елі мен сарт (ұйғыр) еліне басқыншылық ниетпен шабуыл жасағандарын былай суреттейді:

Есенғұл мен ер Садыр -
Қырғызда даңқы бір шыққан ер еді.
Анау бір Садыр аттанды,
Аттанды да баптанды.
Қазақ бір ойға түскенде,
Тыныш ұйықтап жатпады.
Аттана келе Сартты алды.
Қырда Қуыс-Шұңқырда
Семіз - Найман шабылды.
Соның ішінде
Қоңыратың жаман шабылды.
Ақсу менен Көксуда,
Сайқал-Терек түбінде,
Мұздыбұлақ басында
Су қаққан қозы мен лақ табылды...
Шабындының ішінде
Қос айдарлы ұл кетті,
Қос тұлымды қыз кетті,
Соның жаман айы өтті...

- деп (Шоқан шығыс жин., т-1, 1961, 172-173, 177 бб).

Абылай хан және қазақ батырлары қырғыздың билеуші манаптарын ынтымаққа, туыстық ықыласқа шақырғанын да осы жырда:

Жауласпаймын Садырмен,
Елдесейін Садырмен.
Таластың бойы тар жайлау,
Таласа барып жайлайық.
Кеңістің бойы кең жайлау,
Кеңісті барып жайлайық.
Қазы менен қартаны

Қия кесіп шайнайық, - деген жолдармен білдірген. Бірақ қырғыз манаптары Садыр, Есенғұл, Әтеке-жырық қазақ батырларының ұсынысын қабылдамайды. Екі туысқан халықтың Қарабалта тұсындағы Түйісу қанды соғысуы басталады. Қазақ қолы қырғыздарды қыра жеңеді. Олардан Жетісу жерін азат етіп, қырғыз шапқыншыларын Сарыбелден асырып тастайды. Қазақ батырлары қырғыз

жеріне өтпейді, қырғыз халқына ешқандай жәбірлік етпейді. Содан халық аузында: «Абылай аспас Сарыбел», - делінетін сөз қалады.

Қырғыз феодалдарымен болған осы соғыс Бөгенбай батыр қатынасқан соңғы соғыс болады. Сол кезде Бөгенбай батырдың 77 жасқа толған кезі екен. Қарабалта соғысының куәгері, Бөгенбай батырдың нөкерлерінің бірі Үмбетей жырау Бөгенбай батыр өлгенде:

«Анау бір жыл» атанған
Әскерді қырғыз қырғанда,
Басынан оба қылғанда,
Ол хабарды ел біліп,
Көп батырмен сен жүріп
Көзіңнің жасын көл қылып,
Қысылған әскер басының
Қасына барып тұрғанда,

- дегенді Абылай ханға айтқан екен. Осы жолдарда айтылған «әскер басы» әрине, Бөгенбай батыр. Жырау Бөгенбай батырдың туысқан қырғыз жұртының батырларымен соғысуды жөн көрмеген, сол себепті «әскер басы қысылған».

Соғыстың аты - соғыс. Қарабалта соғысы барысында қырғыз батырлары арасында жік пайда болып, соғыстың тез аяқталуына себеп болады. Осы көріністі Үмбетей-жырау:

Қырғызды тәңірім қақ бөліп,
Садыр бала: «Бітем», - деп,
Атеке соғыс күтем деп,
Бірі көнбей біріне
Садыр кетті бөлініп.
Соғысудан түңіліп.
Атеке сынды жырықтың
Қабырғасы сөгіліп.
Шапқанда батыр төгіліп,
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай...
Қырмап па еді жауыңды-ай?
Ұмыттың ба соны, Абылай!

- деп суреттеген екен («Алдаспан», 1970, 1376.).

1768-1770 жылдары Қазақ даласымен Убашы мен Церен-Дондук Волга бойындағы торангут қалмақтың 30 мың жұртын Жоңғария жеріне өткізгенде, қазақтар «құба қалмақ» (тегі «кума» деген сөзден алынып аталған болуға тиісті) деп аталған көшкен жұрттың жолай жасаған шапқыншылығынан Бөгенбай батырдың қатысуымен Орта жүз елдері арашаланған. Сол жылдары жасаған жеңіл-желпі жорықтар «шаңды жорық», «қоржын қағар жорықтар», - деп аталған. Ажал Бөгенбай батырға да жеткен. 98 жасқа толғанда Барыс жылы (1778) көктемде ауылы Ерейментаудан Сілеті өзенінің аяқ ағысы тұсындағы кең аңғарға жайлауға көшіп бара жатқанда, Ереймен тауларынан Сілеті өзеніне құятын Торғай өзеншесінің сағасына көш жетіп тоқтаған түнде, жаппа күркенің ішінде Бөгенбай батыр жан тапсырады. Батырдың балалары атақонысы Қоржынкөлінің жағасындағы зиратқа, нөкерлері Жайсаң батыр мен Дарқан ұстаның зиратына жерлеу ниетінде болады. Бірақ батырдың өлімін естіп сол төңіректегі қыпшақ, керей, қарауыл руларының жиналған ел иелері Абылай ханның ұйғаруын білуге және Бөгенбайдың өлімін естіртуге Көкшетауға, хан ордасына кісі шаптырады. Олар Абылай ханның ордада жоқ, Тобыл қаласына сапар шегіп кеткенін айта келеді.

Тарих кітабында: «Абылай өз баласы Тоғым сұлтан мен оның қасына ерген ру басшылары арқылы 1778 жылғы 23 февральда II Екатеринадан өзін хан бекітуді сұрады.

Сол жылы 24 майда императрицаның Абылайды Орта жүздің ханы етіп бекіту туралы указы шықты», - делінеді. (Қаз ССР тарихы, III-т, 1982, 82 б.). Бөгенбай батыр өлгенде Абылай ханның өз ордасында болмауына осы бір оқиға себеп болғандығы айқын.

Бөгенбай батыр мәйіті көш баратын жерге әкетіледі. Сол жерде мәйіт тұздалып, былғарыға тігіліп, биік сөре үстіне қойылып, қазаға жиналған жұрт Абылай ханның келуін күтумен болады.

Абылай хан да келеді. Басы Бұқар болып қазақ жыраулары Үмбетей, Тәттіқара Бөгенбай батырдың өлімін өздерінің жырларымен естіртеді. Бұқар-жырау:

Қазақтың ханы, Абылай!
Абылай ханым, бұл қалай?
Ақиықты аспанға
Ұшпастай қылып торлады.
Құлағанға ұқсайды
Қазақтың қамал қорғаны.
Қайғырмаңыз, хан задам,
Айтпасыма болмады -
Батырың өтті Бөгенбай!
Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған.
Қисапсыз қол көрінсе,
Қорқып жаудан қайтпаған.
Қазақ деген халқынан
Батыр шыққан даңқынан.
Қарсыласқан асылдар
Қорғасындай балқыған,
Батырың өтті Бөгенбай!

- Бөгенбайдың өліміне арнаған жоқтау жырын бастаған екен («Алдаспан», 1646.)

Бөгенбай батырдың туған халқын, қаптаған жауларынан қорғауда, тыныштығын сақтауда атқарған зор еңбегін ескеріп, Абылай хан бастаған қауым боп батырды «әулие» деп санауға қаулы етіп, сүйегін Әзірет-Сұлтанға апарып, ондағы Қожа-Ахмет Яссауи ғимараты ауласының ішіне апарып жерлеуді ұйғарады. Ағасы Көлбай батырдың баласы Адай батыр, өз балаларынан Тұраналы, Тұрымбет, Арғынбай, Жылкыбай, жиені Жаулыбай, нөкер-жырауы Үмбетей бастаған қырық кісі Бөгенбай батырдың сүйегін Қожа-Ахмет ғимараты маңына жерлеп қайтады.

Қазақстанның кеңбайтақ даласында Бөгенбай батыр қарыштамаған, оның тұлпарының ізі қалмаған жер кем де кем болар. Бөгенбай батыр көрші Орыс елінің Тобольск, Омск, Оренбург сияқты қалаларында болған. Олардың генерал-губернаторы болған князьдар Гагаринмен, Татищевпен кездескен. Сол кездесулерінің бірінде Татищевке: «Сен орыс жандаралы болсаң, мен қазақтың жанарал батырымын...», - деп айтқан сөзі ел аузында сақталған. Осылайша Бөгенбай батыр қазақ елі атынан орыс генералдарымен терезесі тең сөйлесе алған. Сол себептен де болар А.И. Тевкелевтің, П.И. Рычковтың жазбаларында Бөгенбай батырдың атының аталуы.

Бөгенбай батырдың ұзақ өмірінің 60 жылы Қазақ әскери күшінің қол басшылығында өткен. Қазақ қолының алдында шарықтаған Бөгенбай батыр жорықтарының болған жерлері, кезеңдері очеркте тізіле айтылады. Бұл кездің өзінде де Бөгенбай батырдың атымен аталатын жер аттары, су аттары бар. Олар: Шығыс-Қазақстан облысы жерінде Бөгенбай - үңгірі, Павлодар облысының Екібастұз ауданы жеріндегі Бөгенбай тауы, Целиноград облысы Сілеті ауданындағы Бөгенбай поселкасы (бұл жер Бөгенбай - сөресі деп те аталады). Бөгенбай батырдың денесімен қаралы көштің Есілден өткен жері Қара-

Өткел атанған. Осы атпен басында Целиноград қаласы аталған. Жезқазған облысы мен Павлодар облысындағы Қалмақ-Қырғандар, Ерейментау - біркез де Кәрітау деп аталған тау – «Ат ерімен кеткен тау» делінуден шығуы, Шідерті өзенінің бас ағысында Қалмақ-Қашқан өткелі - бәрі Бөгенбай батыр бастаған қазақ қолының жаумен жағаласқанда қолы жеткен жеңістерінің белгілері.

Целиноград облысы, Ерейментау ауданындағы «Өленті» совхозының Қоржынкөл бөлімшесі бұл күнде «Бөгенбай бөлімшесі», - деп аталады. Бұл -Бөгенбай батырды бұл күнде еске алғанның белгісі. Өкінішке орай, ұлы батырдың еңбегі ескеріліп астанамыз Алматыда, өмірінің соңы өткен жердің орталығы қазіргі Целиноград қаласында бір көше Бөгенбайдың атымен аталған емес. Еш жерде оған ескерткіш те қойылған емес. Семей, Павлодар музейлерінде Бөгенбай батырдың бұйымдары, ұрпақтарының қайсыбірінде батырдың айбалтасы, дулығысы бар. Сауыт-сайманы, ер-тұрманы көмілген жер дұрыстап іздестірілмей келеді. Осылар жайында Қазақстанның Орталық мемлекеттік музейінің директоры жолдас Р. Қосмамбетовқа, Целиноград облмузейі директоры Т. Исаева жолдастарға 1982-1983 жылдары өз мәліметтерімізді білдірген болатынбыз. Бірақ оларда бұл мәселе жөнінде ұйымдастырылған жұмыс, істелген іс жоқтың қасы деуге болады.

Бөгенбай батыр төрт некелі болған. Бәйбішесі Баяудан - Тұраналы, Тұрымбет, Тасыбек, Батырбек және қызы Баяш (лақап аты - Қырғи) туған, екінші қалмақ әйелі Лабадан (1733 жылғы жеңісте олжаға әкелген Уса-Серен зайсанның қызы) Арғынбай, Шілдебай, Нарбай, үшінші әйелі Қамырқаннан -Жылқыбай, Қайназар, Айназар, Жаназар, жиені Жаулыбайды (қарындасы Қаракөз-сұлудың баласы) балаларымен бірге өсірген. Сөйтіп, Бөгенбай батыр он үш баланы асырап, тәрбиелеп өсірген батыр.

Бөгенбай батырдың он бір баласы ұрпақты болған. Октябрь революциясы алдында Бөгенбай батыр ұрпақтары 500 үй шамасында үш ауылнай ел құрып, Қоржынкөл болыстығы құрамында болған.

Бөгенбай батыр ұрпақтары ішінде көпті көрген көсем, жез тандайлы шешен, аққан ақындар аз болмаған. Совет өкіметі тұсында партия-совет қызметкерлері болып, ел ісін, шаруашылық жұмысты басқарған адамдар да, Ұлы Отан соғысында Отаны үшін жанын пида еткен, ерлік көрсетіп, абырой-атақпен оралған совет жауынгерлері де аз болмаған. Бұл күнде де Бөгенбай батырдың көптеген ұрпақтары социалистік құрылыстың әр саласында Отанына адал еңбек атқаруда.

Халқымыздың тарихында елеулі із қалдырған ұлы ұлдарының бірі - ұлы батыр Бөгенбай туралы осы тарихи очеркті оқырман қауым назарына тарту еттік.

Қазыбек Нұралин
Декабрь, 1987 жыл. Екібастұз қаласы